Беки Сейтәков

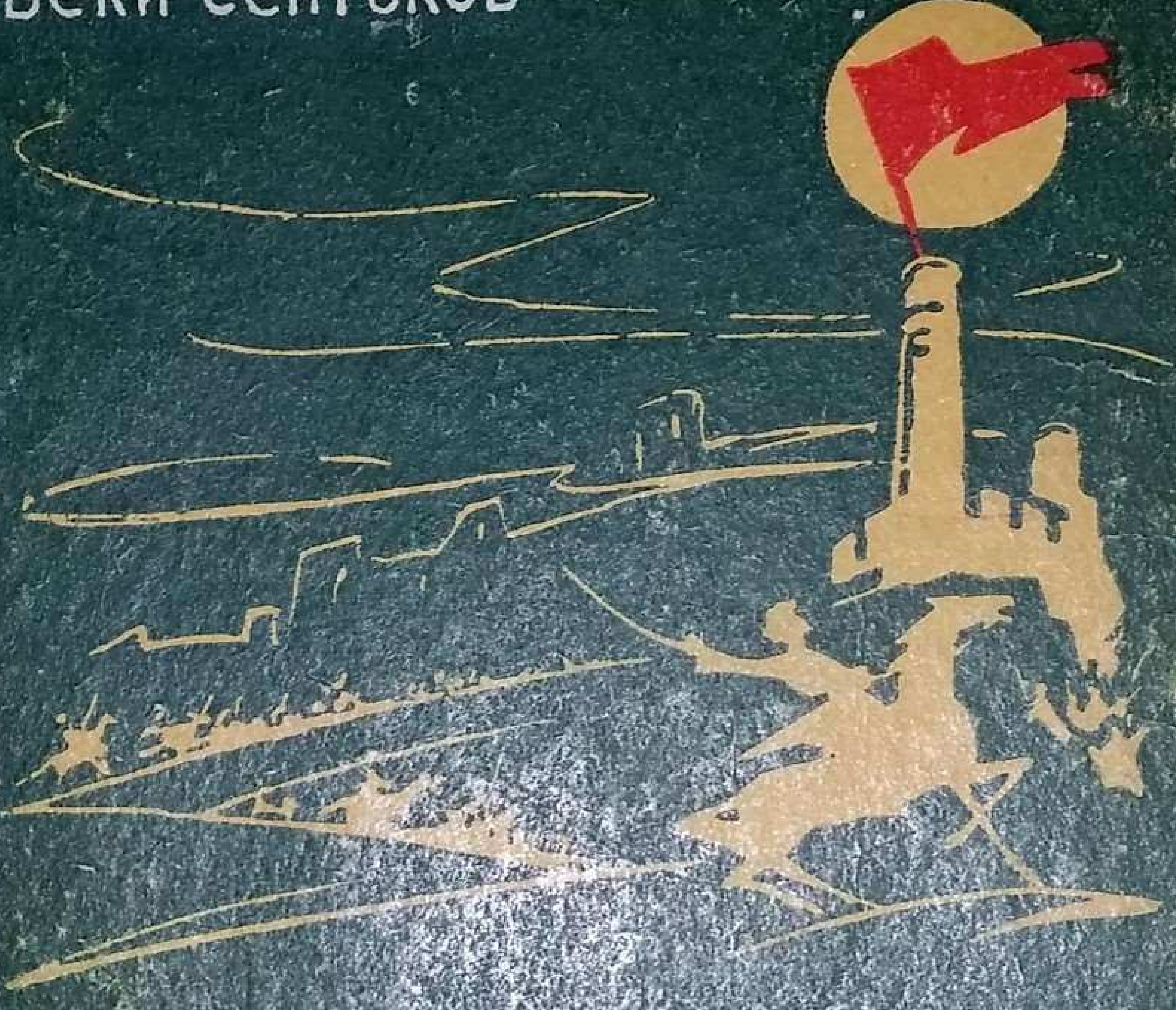

БЕДИРКЕНТ

8 34 · 361 - 31
С 34

БЕКИ СЕЙТӘКОВ

БЕДИРКЕНТ

РОМАН

«ТУРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ
АШГАБАТ, 1972

Б. Сейтәковың революцион гөрешлерден ве тарыхы вакалардан долы «Доганлар» атлы романы диңе бир түркмен окыжыларына дәл, әйсем Совет Союзының мүлклериң окыжыларына-да еңрәкден бәри танышдыр.

ТССР-иң Халк языжысы, Магтымгулы байрагының лауреаты Б. Сейтәковың адыбир трилогиясының ичинден эриш-аргач болуп гечйән гахрыманлар билен окыжылар онуң тәзе «Бедиркент» атлы романында-да душушарлар.

Романда Демиргазык Түркменистанда болуп гечен революцион вакалар хакында гызыклы гүррүң эдилйәр.

БИРИНҖИ БӨЛҮМ

МАЗЛУМХАНСЫЛУ

1

Даң атып, җахан ягтылалы бәри топ сеслери ер сарсдырып гүммүрдейәрди. Озал бу ерлерде эшидилмедик нәтаныш сесден яңа аялларың, чагаларың, гаррыларың йүреклери эндирейәрди. Иилери үшйәрди. Дишлери шакырдаярды. Бу сес эшидилип башлалы бәри обаның ичиниң совугы бирнәче эссе гүйҗән ялы болды. Топлар асманың гүндогар гөзъетиминде акыла сыгмаҗак апы-тупан турзан ялы даң шапагы буланыкды. Гүн хем гана ювлан ялы болуп, аграслык билен гөге гөтерилди.

Бу затларың үстесине-де итлер чыңсашып увлашярдылар. Сыгырлар молашярдылар. Атлар, эшеклер сәхел вагтың ичинде газыкларының төверегини торч эдипдилер. Пишиклериң ягдайы-да өверлик дәлди: олар аялларың, чагаларың голтукларына гирәйҗек болярдылар. Нәтаныш ягдайдан горкуп, адамлара сүйкенйәрдилер, гөзлерини гырпман, йүзүңе бакып, мырлаярдылар.

Гүн догалы бәри гайракы шаёлуң гатнавы кесилмейәрди. Атлы, арабалы, пыяда адамлар ярагларының демирлерини ган реңкли гүнүң өчүгси шөхлесине ялдырадып гечип дурдулар, гечип дурдулар. Оларың йүзи гүндогара, Көнеүргенҗе тарапды.

Эмин байың дүнйәси даралып, улы галаның ичинде җемленипди. Диңе гумдакы гоюнлары, маллары диймесең, Эмин бай галан малларының эп-эслисини галаның ичине йыгнапды. Атлар, дүелер, эшеклер, гара маллар зерарлы гиң галаның ичинде аяк басмага ер тапылмаярды.

Улы машгаланың, улы байлыгың, он-он бәш танап ери тутуп отуран улы галаның эеси Эмин бай элли яшындакы узын бой-

лы, ак йүзли, гоңур сакгаллы, эпей адамды. Дашындан гөрсең өрән рехимдар адаммыка дийдирйәрди. Хакыкатда болса, дашкы сыпатына дүйбүнден меңземейәрди.

«Гарагалпагыстанда Совет хәкимиети беркейәр, Гурбанмәммет сердар ол ерден гачып гайтды» диен хабар гелип етели бәри, Эмин байың галасы душманың Мекгесине өврүлипди. Хыва топрагында ёла дүшенин угры Эмингала тарапды. Дашховуздан, Тагтадан, Акдепеден, Гарайылгындан, човдур иллеринден гелйән байлар, ишан-моллалар, хер хили кетхудалар маңлайларыны Эмингаланың диварына дирейәрдилер. Эмин бай билен узак я-да гысга гүррүң эденлеринден соң, ондан белли бир сөз эшиденлеринден соң, илки әдимден атларыны сайгылап, гелен угурларына гайдярдылар.

Галаның ичинде (гышюртда) мыхман кабул эдилйән еди-секиз саны гара өй, еди-секиз саны-да мыхман жай барды. Булар оңат безелипди. Кәвагтлар бу жайларың хеммеси адамдан доларды. Эмин бай өй билен өйүң арасында гезмели боларды. Кәвагтлар болса иң гизлин гүррүңлер диңе бир өйде я-да мыхман жайда болуп гечерди. Хемме зат ягдая гөрә боларды.

Гышюртдакы бейлеки бәш-он өйи Эмин байың еди аялы, чагалары, илен-чаланлары, батраклары эелейәрдилер. Хәзир галаның ичине бөрек салнан ялыды. Өй, отаг, мал-гара бүтинлейин гарышыпды.

Эмин бай галаның ичиниң говруна гулак галдырман, гүнорта дервезәниң даш йүзүнде узын гөвресини дик тутуп, башыны ашак салып гезмелейәрди. Бу гүн гелен-гиден ёкды. Бу гүн нәмәлим, буланык, агыр гүнди. Хорезмдәки геп-гүррүңлериң бары шол гүн я-да гич галса эртеси бу ере гелип етйәрди. Эмма велин дүйнден бәри хич хили геп-гүррүң эшидилмеди. Гелен адам хем болмады.

Эмин бай гезмеләп йөршүне өз-өзи билен ювашжа геплешйәрди.

— Сапармырадың Нукусың өңүнден дерядан гечендигини өңнин эшитдим. Ондан соң нәмелер болдука? Бу гайракы ёлдан Көнеүргенже тарап гечип дуранлар шонуң адамларымыка? Топ сеслери ер сарсдыряр. Ол бизиң юрдуң берекедини учрар... Вах, Әралы, сенем геләймейәрсиң. Мен хәзир элинден хасасыны алдыран кары — ёлумы йитирдим. Нирә гитжегими билемок. Нәме этмелидигини билемок. Ине, хәзир Әралының герек ери. Өз-ә шу гүн эрте бир ерден чыкмалыдыр...

Гүн догуп, асмана гөтерилди. Эмин бай гезмесини довам этдирйәрди. Огулларының бириси гелип, оны нахара чагырды. Эмин бай идилйән дүе ялы болуп, аграслык билен дервезеден гирип гитди. Ол өз жайына баршына:

— Маллары өйлерден аңыррак ковуң ахыры! Гарагыңыз гапылдымы, ял ягылары! — дийип азм урярды.

Эмин байың оглы, отуз яшлы, гоңур-тара сакгаллы, какасы ялы узын бойлы, даяв Әралы гүн агандан соң, ызының он атлысы билен гала гелип дүшди. Әралының горагчылары болан он атлыны четки өйлерде ерлешдирдилер.

Аталы-огул гужаклашып гөрүшдилер. Соңра пынхан жайларың бирине барып, билеликде төре гечдилер. Бу жай бир гылдан безелипди. Ожакда сазак янярды. Жайын ичи йылыды. Өңлерине чай алдылар. Әралының беденине йылы яйрап, дүнйәси гиңән ялы болды.

— Оглум, гелшиң бизи гаты бегендирди. Соңкы бирки гүнүң ичинде гөзүм ёлда болды. Худая мүң шүкүр, саг-аман башыңы алып гелипсиң. Чөрегимиз битин экен, оглум, — дийип, Эмин бай суслук, ядавлык билен чай сүзүп отуран оглуны багрына басайжак болярды.

Эмин бай хер нәче билдирмезлиге салса-да, оглуның болуп гелшини, болуп отурышыны халамады. Онуң ягдайы ишлериң оңлы дәлдигинден хабар берйәрди. Әралы озаллар бир ерден геленде эдил чага ялыды. Илки какасы билен гөршерди. Соңра эжесиниң өйүне барып, онуң билен дегшерди. Ялан-яшрык сөзлер тапып, эжесини гең галдырарды, горкузарды. Эжесиниң өйүнден чыкып, аялларының янына барарды. Чагалары билен гүлшерди. Гетирен совгатларыны берерди. Эмма Әралы бу гезек ол затларың бирини хем этмеди. Гиденине ай ярымдан көпрәк вагт гечендигине гарамаздан, гелип дүшели бәри «Эжем дагы гургунмы?» дийип хем сорамады. Ягдай билен дашгулакдан таныш болан Эмин бай Әралының бу болшуна гең галмады. Гайтам ол тизрәк хемме задың аңырсына етмек иследи.

Әралы гызгын чайы ёгын-ёгын ювдуп отурышына дилленди.

— Кака, заманасына дүшүнер ялы болмады. Шол зерарлы-да мениң гелшим сени бегендирмез. Мен совук хабарлар билен гелдим. Менден говы хабара гарашма...

— Оглум, агзыңы хайыр ач. Башыңы алып гелениң мениң үчин түкениксиз дөвлетдир. Галамасының бир алажы болар... Гысынма. Баш саглыгы болсун...

— Омышалла, кака, айданың гелсин...

— Гелшиң нәжайлы?

— Мен гаты тиз гайтмалы. Гурбанмәммет сердардан бәш гүнжүк жогап алып гайтдым. Бир-ә ягдайыңы билейин дийдим. Онсоңам мундан бейләк нәме этмелидигини маслахатлашайын дийдим.

— Онуң ягдайы ничик?

— Ол пахырда ягдай-пагдай галмады. Ики тарапдан ханың үстүне ягы гелйәр. Ине, онуң ягдайы шейле. Хан кака саңа көп догайы-салам айтды.

— Салам иберенем, салам гетиренем саг болсун, омын...— дийип, Эмин бай сакгалыны сыпалады.

— Хава, Хыва тайдан Шайдаков диен бела агзыны ачып гелйәр. Ине, гайракы ёлдан Көнә тарап гечип дуран еңиёлукларың-да башында Сапармырат диен бир орсукчы бар. Белки эшиденсиң, ол бедиркентли Байраммырадың оглумыш.

— Какасынам, өзүнем танаян.

— Танаян болсаң, кака, ине шол Сапармырат сениң үстүнден гелйәр. Олар Шайдаков билен бирлешип, хан агамызы юртдан гысып чыкарҗакмышлар.

— Худай-ей, худай-ей...— дийип, Эмин бай гушдырнак нагышлы көйнегиниң якасына түйкүрди.

— Худай җан, хей, Гурбанмәммет сердары-да юртдан гысып чыкарып болармы? Бу, хей, еди укланыңда дүйшүңе гирҗек затмы? Я-да, оглум, биз хабарсызмыкак, замана ахыр болуп йөрмүкә?

— Кака, ончасыны-ха билемок, йөне гылычдан ган даммалы гүнлериң инди гелип етенине-хә гөзүм етди. Инди я алмалы, я-да өлмели. Ортада башга ёл ёк. Чыкалга ёк. Гидере угур ёк.

— Хан нәме диййәр? Ол өз раятларына хайсы гулакдан гөчмеги маслахат берйәр?

— Кака, хениз хич зат белли дәл. Онуң атлылары хәзир Хыва билен Көнеүргенҗиң арасында, Хорезминиң демиргазык серхединде. Хан агамыз хем шол атлылардан узакда дәл. Гиже-гүндиз ятанок. Онбашылары, йүзбашылары, мүңбашылары билен хер гүнде бирнәче гезек маслахатлашяр. Беглер, ханлар, мөхүрдарлар, ишан-моллалар билен маслахатлашяр. Элбетде, юртдан эл ювуп чыкып гидибермек акыла сыгҗак зат дәл, кака. Ол титмезлигиң ёлуны агтаряр. Мен онуң ягдайына дүшүнйәрин.

— Бейле болмаз оглум. Худай дий, хан Җүнейит ким, Сапармырат арабакеш ким? Өз машгаласының башыны бирикдирип билмейән арабакеш Хорезмини ики гүнде дагадаярмы?..

— Арабакешиң аркасы бар, кака. Гүйчли аркасы бар...

— Ине, дилиңи гысгалдян ери-де шу — дийип, Эмин бай улудан демини алды. Ол Сапармырат барада кән затлар эшидипди. Ол бу затлары гулагы билен эшидип отырка, йүрегинден сыздырып, худая йүзленип, бу гүррүңлериң ялан болуп чыкмагыны ислейәрди. Эмма Әралының гамлы, орта агыр даш атан ялы эдип, Сапармырадың аркасының гүйчлүдигини айдышы байың гөвнүни чөкерди. Ол:

— Әй, хава-да... замана ахыр болса, атдан эшек озар дийипдирлер, оглум — дийип, кәсесине чай гуйды.

— Хава, онуң аркасы гүйчли, кака. Озалкы айдышларына гөрә, Сапармырат Хываның үстүнден гелмели еңиёлукларың башында болмалы экен. Соң Шайдакова мени Нукусың үсти билен, өз яның билен әкит дийипмиш. Ол хем боляр диенмиш.

— Әй, доңзуң агы нәме, гарасы нәме... Хайсы гелсе-де бизден аклык тамасыны этмесин...

— Хава, кака, Сапармырадың диени ерде ятмаямыш. Кака, индики гүррүң нәме? Инди бу байлыгы өз элимиз билен арабакеше табшырып отурыбермели боларысмы? Шейдәенимизде-де ол бизе таңрыялкасын айтмаз.

— Маңа онуң таңрыялкасыны герек дәл, оглум! — дийип, Эмин бай гөзлерини ялдырадып башыны гөтерди: — Мен миннети японы бәшатардан чекерин, оглум! Энтеҗик эл-аягым диеними эдйәр.

— Кака, мен бу одуң ичинден гелдим. Замананың өвзайы бозук. Олар бизиң кастымыза чыкдылар. Шол зерарлы-да олардан өкде чыкмак герек. Сен Васа гөтерилсең нәдеркә? Йөне вели, оглум маңа акыл берйәр дийип гөвнүңе гетирме. Мен кән адамлара маслахат салып гөрдүм. Урушмак үчинем ызындан аркайын болмак герек. Екары тараплардакы барлылар гөчмеги макул гөрйәрлер. Бу еңиёлуклардан дынанымыздан соң хем огул әкләп, гыз сакламак герекдир.

Эмин бай ене-де ашак бакды. Гөзлери гараңкырап, бирнәче вагт өз өңүндәки чәйнек-кәсесини-де гөрмеди. «Бу гүррүңиң җаны бар. Бу аласармык вагтда арабачы-да, орс-да Васа барар ялы вагт тапмаз. Түвелеме, оглум пәхимдар адам болуп етишипсиң!» дийип, Эмин бай Әралыдан миннетдар болды. Шейле-де болса, бу сөз онуң чөкен гөвнүни гөтермеди. Эмма вели бай бу маслахатың еке-тәк чыкалгадыгыны ыкрар этди. Ол бирнәче вагт геченден соң:

— Хава, оглум, гечөнлеримиз өңи-де Васдыр, соңы-да Васдыр дийипдирлер. Бу маслахатың гөвне отурмазча маслахат-ха дәл. Гараз пикир этмели-дә. Дөвлетиң-ә агырдыр, оглум. Гөчмек-гонмак аңсат-ха дүшмез... «Ики гөч — бир талаң» дийипдирлер — дийди.

— Гума, малларың үстүне адам иберип, барҗак ериңи айтсаң, йүкүң еңләр кака. Худая шүкүр, бу ерде ат-арабадан, дүеден кән задың ёк. Олара элиңе илен задыңы йүкле-де ураберы. Галлаң агырлык этсе, уры газдырып ере гөм. Агыр затларыңы ере гөм. Бала-чагалары ал-да ёла дүш. Биз Сапармырады-да эле саларыс. Шайдаковы-да дардан асарыс. Юрт ене-де өңки ягдайына гелер. Яг ийип, яланач ятыбермели боландан соң, худай

халаса, өзүм барып гөчүрип алып гайдарын... Йөне вели, кака, сиз ялы пәхимли адамлар дийилйән зада ярым сөзден дүшүнйәрлер. Гыссанмалы болар. Үстүмизи басдырып, соңуна галаймалың.

«Түркмени гөчүржек болсаң, душундан гөч гечир» дийлиши ялы, хәлиден бәри икигөвүнли болуп отуран Эмин байың бу сөзи эшиденден соң гонжуна гор гуюлды. Йүрегине ховп аралашды. Ол шу аралыкда бир затлары келлесинде айлап чыкды-да:

— Оглум, сен хачан уграмакчы? — дийип сорады.

— Кака, мен даң атар-атмазың өңүнде ёла дүшмели. Инди улы ёлдан йөрәп болмаяр. Ил ичлеринден гитмели болар.

Эмин бай шейле дийди.

— Оглум, мен эртир гүнортана ченли оглан-ушаклары ёла салайын. Сен ызындан аркайын бол-да, дин гылыҗыны чалыбер. Хана-да менден көп догайы-салам айт. Онуң догайы-саламыны ерде гоймайын. Элимден гелени эдип, элли атлының башыны җемләп, сениң хузырыңа иберейин. Соңракы бир гүн онуң янында мениңем, сениңем дилимиз келте болмасын. Йөне сенем барап атлылары онуң гөзүниң өңүнден гечирҗек бол.

— Боляр, кака. Айдышың ялы эдерин. Хава шу вагтлар ягшылык эдениң дилегини худай эшидер. Хан ага-да муны ятдан чыкармаз. Сен ол атлылары шу ерден берҗекми я-да Васдан?

— Инди бу гүррүңи ачык-айдың эдели. Инилериң машгаланы алып гидерлер. Мен бу ерде галсам диййәрин. Гитсемем деррев машгаланы оңатҗа ерлешдирип гелерин. Онсоң шу ерден адамларың башыны җемләп иберерин.

— Адамлары иберениңден соң нәтҗек? Машгаланың ызындан гитҗекми? Шол ерде болҗакмы?

— Адамлары университ соң ене-де Васдан хабар тутуп гайдарын. Өзүмем янымa отуз-кырк атлы җемләп, шу төверекләрде боларын, оглум... «Товшана догдук депе» дийлиши-дә...

Ара дымышма дүшди. Оглы какасының гүррүңини өз янындан макуллады. Ол какасының мундан соңракы ил ичиндәки ягдайыны гөз өңүне гетирди. Ине, «чай!» диенде агзына бал тутулян, эллери узадан ерине етйән, чымылган дүшек, пер яссыкда ятып туран Эмин бай ызына отуз-кырк атлыны тиркәп, эдил огры ялы болуп, яп араларында букулып, гарадан гачып гезип йөр. Вагтында чай ичип билмейәр, чөрек ийип билмейәр. Шу сагат дири болса, индики сагады нәгүмана... Кәвагтлар оба чозяр. Оба адамлары оны екегапан ялы йигренип, ызына ит салып коврлар. Ол гачяр. Ене-де яп араларына сиңип гидйәр.

Бу сурат Әралының инини тикенеклетди. Ол ере бакып, оҗагың башыны чөп билен дырмап, агыр пикирлере гүмра болан какасына ашаклык билен билдирмән серетди. Әралының йүреги дилнип гитди. Ол ятып галандан, атып гал этди:

— Кака, сен хорланарсың. Өзүңе хайпың гелсин — дийип, сесини титредип айтды.

Эмин бай саг элини дызына дирәп, йүзүни оглуна тарап өврди.

— Мен сениң дийҗек боляан задыңа дүшүнйәрин, оглум. Огуллык хорматыны эдениңе таңры ялкасын... Эмма мен, келләм эгнимдекә гөбек ганымың даман ерини, илки саңа йүзүм дүшен ерими, той тутуп, яс баглан ерими, хер гүн бәш рекат намаз окан ерими өңъетен салпы аяга депеледип, өзүм Васда гарнымы сыпалап ятып билмерин. Бейле этсем, худаям халамаз, пыгамберем. Муңа мениң выжданымам чатмаз. Мен өз мүлкүмден узаклашып билмерин...

Ол ене ашак бакды. Ичини геплетди: «Хәй, перзент мыдама перзент-дә... Мыдама хам-да... Бәрден гайдяр. Дүйбүне дүшүнмейәр. Яшлык эдйәр»... Шу пикирлериң тәсири астында хем оглуна шейле дийди.

— Оглум, сен менден, машгаладанам аркайын бол. Яшлык этме. Өз башыңдан хабардар бол. Уруш диймек — печиз ойнамак дәлдир.

Нахар гетирилди. Аталы-огул икиси-де яман аҗыгыпдылар. Шонуң үчин-де гетирилен үч-дөрт адамлык чорбадан, үч-дөрт адамлык палавдан зат галдырман ийдилер. Нахардан соң Эмин бай өленлериң ятан ериниң ягты болмагыны худайдан диләп, төвир галдырды.

— Оглум, сен онда өйүңе бар-да, бир азрак дынҗыңы ал. Өзүм гиҗе ярымдан ягшы агандан соң сени оядарын — дийди.

— Боляр, кака. Сенем дынҗыңы ал. Ят.

— Әй, оглум, какаң бу вагт ятып билмез. Укы галдымы, дынч галдымы...

— Кака, өзүңи хорлама, худайың өзи гарашык эдер — дийип, Әралы җайдан чыкды. Ол урша гитмезинден бир ай өң алан он бәш яшлы Дүрли диен аялының өйүне тарап угради...

Эмин бай җайда еке галып, ене-де пикире батды. Өз янындан хайсы иши хачан этмелидигиниң, хайсы иши нәмеден башламалыдыгының ёлларыны еке-екеден беллешдирди. Онуң обадан гөвни гөтерлипди. Ол байлыгыны, машгаласыны Васа чекип, олары ол ерде ерлешдирип, тәзеден элини чермәп, бу оба аралашмагы йүрегине берк дүвди.

Эмин бай ичмегини эгнине атып, ене-де галаның илерки дервезесинден чыкды. Асманың йүзүне гара кече тутулан ялыды.

Совук барха гүйҗейәрди.

2

Асманың гүндогар этеги тилкигуйрук болуберенде Эмин бай оглуны ёла салды. Өзи-де тоя-томаша мүнйән ёргасына атланып, Әралыны узак ерлере ченли угратды. Аталы-огул атдан дүшүп, гужаклашып хошлашдылар.

— Оглум, саг бар, аман гел. Хан какаңа ак йүрекден хызмат эт. Енңёлуклары тизрәк амана гетириң. Ишиңиз оң болсун, ики гоюн худа ёлуна.

— Кака, саг отурың. Саглык болса хеммеси оң болар. Эжеме гөз-гулак бол. Онуң үсгүришини кән халамадым.

— Хич зады гайгы этме, оглум, худай халаса эжеңе-де хич зат болмаз. Дерт берен дерманыны-да биле берермиш. Өзүңден хабардар бол. Артыкмач гызмалык этме. Хер әдимиңи билип бас.

— Хош, кака! Саг отурың. Саглыкда гөршелиң. Иберҗек атлыларыңы тизрәк ибер. Шолардан хабар етир. Мен аркайын болар ялы... Ызыңдан аркайын болсаң, әден ишиң-де иш ялы болайяр...

— Ягшы, оглум...

Эмин бай даңың алагараңкысында он атлының өңүне дүшүп, гүнбатар тарапа гиден оглуның ызындан середип кән дурды. Хачан-да Әралы дагының атларының аяк сеслери кесиленден соң, ол ызына гайтды. Ол гелшине өз дурмушындан кәйинйәрди: «Нәничик замана болды... Шу вагтлар, шу алдаҗы совукда Әралы йылыҗак җайда дерләп ятмалы ахыры. Ол нерессе болса, гөр, нәдип гитди. Өзи-де одуң ичине гитди. Хер демде хер хили бела учрамагы гең дәл. Әй, худай, өзүң өз бенделериңе гарашык эдевери. Оларың ишини оңлавери...»

Бай маңлайыны тыг ялы кесип гелйән совуга чыдап билмән, йүзүни гыҗакчы ялы кесе совуп, ёрга ябының җылавыны говшатды. Ябының үсти тагтысүлейман ялы юмшакды, рахатды. Бурнуны пышгырдып, ягдан гыл согрулан ялы мылайымлык билен сүйнүп барярды. Эгер Эмин бай гараңкыдан яңы сайланып угран, ёлуң ики тарапындакы акбаш-яндакларың бир реңке гечип, ыза тарап сув ялы акып ятаныны гөзүниң гыйтагы билен сынламаса, хәзир ябының дурандыгыны я-да йөрәп баряндыгыны аңшырып хем билҗек дәлди. Ябының үсти шейле рахатды. Ол өңки вагтларда бу ябысыны: «Муны аягалдыгына гойберип, үстүнде чай ичибермели. Чайың дөкүлҗек гүманы ёк» дийип өверди. Хәзир вели бу затлар онуң ядына дүшенокды. Онуң бар пикири, хемме үнси Әралыдады. «Оглум, үшәр... Оглум ховп ичинде яшамалы» диен сөзлер байың ислесе-ислемесе-де дилине гелип-гидип дурды.

Галаның дервезесинден гелип гиренде Эмин байың сакгал-мурты, ичмегиниң, телпегиниң өңи, ябының тумшугы, дөши чув-акды. Оларың икисиниң-де диңе гөзлери йылдырап гөрүнйәрди.

...Эмин байың аяллары-да, батраклары-да хениз долы оянмандылар. Туранларам эртир чайыны ичйәрдилер. Бу ягдая байың анырсы бәрсине гелди. Ол сесине бат берди.

— Харамзадалар! Ял ягылары! Мениң оглум буз ювдуп, гар ялап гидер-де, сиз йылы ёрганда бугарып ятармысыңыз! Утанчсызлар! Хаясызлар!

Эмин байың сеси эртириң арасса ховасында галаның ичинде
түпеңиң сеси ялы болуп яңланды. Галаның ичи бирден аяга гал-
ды. Аяллар күмүш шайларыны шаңңырдадып, өйлериң өңлерине
чыкдылар. Агзындакы чөрегини долы ювдуп етишмедик батрак-
лар мүйнли ялы болуп, башларыны эгип чыкдылар-да, шу гүн
этмели ишлерине япышдылар. Бири элине палта алды, бири пил
алды, бирнәчеси болса башга хили иш эсбапларыны алып,
дайырдашып ȳградылар.

Эмин бай аяллара хемле урды.

— Гөзүме гөрүнмән, ишиңиз билен болуң! Ит вепа, аял бивепа диенлери... Хей, болуп дуршуңыз гурсун!

Соңра гурт гөрен сүри ялы дув-дагын болуп барян батраклара гыгырды.

— Бәри дуруң, харамзадалар! Малларың өңүне от дөкүң! Соңра хеммәң уры газып башлаң! Он-йигрими араба тайярлаң! Кырк-элли дүйәни ховутлаң! Узак ёла тайярланың. Дөрт адам палчык этсин. Палчыга саман гошуң. Тиз болуң!

Батраклар ише гиришдилер.

Эмин бай байры аялының — Әралының эҗеси Огултувагың өйүне гирди.

Огултувагың Эмин байың бейлеки аялларындан хас тапавутлыдыгы оны илки гөрен бадыңа месе-мәлим дуюлярды. Эллиден яңы гечен, бугдайреңк, тегелек йүзүнде уллакан гара гөзлери ялдырап дуран Огултувагың боюның узындыгы онуң димдик болуп отурышындан хем гөрүнйәрди. Оңа сиңе сын этсең бир вагтлар — он алты, он секиз яшларындака — өз гөзеллиги билен оба йигитлерини аяга йыкандыгыны аңыкламак болярды. Бир ак гылсыз гара сачларыны өрүми хениз-де ёгынды. Башындакы аклы-гызыл айлы яглыгы тәзеди, бу тәзелик хем Огултувагың бүтин дуркуна яшлык аламатыны берйәрди. Онуң херекетлери, гөз-гашлары өз эрклидигине шаятлык эдйәрди. Ол хемме вагт шу болшуны саклап билйәрди. Шонуң үчин-де ол Эмин байың ховлуда турзан улы гыкылыгыны эшидендигине, байың газап донуна гирендигине гараман, эрини шол өңки салыхатлылыгы билен гаршылады. Отуран еринден хем гозганман, демли чайне-

ги Эмин байың отурҗак ерине тарап сүйшүрди. Кәсесини сүпүрүп, чәйнегиң гапдалында гойды. Огултувагың бу болшы яңыҗа-яңылара ченли-де Эмин байың гахарыны гетирйәрди. Эмма вели бай Әралының эҗесине йүзүң үстүнде бурнуң бар дийип билмейәрди.

Эмин бай ичмегини чыкарып, элини ювды. Соңра ене-де ичмегини эгнине елбегей атып, өз отурян ерине гечип, айбогдашыны гурды. Огултувак оды дөрүшдирип, ожага ене-де одун атды. Херси өз чәйнегини өңүне чекди.

— Нәме бейле кәйинйәрсиң? Җаныңа хайпың гелсин...

Эмин бай бир кәсе чайыны сесини чыкарман ичди. Сазагың оды, гызгын чай байың доңуны чөзүп уграды.

— Кәйиндирйәрлер. Мениңем ерсиз-ере кәйинесим гелип дуранок. Бири дөшүни шемала тутуп, одуң ичине баряр, бу харамзадалар болса аркайын ятырлар...

— Онда-да, какасы, салыхатлырак боларлар.

Бүтин Хорезминде таналян, шу яшына етен башга бир бай өз аялындан шейле сөз эшитсе я ярыларды, я-да аялыны йигрими-отуз гүн дүшекден турмаз ялы эдип урарды. Эмма Эмин бай Огултувагың бу маслахатыны гөвнүне-де гетирмеди.

Огултувак улудан демини алды, гыңаҗының уҗы билен гөзлерини сүпүрди.

— Огулҗыгым саг-аман доланып гелгей-дә...

— Гелер, гелер, бозулма, эҗеси... — диенде, Эмин байың өз сеси-де титрәп чыкды.

— 386Уградан вагтың худа ёлуна бир зат айтсаң болҗак экен.

— Ики гоюн айтдым.

— Говы эдипсиң.

Бирнәче вагтлап дымып отурдылар. Сазак одуның юмрук ялы көзлерине середишип, чай ичдилер.

— Ир гүни гич эдип отурмалы дәл — дийип, Эмин бай сөзе башлады. — Әралы гүнортандан гиҗә галман ёла дүшүң дийди. Гаты пәхимли гүррүң.

— Өзүңем гитҗекми?— дийип, Огултувак өңки совукганлылыгы билен сорады.

— Мен элтип, сизи ерлешдирип гайтмасам болмаз, ахыры...

— Говы эдйәң, какасы. Әкит, оңатҗа ерлешдир. Соңра тизрәк долан. Мениң гөзүм ёлуңда болар.

— Бу гепден сен гитҗек дәл ялы-ла?

— Какасы, мен ики эгнинден демини алып отуран инчекеселли. Мениң хачан өлҗегим белли дәл. Мени әкитме. Эгер: «Гит!» дийип, ер депип дурҗак болсаң, онда өлдүр-де, мейидими әкидибер. Мен Әралы җаның доган галасының ичинден өз эрким билен чыкҗак дәлдирин...

Әдил шу айдан сөзлерини тассыкламак ислейән ялы, билгешләнден эдйән ялы, Огултувак айылганч үсгүрди. Ызыны үзмән узак хем найынҗар үсгүрди. Онуң эллериниң, бойнуның дамарлары айдыҗы багшыныңкы ялы сых-сых болды.

— Чай овуртла, тизрәк гызгын чай овуртла! — дийип, Эмин бай ховсала дүшди.

Огултувагың үсгүлевүги песелип уграды.

Эмин бай пикир этди: «Мунуң айданы догры. Мунуң гозгарлыгы галмандыр. Маңа-да өйде бир адам герек. Гой, галсын. Бу ерде-де гөз герек»...

Ол ахыркы кәсесини бошатды-да аялына йүзленди.

— Онда сенем аяклан. Аяллар алып гитҗек затларыны тайярласынлар. Өйлери чөзүшдирсинлер. Мен дәнелери, яраглары, алтын-күмүшлерини, әкидип болмаҗак затларың хеммесини урулара салайын. Тизрәк бол. Әралы бир зат билмесе, бейле җаныгып гыссамазды...

— Хеммеси болар. Йөне чагалар хорланмаз ялы, бир задың угруна өңрәкден чыкылмалы экен, какасы. Хәлем гич дәл. Сен бәш-алты адамы хәзириң өзүнде йындам атлара мүндүрип, бабәш-алты адамы хәзириң өзүнде йындам атлара мүндүрип, рылҗак ере уграт. Гой олар юрт-җай, якар ялы одун-чөп тайярласынлар. Еңсам кын болар.

— Гаты җай гүррүң, эҗеси... Бу алада билен бу затлар мениң хушума-да гелмәндир.

Галаның ичиниң иши кәнди. Агырды. Эмин бай өйден чыкан бадына бирбада нәмеден башлаҗагыны-да билмеди. Илки билен ол бәш-алты саны батрагы, яраг, пил-палта билен долы үпҗүн эдип, Васа угратды. Соңра гара маллары, гыляллары, элли саны дүеден галан маллары чопанларың өңүне салып, олары-да шол ере барыбермели дийип, ёла салды. Чөрек биширмек, нахар биширмек, өйлери чөзүп, дүелере хем арабалара йүклемек иши көп вагт алды. Шонуң үчин-де бай оглуна берен валасыны — машгала кервенини гүнортана ченли ёла салмагы башармады. Бу мүмкин хем дәлди.

Машгала кервени гүн батып, гараңкы дүшенден соң ёла чыкды.

Эмин байың йүки енлән ялы болды. Галаның ичи совлан базар ялы бошап галды. Эмма кән санда уры газмак, онуң ашагына саман дүшемек, санъетмез бугдайлы халталары гетирип урулара гуймак, бугдайың үстүнден саман дүшәп, урулары гөммек ишлери бир гүнде, ики гүнде гутарар ялы дәлди. Эмин бай галада галан батраклары сөз билен, гамчы билен, сөгүнч билен... ишледйәрди. Онуң өзи болса диварларың йүзүнде, саманханаларда, ердөлелерде көп санлы яраглары, оклары гизлемек ишине ёлбашчылык эдйәрди. Вагтал-вагтал барып, Огултувагың яг-

[stamp]

дайындан хабар алярды, эдилйән ишлериң гидиши барада айдып гайдярды.

Гүнүлерини ёла салып, улы галаның ичинде еке галан Огултувагың дили-де, сөзи-де эртиркисинден хас сүйжәпди... Ол мыхман жайларың бирисини сүпүришдирди. Пер яссык, пер дүшекче, йүпек ёрган гетирип, төрде дүшек салды. Әри хер гезек гелип гиденде, нәме ийжек, нәме ичжек диен сөзлерини көпелтди. Оды улудан якды. Ики адама етер ялы эдип, товуклы палавы атарды. Инди әри хер геленде:

— Гой, адамлар ишлесинлер. Инди бес эт. Дем-дынжыңы ал, — дийип маслахат берип уграды.

— Ынха, деррев... Эртир ирден ёла дүшер ялы, ок-яраглары гизләп гутармасам болжак дәл — дийип, Эмин бай гыссанярды.

Ол гижәниң ярында ишини гутарып, яраглар гизлененде ишләп батраклары дәне хем-де бейлеки затлар үчин уры газмак ишине салып, өзи Огултувагың янына гелди. Огултувак ожага голай дуран гызгын күндүклериң бирини алып, әриниң эл-йүзүни ювдурды. Бошан күндүги ене-де сувдан долдурып, ожагың башында гойды. Онуң эллери гөз ачып-юмасы салым бош дурмаярды. Онуң уллакан гара гөзлери ойнаярды, көп затлар, ислеглер, арзувлар барада хабар берйәрди.

Эмин бай ядапды. Шейле-де болса мылайымлык билен лакырдап гайнаян газаның сесине гуванып, йигитлик чагларыны ядына салярды, өңкүлерине гаранда хас ажы эдилип демленен гөк чайы сүзйәрди.

Онуң йүреги-де өңкүсине гаранда хас гиңән ялыды.

— Әй, эжеси, Әралы-да саг-аман гелер. Душманам деп болар. Азажык чыдашсаң, бор, ене бирки айдан гоюн билен гурт бир ерден сув ичер.

— Херпә агзыңдан худай эшитсин, какасы.

— Эшидер, эшидер, эжеси. Худай бендесини гөзүнден салмаз.

— Шейле болаверсин — дийип, Огултувак палавы агдарды.

Әр-аял икиси дүнйәниң әхли аладасыны ятдан чыкарып, бир сагада галып-галман дүшеге гечдилер.

Шу гүррүңи эдилйән гүнден бир ай озал, гышың алдажы совуклы бир гүни, гижара Эмингалада бир яш йигит пейда болды. Ол эрбет үшәпди. Эллериниң, йүзүниң хамы гөм-гөкди. Эмин байың көп санлы батракларындан бириси, орта бойлы, гүлер йүзли, хинди ялы гара Дурды илки билен бу гелене душды. Яш йигиди өз болян жайына элтди.

— Адың ким? Гелиш ниреден? — дийип сораг берди.

Гелен йигит тама аркасыны берип отурышына шейле жогап гайтарды.

— Адым Аман. Гелиш болса Көнеүргенчден. Эмин бай дөвлетли адаммыш диен хабар гулагыма етди. Иймәге, ичмәге, геймәге задым болмансоң, талабанчылыга чыкдым. «Эмин бай сөзүңи йыкмаз» дийдилер. Бу ериң ягдайы нәхили? Мениң гара гүйжүме хырыдар тапылармыка? Я-да Эмин бая йүз тутуп отурасы иш ёкмы?

Дурды батрак чай гойды. Оды гүйчлендирди. Ичи бәш-алты загаралы кирли сачагыны орта атды. Шу затлары гыссанман эдениңден соң мыхмана йүзленди.

— Гелен ериң шу болса, жайлыжа отур, Аман. Чай ич, чөрек ий. Йылын.

Соңра онуң өзи-де аркайын отурып, мыхманы билен чай ичип башлады.

— Аман жан, бу ерлери-де, ине, шу гөрүп дуршуң ялы. Эмин баям бейлеки байлар ялы бир адам. Йөне булар ялы бай Хыва топрагында башга ёкдур. Бу улы бай. Гелим-гидими-де кән. Ылайта-да шу вагтлар муңа ишләп билйән адамың артыкмачлык эдеси ёк. Ханы, даңы бир саг-аман атыралы, соңуны соң гөрүберйәс.

Агшамлыга мәшеве гетирдилер. Дурды билен Аман загара билен мәшевәни гарышдырып ишдәмен ийдилер. Соңра ожага голай отурып, гүррүң эдишип уградылар. Дурды махманының өрән билесигелижилигине, берйән сорагларының дүйплүдигине, бир задың аңырсына етйәнчә, ирмән-ядаман сораг бершине гең галды. «Бу нәхили адамка? Ене жансыз-зат болаймасын?» дийип, илкибада этияч хем этди. Эмма вели мыхманың ыхласлыдыгыны, өзүниң дердини пайлашмага хер сөзүнде тайындыгыны аныклан Дурды көшешип башлады.

— Дурды ага, сенем шу обалымы?

— Ёк, Аман жан, мен бу обалы дәл. Йөне мен Эмин байыңкыда он йылдан бәри батракчылык эдйәрин.

— Онда сен нирели борсуң?

— Мен Яңыяплы. Мениң бу ерлере гайданыма он бәш йылдан-да көпрәк болды. Ики йыл дагы Порсыда талабанчылык этдим. Үч йыла голай хем гарадашлыларда болдум. Он йыл мундан озал хем шу ере, Эмин байыңка гелип, шол галышым.

— Менем Дурды ага, сениң өнүп-өсен ерлериңден. Биз соңра таншарыс. Йөне, сен өзүңден хабар бер.

Дурды: «Бу жансыздыр. Мен хабардар болайын» дийип, өз янындан карара гелди. «Мени гепледип, әхли сырымы билжек боляр. Менем-ә сениң тутаң гушуңы үтүп гоян болсам герек...»

Аманам Дурдының эден әхли пикирлерини йүзүнден окады. Шонуң үчин-де ягдайы айдыңлашдырмак максады билен сөзе башлады.

— Дурды ага, сениң гөвнүңе хер хили затларың гелйән болмагы әхтимал. Йөне, мениң саңа чигит ялыжак яманлыгым ёк. Мен саңа диңе ягшылык ислейәрин. Онсоңам: «Бир гүн дуз иен ериңе мүң гүн салам» дийипдирлер. Мен сениң ийжек чөрегиңи пайлашып ийдим. Гызгын ожагыңың башында чайыңы ичип отырын. «Хә» диймән мениң өз достундыгыңа гөзүңи етирерсиң.

«Жансыз дәл ялам» дийип, хич вагт хич кимден оңлы сөз эшитмедик Дурдының ене-де гөвни бөлүнди. «Пикиринде яманлык бара-ха меңземейән ялам. Гараз, бир зат дийәймек кын-да...»

Дурды оңайсыз ягдайдан чыкмага чалышды.

— Аман жан, мениң пикир эдип, ере бакышымы геңң гөрдүң герек... Ёк, бейтме. Халысалламы айтсам, танамаян адамың янында геплэбермегем аңсат дәл.

— Дурды ага, менден чекинме. Эгер мен саңа яманлык этжек болсам, онда мени сениң дузуң урар. Онсоңам мен сениң элиңдәки адам. Тәлейими геле-гелмәне сениң элиңе табшырдым.

— Әй, Аман жан, гөвнүңе гетирме мениң болшумы. Өзүң-ә говы йигит болара чемелиң.

— Ине, бу гүррүңиң маңзыма отуряр, Дурды ага. Хава, бейдип, доган илиңи ташлап гайтмагың нәмеден болды?

«Инди, яңкы сөзи айданымдан соң ичими дөкмесем болмаз. Өз дилимден өзүм бела галдым-ов. Говусы мундан горкман геплэберейин. Яманлык этжекдигиме гөзүм етсе, от-чөплүклериң арасына элтип, пачак гөмди эденимде ким менден мунуң ганыны соражак? Онсоңам бу геплемэйин дийсеңем геплетжек». Шейле диймек билен Дурды батрак йүрегине даш баглады.

— Мен хәзир отуз бәшимде. Обадан чыкып гайданымда йигрими яшлы, «мен» диен йигитдим. Бизиң тамымыз улы байларың бириниң ериниң бир четиндеди. Ол байың аялы-да, гызлары-да кәнди. Гызлары дийсең оваданды. Оларың арасында Жемал диен бири барды. Мен саңа, Аман жан, ол гызың оваданлыгыны айдып гутарып билжек дәл. Ине, мен шол гызың ышкына дүшдүм. Ол гыз эдил йигит ялы даяв хем-де дилеварды. Дили дузлуды. Сөзде басылып, янында мүззердигиң бесди. Соңра гөзүңе гөрнүп болмазды. Эмма мени гөренде вели ашак бакып, утанан болярды. Маңа сөз гатса-да, салыхатлылык билен гатарды. Сарпамы тутмага чалышярды. Эмма мен мунуң оңа аңсат дүшмейәндигини билйәрдим. Ине, Аман жан, мен шол Жемалың ышкына дүшәйсем нәтжек... Онуң дердинден яңа гиже ятып билмедим, гүйз гүндиз отурып карарым етмеди. Жөвенлер башлапдылар. Гүйз голайлашярды. Шол гүнлериң биринде Жемал өйлериниң өңүне чыкып, маңа гөрүнмәге чалышды. Мен муны дуйдум. Адам яшка шейле затлары дуйгуч боляр. Нә себәпдигини-хә айдып билжек дәл. Мен хем өйүмизиң өңүне чыкып, элиме орак билен йүп ал-
дым. Ол хем мени гөрди. Онсоң мен сыгра от йыгжак киши болуп, онуң гөзүне гөрнүп жөвене гирип гитдим. Жөвениң ичи билен олара тарап ягшы йөредим. Йүрегим гүрсүлдәп уруп башлады. Бүтин гөврәме бир хили сандырама аралашды. Агзым кепәп, дишлерим шакырдап уграды. Дәлирәрмикәм дийип горкдумам, шы-
Аман жан... Бирсалымдан жөвениң Жемаллар тарапында гырды пейда болды. Мен «хә-хим» эдип үсгүриндим-де, от йыган киши болубердим. Өз янымдан: «Эркек адам болса, гой мениң от йыгып йөрендигими гөрсүн, Жемал болса, гой, мениң нирдедиги эт-
ми билсин» дийип, «хә-хим» этмегимиң себәби хакда пикир эдим. Ине, Аман жан, эшидер болсаң жөвениң ичинде тәзе бир ай
догды. Ёк, ай дәл. Ай бәрден гайдяр. Жөвениң ичинде ялбырап дуран тәзеже, яшажык, нурлы гүн догды. Сенем дайхансың. Шол зерарлы-да мен саңа жөвениң ичиниң саллахлар үчин нәхили говы гачыбаталгадыгыны, пынхан ердигини айдып отурмайын. Хава, Жемал гелди. Өзи-де билмедиксирән болуп гелди. Маңа гөзи дүшенден: «Хих!» эдип, ичини чекди-де, бармагыны дишледи. Ашак бакып, маңа гөзүниң астындан серетди: «Хи-вий, оглан, сенем бу ердемидиң? Бири гөрсе, нәме диер? Мен гидейин» дийди. Эмма, Аман жан, он бәш яшлы гызың дили шейле дийсе-де, овадан, дыкыз балдырлы аяклары эййәм ере чүйленипди. Өз-ә бейледе дурсун, ики адам болуп, оны дуран ериңден гозгап болжак дәлди. Мен гөвүнлик берен киши болдум: «Жемал, худай икими-
зи шу ерде душушмалы эдипдир. Сен-де яш башыңдан худайың гаршысына гитме. Айып болар. Мениң сени гөресим гелендигини худай билипдир. Мениң ахы-налаларым оңа барып етендир. Сен инди гитжек болма. Гел, икимиз шу ерде биразажык отуралы. Гүррүң эделн. Онсоң икимизем гидерис. Бу ерде бизи гөржек адам ёк. Бири гелсе-де, жөвени шагырдадып гелер. Билдирмән гелип билмезлер. Жөвен шагырдап угранда бизиң херимиз бир тарапа гачарыс. Бизи тутуп билмезлер» дийдим. Жемал гөзлерини, гашларыны гүлдүрип, бир эңайы керешмели нәз этди-де: «Хи-вий, бу огланың диййәнлерини...» дийди.

Аман барха жошуп угран Дурдының сөзүни хөвес билен диңлейәрди. Чайың, гечен яшлык гүнлериңи ятламагың кейпинден Дурдының гиң маңлайы чыгжарып, ожагың ялңына гара хүнжи ялы ялдыраярды. Жайың ичи гызыпды, ики гүррүңдешиң беденлери юмшапды. Сүйжи гүррүң якымлыды.

— Хава, Аман жан, келләм гөчди. Өзүме эрк этмек агыр дүшди. Мен өзүми герексиредип, сапалак атып башладым. «Әй, Жемал жан. Мениң гүнәми геч. Сен, түвелеме, гаты акыллы гыз. Онда, яман зат айдан болсам, кемакыллылыкдан эдендирин,

мен-ә сыгра от йыгжак. Алла ярың, Җемал җан» дийдим-де, йүпүм билен орагымы ыкҗамлап, ыза чекилибердим. Шол бада-да: «Хи-вий, бу огланы... гаты гахарҗаң экен... Мен саңа өйкеләр ялы нәме дийдим ахыры... Гел, отурсаң отуралы» диен сөзлер мени серхош этди. Мен бир вагтлар шейле пурсатларда эркек гөдек болмалыдыр диен сөз эшидипдим. Шу сөзден хем угур алдым. Җемал йүпек көйнегини пасырдадып, тавус гушы ялы болуп отуран бадына, мен-де бөкүп онуң янына бардым. Эдил алкымына чөкдүм. «Җемал җан, мен худайың янында-да, бенде-синиң янында-да екеҗе гезек ялан сөзләп гөрен адам дәл. Сен мениң сөзлериме ынан. Сен гиҗе дүйшүмде, гүндиз оюмда. Узакдан боюңа гөзүм дүшенде башым асмана етйәр. Сенсиз бу дүнйә маңа дар» дийдим. Ийсе өңүнде, иймесе аркасында болан бай гызлары өвгиниң өңүнде өрән эҗиз болярлар. Гыз дурабилмеди. Ярагыны ташлады... Шейдип, Аман җан, тә җөвен йыгналянча Җемал икимиз айшы-эшретиң иң белент депесинде отурып кейп чекдик. Шол гүнлерде иеним говрулан товук, сыраным гойнуң гапыргасы болды. Җөвениң ичи Сүлейманың тагтына дөнди. Төверек-дашың гөз болансоң бири гөрмесе бири гөрйәр. Ине, гүнлериң биринде ир билен байың улы оглы ярагының нилини яңы доган гүнүң нуруна ялдырадып, бизе тарап атына гамчыны басды. Мен оны илки әдиминден гөрүп галдым. Себәби дийсең, Аман җан, мен өз өйүмизде яшаян хем болсам, гөзүм мыдама Җемаллар тарапындады. Мен гачдым. От-чөпүң ичине сиңип гиденими бай оглы гөрмеди. Аман җан Гөроглы-да намартчылык эден вагтлары мениң ялы гачан дәлдир. Ине, обадан шол чыкып гайдышым, Аман җан...

— Соңы нәхили болды? — дийип, Аман хас гызыгып сорады.

— Бай болсаң хемме зады дүзетмек болян экен. Ансат дүзедип болян экен. Җемалы деррев чыкарыпдырлар. Бизиңкилере-де «оглуңы тап» дийип, кән азар берипдирлер. Мени агтарып Дашховзуң, Газавадың, Хыванын, Порсының, Үргенҗиң базарларына көп вагтлап җансыз иберип дурупдырлар. Менем оба саргыт этдим йөрдүм. Какам бир адамдан: «Гөрүнмәверсин. Базара дага барыжы болмасын» дийип, айдып гойберипдир. Мен какамың айданындан чыкмадым. Ине, Аман җан, мениң башымдан гечен затлар-а шулардыр.

— Соңра Җемала душмадыңмы? — дийип, Аман хениз-де бу гүррүңиң тәсиринден чыкып билмән сорады.

— Душдум. Хәзирем худайың халан гүни душярын.

— Бе-е, ол шу голайдамы?

— Хава. Гаты узага чыкарыпдырлар...

— Гатнашыгыңыз нәхили?

— Өңкүденем говы. Яшлыгың тагамы агыздан гитмейәр экен. Мен оны ене-де тапдым. Мениң онсуз карарым етмеди.

— Ол узакда болярмы?

— Ёк. Шу галаның ичинде...

— Ызындан гелип-гидип дуряндырлар, ахыры? Сени гөрүп танамаярлармы?

— Гелип-гидибем дураноклар кән. Геләенлеринде-де Җемалың я өзи дуйдуряр, я огланың үсти билен хабар эдйәр. Онсоң маңа бес. Мен өз гамым билен болуберйән... Ол Эмин байың оглы Әралының үчүнҗи аялы...

3

Сәхел вагтың ичинде Дурды билен Аман сүйтдеш доган ялы болдулар. Дурды шол гүнүң эртеси Аманың ишини дүзетди. Аман бир йылда икилай гейим-баш, ики батман бугдай, үч батман җөвене разы болуп, Эмин байың батракларының хатарына гечди. Шол вагтың өзүнден башлап, Дурды икисиниң иени айры гитмеди. Олар гиҗәниң көпүсини гүррүңлешип гечирйәрдилер. Аманың достлары көпелип башлады. Дурдының җайына йыгнанян батракларың саны хер гүнсайын артярды. Гара зәхметден башга хич зат, Эмин байың еринден башга хич ер гөрмедик батраклар Аманың дашына халка болуп айландылар. Онуң хер бир сөзүни ере гачырман диңлейәрдилер.

Батраклары гең галдырян зат: Аман өзлери ялы батрак хем болса, оны хич ким билен деңәр ялы дәлди. Батраклар өз янларындан: «Мунуң билйән задыны Эмин байың өзи-де билйән дәлдир» дийип нетиже чыкардылар. Бу — хакыкатдан хем шейледи. Аман өзлериниң адамчылык мертебелерине эелик эдип билмән йөрен бу адамлара бүтин Хорезминиң гүррүңини берйәрди. Юрдуң дүшен ягдайыны, сыпларың арасында гидйән рехимсиз гөреши, Җүнейит ханың, Эмин байың көклери чүйрән агач ялы боландыкларыны, гарып-гасарларың маңлайына гүн чойҗагы хакында, Дөртгүл угрунда гиден сөвешлер хакында, ахырсоңунда-да Җүнейит ханың ол ерден гачышы хакында душнүкли эдип гүррүң берйәрди. Хер гиҗе шейледи. Аманың диңлейҗилери көпелйәрди. Аз вагтың ичинде батраклар Аманы өз хоссарлары, акыл өвредиҗилери дийип хасапладылар.

Инди батракларың гүни гызыклы гечип уграды.

Аман бу ере гелип ише башланындан бир хепде — он гүн геченсоң, Дурды билен гума одуна гитди. Олар он дүе билен ятымлайын гитдилер. Гүн батыберенде бол одунлы мейдана барып гош басдылар. Йүз яшан сазаклары гетирип уллакан от

якдылар. Чай-нахар эдиндилер. Эртир ирден туруп одун йыгмалы боланлары үчин ирден хем ятдылар. Эмма Дурдының гөзүне укы гелмеди. Онуң Аманы гепледеси, онуң гең-энайы сөзлерини ызыны үзмән диңләси гелйәрди. Эмма вели Дурды Аманы рахатсызландырмага йүрек эдип билмеди. Гечен бәш-он гүнүң ичинде Аман онуң гөзүниң өңүнде хас белентлиге гөтерилипди. Шейдип, Дурды хык-чок эдип, анырсына бир өврүлди, бәрсине бир өврүлди. Улудан демини алды. Аман укламанды. Йөне ол Дурдының өзүниң дилленмегине гарашярды. Ахырсоңы болмады.

— Дурды ага, нәме, укың тутанокмы?

— Аман жан, сенем уклаңокмы?

— Ятыранок-да... Онсоң уклап билемок.

— Келләме хер хили пикир гелйәр-де, мени ятыранок. Мен-ә туруп, одун йыгыберсем диййәрин.

— Ёк, Дурды ага, бу гүррүңиң болмаяр. Хәзир ятып, оңатжа дынч алалы. Одуны эртир ирден туруп йыгарыс. Бейдип жаныны гынамак нәмә герек? Бейтсең Жемал сени халамаз...

— Пәхей, Аман жан, өзүң-ә тапдыргысыз йигид-ов! — дийип, Дурды будуна шапбатлап гүлди-де, голтугындан гөтерилен ялы болуп, дүшегиниң үстүнде дикелди: — Сен бу ерлере өңрәк гелмели экениң. Биз өңрәк танышмалы экенимиз. Шейле болан болса биз пахырларың йүкүмиз еңләрди.

— Өңрәк гелмек мүмкин дәлди, Дурды ага. Өңрәк мен башга ерлерде гереклидим.

Дурды бу көп манылы сөзлериң аңырсына етип билмән, «бу айданларыңы оңатжа дүшүндир» диймәге хем богны ысман, бирсалым ювдунып отурды.

Аман гeплемейәрди. Ол гелели бәри, онуң билен таншанының илкинжи сагатларындан бәри Дурдыны сынлаярды. Дурды Амана ярады. Өзүниң садалыгы, ынанжаңлыгы, мертлиги, тутанъерлилиги билен хас ярады. Жемала болан сөйгүсини узак йыллар бойы көнелтмән йүрегинде саклап билши, жанындан горкман онуң ызыны ызарлап, тапып гелши, онуң голайында яшамагы башарышы — Дурдының мерт хем тутанъерлидигиниң жанлы шаядыды. «Бейле адамлар бирине ынанса, бирини говы гөрсе, онуң үстүнде жан алып, жан бермәге тайындыр» дийип, Аман өз янындан карара гелди. Ол шу гелен нетижесинде хем дурды. Ол Дурда ынанды. Оңа ынанмазлык мүмкин хем дәлди.

Дурды гөвнүни бире баглады.

— Аман жан, бир зат соражак вели, гөниңден гелип билермиң?

— Аңырсына-да гечерин, Дурды ага...

— Саг бол, Аман жан. Йөне менден чекинме. Гызза-гызза гелейде Дурды гара ерден кем дәлдир. Ювданыны дашына чыкарян дәлдир.

— Мен саңа ынандым, Дурды ага. Аркайын гүрләбер.

— Гүрлесем, онда гулак гой: Сен ким?

— Мен Аман! — дийип, Аман ятан ериндеи гүлди.

— Амансыңам, оңа шеким ёк. Йөне сен бизиң ялы гарамаяклардан-а дәл. Сен нәме-де болсаң, үйтгешик адам. Биз обадан бир гүнлүк ёл гечип гелдик. Бизиң икимизден башга шу вагтлар бу чөлүң ичинде жанавер ёк. Бизиң сөзүмизи диңлежек адамам ёк. Онуң үчин йүрегиңдәкижәңи яшырма.

Аман тирсегине сөенди.

— Дурды ага, иру-гич шу сорагы бержекдигиңе мен гарашярдым. Мен саңа гөнимден гелейин. Мен Аманам дәл. Батрагам дәл. Маңа Касым дийилйәр. Өзүмем сениң обаңың гүнбатарындакы Бедиркентден. Гуллардан боларын. Дашховузда, сениң ялы батраклары ерли-сувлы, өйли-ишикли этмек үчин жаныны орта атан адамларың бир үйшмелеңи — гурамасы бар. Ине, шол гурама мени илки Көнеүргенже, ондан соңра-да шу сизиң Эмингалаңыза иберди. Сизиң билен танышмак үчин, сизи гөрешe тайярламак үчин, сизиң долы манылы адамдыгыңызы өзүңизе дүшүндирмек үчин иберди. Ине, инди сен, Дурды ага, мениң кимдигиме, нәме үчин гелендигиме гөз етирдиң. Мен сенден хич зат гизлемедим. Хеммесини догры айтдым. Галаныны-да өзүң бил. Урсаңам мен тайын. Ялкасаңам...

Дурды гөйә гиҗәниң ичинде Гүн гөрен ялы болуп, ченденаша хайран галды. Соңра бирден ериндеи турды-да:

— Аман жан, элини бер! — дийип, сесини титретди.

— Нәме, мениң элими аркама даңжак болярмың? — дийип Касым гүлди.

— Ёк, элиңи бер! Ол эли даңжак болмак-ха бейледе дурсун, шол барада пикир эден адам хем ол дүнйә бу дүнйә берекет тапмаз, Аман жан! Бер, элиңи!

Дурды Касымың элинден тутуп, шейле бир силкди вели, тас Касымың эли чыкан ериндеи гопупды. Касым дикелди. Дурды оны багрына басды.

— Аман жан, ики дүнйәң абат болсун! Биз сениң ызыңа дүшүп өзүмизи ода урмага-да, сува зыңмага-да разы. Йөне шу сөзлериң ызында дур. Бизиң сүңңүмиз сүйинди. Бизиң чекйән дердимиз ере-гөге сыгар ялы дәлдир...

Көшешдилер. Отурдылар.

— Мен сизиң дердиңизиң гүйчлүдигини билйәрин. Йөне биз агыз бирикдирмесек, жемленишип белли бир ёла дүшмесек, бизиң элимизден гелжек зат болмаз.

— Аман жан, диңе сениң сөзүң билен боларыс.

— Бейлекилерем шейдерми?

— Ант ич дийсеңем ичейин.
— Сен оларың хеммесини говы танаярмың?
— Эдил өзүми танайшым ялы.
— Икийүзлүлери болаймасын?
— Әй, ким билйәр? Йөне өз депесине гонҗак болуп гелйән дөвлет гушуны түпеңлеҗек адам бардыр диен пикир келләме-хә геленок.
— Ол айданың догры. Эмма сересап болмалы.
— Хак гүррүң. Йөне икимиз бир чукура түйкүрсек, хеммәниң агзыны бирикдирерис.
— Онсоңам, диңе Эмин байың батраклары дәл, обаның әхли гарып-гасарларының хем башыны җемлемек герек.
— Онам шейдерис. Бизиң ызымыза дүшҗеклер көпелер. Мен бу обаның адамларының хеммесини говы танаярын.
— Онсоңам, ене бир зат: Эмин байың әхли байлыгының хасабыны билмели. Ол затлар бизе зерур герек болар.
— Аман җан, мен Эмин байың пулуның, алтынының санына етик болмасам-да, затларының ниредедигини-хә билйәрин. Мал-гарасының хайсы гуюда бакылянына, санына билйәрин. Хорезминде, догрусы, шундан бай бардыр дийип билҗек дәл. Бу дүйпли бай.
— Хава, Дурды ага, биз онуң дүйпли, түчҗар байдыгыны билйәрис. Мениң бу ере гелмегимиң себәби-де Эмин байың шейле улы байлыгыдыр.
— Хә, Аман җан, гелен гүнүңден бәри сын эдйәрин вели, догрудан-да гепиң-гүррүңиңем, акылыңам, бүтин болшуңам бизиң обамызың адамларына меңземейәрди. Гөрүп отурсам, асыл сениң бир «белаң» бар экен-ов! Бә! Гөрүнмән ятан әпетлер бар-ов шу түркменде-де...
Касым Дурдының сөзүне гүлди.
— Әпет нireде! Менем өзүңиз ялы батрак ахыры... Йөне догрусы, нәмәниң-нәмедигине мениң сизден азаҗык говурак дүшүнйән болмагым мүмкин.
Дурды:
— Әй, аз-күш дәл-ле, билебилйәң-ле, Аман җан! — дийип гамланды. Онуң бу болшундан Аман: «Мен нәме үчин шу вагтлара ченли пилиң гулагында укладымкам?» диен маныны окады.
Оба доланып геленлеринден соң Дурдының гонҗуна гор гуйлан ялы болды. Онуң Амана болан гарайшы бүтинлейин үйтгеди. Аманың бир айданыны ики гезек гайталатмады. Икинҗи бир ише ол өрән акыллы башлады: «Өзүниң җаныны ынанян достларына Амандан өвренен затларыны өвредип башлады. Олары еке-екеден, ики-икиден Аманың янына гошды. Одуна я-да от ятырмага гиденлеринде Аман мыдама тәзе адамлар билен гидйәрди.
Дурды гиҗелерине, элиниң бош вагтлары галада болмазды. Обадакы өзи ялы гарып-батраклар билен узак гыш гиҗелерини чайың башында гечирерди. Кәвагтлар яны билен Аманы-да алып гидерди. Аман баран еринде, Дурдының аря дүшмеги билен өз җаныны ынанан адамларына шейле диерди.
— Гыссанман. Эмма хер демде тайяр болуп дуруң. Дурды аганың сөзүне гарашың. Яраглыларыңыз ярагларыңызы гизләң. Ярагсызларың нәхили-де болса, яраг тапмага чалшың. Гарып-гасарларың манлайына гүн чойҗак вагты голайлашып гелйәр. Ол гүн сизиң көмегиңиз болмаса чыкмаз. Ол гүни өзүңиз гиң әлемиң йүзүне чыкармалысыңыз. Гайрат эдиң. Диңе сиз дәл, бүтин Хорезмиң аяк үстүнде. Алданмаң. Өлҗек хассаның дили сүйҗәп башлаяндыр, бирден алданайман. Байларың ялан сөзлерине гидәймән...
Шу сөзлер көп гүнлерден бәри агыздан-агза гечип, бейниден-бейнә орнап, гарыплары гафлат укусындан оятды. Эмингала, онуң төверереклериндәки обалара җан гирди.
Касым башыны галдырман ишлейәрди. Буйрулан юмшы гөвнеҗай эдйәрди. Эмингалада нәче адам болса-да, иш етерликди. Касым бир ая етер-етмез вагтың ичинде батраклары бир гүлакдан гечер ялы этди. Бу ерде батракларың арасында иш гечирмек башга ерлере гаранда еңилди. Адамлар билен одуна гиденде, яп-чиллери арассаламага гиденде, гойнуң үстүне гиденде, яндак күделерини галаның голайына чекмәге гиденде онуң янында эшиден затларыны Эмин бая хабар берҗеклер ёкды. Касым билен бу ишлери этмәге гидйәнлериң хеммеси батраклары. Олар болса Касымы эййәм танапдылар. Оңа ынанып дылар. Өз тәлейлерини онуң элине табшырыпдылар.
Булардан хем башга Эмин байың галасы соңкы бирки айың ичинде сөвдагәриң дүканы ялыды: Хорезмден, дерья аркасындан, Бухарадан, Чәрҗевден адамлар гелердилер. Эмин байың гиҗеси-гүндизи шоларың арасында гечйәрди. Байың олар билен эдйән сырлы гүррүңлери гиҗеси билен довам эдйәрди. Батракларың хич бириси шу гүррүңлер гечйән хүҗрелериң бир танап голайына хем гойберилмезди. Байың хич зада эли етмейәрди. Бу болса — Касым үчин өрән зерурды.

4

Әралы гелип гиденден соң дурмуш үйтгеди.
Машгаланы Васа гөчүрмек барада Эмин байың пикирини анлан бадына Дурдының хушы башындан учды. Ол муңа га-

рашмаярды. Дурды ылгап галаның ичине айланды. Аманы агтарды. Эмма оны хич ерден тапмады. Батракларың хеммесинден сорап чыкды. Гөрдүм-билдим диен болмады. Ахыры Аманың өзи бир ерден гыссанып гелди. Дурды оны өз болян жайына гетирди.

— Аман жан, бай-ха бозды.

— Нәме болды? — дийип, Аман ховсала дүшди. — Мениң хич затдан хабарым ёк. Шол дүйнки гидишим... Илерки обаның дайханларының арасында болдум.

— Әралы гелип гитди. Инди-де Эмин бай өзүниң хем Әралының бала-чагаларыны Васа гөчүржек болуп дур. Арабалары, дүелери узак ёла тайярламалы дийип буйрук берди.

— Берсе берипдир-дә... Олары герек вагты тапмак болар ахыры...

— Вах, Жемал гидип баряр. Мен нәдейин?

— Хич зат этме, Дурды ага. Гитсе гитсин. Бу вагт Эмин бая хич зат дийип болмаз. Бай Жемалы гитмели эден болса, оны алып галыбам болмаз. Сәхел ерде бир беланың үстүнден барайсалы.

Аманың парахат әхеңинден, акыллы сөзлеринден соң Дурды батрак пессайлап башлады. Аман муны аңды. Оны хас көшешдирмек максады билен сөзүни довам этди.

— Хич зады гайгы этме. Хеммесиниң бир алажы болар. Жемалың Васдан гачып гидеси ёк. Ол мыдама сениңкидир. Гөвүн бир болса боланы. Галамасының иши аңсат.

— Мунын-а хак гүррүң. Эмин бай хем гөчмәге тайярланяр, хемем әхли затларыны ере гөмдүрип башлады.

— Гаты говы, Дурды ага. Бай нәме дийсе, бир агыз гайтавул бермән ишләбериң. Менем хәзир типе башлайын. Мениң гич геленими биләймесе ягшыдыр.

— Билеси ёк-ла — дийип, өз нобатында Дурды Амана гөвүнлик берди. — Ол бу вагт башынагай.

Шейдип хем типе гиришдилер. Дурды узаклы гүн Эмин байың гөз астында болуп, ок-яраг гизледи. Аман болса дәне үчин уры газды, урулара дәне чекмек билен мешгул болды.

Дурды алдажы совукда гара дере батып ишләп йөршүне: «Бай, машгаласыны Васа әлтип ерлешдирип гелмәге мени ибермезмикә? Эгер иберәйсе-хә мен бир окда ики товшан урардым. Жемал билен душушардым, оларың ерлешен ерлерини гөрүп гайдардым» дийип, өз янындан арзув эдйәрди.

Эмин бай Дурды дагының голайында, уллакан кетүгиң үстүнде ичмегине чоланып отырды. Ол вагтал-вагтал батракларың эдйән ишлериниң кем ерини дүзедйәрди, гыныр маслахатлар

берйәрди. Эмма вели бар пикири өзүниң башына дүшен ягдай барадады.

Ол гөйә келлесине дынч бермек ислейән ялы, яраг гизленен диварың йүзүни сувап йөрен Дурдыны өз янына чагырды. Дурдының башы асмана етди. «Мени машгаласы билен Васа иберер» диен пикир онуң сүңңүни еңлетди. Палчыклы эллерини бир гысым саман билен сүпүришдирип, Эмин байың янына гелди.

Эмин бай Дурдыны яңы гөрен ялы болуп, башдан аягына ченли сынлап чыкды. Соңра болса:

— Отур, Дурды,— дийип, ер гөркезди.

Дурды отурандан соң Эмин бай шейле дийди.

— Дурды, иним, сени өйли-ожаклы этжекдим. Эмма, гөршүң ялы, замана булашды дуруберди. Вес-вейран болды. Әралы агаң айдышы ялы, ене бирки айдан Хоремзде гоюн билен гурт бир гуюдан сув ичибермели болар. Шол зерарлы-да сен биркүч ай гарашмалы борсуң. Хәзир башга зада эл етер ялы дәл.

— Әй, онуң гыссагы ёк, бай ага. Гарашыбирис...

— Берекелла, Дурды, сенден тамам хем шейледир. Мен эртир Васа гидерин. Тиз айланып гелерин. Онсоң икимизем ярагланмалы боларыс. Өз мүлкүмизи горамалы боларыс. Сен мен гелйәнчәм галаның эеси боларсың. Мениң задым — сениң задың... Онсоң Огултувак гелнежең хем бу ерде галяр. Мен гелйәнчәм онуң одунына-сувуна гарашык эт.

Дурдының гарашаны чыкмады. Ол хырчыны дишләп, ахмырыны ичинде гизледи-де:

— Боляр, бай ага. Хич зады гайгы этмәң — дийди.

— Берекелла, иним Дурды. Йөне саңа башга-да бир гүррүң бар: Мен Васдан гелйәнчәм обаның ичинде гепе-сөзе дүшүйән отуз-кырк адамың башыны жемле. Олара-да яраг берерис, ат берерис. Шейдибем өз обамызы агызларыны ачып гелйән белалардан горарыс. Обаны өзүмиз горамасак, ким горажак иним. Ики ая галып-галман беланы башдан соварыс. Онсоң улы той тутарыс. Обаның гөзи гызыл гызларындан бирини төрүңде отурдарын. Маңа: «Эмин бай Дурдыны өйли-ишикли эдипдир» диен сөз хер затдан гыммат, иним. Инди менем ол дүнйә хакында, согап хакында пикир эдилмели яша етен адам ахыры...

— Бай ага, эдил айдышыңыз ялы эдерин. Маңа эден ягшылыгың худайдан гайтсын...

— Берекелла, иним. Гөвнүмден турдуң... Бар, онда, ишиң билен бол. Гайрат эт.

Эмин бай өз-өзүнден разы болды. «Булар ялы ениёлуклара сүйжи сөз берсеңем ат, дүе беренче боляр. Ине, инди өленини-йитенини билмән хызмат эдер. Бела башымыздан совландан

соң я бир бахана тапып коварын, я-да көргуя-зада йыкылар-да. Мунуң үчин пул сарп эдип газан атарасымыз ёк-ла...»

Эмин байың агзындан «Вас» диен сөзи эшиден бадына Дурдының йүреги гүрсүлдәп уруп башлады. Бу узага чекмеди. Деррев Дурдының суссы басылды. Йөне вели ол хырчыны дишләп, өзүни өңки кадасында саклады. Онуң Жемал билен биле гидеси гелйәрди. Ол ерде онуң билен душушасы гелйәрди. Бу максады амала ашмандан соң, ол Эмин байың соңкы сөзлерини гулагының душундан гечирип гойберди. Йөне: «Боляр, бай ага» дийди отурды. Шейле-де болса, ол Эмин байың йүрегиндәкисини вели билди. «Бу гүррүңи деррев Аман жана етирмек герек. Гой, билип гойсун, нәме этмелидигини айтсын...»

Үстлери йүкли дүелери, арабалары ёла салып гойбермек өрән аладалы болды. Көп вагт алды. Шу вагалаң-шагалаңың ичинде Дурды Жемала ики гезек душды. Онуң о еринден, бу еринден тутушдырып, бирнәче сөз айтмага мүмкинчилик тапды. Икисиниң айрылышлары агыр болды. Гөчи уграданларындан соң, гижәниң ярына ченли ишледилер. Эмин бай Огултувагың янына гиденден соң, батраклар хем дынч алмага гитдилер.

Эмин бай гич ятандыгына, аз уклаңдыгына гараман, даң билен биле оянды. Огултувагың ятманка ожагың башында гоян ики күндүгиниң бирисини алып, йылыжак сувы депесинден гуйды-да, хасыр-хусур чай-чөрегини ийди. Ожагың о четинде доян гуш ялы болуп, сүлмүрәп отуран Огултувага йүзленди.

— Мен гидейин. Худай халса, үч-дөрт гүнден гелерин. Мен гөчден озуп гидерин. Олар барып етенсоң, оңатжа жайлашанларыны гөзүм билен гөрүп, деррев ызыма гайдарын. Саг-аман отур. Дурды хемме хызматыңы эдер.

— Саг барып, аман гел. Йөне ол ерде дүшегиң юмшаймасын...

Эмин бай он атлы билен ёла дүшди. Хова совукды. Демиргазыга узалып гидйән ялаңач газак гырларының үстүнден ёлунда хич хили пәсгелчилик гөрмән өсйән гыш шемалы тыг ялы йитиди. Эмин бай гөчүң ызындан гүнорта болуберенде етди. Агыр гөч гарың ысы гелип дуран совук, булашык хованың ичинден юваш сүйнүп барярды.

— Ягдайлар ничик? Бала-чагалар хорлананокмы?— дийип, Эмин бай батракларың биринден сорады.

— Эссалавмалейким бай ага!— дийип, телпегиниң, ичмегиниң өңи, сакгал-мурты гыравлан батрак совукдан яңа гөм-гөк болан элини бая тарап узатды. Эмин бай онуң саламыны алды. Гөрүшмегиң ерине батрагың енине элини чалажа етирди.

Батрак довам этди.

— Худая шүкүр, хәли-хәзир-ә ягдайымыз яман дәл. Гидип

отырыс. Оглан-ушакларың хеммесини арабаның үстүнде үшемез ялы эден-ә болдук. Эмма совук яман, бай ага...

— Агшамара бир ойлукда дүшләң. Оды белент якың. Гызгын зат ийип-иченлериңден соң ене ёла дүшүң. Гаты сүрүн. Уклажагы арабаның үстүнде уклар.

Көнелен өй ялы жыгылдап барян арабаларың бириниң үстүнде ёргана чоланып, яшлык гүнлериниң ятламаларындан гызгынлык алып барян Жемал ызларындан етен атлылары сынлап чыкды. Онуң отлуклы гөзлери үстлерини гырав басан атлыларың ичинден Дурдыны агтарярды. Дурды гөрүнмеди. Жемал хырчыны дишләп, овадан келлесини яйкады-да, ене башына ёрганыны чекди.

Эмин бай хер киме бир табшырык берип, совуга чыдап билмән, агыздырыгыны гасырдадып чейнейән атының жылавыны яздырды. Ол сәхел вагтың ичинде өзүниң он атлысы билен үмүрли хованың ичине синди. Эртеси даң атыберенде Эмин бай гелмели ерине гелип етди.

Бу ере иберилен батраклар бәш-он өй ерлешер ялы гиң мейданы текизләпдирлер. Бир саны өй дикип, онуң гапбилине ченли төверегине гум чекипдирлер. Шонуң үчин-де онуң ичи йылыды. Мунуң үстесине-де оды улудан якдылар.

— Одун, сув ялы затлар нәхили бу ерде?— дийип, ожагың башына чөкен Эмин бай улумсылык билен сорады.

— Бай ага, одун нәче дийсең бар, бир саны гуйы газдык. Сувы бал ялы. Гайрамызам, гөршүң ялы, гиден алаңлык.

Эмин бай бу ере голайлап гелйәркә, батракларың белләп алан ерлерини халапды. Демиргазык тарапы белет алаңлык. Гүнбатары гамышлык. Илериси гиң гиден дүзлүк. Дашдан середенинде бу ерде дикилен өйлер гөрене гөз болуп дуржак дәл. Бу гөрнүш Эмин байы бегендирипди. Шонуң үчин-де ол:

— Хә, белләң ериңиз яман дәл экен — дийип макуллады.

Эмин бай бу ерде ики гүн болды. Тәзе юрдуң овнук-ушак бейлеки етмезлерини ёла салды. Оңянча улы гөч хем гелип етди. Өйлери тизара тутдулар. Тәзе ердәки дурмуш белли бир када гирип гитди.

Эмин бай бу ери горамак үчин бәш-он саны батрага яраг берип, ызына гайтды.

...Дурды Эмин байы Васа уградан бадына Аманы өз жайына алып гирди. Ол гапа середе-середе юваш гепледи.

— Аман жан, мен байың дилиниң дүйбүни аңладым. Ол машгаласыны, алтын-күмшүни гачырды. Инди-де оларың ызындан гидип, ол затлары пугта ерлешдирип гайтмакчы. Гелибем отуз-кырк атлы билен оба арасында болуп, хер дүрли оюн ту-

рузмакчы. Ине, мунуң максады, Аман жан. Инди нәме этмели болса айдыбер.

— Ол атлылары ниреден алжак? Я-да мунуң гизленип ятан атлы-яраглы адамлары бармы?— дийип, Касым жаныны барлады.

— Ол адам тапмагы, йыгнамагы маңа табшырды. Ат-ярагы болса өзи бержек.

Касымың гөзлери учганаклап гитди. Йүзүне нур чайылан ялы болды. «Бу нәмә бегенйәркә?» диен маныда Дурды гөзлерини гиңден ачып, Касымың йүзүне бакды. Онянча Касым бегенч билен:

— Мундан аматлы пурсаты диләбем алып болмазды — дийди.

— Аман жан, мен-ә диййән... сөзлериңе дүшүнйән дәлдирин. Түркүчелесене...

— Дүшүнмез ялы хич зат ёк бу ерде, Дурды ага. Эгер бай адам жемлемеги саңа табшыран болса, ондан говы нәме бар? Иң говы, иң дүшүнжели, иң якын гөрйән оба йигитлеринден кырк санысының башыны жемле. Бай олара ат-яраг берер. Сен өз пикирдешлеримизи яраглы эдерсиң. Олар герек вагты, сениң сөзүң билен ярагларыны Эмин байың өзүне гаршы өврерлер. Саңа башга нәме герек? Бизиң алып барянымыз я алмалы, я-да өлмели гөрешдир. Бу ерде хемме мүмкинчиликлерден долы пейдаланмак герек.

Дурды батрагың аты чыкан ялы болды.

— Аман жан, элиңи бер!

Аман гүлди-де бир вагткы айдан сөзүни гайталады.

— Нәме, элими аркама даңжакмы?!

— Ёк!— дийип, Дурды Аманың элини алып силкип уграды.— Саг бол! Берен акылыңа саг бол! Бейле маслахаты диңе сүйтдеш доган берер. Саг бол! Айдышың ялы эдерин.

Дурды билен Аман узак отурып, кимлере ат-яраг бермелидигини маслахатлашдылар. Аман хем инди оба йигитлериниң көпүсини танаярды. Олар билен айры-айрылыкда гүррүң гечирипди. Кәбирлерини болса танамаяндыгыны Дурдының өңүнде боюн алярды. Шейле вагтларда Дурды ады тутулан адам үчин гүвә гечйәрди...

5

Васдан доланып гелип, галаның дервезесинден гиренде Эмин байың ини жүмшүлдәп гитди. Чөзүлип экидилен өйлериң ерлери, бошап галан мал ятаклар, танапының боюна бөкүп дуран атларың ахырлары.. бүтинлей башга сыпата гечипди, хоңкарышып дурдулар. Бейле зат билен гөзи өвренишмедик Эмин байың депе сачы дүйрүкди. «Худай-ей, замана ахыр боланда шейле болаяндыр-да... Херне худай мундан бетерини гөркезмәвери» дийип, бай атдан дүшди. Төверек-дашдан ат тутмак үчин ылгашып гелен батракларың бирисине жылавы табшырды. Муртунда салланып эмеле гелен бузлары усуллык билен айрып дуршуна: «Шүкүр этмели. Худая шүкүр битимизиң бурны гананок. Мал-мүлк бу ерде болмаса Васда экен-дә» дийип, Огултувагың гапысында сакланды. Үстүни какышдырды. Соңра ичери гирди.

Эмин бай гөврүмини нәче гиң тутмага чалышса-да, хемме зат барада говы ёргут этмәге жан чексе-де, Васдан гелели бәри онуң ичини ит йыртып башлады. Гөйә үстүне нәмәлим бир бела абанып гелйән ялы мыдама гөзи төверегиндеди. Бүтин өмрүнде дүйш гөрмән, басырганман, бимаза болман өли ялы уклаян Эмин байың укусы-да гачды. Бир сагат укласа, ики сагат гөзүни ачып ятярды, я-да Огултувагы сыпалап-сермеләп оядярды-да, оңа чай гайнатдырярды. Гүндизлерине-де ыныжалыгы гачды. Белли бир ишиң башыны жемләп билмеди. Батракларына берйән буйруклары-да бири-бириниң терсине болуп уграды. Озаллар бир отуранда ики адамың иййәнини иййән бай, инди нахардан хем кесилипди. Азажык тиръек билен ажы гөк чай — Эмин байың нахарының-да, укусының-да, рахатлыгының-да ерини эеледи. Ожагың түнчесиз вагты болмады.

Бу болшуң берйән нетижесини хеммеден өң гөрен Огултувак улы аладаның ашагында галды.

— Сен эжизлеме. Өзүңи йитирме. Өңкүлериң ялы мерт болмага чалыш. Нахарыңы вагтында ий. Чайыны вагтында ич. Болмаса бүтинлей гүйчден гачарсың. Бу гүнлер, илиң ичинден сайлап, диңе сениң башыңа гелмәндир. Ил билен гелипдир. Шүкүр эт. Хеммесиниң бир алажы болар, хеммеси дүзелер. Ине, тизарада Әралы жан алан олжасындан агыр кервен чекип гелер. Васдакылары гетирерсиң. Онсоң бүтин обаны, башга ерлердәки илен-чаланларымызы йыгнап, улы худайёлы берерис. Бирнәче йыллап: «Худайёлыны-да Эмин байың худайёлусы ялы эдип берәйсең-дә...» дийип, илиң ичинде геп болар ялы эдерис...

Байры аялың бу сөзлери-де көне чатманың ичине гирен шемал ялы байың бу гулагындан гирип, бейлеки гулагындан чыкып гидйәрди.

Онуң үстүне абанып гелйән беланың гөврүми барха улаларды, барха голайлашярды. Деңиз толкуны ялы барха гүйжейәрди. Эмин бай хорланып, сыкылып башлады. Онуң аякгаплары гиңелди, эгинлери салланды. Йүзи-де, гөзлериниң агы-да саралып башлады. Ол галада гөрүнмән, эдилйән ишлерден хабар

тутман бар гүнүни екеликде гечирди. Эртирден-агшама ченли чай ичип, пикир этди.

Элбетде, юрдуң дүшен ягдайы пикирлериң эсасыды. Эмма вели Эралының ыкбалы, хер зат-да болса, биринжи орунда дурярды. Ханың янында Эралының хор болмажагыны, зада зар болмажагыны Эмин бай билйэрди. Эмма уруш-урушды. Хер сагатда, хер бир гөз ачып-юмасы салымда айылганч беланың йүзе чыкмагы гең дэлди. «Ылайта-да Сапармырат башлыкларың өз ичинден дөрэн душманлар горкулы. Эралы оларың элине дүшсе, оны дүйт-мүйт эдерлер. Иң яман ери-де шу. Эралы батыр, эдермен йигит болуп етишен вагты, шейле бир пэхимли адам болуп етишен вагты салпаякларың бириниң гүллесинден өлэйсе, мен бу хорлугы чекип билмерин. Мениң өзүм хич-ле. Мен яшажагымы яшап, ажыны-сүйжүни дадып гөрен адам. Эмма Эралы... Замана өңкүси болуп дуранда, мен өлэемде-де, ызымы оңа табшырып аркайын өлердим...»

Бай шу пикирлер билен гүмра болуп отурышына иркилди. Бужагаз укы бэш минута хем чекмеди. Эмма велин бэш гүнүң эзъетини берди. Ол айылганч дүйш гөрди: Сапармырат Эралыны ызарлап йөршүне ахыры оңа душ гелйэр. Икиси-де ярагларыны япышярлар. Сапармырат оңа: «Мен сени танаярын. Сен Эмин байың оглы Эралы болмалы. Гел, яраглары ташлалы. Мерт сөвешели. Ханы, эгри гылыжыңы гынындан чыкар! Ине, мен чыкардым!» дийип, гылыжыны ялаңачлап, Эралының үстүне топуляр. Эралы-да гылыжа япышяр. Икиси гарса-гарса гылычлашып башлаярлар. Гара дере батып, бири-бирини гайгырман сөвешйэрлер. Ине, бирден Сапармырадың гылыжы Эралының депесинден инйэр. Эралы чаласынлык билен келлесини ызына чексе, йэр. Шол вагт хем Сапармырадың гылыжы Эралының йүзүниң бир гат хамыны кесип ташлаяр. Эралының гөзлери гара монжук ялы болуп патлап ере гачяр. Гөзсүз, йүзсүз гөвре хебешин болуп гөрүнйэр.

— Вах, оглум!— дийип, Эмин бай айылганч гыгырып, хопугып гөзлерини ачяр. Онуң бу сесине яңы гапыдан гирен Огултувагың зэхреси ярыляр. Аял бирнэче вагтдан соң өзүне гелйэр.

— Вий, нэме болды саңа? Худай-ей, не гүнлере салдың бизи?..

— Хич зат боланок. Гөзүм юмулаян экен. Хопугып ояндым. Гара басдымы, нэтдими, гараз бир зат-бир зат-ха болды.

Ол дүйшүни терсине ягшылыга ёрды, аялына бу хакда хич зат айтмады.

Эмма вели бу дүйш оны тэзеден югруп ясады. Эмин бай сэхел вагтың ичинде ене-де өңки хетдине гелди, гижесини гүндиз эдип, харс уруп ишледи. Батраклара-да эзъет барыны берди. Олара дем алмага май бермеди. Олар от билен гирип, күл билен чыкярдылар. Илки билен Эмин байы айналдыран зат «агзыны ачып гелйэн беланы» деп этмек меселеси болды. «Олар бизи гайгырмазлар. Шол зерарлы биз хем гайгырмалы дэл. Эралы жаны ене-де саг-аман эле салмак үчин Жүнейит ханың гүйчли болмагы герек. Онуң гүйжүни-де биз ялы адамлар артдырмалы»... Ол Эралы геленде хана көмек үчин элли атлы ибермеги боюн алып галыпды. Инди онуң гөвнүне бужагаз сан гаты ужыпсыз болуп гөрүнди. Бай йүз атлы йыгнап ибермегиң карарына гелди. Бэш гүнүң ичинде йүз атлы жемленди. Бу ишде Дурды батрак байың саг эли болды. Ол адам тапмакда, оларың башыны жемлемекде бая улы көмек этди. Ине, шейдип, адамларың башы жемленди. Касым билен Дурды ики гүнлэп ол адамларың ичинде болдулар. Олара «тертип-дүзгүни» өвретдилер.

Дурды: «Бу адамлары ёла салып, бай агадан Васа барып гелмэге жогап сорайын» дийип, ичини хүмледип йөркэ, бир оглан гелип, оны байың хүжресине чагырды.

Эмин бай күлүң үстүнде чоммалып отуран Дурда гарап шейле дийди:

— Иним Дурды, дин гылыжыны чалмалы вагт гелди. Мен сени өз чагамдан кем гөремок. Гепи чагаладып отурасы иш ёк. Сен шу йүз атлының башына гечип, оларың башыны бозман Эралы агаңа элтип табшыр. Өзүңем онуң янында бол. Ондан гөз-гулак бол.

Огултувак эриниң сөзүни алып гөтерди.

— Шейт, хан огул. Чагажыгыма гарашык эт. Шу вагт оңа гарашык эдени худай ялкар. Онуң хэзир дүшеги буздан, ёрганы гардан. Ине, худай берсе, душманы ер билен егсан эдип доланып гелерсиңиз вели, гелен гүнүңизиң эртеси улы той тутуп, халан гызыңы алып берерин. Обадан ислэн гызыңы тутай. Эмин байың савчусыны бош гайтаржак ёмут хениз дүнйэ инен дэлдир... Йөне оглума көмек эт. Ак йүрекден хызмат эт. Эмин бай шу яшына етип, ягшылыгың астында галан адам дэлдир.

Эр-хелей икиси Дурдының дашына шейле бир халка айладылар вели, ол бичэре нэме этжегини билмеди. Дине:

— Боляр, бай ага. Болярин гелнеже — дийди отурды.

Бай Дурдының агзындан бу сөзи эшиденден соң, бирки сагатлап онуң гулагына ясын окады.

Касым билен Дурды бу гижэни укламан гечирдилер.

— Мен байың шейле этжекдигине ынанярдым, Дурды ага. Мунуң өзи шейле болмалам. Байың шу вагт сенден башга жаныны ынанайжак адамы ёк ахыры. Ондан соң муны гең гөрмели дэл.

— Вах, Аман жан, адыңа дөнейин, мен Жемалы гөрмән ничик гидейин ахыры? Хич болмаса онуң билен бир хошлашсамдым...

— Әй, бу гүррүңи гоялы-ла, Дурды ага. Васдакы Жемалы шагал иеси ёк. Сен йөне, бу адамларың пикирини эт. Булары башыны бозман Сапармырада элтип табшырмагың пикирини эт.

— Онуң пикири булары йыгнап башлан гүнүнден эдилди, Аман жан. Сен оны гайгы этме. Мен оларың хеммесини боюн этдим. Сен хем ики гүнләп оларың гулагына гуйдуң. Олар обаның ин говы йигитлери. Олар инди агы-гараны сайгарарча болдулар. Онсонам, Аман жан, сәхел баш бозарчылык этжек болсалар, олары эдил гүжүк гыран ялы гыраярын! Гиң мейданда эли яраглы Дурды гараның элине душен өзүң болма, Аман жан!

— Хәйт-хәйт, гаты гитдиң, Дурды ага, бирнеме пессайла!— дийип, Касым хезил эдип гүлди.

— Я-да өтерәк болайдымы, Аман жан? Оюн эдйәрин. Сен бу адамлардан аркайын бол. Олар мени, мен олары он йыл бәри танаярын. Онсоңам сениң абрайың. Сапармырат хакында болса оларың эшитмедиги ёк. Онуң батырлыгыны олар сенден-менден говы билйәрлер. Бу адамларың хеммеси гарып адамлар.

— Гараз, Дурды ага, әгә бол. Хер бир әдимиңи билип бас. Алныны хак ачсын. Сапармырат ага көп догайы-салам айт. Касым гургун, айдылан затлары эдип йөр, жаны саг дийип айт. Галаңына онуң өзи дүшүнер.

— Боляр, Аман жан! Өл дийсең, аягың астында ятып тогаланмага мен мыдама тайын.

Касым Дурды билен билеликде Эмингалада гечирен гүнлериниң хеммесини еке-екеден гөз өңүнден гечирди. Дурда салан салаларыны, табшыран ишлерини ятлап чыкды. Йүзи хинди ялы гара, йүреги гар ялы ак, ынанан адамсына бүтинлейин, жаны-тени билен ынанян, өмрүни киши гапысында гечирен, херки задың илки билен гөвүңначыжы тарапыны агтарян бу йигит хер тарапдан Касымың гөвнүне ярады. Онуң билен аркайын геплешип болжакдыгына, оңа жаныңы ынанып болжакдыгына Касым гөз етирди.

— Дурды ага, мен хәзир саңа Сапармырадың ниредедигини долы айдып билжек дәл. Сен йөне бирден алданып эле дүшәйме.

— Сен хич затдан әтияч этме, Аман жан. Догры, мениң Яныяндан, гарадашлылардан, човдур иллеринден башга гөрен ерим ёк. Эмма Сапармырады тапарын. Адамлары табшырарын. Өзүмем гол говшурып, онуң хызматында боларын.

Касым Дурдының экитжек адамлары билен гечен ики гүнүң

ичинде оңатжа таньшды. Йигитлериң гөвүнлери гөчгүнлиди. Олар хем Дурды ялы Касымың агзындан чыкан сөзлери гарбап алярдылар, ынанярдылар. Касым олара соңкы гезек:

— Йигитлер, хәзир алдым-бердимли уруш гидйәр. Бу урушда енсек өз элли, өз якалы адам боларыс. Енилсек болса ене-де байларың хызматында чүйремели боларыс. Сиз шуна дүшүнен болсаңыз боляр. Эсасы душүнилмели зат хем шу!— дийди.

— Дүшүндик, Аман!

— Кеми галмады!

— Сөзүнден чыкмарыс!— дийип, оба йигитлери бир адам ялы болуп жогап бердилер.

Агшамара Эмин байың өзи гитжек йигитлере ок-яраг берди. Ол хер гезек яраг билен окы берен адамсына:

— Дин гылыжыны гайгырман уруң. Душманлар деп болсун! Жүнейит ханың гылыжы кесгир болсун!— диййәрди.

Гараңкы ягшы гатлышандан соң, Эмин бай адамлара өйлиөйүне барып гелмәге ругсат берди.

Дурды гараның ёлбашчылыгындакы йүз атлы шол гиже илкинжи хораз гыгыранда, деря якасына тарап ёла дүшди...

Шол гүнүң эртеси даң билен, Эмиң бай атлыларыны ыградып, хениз иркилип-иркилмәнкә бәш саны атлы гелип, галаның дервезесини какды. Дервезәни Касым ачды. Ол геленлери дессерев сынлады. Оларың икиси сакгаллак орсды. Үчүси болса репиде йүзли, гечи сакгаллы, семиз хем-де даяв адамларды. «Бу икиси-хә орс газаклары, бу үчүси болса гарагалпак болмалы» дийип, Касым нетиже чыкарды. Онянча репиде йүзлүлериң яшулусы:

— Эмин бай өйдеми?— дийип, гарагалпакчалап азмлы сорады.

— Өйде.

— Бәри чагыр!

— Хәзир, яшулы...

Эмин бай ат аягының сесини эшиденден әййәм аяк үстүне галыпды. Касым ызына өврүленден онуң өзи етип гелди.

Булар офицер Ситников билен Магсым ханың чапарларыды...

6

Касым билен ене-де бирки батрак геленлериң атларыны сейисхана салып, гаңтарып гойдулар. Аллажы совукдыгыңа гараман, атлар гара дер сачярдылар. Касым өз янындан: «Бу жанаверлери ене бир азрак шейле сүрен болсалар, булар аякларының үстүнде жан бержек экенлер» дийип, атларың дүшен

гүнүне йүреги авап, башыны яйкады. Мыхман җайлара хызмат эдйәнлер башга боланы үчин атлар соваянчалар, оларың дерлери гайдышянча Касымың эли бошды. Шонуң үчин-де Касым жайына барып, түңчесини отда гойды. Өңүне бир чәйнек чай алып, пикире гитди.

Онуң башындан гечен соңкы ики-үч йылың хер бир гүни баш айландырыҗы вакалардан долы болды. «Бу — йыллар мениң башымданам, күлли Хорезминиң башынданам гечди. Мен бу вакалара гатнашдым. Ол вакалар бир деңиз болса, мен ол деңзиң ичинде балык болуп йүздүм. Мен тәзе-тәзе адамлар билен танышдым. Олар билен эл-эле берип ишлешдим. Гүл халыма игден өйлендим. «Мен!» диен гызы алдым. Бу затларың хеммеси өңки түркмен йигитлериниң бүтин өмрүнде гөрен затлары дәл. Мен нәхили, шулардан соң, өзүми багтлы адам хасап эдип билеринми? Хава, мен багтлы адам. Мен иң багтлы адам. Гөрешмек, онда-да илиң пейдасы үчин гөрешмек, ол гөрешлерде-де адам санында гөрлүп, сарпасы тутулян адам болмак — элбетде — әгирт улы багтдыр. Мен муңа дүшүнйәрин...»

Эртир чайы агза гаты якымлы дегйәрди. Келләни ачярды, пикирлер ызлы-ызына хыңзап гелйәрдилер: «Мен, ынха, Эмин байың бир отагында отырын. Мен аялымы-да гөрүп билемок, онуң билен дөвран хем сүрүп билемок. Обадакы өйүм дагады. Барара ерим, гирере гапым ёк. Табшырылан иши битирмек үчин бир гүн Дөртгүлден, бир гүн Көнеүргенчден, бир гүн Эмингаладан чыкярын. Бир иши гутарып гутарманкаң, башга бир улы иш пейда боляр. Эмма гең галмалы зат, бу ишлер ризенок. Гайтам гөвнүни гөтерйәр. Махрумчылыклар агыр дегенок. Бу нәме үчин бейлекә? Я-да мениң япышан ишим әхли эрк-ыгтыярыны билдирмән элинден алян җадылы ишмикә? Я-да бу иши маңа өвреден Ефим билен Шайдаков дагы җадыгөймикәлер? Билемок, эмма бир зат маңа әшгәр: Мен өз ёлумы өңкүден-де эсерден довам этдирмели. Ефимиң ызындан галмалы дәл. Онуң өли еринде өли болмалы, дири еринде хем дири болмалы...»

Касым Дөртгүлден гайдып гелйәркә бир агшам улы бир кервенсарайда дүшледи. Шол ерде бир улы сөвдагәре душды. Ол бу сөвдагәриң адыны озал кән эшидйәрди. Онуң түҗҗарлыгыны хем билйәрди. Ине, шол сөвдагәр билен кервенсарайда отурып чай ичди. Шонда эдилен гүррүңлер Касыма дүйпли тәсир эдипдилер. Шонуң үчин-де бу гүррүң хенизем онуң ядындан чыкманды.

Ат-яраг, эсбабы шай, гөрмегей йигиди гөрен бадына үнс бермезлик мүмкин дәлди. Касым сөвдагәриң үнсүни өзүне чекди. Совук-сала саламлашыландан соң сөвдагәр Касыма йүзленди.

— Ягшы йигит, гелиш ниреден, барыш нирә?

Касым гүррүңдешиниң кимдигине гөзүни етирени үчин, онуң сорагына гөвүнли-гөвүнсиз, нәгүмана җогап гайтарды.

— Агам, гелиш-хә Дөртгүл тарапдандыр. Барян еримизем Бедиркент болмалы.

— Җүнейит ханлардан болармың?

— Хә, шонуң обасындан...

Сөвдагәр бирсалым ере бакып отурды. Ол Касымы Җүнейит ханың атлыларының бирисидир өйтди. Эмма бу гелен нетиҗесине хем долы ынанып билмеди. Шейле-де болса йүрегиндәкисини орта атмагы макул гөрди.

— Мениң пикиримче, тәзе хәкимиет диен зат байлары, барлылары ёк эдип, юрды гарып-гасарлара табшырҗакмыш. Иним, шейле болаянда, хамана диели, нәхили боларка? Улы машгалалы, говшаграк адамлар хелейлериниң агзыны бирикдирип билмейәрлер. Гүнлери бир болса, урушлары ики боляр. Орс гелип, ил ичиниң атлы-абрайлы, гепине-сөзүне гулак асылян адамларыны ёк этсе, илиң башына нәгүнлер дүшеркә? Адамлар бири-бирлериниң этини ийәймезлермикә? Ил башсыз болса, ахырзаман болаймазмыка? Еңиӗлук, ондан-оңа гезип, гүнлүкчилик эдип йөрен адамың сөзүне гулак салҗак адам тапылармыка? Индиден соң хемме эмел шолара етҗекмиш дийип эшитдим. Мен-ә иним, бу затлара дүшүнйән дәлдирин....

Байың вагтал-вагтал аҗы йылгырып, кинаялап айдан бу сөзлери, элбетде, Касымың йүрегине пычак болуп санҗылды. Ач гурда деңүп, байың үстүне өзүни окласы, оны дүйт-мүйт эдеси гелди. Кынлык билен өзүни саклады. Бир кәсе чай ичип, ховсаласыны басды. Шондан соң болса байы өз угруна ковмак иследи.

— Эй, бизем шу затлардан баш чыкарып билемзок. Эгер шейле этҗек болян болсалар, белки, өңүнден онуң пикирини эдендирлер.

— Иним, мунуң өзи пикир эдере арзаян зат дәл ахыры. Онуңам пикири болармы? Гарып диениң гарыпдыр-да.... Онуң загарадан башга задың пикирини этмәге эли етмез. Мунуң шейледигини биз гөре-гөре гелйәрис. Онсоң ол илиң аладасы диен зат билен нәхили мешгулланcын? Ине, бизе чай-чөрек гетирип йөрен хызматкәри гөрдүң. Ол маңа, саңа нәме өвредип билер? Нәме маслахат берип билер? Онуңам бир сөзи болармы?

Касым дишини гыса-гыса зордан җогап берди.

— Башына дүшсе, эдер, бай ага. Аты-да баш өвредиленден соң мүнүп башлаярлар... Мен гөрен-эшиден затларымы айдайын. Гарагалпакларың, айдышың ялы, еңиӗлуклары эййәм ише гиришдилер. Әлленәме. Бирң-бириниң этини иййәне биз-ә дүш-

мадык. Хер ким башынагай. Йыкылан хожалыклары дикелтжек болуп, харс уруп йөр. Шоларың өңлерине дүшүп, сапак чыкарып берип йөренлерем шол еңиёлуклар...

Бай сөвдагәр ажы хем гамлы гүлди.

— Мунуң айдян сөзлерини дийсене! Хей, гарагалпак билен Ёмудам деңәп болармы? Хер кимиң башыны бирикдирсе болар вели, йөне Ёмудың башыны бирикдирип болмаз! Онуң херси бир келледир. Херси өзүне гөрә бир дөвлетдир. Гөзи горкмаса Ёмут баш әгмез. Ёмудың гөзи Жүнейит хандан горкяр. Жүнейит хан болжак адам хениз энеден боланок...

— Адамың хеммеси адамдыр, бай ага. Гарагалпагың-да Ёмутдан чигит ялыжак кем ерини гөремок. Оларың Дөртгүл угрунда алып баран урушларыны гөрен болсаң, сен бейле дий-мездиң. Олар шир ялы сөвешдилер. Иң гысгасы, Жүнейит ханы Дөртгүлден бирнәче гезек ковуп гойберен галпак дәлми нәме?!

Хәзир гөк чайың башында, бир вагтлар болуп гечен шу гүррүңи ятлап, Касым шейле нетиже чыкарды: «Буларың гара гүйжүни еңип, өзлерини чым-пытрак этмек билен бизиң долы еңиш газандыгымыз дәл. Хениз өңде әгирт улы ишлер бар. Буларың пикирлерини-де еңмели. Өзлерини-де өзүмизиң пикиримизе боюн этмели. Шонуң үчин-де энтеклер аркайынлашмак бизе мынасып дәл...»

Гарагалпакдан гелен чапарларың йөне ерден гелмәндиги беллиди. Оларың гелмеги Касымың бүтин пикирини өзүнде жемледи. Оларың нәме хабар билен гелендиклерини билмек, биленинден соң болса бу ишден белли бир нетиже чыкармак герек дийип, Касым карара гелди. Эмма бу агыр меселеди. Чапарларың отуран жайларына бармак дүйбүнден мүмкин дәлди. «Нәме-де болса улы бир дилдүвшүклик-хә бар болмага чемели. Ёгсам булар нәме үчин гелсинлер. Шу вагт орс газакларының, гарагалпак ханларының Эмин бай билен гудачылык гүррүңлериниң ёкдугы белли ахыры. Шу гүн оңарып болса галадан чыкмалы дәл. Хер эдип-хесип эдип буларың гелишлериниң аңырсына етмели....»

Касым чайыны ичип болуп, билини пугта гушады, йылы гейинди. Соңра сейисхана барып, мыхманларың атлары билен мешгулланып уграды.

Галаның ичинден Эмин байың сеси эшидилди. Касым ишини битирип сейисханадан чыканында Эмин бай төверегине үйшүрен батракларының херсине бир буйрук берйәрди.

— Ики саны гассап тап! Хә диймән алып гел!

— Урулары ачып, бәш-алты батман бугдай билен үч-дөрт батман шалы чыкарың!

— Хараз гошун!

— Түви дөвүң!

— Одуң айрың!

— Чилимлериң сувуны тәзелән!

— Чәйнек-кәселери ювушдырың!

Батраклар буйрук алып, херси бир угра ылгашып гитдилер. Касым сейисхананың агзында дуршуна: «Мунуң тутумы-ха улы. Бу адам киме-де болса бир ула гарашяр. Бе, бу гүнүң өз-ә өрән улы алада билен башланды вели, соны нәхили гутарарка? Гөрмели-дә. Йөне нәме-де болса соңуна-ха галмалы дәл...»

Онянча Эмин байың гөзи Касыма дүшди.

— Аман, бәри гел!

— Салавмалейким, бай ага.

— Гүргүнмысың, Аман. Аман, деррев шу голай-голтумдакы өйлере барып, еди-секиз аял гетир. Арасса, элинден иш гелйәнлеринден. Тиз бол. Деррев чөрек биширмели, газан атармалы.

— Боляр, бай ага!

Аман ениллик билен дервезә тарап уграды.

Касым ики сагада голай вагтың ичинде беземен, агызлары яшмаклы, биллери гарагүлли гушаклы, гөзлери ойнаклап дуран секиз саны яш аялы ызына тиркәп гелди. Аяллар башларыны ашак салып, Касымың салгы бермеги боюнча Огултуваგың жайына гирип гитдилер.

Бу арада галаның бир ерлеринден чыкан Эмин бай ене-де Касыма душды.

— Нәтдиң, аял тапдыңмы?

— Секиз аял алып гелдим. Олар хәзир гелнежемиң жайында, бай ага.

— Берекелла, Аман! Онда сен шейт: Сейисхананы сүпүришдир. Ахырлары арассала. Отуз-кырк ата етер ялы беде гетирип, саманхананың бир бурчуна басып гой. Атларың ийми үчин жөвен гетирип гой. Гайрат эт, Аман. Бу гүн әгирт улы адамлар геләйжек ялы...

Бай шейле диймек билен өз угруна гыссанып гитди.

Касым агыр пикирлере гүмра болуп, буйрулан юмушлары бержай этмек билен мешгул болды.

Аз салымдан галаның ичи жума базары ялы гызды. Көп санлы адамлар көп дүрли иш билен мешгулланмага башладылар. Жуваз йөредилди, харазлар гүнләп ишләп уградылар. Гассаплар гоюнларың аякларыны гүйлүп, пычакларыны чалярдылар. Эллерини билеклерине ченли чермән аяллар галаның ичиндәки өйлери, мыхман жайларыны сүпүришдирйәрдилер, халыларыны, кечелерини чыкарып какярдылар.

Гүн сүйр депә чыкан вагтлары гала мыхманлары гаршыламага тайярды.

7

Гасым галаның ичиндәки ишлерини бирйүзли этди. Инди бирки араба беде гетирмелиди. Беде болса Эмин байың ериниң гүндогар серхетиндәки ташланды, күнрели ховлудады. Гасым арабаны гошуп, янына батраклардан Гуртлыны алып, шол күнрели ховла тарап гитди.

Ер донды. Чаркандаклы ёлда арабаның узын тигирлери жыгылдап дөвләйжек болярды. Атың бурнундан чыкян дем шол бада буржы болуп дөшүне япышярды. Совукдан яңа Гасым билен Гуртлы йыгрылышып, бир гысым болупдылар.

Гасым аты өз майдалына гойберип, агач ялы болуп гатап галан эллерини голтугына сокды. Эли юмшап, гызып уграндан соң Гуртла йүзленди.

— Бу гүнки тутум-а гаты улы, Гуртлы. Нәхили эдип мунуң аныгына етип боларка?

Гуртлы горжанды. Эййәмден гуршуп галан эл-аякларыны чалажа херекетлендирди.

— Аман ага, тутумың улулыгының-а гүррүни ёк. Йөне оларың голайларына барар ялы дәл. Мен мыхманлара хызмат этмек үчин сени я-да мени чагырарлармыка дийип умыт эдипдим. Саңа хич зат диймедилерми?

— Ёк. Ине, шу барян юмшумызы этмеги табшырдылар.

— Бу тутум өңки геленлер үчин-хә дәл ялы...

— Ёк-ла — дийип, Гасым хас жанланды.— Яңы Эмин бай отуз-кырк атла етер ялы от-ийм тайярлаң, бу гүн әгирт улы адамлар гележек дийди. Әхли гүррүң өңде, Гуртлы жан.

— Әй, нәме болса гөрүберйәрис-дә — дийип, Гуртлы ене-де бойнуны ичине чекди.

Шемал яззы маңлайданды. Буланык хованың йүзүнде овунжак гар учганаклаярды. Шонуң үчин-де арабаның ичиндәкилер атың гулагындан аңрыны гөрмейәрдилер. Хер ким өз пикири билен түмрады. Гасым гечен гүнлерини, сөвешдеш ёлдашларыны, башындан гечен айры-айры вакалары бир хатар гөз өңүнден гечирип башлады. Шейдип ики батрак күнрели ховла етдилер.

Ховлының ичинден түссе ысының чыкмагы Гасымы өрән геңгалдырды. Ол арабаны дервезеден гиризмеги Гуртла табшырып, өзи бөкүп дүшди-де, ховлының ичине ылгады. Дервезәни ачып, тамың ичине ылгады. Гасымың гөзүне илен илки зат гөк эшек болды. Эшек гөм-гөк ёрунжа бедесини ишдәменлик билен ийәрди. «Бе-е — бу кимиң эшегикә? Эмин байың бедесини горкман боллук билен эшегиниң өңүне дөкүп, көне тамда аркайын ода чоюнып отуран кимкә?» дийип, тамың төрүне тарап йөреди.

Сейисхана гирди. Гөрсе сейисхананың төрүнде улы от янярды. Онуң башында болса бир кичижик адам аңырсына бакып, лез-зет билен ода чоюнып отырды. «Бу кимем болса өзүне гөвни етйән адам болмалы. Башга адам йүрек эдип бу ере гелип билмезди» дийип, Гасым пикир йөредип-йөретмәнкә яңкы-жа кичижик адам аяк сесини эшидип, бүтин гөвреси билен ызына өврүлди. Гасым «хәх!» дийип, ичини чекенини дуйман галды.

— Салай эке! Гадырдан Салай эке!— диенде Гасымың сеси титреди.

— Балам, Гасым балам!— дийип, Салай эке еңиллик билен аяк үстүне галды.

Гасымың башындан гечен әхли үстүнликлер, шовсузлыклар, ягшы-яманлыклар хәзир шуҗагаз юмрук ялыжак адамың бо-луп дуршунда жемленди-де, онуң уллакан гөзлериниң гиң окалары яша долды. Ол гепләп билмеди. Дили диенини этмеди. Ылгап барып, йыкылан чаганы гөтерен ялы эдип, Салай экәни еңиллик билен багрына басды.

Хәзир Салай экәниң ягдайы-да онуңкыдан говы дәлди.

— Ханы, балам бир тогаплашалы!— дийип, аягы ере етенден соң, Салай эке элини узатды. Олар эллешип гөрүшдилер. Эллер узак вагтлап бири-бирини гысып дурды.

Көшешип, өңки кадаларына гелйәнчәлер эсли вагт гечди.

Ондан соң гүндогар адаты боюнча бирнәче вагтлап саглык--аманлык сорашып отурдылар.

— Зайыбыңыз, Ефимиң ичериси, бейлеки таныш-билишлериң хеммеси көпден-көп догайы салам айтдылар, балам.

— Салам иберенем, салам гетиренем саг болсун, Салай эке. Сени гөрен бадыма әдил оларың өзлерини гөрен ялы болдум. Башым асмана етди, Салай эке. Жан саглыгың ягшымы? Тендармын? Гаррылык билен нәдйәрсиң?

— Әй балам, гөвнүме болмаса, гаррылык басмарлап барян ялы. Ынха, Эмингала етип билмән, ода чоюнып отурышым. Озаллар совугам, ыссам кән билдирип дуранокды. Инди әжизләпдирин. Инди сизиңем бир саг-аман өйли-өйүңизе доланып, бала-чагаларыңыза гуванып йөрениңизи гөрсем... Онсоң жанда арман галмазмыка диййәрин...

Түссәниң ысыны алан Гуртлы гелди.

Салай эке онуң билен гыссагара саламлашып:

— Оглум, ода голай отур! Яман үшән болмага чемелиң — дийди.

Гуртлы бу тама аркайын гирип, от якмага-да йүрек эден согжаның кимдигини билмек ислейән ялы Гасымың йүзүне сораглы гарады.

— Гуртлы, йигит ялыжак чекинме. Бу бизиң гадырдан яшулымыз Салай эке.

Гуртлының йүзүне бегенч аламатлары чайылды. Ол шатлык билен:

— Ханы, Салай эке, онда, тәзеден бир гөршели. Аман сениң гүррүңини көп этди — дийип, тәзеден элини узатды. Инди Салай эке Касымың йүзүне бакды.

— Салай эке, Гуртлы мениң жанымы ынанянларымың бири. Гаты говы йигит. Эмин байың көп батракларының бириси.

— Өрән ягшы, өрән ягшы, балаларым. Дост-доста гара гүнде герекдир. Гайрат эдиң. Бири-бириңи сылаң — дийип, Салай эке өвүт-несихат этди.

Қасым Салай экәниң йүзүне гуванч билен бакды.

— Ханы, Салай эке, айтсана, бу тама нәхилилик билен гелип дүшдүң? Эмин байың газабындан горкмадыңмы?

— Балам, яңы айтдым ахыры, гаррылык басмарлап баряр. Гаррылык — эпет гүйч. Ол Эмин байыңам билмейәр, бейлекиңем. Совуга чыдап билмедим-де, гызынайын дийип совлайдым. Гөрсем эшегимем ажыган экен. Олам хезил этди.

Салай эке Гуртлының гитмегини ислейән ялы бир маңыда Қасыма серетди. Қасым муңа дүшүнди. Ол Гуртла:

— Гуртлы, гызынан болсаң, гайрат эт-де, араба беде йүкләп башла. Менем хәзир яшулыны ёла салып, саңа көмеге барарын дийди.

Сейисханада икичәк галанларындан соң Салай эке ювашжа сөзледи.

— Балам, Ефим мени йөрите сениң яныңа иберди. Гүррүңи гысгалдалы. Мен сенден бу ерде этмели ишлериңи этдиңми дийип сорап отуржак дәл. Сениң нәхили адамдыгыңы мен говы билйәрин. Хәзир ягдай гаты агырлашды. Дөртгүлиң төверегиндәки ак газак галтаманлары, гарагалпагың өз байлары хем ханлары Жүнейит хан басылып гачандан соң гүйчден дүшен ялы болдулар. Оларың хәзир белли башы, белли үйшмеги галмады. Ефимиң алан такык хабарына гөрә, хәзир Сапармырат дагы Хожаилини алмагың угрундамыш. Олар оны эрте алаярлар я биригүн. Ефим башга бир дүйпли хабар алыпдыр: Ине, шол ак газакларың баштутаны эбсер Ситников билен гарагалпак байларының ахыркы умытларыны өзүнде жемләп Магсым хан дагы хәзир Жүнейит ханың оба ичлеринде гачып-тезип йөрен нөкерлерини, диенлерини эдйән өз адамларыны бир ере жемлемегиң угруна чыкыпмышлар. Ине, шуларың өзлери я-да жансызлары хәзир түркмен обаларына я гелип етендирлер, я-да гелер-гелериң үстүндедир. Олар бу ерлере аралашсалар, элбетде, сениң хожайының Эмин байың үстүни басалап гечмезлер. Эмин байың

галасының оларың дүйп меркезине өврүлмәймеги әхтимал. Ефим саңа шу ишлериң аныгына етмеги, эгер төверегиңе адам жемләп болсаң зерурыетчилик болса оларың гаршысына гөрешмеги табшырды. Беевбар, олар көп санда адам йыгнасалар, олар билен сениң гүйжүң, деӊ гелмежек болса, онда онуң хабарыны деррев етирмеги табшырды. «Хер әдимини билип бассын» дийди. «Дөртгүлде эден гызмалыгы ялы гызмалык этмесин» дийди. Мен онуң айданларыны саңа айдярын. Гөвнүңе гетирме. Онуң айдышы ялы эдип айтмасам, ол соң маңа гүн бермез. Мениң этими нйәер.

Хава, балам, «Дөртгүлдәки ялы ялңышлык этмесин» дийди. «Ол ерде Шайдаковам ёкдур, Сапармырадам ёкдур» дийди. «Асла аркасында дуржак адам ёкдур» дийди. «Шонуң үчин-де хер хили ягдая душса-да, баш алып чыкар ялы болсун» дийди.

Қасым хезил эдип гүлди.

— Әй, залым-айт, Дашховузда отуран ериниден бир вагт болан ишем Эмингаладакы адамың маңлайына басып отыр-айт. Салай эке сениң шол достуң орсуңам түйс жадыгөйүмикә диййәрин.

— Ол ериң тейинде йылан гәвүшесе-де билйәр ахыры — дийип, Салай эке Ефимова болан улы минниетдарлыгыны хем-де гуванжыны дуйдурды.

— Өмри узак болсун...

— Өмри узак болсун...

Салай эке сөзүни ене бирсалым довам этди. Қасым үнс билен диңледи. Бирсалым пикир эдип отурды-да, бир гизлин сырың үстүни ачан ялы болуп, өр-гөкден гелди.

— Салай эке, шу гүн даң атманка Эмингала бәш саны атлы гелди. Өзлерем орс газаклары билен гарагалпак болмалы. Шондан соң Эмин байың гонжуна гор гуюлды. Ол улы адамлар гележек дийип, хенизе ченли гөрүлмедик улы тутум тутуп йөр. Ол гележеклер шол айдян адамларыңыз болаймасын?

— Шоларың эдил өзүдир, шол геленлер,— дийип, Салай эке ынам билен айтды.

— Хәзир гелен бәш адам, ене-де отуз-кырк адамлык харажат тайярланяр.

— Эмин бай бейле алада билен гарашян болса, онда ак газакларың хем гарагалпакларың улулары гележекдир. Хәй, балам, бу затларың аныгыны билип гидиберсем говы боларды.

— Ёгсамам шейле этмели боларсың, Салай эке. Сен агшама ченли шу обада сөвда-сатыг ишини эден бол-да, агшамара гала бар. Сени өзүм тапарын. Мениң жайымда боларсың. Буларың хемме гүррүңи шу гиже болар.

Шейле хем этдилер. Касым Салай экәниң хоржуныны эшегиниң сыртына данып берди. Салай эке көне ховлудан чыкып, илерки обаларың ичине синип гитди. Касым билен Гуртлы икиси арабаны гуры, гөк беледен хырын-дыкын долдуруп, ызларына гайтдылар.

8

Гарагалпак ханларының иң байларындан, агызлыларындан бириси болан, уруш башлалы бәри өзүниң рехимсизлиги, газаплылыгы билен диңе гарагалпагыстана дәл, түркмен иллерине-де ады долан Магсым ханың (Максум ханың), Дөртгүл этрапларында яшаян рус ак казакларының яшулуларындан офицер Ситниковың өз үстүне гелйәндиклерини эшидели бәри Эмин байың гөвни единжи гат асманың ёкарсында парлап башлады. Атлары тутулан бу адамлар хәзирки говгалы гүнлер аралашманка дүнйәде Эмин бай атлы адам бардыр дийип келлелерине-де гетирмейәрдилер. Эмин байың белки адыны-да эшиден дәлдирлер. Эмма вели Эмин бай олары танаярды. Деря аркасына геченде диңе Магсым ханың адыны эшидерди. Онуң билен душушмак, саламлашмак барада пикир хем эдип билмезди. Бу — элбетде Эмин байың гөвнүни галдырярды. «Эмин, хәзир шейле затлары өлчеришдирип отурмагың вагты дәл. Онун күлли түркмениң ичинден мени сайлап, гөни үстүме гелмегиниң өзи етдиргисиз мертебе ахыры. Худай халаса, бу говгалы гүнлер башымыздан совландан соң, онуң билен барыш-гелиш эдерис. Онуң билен ашна-яр-дост болмагың өзи мениң дөвлетими артдырар, шанымы асмана гөтерер. Өңүнден бәш атлы чапар ибермеклериниң өзи нәмә дегмейәр!» дийип, Эмин бай өз яныңдан хондан бәрси болярды.

Магсым хан билен Ситниковың гелжек хабары Эмин байың гелжеге болан умыдыны-да дийсең беркидйәрди. Эмин бай халкың гахар-газабындан эмеле гелен әпет деряның сувуна гарк болуп барярды. Оңа хәзир нәхили-де болса япышалга герекди. Онуң пикириче бу ики адамың япышалга кемлери ёкды.

Эмин бай гүн догалы бәри аягы бишен товшана дөнүпди. Бир аягы балаханалардакы гөзараларың агзында болса, бир аягы галаның ичиндеди. Ол гөзүне илениң үстүне гыгырярды, азгырылярды, тәзе-тәзе юмушлар буюрярды. Балахана чыканда болса байың йүзи-гөзи өңки газаплылыгыны йитирерди, йүзүне мылайымлык аламатлары чайыларды, умыт хем арзув билен гайра тарапа бакып, белент мертебели адамларың тизрәк гара бермеклерини ислейәрди.

Галаның ичинде тутулан тутум азындан ики йүз адамлыкдагы барды. Түркмен мыхмандарчылыгының адаты шейледи: Мыхманлардан соңра сачакларда, окараларда гаты көп зат галмалыды. Етер-етмезчилик билен эдилен мыхмандарлык айып зат хасап эдилйәрди. Мунуң үстесине-де бу гүн гелйән адамларың сарпасы хас белент тутулмалыды. Буларың янында сәхелче етмезчилик эдилсе, Эмин байың әхли умытлары өчәйжек ялыды.

Белент мертебелилер узак гарашдырмадылар.

Галаның дервезеси гинден ачылды.

Ызлары отуз атлылы Магсым хан билен Ситников улы дервезеден гирен батларына чалтлык билен атдан дүшдүлер. Ыздакы атлылар оларың гапдалы билен сүрүп гечип, төрдәки сейисханаларың өңүне барып, атларындан дүшүп, башладылар. Магсым ханың атыны Эмин байың өзи тутды. Соңра атың жылавыны янында хәзир болуп дуран батракларың бирине берди. Ылгап барып, Магсым хан билен гөрүшди. Онуң билен саглык-аманлык сорашып болансоң Ситниковың өңүне барып, гөрүшмек үчин ики элини узатды. Орта бойлы, семиз, чаласын херекетли, сарымтыл сакгалы дөшүни япып дуран, гөдек йүзли Ситников мусулманларың адатларына етик-де болса, Эмин бая диңе бир элини берди. Эмин бай муны халамады, шейле-де болса онуң миллетине, дилиниң башгадыгына эсасланып, кинесини ювутды.

Эмин бай йүзүне нур чайып, Магсым хана йүзленди.

— Хан ага, хормат эдип, гарып чатмамызың гапысындан гарамагы йүрегиңизе дүвениңиз үчин өрән миннетдар. Эден ягшылыгыңыз худайдан мүң болуп гайтсын. Сизиң гелмегиңиз бизиң башымызы асмана етирди. Хормат эдиң, өзүңизе тайярланылан мыхманжая гадам басың — дийип, Эмин бай ики элини дөшүнде гоюп, башыны чалажа ашак эгди. Башыны гөтерип, тәзеден Магсым ханың йүзүне, даш сыпатына сын этди. Кырк, кырк бәш яшларындакы бу адам улы тойларда биринжи байрага чыкян пәлванлардан хем даявды. Онуң дөши гинди, тегелек, гызыл йүзи долмушды. Маңлайы-да гинди. Диңе сакгалы гечиниңки ялы келтежик хем-де гүрди, даш сыпатына гелишмейәрди. Ичинден гечип барян уллакан гөзлери авчыныңкы ялы белли бир нокатда дуруп билмейәрдилер. Онуң назары төверегиндеди. Бу гөрнүши гөз ачып-юмасы салымда сынлап чыкан Эмин бай: «Түвелеме, Магсым хан диенлериче бар экен» дийип, өз янындан нетиже чыкарды. Умуман бу адам гиже-гүндиз ав гөзләп, селпәп йөрен мөжеге чалым эдйәрди. Ол Эмин байың сөзүни даш сыпатына мынасып болан улумсылык билен диңледи-де:

— Эден хорматыңыз үчин саг болуң — дийип, ичери йөреди.

Ситников онуң ызына дүшди. Эмин бай оларың өңүнде мыхман жайың гапысыны ачды.

Чай ичмек, чөрек иймек, гөкнар ичмек, ене-де чай ичмек, чөрек иймек, гөкнар ичмек билен сагадың ызындан сагат геч-йәрди. Бу жайда дине Эмин бай, Магсым хан хем-де Ситников-дан башга хич ким ёкды. Хызматкәр гирен вагты бу үч адам гүррүңи башга яна соврарды я-да үчүсинден бириси бир гүлкүли ваканы гүррүң берип башлаярды. Булар хениз эсасы гүррүңе башламандылар, эмма әхли гүррүң шоңа сырыкдырылярды.

Магсым хан хырсыз гөзлерини төверегине айлап чыкандан соң Эмин бая йүзленди.

— Бай, бизиң хабарымызы ал. Биз вагтың шейле ховплуды-гына гарамаздан, сениң үстүңе гелмели болдук. Биз гыссаглы. Онуң үчин-де эсасы меселәниң үстүнде дөвнәп угралың.

Эмин бай кәсә атылан гант ялы эреди.

— Алы женап жан, өзүңиз айтмасаңыз хабар алмага хет-димиз ёкдур. Сизиң гуллугыңыза хемише тайярдырыс.

— Башлаберелими?— дийип, Магсым хан Ситникова йүз-ленди.

— Хава, хан, башлабер. Ир гүни гич эдип отурасы иш ёк — дийип, Ситников жогап берди.

Магсым хан бүтин дуркы билен ыкжамланан ялы болды.

— Эмин бай, хәзирки ягдай өзүңизе мәлим. Хәзир я алма-лы, я өлмели. Ортада башга ёл ёк. Дөртгүл элден гитди. Хожа-или билен Нукусың гүни-де санаглы. Бу ерде, өз арамызда бири-биримизден яшрып отурасы зат ёк. Жүнейит ханың яг-дайы-да өзүңе мәлим. Бизиң гүйжүмиз бар вели, хәзир ол гүй-же эрк эдйән демир юмрук говшады...

Эмин байың гөзи ханасындан чыкайжак болды.

— Алы женап Гурбанмәммет сердар хениз дири болса герек!

Бу сөзи айдан вагтында Эмин байың түйсүниң бүтинлей үйт-гәндигини, онуң бу вагт худайыны-да ядындан чыкарандыгыны. Жүнейит ханың мертебесиниң дырнак ялыжак песелдилен ериңде. Эмин байың деррев ярага япышмага тайындыгыны Маг-сым хан эдил айнада гөрен ялы гөрди. Сәхел ерде үйтгән яг-дайы ене-де өңки чыгрына салып гойбермәге чалышды.

— «Сакавың соңуна серет», Эмин бай. Ине, шол демир юм-рук диенимің өзи Гурбанмәммет сердар болмалы.

— Хә, шейле дийсене, хан ага...

— Шейле, шейле, Эмин бай. Хәзир бизиң хеммәмизиң, се-ниң-де, өзүң ялы түркмен яшулуларының-да, Ситниковың-да, мениң-де важып бир ишимиз болмалы. Ол хем болса биз шол демир юмругы полат ялы гаталтмалы. Төверек-дашдан Жүнейит хана атлы йыгнамалы. Ол йыгналан атлылары хер ерде, хер

ерде үйшүрмели. Егсам, ягдай говы дәл. Дөртгүлден ыза чеки-ленден соң, хан аганың атлыларының-да көпүси дагады. Ине, шол тежрибели, дәриниң ысыны алан адамлары жемлемели. Олар бизе хәзир хова ялы зерур.

— Ине, Магсым хан, бу гүррүң түйс мусулманың, көп зат-лардан баш чыкарян әриң гүррүңи — дийип, Эмин бай илеррәк сүйшди. Инди Магсым ханың хер сөзи онуң гулагына айдым болуп эшидилди.

Магсым өңки әхеңи билен довам этди.

— Шейдип, бизиң гаршымыза чыкан бу гара гүйжүң эдил дөшүне шол демир юмругы зарп билен урмалы. Душманы Кө-неүргенже етирмели дәл. Мазлумхансылувың мейданында ләш үстүне ләш чашып ятмалы. Душманы шу мейданда дув-дагын этмели...

— Агзыңдан худай эшитсин, Магсым хан! Дөвлетиң артсын!

— Омышалла, бай. Хәзир бир дакыка вагты элден бермели дәл. Ине, шонуң үчин-де женап Ситников билен хут өзүмиз се-ниң үстүңе гелдик. Сизиң галаңыз шол гүйчлериң топланмалы ерлериниң бири болмалы. Сен шол башыны жемлән адамларың өңүне дүшүп, дин гылыжыны чалмалы боларсың, бай. Гурбан-мәммет сердар билен эден маслахатымызда ол саңа улы умыт баглаяндыгыны айтды.

Бу хабары эшиден Эмин бай бегенчден яңа тас өзүни йити-рипди.

— Хан аганың хут өзи шейле дийдими?

— Хава, Эмин бай, хан аганың хут өзи шейле дийди. Ол сени өрән сылаян экен.

— Хан ага-да, саңа-да ахыркы демиме ченли гол говшурып гуллук этмәге тайын, Магсым хан. Мениң нәме этмелидигими айдып берсең, ол иши битди дийип хасап эдәй. Эмин байың сөзи бир сөздүр. Мен дүйн-өңниниң өзүнде көмек үчин хана йүз атлы ибердим.

— Говы эдипсиң, бай. Ол-а йүз атлы, шу вагт бирже атлы-ның гүррүңини этсене! Эден ягшылыгың худайдан гайтсын. Шейдип, ене-де атлы йыгнамак герек. Шу төверекдәки әхли гүйчлери шу галаның ичинде жемләп, бизиң хабарымыза га-рашмак герек.

Хәлиден бәри бу икисиниң гүррүңини үнс билен динләп оту-ран, Эмин байың бүтин кешбини гөзден гечирип, агзындан чык-ян сөзлерини динләп отуран Ситников сөзе гошулды.

— Эгер-де биз шол гачып-тезип йөрен гүйчлери, оба арала-рындан жемленен тәзе гүйчлери шу ере йыгнап билсек, бизиң өңүмизде дуруп билмеселер герек. Бизиң казакларымыз хем адам жемлейәрлер. Шу вагт маңа дүйнки етирилен маглумата

гөрә, мукаддес гөреше тайяр болуп дуран казакларың саны ики мүңе йүз урды. Бу улы гүйч...
Магсым хан онуң сөзүни алып гөтерди.
— Ситников ялы женаплар арамызда барка, бизиң еңше болан ынамымыз хас гүйжемелидир. Себәби нәме дийсең булар орсуң ички-дашкы сырына етик, ниреден урмалыдыгыны билйәрлер...
— Омышалла, айданың гелсин!— дийип, Эмин бай элини гоңур сакгалына етирди.
Эмин бай бу икисиниң зерур бир иш билен гелендиклерини билйәрди. Эмма вели бейле бегенчли хабар билен гелерлер дийип чак эденокды. Бу хабардан соң Магсым хан билен Ситников она бүтин бир юрды багыш эден ялы болды. Онуң гөкдәки диләги ерде говушды. Эмин бай өз мүлкүни саклап галмак үчин хәзир хич затдан гайтжак дәлди. Бу икиси болса, хәзир гөкден дүшен ялы болуп, оңа көмеге гелдилер. Ол өз янындан: «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна диенлери болды» дийип нетиже чыкарды.
Ише хачан гиришмелидиги, хайсы ишиң хачан эдилмелидиги, гараз хемме задың мөхлети долы хем айдың эдилип белленди. Магсым хан, Эмин бай, Ситников доган окашып, бир чукура түйкүрдилер.
...Касым агшамара гелен Салай экәни өз болян жайына элтди. Өңүнде чай-чөрек гойды. Мыхманлара биширилйән нахарың говы ерлеринден гетирди.
— Салай еке, чай ич, чөрек ий. Икимизиң бу гүн гыссанып алжак галамыз ёк. Шонуң үчин-де аркайын дынжыңы ал. Мен Магсым ханың атлыларына хызмат этмели. Элим сыпынса, хабар алып дурарын...
Касымың хызмат эдйән мыхманлары бәш адамды. Буларың хеммеси гувкелле, өвүнжең, соңуны саймаян адамлар экен. Касым чай, нахар, чилим гетирип йөршүне долы болмаса-да, кән затлары аныклады. Хер бир сөзи эшиден бадына оны өлчеришдирип гөрди. Атлылардан бири яглы сүңки гемрип отурышына:— Иним, шейдип оңатжа хызмат эдибер. Ынха, балчабиклери Мазлумхансылувда гырып гутарарсам вели, онсоң өзүм сениң гадырыңы билерин!— дийип, хезил эдип гүлди. Касым:
— Агзыңдан худай эшитсин, агам! Алан олжаңыздан бизиңем шу донумызы битин эдәйсең, хей, оңа етеси зат бармы?! — дийип, келесаңа улы хормат гойды.
— Олжаны-ха алабилерис, иним! Шейдип, нахарың яглыжа еринден гетирибберсең, өзүм бош гоймарын сени! Бу — улы олжа алынмалы уруш болар. Балчабиклериң Дөртгүлден алып гайдан хемме затларыны эллериңденжик гаңрып аларыс.

— Олар онда Дөртгүли талап гайдыпдырлар-ов, агам?
— Дөртгүллиниң, бүтин гарагалпагың иңңе-теменине ченли сырып-сүпрүп алып гайдыпдырлар. Эмма ол затлары буруналарындан чыкарарыс.
— Онда-ха агам, багтың гетирсе бирнәче йыллап яг ийип, яланач ятыбермели боларсың-ов? Бирнеме йыгнарсың-ов?
— Гүррүңи нәме?— дийип, келесаң элиндәки сүңкүни чала-чула гемрип, сачагың үстүнде өз өңүне голай гойды. Тәзе бир улы сүңки алып, этини чекеләп уграды. Шол арада хем сөзүни довам этди.— Магсым хан агам айтмышлайын бу ере, сизиң галаңыза-да йыгнанмалы адам кәнмиш. Белки сенем шоларың бири болуп, урша гирерсиң. Өзүңем олжа аларсың. Йөне сизе кән олжа етмезмикә диййәрин. Олжаны өзүмиз аларыс. Нәме үчин дийсең, биз урша илки билен гирмели. Нәме, урша илки гиренем олжаның ломайыны алмалы боля-да, Ха! ха! ха!.. Онуң өзи көре-де аян зат ахыры.
— Хава, агам, маңлая языланы болар-да...
Мыхманжайлара чекилйән чай билен дүрли нахар эдил бир ере элтилип, чукура гуюлян ялыды. Ийййәрдилер, чай билен синдирийәрдилер. Шейдип бу мыхманчылык гижәниң бир вагтына ченли чекди.
Хораз гыгырмазының өңүсырасы Магсым хан билен Ситников кабул эдилишлери ялы-да, улы хормат билен ёла салынды. Эмин бай Магсым хан билен Ситникова серпай япды.
Атлылар гиденден соң галаның ичи бошап галды. Хер ким ятмак билен болды.
Касым билен Салай еке даң атып, жахан ягтылянча отурдылар. Касым эсасы ишден хем дашгары Салай экәниң үсти билен Акжагүле, Ефимова, башга-да бирнәче адамлара саргыт барыны этди.
Салай эке жахан ягтыландан соң Дашховуз ёлуна дүшди.

9

Эмингаланың мирасдар эеси Әралы хан отуз яшапды. Дашындан гөрәймәге узын бойлы, эгинлек, даяв, гоңургара сакгаллы, ат йүзли адамды. Онуң геййән геймлери-де, дакыняан ок-яраглары-да өзүне өрән оңат гелишйәрди. Акыл-пәхим тарапдан вели хениз кәмиллек яшына етмәнди. Өрән улумсыды. Гарыбы ата басдырып гечмеги, өзүнден пес хасаплаян адамсының, хич зат ёк ерден гөвнүне дегмеги, ырсарап, тойда-томашада гыкылык турузмагы өзүне бир дереже дийип хасаплаярды. Өз яшындакы оба йигитлериниң гүнлери кынды. Әралы гөреш

тутмага чыкса, онуң гаршысына чыкан адам хөкман йыкылмалыды. Шейдип, Эралының абрайыны гөтермелиди. Эралы көпчүлигин ичинде бирине дегсе, бейлекилер ол дегишмэ гелишсе гелишмесе-де гүлмелидилер. Ат чапышыланда Эралының алашасы-да бейлеки йылдам атлардан чыкмалыды. Йигитлер шейле хем эдердилер. Эмма олар хем өз гезеклеринде хакларыны гидермездилер. Оны маймын ялы ойнардылар.

Бирнэче аялың эри, бирнэче чаганың атасы боландан соң хем Эралы улалып оңалманды. Эмин бай илки йүзи дүшен оглуның товугына ток диймезди. Гайтам онуң турузян «оюнларына» гуванярды. «Оглум-ха соңуны саймаз батыр болжаг-ов» дийип, оңа ене-де бат берерди.

Тэ Хорезм вакалары гызышып, ишлер жыгба-жыга гелйэнчэ, Эралы хан хич зат барада бир минут пикир эдип гөрен адам дэлди. Гурбанмэммет сердар Дөртгүлден басылып гайтмазының өң янында, Эмин бай ханың ишлериниң говы дэлдигини эшитди. Ол ики гүнлэп гижеси-гүндизи пикир этди. Илки билен-э өзи гитжек болды. Йөне бу эдими этмекден утанды. Ил-гүн гең гөрер: «Шу яшдан соң сен бу ерлерде нэме эдип йөрсүң?» дийип, Хан ага утандырар дийип горкды. Шундан соң ол Эралыны янына чагырды.

— Оглум, Хан какаң ягдайы мениңки болсун диер ялы дэлмиш. Ол шейле ягдая дүшенде биз обада бейдип йөрсек гелишмез. Соңам Хан какаң гөзүне гөрүнмели болар. Шонда бизиң дилимиз гысга болмаз ялы бир чыкалга-ха тапмак герек. Ине, мен сени шу барада акыллашмага чагырдым. Оглум, гүрлэп отур — дийди.

Эралы шонда пикир этмэн, меселэниң дүйбүне оңлы дүшүнмэн шейле дийди.

— Кака, онуңам бир маслахаты болармы?! Яныма кырк-элли атлы берсең, балчабиклерини ер билен егсан эдип берейин! Онуң маслахатлашып отурасы иши ёк!

Эмин бай бу сөзлери эшиденде өзүниң гулакларына ынанмады. Ол хырчыны дишлэп, келлесини яйкады, башыны ашак салды: «Хей, улалып оңалмадык дийсене. Мен сени бейле гевкеллесиң өйтмэндим...» Эмин бай шу отурышына, башыны ерден галдырман пикире чүмди. Догрудан-да ол шу гүне ченли Эралы билен салыхатлы гүррүң эдип гөрмэнди. Оңа юмуш буйруп гөрмэнди, маслахат салып гөрмэнди. Ол шу гүне ченли онуң боюна гуванып, чыкарян хокгаларына гүлүп гезипди. «Отуз яшан оглуны шол отуз йылың ичинде танамадык менден башга ата бармыка?» дийип, Эмин бай хэзир «гурсагына урярды».

Бай гөвнүгалыжылык, кинели бир эхең билен гепледи.

— Вах, оглум, балчабик отуз-кырк атлы билен еңлэйжек бела болса, Хан какаң бэш-алты мүңлэп атлы билен Дөртгүлиң диварына маңлайыны уруп, хер гезек ызына гайдып дурмазды. Геплежек сөзүңи бери билип гепле ахыры, оглум, мениң ичими якма.

Өмрүнде биринжи гезек Эралы ханың йүзи гызарды, маңлайы бирден чыгжарды. Башга-да бир айдара сөз тапмады-да, элиндэки сапы күмүшли гамчысыны ойнап дуршуна:

— Кака, нэме этмели болса өзүң айдыбер — дийди.

Эмин бай өз янындан: «Шейдилэймесе болжак дэл ялы» диен нетижэ гелди.

Ол шейле дийди.

— Оглум, юрдун үстүне бела геленде, гоч йигит ат үстүнде болмалыдыр. Сени кейпли гүнлериңден махрум эдип, уршуң ичине ибермек — маңа херки затдан агыр дегйэр. Эмма алач ёк. Шейтмесек болжак дэл. Хан какаң ямаң гөрер. Онуң газабындан өзи саклагай. Онсоңам бу дөвлети өзүмиз горамасак — муны бизе хич ким горап бермез, оглум. Кырк йыл ажал геленде ажаллы өлер, биажал галар дийлипдир. Худайың өзи сени гөзден салмаз.

— Боляр, кака! Мен гидейин. Яныма атлы берсең болар.

Оглы бу сөз билен-де какасының гөвнүнден турмады. Онуң оглундан гынанч сөзлерини эшидеси гелйэрди. «Шейле-де болса гитмели болар, алач ёк, кака» диен сөзлери эшидеси гелйэрди.

Эмма сэхелче бир задын, сэхелче бир вагтың өзи Эралы ханы тэзеден югруп ясады отурыберди. Бу өзгериш ёла дүшмек үчин атланылан вагтда йүзе чыкды. Эралы ханың атлылары атларыны идип галаның деревезесинден чыкдылар. Эралының атыны ики батрак идип гетирди. Эпет какасы гөзүне яш айлады. Эжеси: «Вай, балам, сени ене-де гөрмек бармыка?» дийип, сакланып билмэн мөңңүрди. Доганлары онуң элинден, бэшатарындан тутуп, гөзлериниң окараларыны долдурып, бир агыз сөз айдып билмэн азара галдылар. Аялларының эллери йүзүнде болды. Чагалары аглады. Ине, шу вагт ол өзгериш пейда болды.

Өмүр гөрмедик задыны гөренде, Эралының депе сачы дүйругип гитди. Ол мертлик эден киши болуп, бат билен атына атланды-да:

— Кака, эже, жигилерим, сизем (аялларына йүзленип), чагажыклар, саг отурың. Саглыкда гөрүшмек несип этсин! — дийип, дервезеден чыкды. Ат бурнуны арассалап, тэзе ховадан дем алып угран бадына Эралының бирден йүреги жошды. Ол өңкүлери ялы гоңшы обаның тоюна барярмыкам дийип ойланды.

Шол бада хем дервезәниң өңүне чыкып аглашып дуран хоссарларының сесини эшитди. Бу сес оны хәзирки вагтың янбермез хакыкатының өңүнде дикелтди. Ол өзүниң урша баряндыгыны билди, ол ерде ондан еңлип, Әралы хан батыр дийҗек адам ёкды. Ол ерде оны сылаҗак, акылсыз дегишмелерине аркан-ёкды. Ол ерде оны сылаҗак, акылсыз дегишмелерине аркан-йүзин ятып гүлҗек адам ёкды. Онсоңам, какасы айтмышлайын байлыгыны өзи горамаса — онуң үчин оны горап берҗек адам ёкды. Ине, шу затлар бейнисинде пейда болды. Ине, шу затлар хем оны айңалдырды. Адам хатарына гетирип гошды.

Уршуң ичинде бирнәче вагт боландан соң обасына — гөрме-гөрше гелип гидендигини биз ёкарда айтдык. Какасы оглуның пикиринде урша угран вагты эмеле гелен өзгериши ол доланып геленде билди. «Оглум пәхимдар адам болупдыр» дийип бегенди.

Урушда гечирен айлары, әлбетде, Әрала кән зат өвертди. Ол гысаҗа дүшүп, өлҗеги я-да галҗагы нәмәлим болан вагтларында келесаңлыкда гечирен йыллары үчин ахмыр чекди. «Шу урушдан сагаман доланып барсам, инди этҗегими билйәрин» дийип, шу вагтлара ченли душундан гечирен гүнлерине өкүнди.

Әралы хан гөрме-гөрүшден гайдып, деряның илерсиндәки түркмен обаларының бирине — өзүниң гош басан ерине доланып гелди. Онуң хызматкәрлери Әралыны атдан гөтерип диен ялы дүшүрдилер. Ол гиделп бәри хич хили үйтгешиклигиң йүзе чыкмандыгыны, өзи ялы ханларың хем Гурбанмәммет сердарың бир агыз сөзүне гарашып ятандыкларыны айтдылар. Әралы гелен гүни хич ере гитмеди. Ховлудан хем чыкмады. Эртеси ирден атланып ёла дүшҗек болуп дуран вагты гоңшы обада гош басып, өзи ялы буйруга гарашып ятан ханларың бириниң чапары гелди. Озалам дост-ярларының хайсыныңка барсамкам дийип дуран Әралы хан үчин бу чапарың гелмеги гаты говы болды. Ол шол вагтың өзүнде янына бәш атлы алып, чапарың ызына дүшди.

Әралыны чагыран хан емрели тиресинденди. Онуң ики йүзе голай атлысы барды. Ол хем Әралының яшытдашыды. Оңа Какыш хан диердилер. Какыш хан Әралыны йитирип тапан ялы гаршылады. Өзүниң эләп отуран ховлусына айлап чыкды. Ховлы улуды. Онуң ичинде бирнәче сейисхана, ат ятаклары барды. Гышюртда он саны өй тутулыпды. Мунуң дашындан-да дервезеден гирип угранындан ики тарапың бәш-он адам ерлешер ялы мыхман җайларындан долуды. Әралы хан бу җайлары гөрүп чыкандан соң Какыш хана йүзленди.

— Ховлың-а өрән говы экен, Какыш хан.

Какыш хана бу сөз ярады.

— Шол аласармыклыкда маңа етени шу болды. Ховлы эрбет дәл.

Соңра Какыш хан Әралы ханы мыхман җайына элтди. Өңлерине чай алдылар.

— Оба барып гайдыпсың диен хабарың гелди, Әралы хан.

— Хава, Какыш хан, оба барып гайтдым.

— Ничик, өй-ичерилериңиз гургунмы?

— Шүкүр худая. Хемме саглык.

— Шейле болаверсин. Эмин ага тендармы?

— Шүкүр, гургун. Түвелеме, гаты даяв гөрүнйәр.

— Шейле болаверсин. Әй, өз-ә адам җандыр-ла...

— Ханы, Какыш хан, нәме геп-гүррүң бар? Шейдип ятмалы боларысмы инди?

Какыш хан өз ягдайындан нәразы адамының әхеңинде геп-леди.

— Әй, Әралы хан, геп-гүррүң болуп, үйтгешик бир зат ёк. Шол: «Хер ким етен еринде гош басмалы» дийип, гелен буйрукдан башга бизиң-ә эшиден-гоян задымыз ёк. Оны-ха өзүңем билйәрсиң. Йөне, даш гулакдан эшидишиме гөрә Гурбанмәммет сердар Мазлумхансылувда балчабигиң өңүнден чыкҗакмыш. Бизе вели бу хакда белли бир зат этмели дийип, перман-серман-ха геленок. Йөне бейдиб-ә, Әралы хан, узак ятып болмазмыка диййәрин. Атлылары ишсиз сакламакдан агыр зат ёк. Бумыка диййәрин. Атлылары ишсиз сакламакдан агыр зат ёк. Булар бири-бирини гырып хем түкедәйҗеклермикә диййәрин. Хер гүн үч-дөрт гезек давалашып, җенҗеллешип гелйәрлер. Шоларың агызларыны бирикдирип гойбермегиң өзи-де, догрусыны айтсам, бир адама иш болҗак....

— Болмаса, Какыш хан, ашаклык билен Какабай агамыза адам иберип гөрәйсек нәдеркә? Диллериниң дүйбүне-хә етик болардык?

— Әй, Хан, бу айдяның хем бир четин иш. Ол йирик бидөвлетиң хайсы тарапындан барҗакдыгыны билип болар ялы дәл. Ол өңүнден барсаң гапян, ызындан барсаң депйән бир бела ахыры.

— Мамла гүррүң, Какыш хан. Гаты догры гүррүң. Болмаса, нәдерис, ил ялы бизем гарашар ятарыс-да, худайы чагырып...

— Шундан говусы болмазмыка диййәрин, Әралы хан. Йөне шу гүйменҗесизлик маңа-ха агыр дүшйәр, сени-хә билемок вели...

— Хан, «Гамшы говшак тутсаң эл кесер» дийипдирлер. Шонуң үчин-де адамлары беркрәк тутмалы болар-да... Башга алач ёк..

Ики хан бу ерде ики гүнләп эт ийип, тирьек чекип, гөкнар ичип кейип чекдилер. Соңра икиси биригип, гоңшы обада гош

басан гарадашлы ханларының бирининкә гитдилер. Ол ерде хем бирнәче гүнләп шейдип вагт гечирдилер. Үч хан болуп, дөрдүнжи ханыңка гитдилер. Ол ерде-де кейпи-сапалыкда бирнәче гүн гечди.

Бир гүн агшамара атының ак көпүгини ики яна сачып, Гурбанмәммет сердарың чапары гелди. Ол атдан дүшмән:

— Эртир даң билен Хан какамызыңка жемленмели! Бармадыгың башы өлүмли, малы талаңлы!— дийип, дүшнүкли эдип айтды-да, бейлеки обалара тарап, ат салып гитди.

Шол гүнүң эртеси деря боюндакы обаларың башга биринде, Хыванын голайында, Жүнейит ханың болян обасында революцияның яраглы душманларының әгирт улы йыгнанышыгы болшияның. Йыгнанышыга улулы-кичили ханлар, тиребашылары, ишанды. Йыгнанышыга улулы-кичили ханлар, тиребашылары, ишан--моллалар, онбашылар, йүзбашылар, мүңбашылар, Хорезмде эмелъетен адамларың хеммеси жемленди.

Ядав, ики эгни ашак салланып дуран, өңкүлерине гаранда ягырнысы хас хөкгерип, били хас бүкүлен, йүзүнин реңки өчен, жансыз гөзлери хокгарып дүйбүне чөкен Гурбанмәммет сердар ики оглуның, Какабай йиригиң, ахунның, ики ишанын өңүне дүшүп, мәрекәнин ортасында пейда болды. Бу ере йыгнанан жемендe оны манлайыны үч гезек ере дегирмек билен гаршылады. Хан көп адамларың сөзүни диңледи. Бирнәче вагтлап пикир эдип отурды. Соңра шейле дийди.

— Мениң раятларымың эли яраг тутуп билйән еди яшардан етмиш яшара ченли хеммеси ене-де он гүнден, Хожаилиң өңүндәки Мазлумхансылу мейданында жем болмалы. Шол ерде биз большевиги ер билен егсан этмелидирис. Бу уруш йөне уруш дәл, бу уруш мусулман дининиң басгыланмагының соңуна чыкмагың уршудыр. Бу урушда өлен шехит болмалыдыр.

Адамлар, ёлуңыз ак, ёлдашыңыз хак болсун. Омын...

— Омын!!!

— Омын!!!

Ахун отуранлара пата берди...

10

Гарагалпак контрреволюционерлери өзлеринин эсасы даянч пунктларындан бири болан Хожаилини диш-дырнак болуп гораярдылар. Хер көчәни, хер тамы, Хожаилиниң хер дабан ерини рехимсиз гандөкүшикли уруш билен ташлап гачярдылар. Бу гаршылык дүшнүклиди: Хожаили хем элден гитсе, онда, контрреволюцион гүйчлериң Гарагалпагыстанда аяк басара ери галмаярды. Ондан соң чепе-чалама уруп өтәгитмекден башга алач

ёкды. Гарагалпак халкының душманларына Жүнейит хан башлыклайын түркмениң улулы-кичили әхли ханлары, беглери-де көмек эдйәрдилер. Деря гарк болуп барян Жүнейит хан олара көмек бермек билен, герек боланда олардан көмек алмагы йүрегине дүвүпди. Ондан хем башга Жүнейит хан бу меселәниң эйлеки тарапына-да үнс берйәрди. Онуң өз өңүнде гоян мукаддес максады большевиги деряның ики тарапындан-да ковуп чыкармакды. Шонуң үчин-де онуң гарагалпак контрреволюционерлерине көмек бермеги тебигыды.

Эмма гарагалпак большевиклериниң гүйжи дагдан инйән силиң гүйжи ялы болуп, өңүндәки әхли бөветлери бөвсүп гечди. Шундан соң контрреволюционерлер гөрешиң тәзе гөрнүшине — галтаманчылыга гечдилер. Инди болса Жүнейит хан шол галтаманлары-да йыгнап, башларыны бирикдирип, олары Хорезми большевиклерден горамак үчин пейдаланярды.

Сапармырат Хожаилиниң даражык, тозанлы ики көчесиниң чатрыгындакы кичижик бир жайда болярды. Ол шәхериң алнан гүнүниң эртеси бу жая гелип, гош басыпды.

Сапармырат Дөртгүл ревкомының межлисиниң карары боюнча Дашсаканың янындан дерядан гечип, өзүниң бәш мүңе голайлашан атлысы билен өзбек обаларына аралашып, Хыва кешгүне хүжүм этмелиди. Ол ениш зерарлы келлесиниң гызгынына межлисде бу теклибе гаршы чыкманды. Эмма межлисден чыкып, Шайдаков билен биле галанларындан соң, өз үстүне йүкленен бу ишиң әгирт улы жогапкәрли ишдигине дүшүнип галды. Ол бу ишиң өз гүйжүнден, укыбындан үстүндигини өз янындан аныклады. Үстүнден совук сув гуйлан ялы болуп бирден тисгинди-де, гапдалындан барян Шайдаковың чигниңден шапба тутды.

— Эйт, Шайдаков, дур-ла!

Бу вагт Николай Алексеевичиң кейпи көкди. Ол өңде дуран агыр ёл барада, ревкомың яныҗа кабул эден карарының әгирт улы әхмиети барада дүнйәни дуйман ойланып барярды. Шонуң үчин-де Сапармырадың бирден, гарашылман дурка чигниңден япышмагы онуң зәхресини ярды.

— Ене нәме болды, Сапармырат?— дийип, Сапармырадың үйтгешен йүзүне чинерилип серетди.

— Нәме боланы гурсун, Шайдаков, сиз-ә мениң ишими гөрйәндиңиз өйдйән...

— Сапармырат, дүшнүкли эдип гүрлесене!— дийип, Шайдаков эдип барян сүйжи арзувларының арасының ёлнанына өкүнип, кинели йүзленди.

— Дүшнүкли эдип айтсам, ызыңа долан!

— Нәме үчин?

— Нәме үчин шол...
— Мен сениң нәме дийжек боляныңа дүшүнемок?
— Җолмурзәниң янына баралы.

Бу тунтанъерли, өзсөзли адамың гарачы ябы ялы бирден күртдүрип ер депип дурмагының йөне ерден дәлдигине Шайдаков деррев гөз етирди. «Муңа нәме болдука?» дийип, алада галды.

— Җолмурзаевиң янындан яңыҗа чыкып гайтмадыкмы ахыры?

— Хачан онуң янындан гайданам болсак, хәзир ене баралы, гой, ол кагызыны дүзедип язсын...

— Хайсы кагызы?

— Мен Дашсаканың үсти билен гитҗек дәл...

Шайдаков өр-гөкден гелди, гызыл йүзи өңкүден бетер гызарды.

— Сапармырат, сен оямың я-да дүйш гөрйәмиң?

— Оя.

— Онда диййәниң нәме?

— Диййәним шу: Җолмурзе кагызыны дүзетсин. Мен Нөкүсиң үсти билен гитҗек. Сениң яның билен гитҗек...

— Себәби нәме?— дийип, Николай Алексеевич гоюлян меселәниң дүйплүдигине гөз етирип, пикирленип башлады.

— Себәби, мен мунча улы җогапкәрли иши өз үстүме алып билҗек дәл. Мениң йүрегим атың келлеси ялы дәл. Шуны билип гой, Шайдаков. Мен өзбек обаларыны, өзбек адамларыны говы билмейәрин. Келләмиң гызгынына болмасы бир ишиң үстүнден барарын-да, эртеки бир гүн Ефимиң дишлериниң арасында пейда боларын. Муны болса худай өз бендесине гөркезмесин. Шонуң үчин-де сен атлыларыны башга бирине табшыр. Көп затдан башы чыкян Халмырадов ялы бирине. Өзүңем мениң атлыларымың башына геч. Йөне, пулемёт диен зады көпрәк ал. Окы көп ал. Эсасы душман бизиң өңүмиздедир.

Николай Алексеевич Шайдаков Спармырадың гетирйән делиллерини өлчеришдирип, өз янындан пикире гитди. Шайдаков Сапармырадың пәхимине, батырлыгына, догры сөзлүлигине, акйүреклилигине, хакыкат угрунда җаныны бермәге-де тайындыгына ёкары баха берйәрди, оңа улы хормат гойярды. Шу зерарлы-да онуң бу теклифи йөне ерден этмейәндигине, онуң сөзлерине үнс билен гулак салмалыдыгына шүбхеленмеди. Йөне ене-де бир гезек җаныны барлап гөрмек максады билен:

— Сениң, кәвагтлар айдян говы бир сөзүң бар. Ол сөз маңа гаты яраяр. Хәзир мениң шол сөзлер билен өзүңе йүзленесим гелйәр: Озал чагадың-да, инди улалдыңмы? Озал нәме үчин бу хакда дил ярмадың? — дийди.

Сапармырада бу сөзлер, элбетде, ёкуш дегди. Ол өзүниң гойберен сәхелче вагтлык говшаклыгының эзъетини дишини гысып чекмели болды.

— Мениң гүнәми геч, Шайдаков, йөне мениң айданымы эт. Онсоңам сен бизиң обаларымызы-да, онуң ёл-ёдаларыны-да оңат билмейәрсиң. Шонуң үчин биле гитсек, икимиз көп иш битирерис. Икимизиң алмаҗак галамыз болмаз! — дийип, Сапармырат ак йүрекден йылгырды. Бу йылгырыш Шайдакова ярады. Ол өз янындан «эдил нерессе чага ялы» дийди.

Николай Алексеевич шол агшам ревкомың меҗлисинде бу меселәни тәзеден гойды. Дашсаканың үсти билен Халмырадов билен Сагитмели болды, Нукусың үсти билен болса Шайдаков билен Сапармырат гитмели эдилди. Хоҗаили угрундакы сөвешлерде Сапармырадың атлылары гарагалпак халкына элинден гелен көмегини берди. Инди болса Шайдаков билен Сапармырадың атлылары түркмен топрагының бир четинден гирмелиди.

Сапармырат атлыларының ерлешишлерини, чай-нахарларыны, эхли ягдайларыны барлап, гөзден гечирип, агшам намазы вагтлары Шайдаковың җайына гелди. Онуң җайының ичи ала-хүмерди. Яңы азатлыга чыкан адамлар Шайдаковдан сорап билеслери гелйән ялыды. Оларың берйән соргларының бирнәчеси гулагына дегенде Сапармырат гең галды: Адамлар өз эллерине илен багта ынанмаян ялыдылар, мунуң өзүне вагтлайын бир зат ялы дийип дүшүнйәне меңзейәрдилер. Шайдаков болса өз дилинде (онуң рус, түркмен, гарагалпак, өзбек диллеринден эмеле гелен өз дили барды) ховлукман, ялтанман эллерини салгап дүшүндирйәрди. Шайдаков Сапармырады гөрмеди. Бейлеки адамлар оны танамаяндыклары үчин оңа үнс бермедилер. Шонуң үчин ол буларың гүррүңине пәсгел бермәйин дийип, гелши ялы җайдан чыкды-да, өз тамына гитди. Өйүне гелип, чай ичди, чөрек ийди. Тирсегини яссыга дирәп, оҗагың башында гышарды.

Җайың ичи ыссыды. Ичиниң дүшеги говуды. Ятмак, дынч алмак үчин хемме серишде барды. Бирбада иркилди. Шол демде-де голтугындакы пөкги билен бир тай көвүш бири-бирине дегип, оны укусындан тисгиндирип оятды. Көвүш билен пөкгини голтугындан чыкарды. Олары өңүнде гоюп, гөйә оҗагың башында отуран чага пишигиң аркасындан сыпалаян ялы олары эмай билен, хормат билен, сыпалап башлады... Онуң хәзир гөзи-де зат гөрмейәрди, бейни кәсеси-де бошап галан ялыды. Яшайшының бүтин манысы, бүтин гүйҗи, бүтин херекети онуң шол затлары сыпалап отуран элине җемленипди. Гөзлери немленип, бокурдагы долуп, лагың дашы ялы берк бедени говшапды. Дине дийҗек ли диениңи этмәни үчин хич зат дийип билмән, дине дийҗек

затларының манысыны гөвнүнде язярды. «Ине, мен Бедиркенде барарын. Мениң билен әхли бедиркентлилер хем барарлар. Олар өз бала-чагалары билен душушарлар. Бегенчден яңа гөзяш эдерлер, гүлшерлер... (Ол Дурдымырадың пөкгүсини эмай билен ерден гөтерип, багрына басды. Гөйә Дурдымырадың өзи билен геплешйән ялы болуп пөкгә йүзленди.) Шонда мен нәдерин? Ким мениң өңүмден чыкар? Хич ким... Хич ким!..» дийип, улудан демини аланда онуң бүтин мәхнет гөвреси титрәп гитди. «Хич ким, оглум... Эженем өңүмден чыкмаз. Нәзик, сенем, Дурдымырат, сенем, мениң шол вагтдакы ягдайымы бир гөз өңүне гетирип гөруң. Ек, сиз оны гөз өңүне гетирип, йүрегиңизи паралаaман. Сиз рахат ятың. Бу дүнйәниң әхли ховгасыны мениң өзүм чекейин... Йөне вели бу говга, бу хесрет бир адам чекерден-ә өрән агырдыр, мәхрибанларым...»

Сапармырат жүбүсиндәки яглыгыны чыкарып, маңлайыны, йүз-гөзүни сүпүрди. Соңра көвүш билен пөкгини ене-де элине алды. «Мен сизиң икиңизи-де, бир адам машгаласыны говы гөрйән болса, шонча говы гөрердим. Ондан он, йигрими эссе артык говы гөрердим. Муны айдып отурмасам-да сиз говы билйәнсиңиз, ахыры... Йөне мен, шол Бедиркенде баржак гүнүмден горкярын. Гүлшүп-ойнашып дуран адамлардан четде, ерден еке чыкан ялы болуп, еке өзүмиң сөмелип дуржакдыгымдан горкярын. Ол айылганч ягдая мен дөз гелип билермикәм? (Пөкгини гөзлерине сылды.) Зыяны ёк, дишими гысарын. Чыдарын. (Ол көвши ерде гоюп, пөкгини ики эли билен сыпалап, соңра гөзлерине якынлашдырды.) Оглум, сениң еринем барды, сувуңам... (Соңра көвши бир эли билен ерден гөтерип, она йүзленди.) Догрусыны догры айтмак герек, Нәзик, сен соңкы вагтларда Дурдымырат жаның ериниң гөзлегини, бежергисини етирмедиң. Ериң ягдайыны песелтдиң... Йөне, бу-да сениң гүнәң дәл. Сен аял адамдың. Аялыңам иң говшакларындан бириди. Сен ер билен иш салышмак ялы бейик везипеден песде дурдуң. (Соңра пөкгә йүзленди.) Инди, сен Дурдымырат жан, түвелеме, етишипдиң. Дайхан чагалары эржел болярлар. Тиз етишйәрлер. Сен хем шейледиң. Ере эелик эдерче болупдың. Ериң азлык этсе, саңа Шайдаковдан ене бирки танап ерем алып берердим. Ол: «Саңа ер бержек дәл!» дийип, ер депип дурмазды. Эгер мени өз янындан бошадып оба гойберсе, «Инди Сапармырат сен этжек ишиңи этдиң, мундан бейләк дайханчылыгың билен болубер» дийсе, мен гелип элими чермәп саңа көмеклешердим, оглум... Элбетде, буларың ичинден бирбада чыкып гайдыбермек маңа агыр дегерди. Йөне мен өе гелен бадыма, саңа гөзүм дүшен бадына хемме агырлыгы ятдан чыкарардым. Бәй, икимиз билеже ишләрдиг-ә... Эгер айралык хич чыдатмаса мен арабамы гошардым-да, Тагта, Дашховза гидип, Шайдаков билен Ефими мыхманчылыга алып гелердим. Гөр, оглум, нәхили говы дурмуш боларды»...

Пөкги билен көвши тәзеден багрына гысып, Сапармырат башыны яссыга гойды. Геплемән, әхли ой-пикирлерини, адамчылык манысыны ики элинде жемләп, немли гөзлерини юмды. Укланылман гечирилен көп гиже-гүндизиң агыр гүйжи онуң үстүнден басып, укының гужагына берди.

Кервен аганың оглы Бәшим нәме юмуш барка дийип, гүн догмазының өң янында гапыны ювашжа ачып, ичери гирди. Пөкги билен көвши багрына гысып ятан Сапармырады гөренде Бәшим өзүни саклап билмеди, гөзүнден яшыны дөкүп, ене даш чыкды...

11

Агшамара Сапармырат Газак йүзбашыны янына чагырды. Соңуны саймазрак, батыр йүзбашы хабар гелен бадына аладаланды. Онуң келлесине гелен илки пикир: «Ене-де бир зат эдәйдиммикәм?» диен сораг болды. Ок-ярагларыны дакынып, хатарларыны эгнинден терслин-оңлын айлашдырып дуршуна, соңкы бирки гүнүң ичинде эден ишлерини бир хатар ятлап башлады. Хич хили зат ёкды, хич хили этмиши ядына дүшмеди. Шундан соң йүреги арам тапды. Өзүни дүрсәп, басан еринден от чыкармак ислейән ялы дүңкүлдәп өйүнден чыкды. «Хә» диймән Сапармырадың тамының гапысында пейда болды. Бу ере гелип, илки билен йүзи дүшени хем Бәшим болды. Саламлашандан соң, Сапармырадың отуран жайының гапысыны үм билен гөркезип, Бәшиме йүзленди.

— Өйдеми?

— Хава, Газак ага, өйде...

— Хайсы тарапындан барып боляр?

Бәшим йүрекден йылгырды.

— Ислән тарапындан, Газак ага...

— Диймек, экдигузы ялыжак болуп отыр-да, онда...

— Әй, инди олар ялы болмаса-да, гараз оңушмазча-ха дәл, Газак ага...

Газак йүзбашыны Бәшимиң шужагаз сөзи-де ховсала салды.

— Я соңрак барайсаммыкам?

— Хәзир гел диен болса, Газак ага, келләни этеге сал-да, барайсана. Гөрнүши бир ерлере атланаймак хыялам ёк дәл ялы...

— Әй, худай жан, ерде-гөкде болсаң етиш-де, өз бендәңе гарашык эт! Салым сув үстүндедир өзи-хә! — дийип, Газак йүзба-

шы гапа тарап әдимледи. Бәшим онуң болшуна йылгырып, хүнжи ялы акжа, овнужак дишлерини гүжеңлейән ялы этди. «Мәхрибан адам. Ойны оюн еринде, гүлкүси гүлки еринде. Сөвешде-де эдил ач гурт ялы» дийип, канагатланмак билен белледи-де, өз ишине гитди.

Сапармырат Газак батыры оңат гаршылады.

— Ханы, батыр, отур. Ине, шу чәйнек саңа гарашып дур.

Газак йүзбашы ожагың башына гечип, айбогдашыны гурды. Чәйнеги өңүне чекди.

— Хава, адам иберен экениң Сапармырат ага... Менем, ханы, яшулының нәме хабары барка дийип, бәри гарап даз ясайдым.

— Говы эдипсиң, батыр. Сенлик бир зерур иш чыкды. Йөне ондан өңинчә ягдайлар барада гүррүң берип отур.

— Ягдайларам нәме, яшулы, гөршүң ялы. Худайы чыгарып, эмриңизе гарашып ятырыс.

— Адамларың арасында башбозарчылык эдйәнлери ёкмы?

— Бейле затлар болуп билмез ахыры, яшулы. Диңе бизде дәл, хич ерде бейле зат эшидиленок.

— Берекелла, гайрат эдиң, батыр. Сәхел ерде бир масгарачылыгың үстүнден бараймалың.

— Хич хили масгарачылыгың үстүнден бармарыс, ышалла. Шайдаков икиңизиң жаныңыз саг болсун.

Сапармырат гатырганды.

— Батыр, адама герегинден артык баш эгмек нәмә герек? Шайдаковлы гүррүңиң догры. Эмма мениң адымы онуң деңинде тутмак гүлкүнч ахыры...

— Ёк, яшулы, бу бейле дәл, мусулман бирине ынанмаса, бириниң адыны өзүне туг эдинмесе болмаз. Биз саңа ынанярыс, сенем бизиң тугумыз. Бу ерде гөвне гетиреси хич зат ёк. Мусулманың ишиниң ровач болмасы диңе шунуң эсасындадыр.

— Гел, батыр, ол гүррүңи гоялы. Хеммәмизем дең адам. Хеммәмизиңем максадымыз бар.

— Гой дийсең гояймасак... — дийип, Газак батыр еңсесини гашады.

— Хә, гой. Гайдып, мениң янымда бейле гүррүңи этме.

Сапармырат хас салыхатлы гөрнүше гирип, эсасы гүррүңе башлады.

— Батыр, эртир гүн догуп, ёкары галандан соң онбашы мен, йүзбашы мен, мүңбашы мен диениң хеммеси Шайдаковыңкыда йыгнанмалы. Шондан өңинчә сен Мазлумхансылу дүзүни, оңарабилсең Көнеүргенжиң бәрки обаларындан бирнәчелерини барлап гайтмалы. Инди ише гиришмели. Шайдаков хем алмалы ериңден хатыны-петегини алды, гөржек адамларыны гөрди.

Инди гарашып ятар ялы зат ёк. Сен Мазлумханың бар ерини, ёкарда айдышым ялы, Көнеүргенжиң бирнәче обасыны барлап гайт. Бизиң өңүмизе чыкжак адам бармы я-да галтаманлар чөпе-чалама уруп гидипмидирлер. Шуларың хеммесини бәш бармагың ялы билип, эртирки йыгнанышыга етиш. Ол ерде йыгнанан жемендә гөрен задыны өз дилиң билен айдып бер. Гижә галайма. Онсоңам еңилкеллелик эдип, урша гирип, өз үстүңи ачайма. Яныңа он бәш адамдан көп бир атлы хем берджек дәл.

Бирки гүнден бәри ишсизликден, нәме-де болса бир нәмәлим зада гарашмакдан яңа эли гижәп дуран Газак батырың гушы учды. Оңа бир ерде дек отур диениңден сейисаханың чәгесини тәзеле диениңи мүң эссе говы гөрйәрди.

— Яшулы, айдышың ялы эдерин. Эдил айдышыңча этмесем башыма телпек геймерин! — диенде батырың ханасындан чыкып барян гөзлери учганаклап гитди.

— Гизлин барып, гизлин гелмәге чалыш.

— Боляр, яшулы... Дур-ла, үстүме чөвжәп, четими гыздырыберселерем, гуйругымы ямзыма гысып, бәри гачыберейинми?

— Овчасыны өз еринде өзүң гөр. Гараз, билинмезлиге чалыш-да...

«Өз-ә говшап башлады-ов!» дийип, Газак батыр ичини гүлдүрди.

Газак батыр ызына он бәш атлыны салып, хуптан намазына дурулян вагты галаның гүнорта дервезесинден чыкып, гөни Мазлумхансылува тарап ат гойды. Атлар чыплаң эерленипдилер. Йигитлериң-де геймлери галың дәлди. Диймек — Газак йүзбашы чалт хем узак йөремеги йүрегине дүвүпди. Совук тениңи кесип гелйәрди. Йити шемалың аркадан болмагы, элбетде, буларың пейдасынады.

Гижәниң бир вагтлары Мазлумхансылувың деңине гелип етдилер. Газак йүзбашы ёлуң чеп тарапындан думанлап дуран өвлүйәниң деңине геленде ичинден, хич киме билдирмән, бир затлар окады. Худайдан хем-де гарагалпак халкының сежде эдйән өвлүйәсинден: баш гошан ишиниң шовлы чыкмагы үчин көмек этмеклерини диледи. Шу затлары эденден соң онуң йүки еңләп ялы болды. Рухы гөтерилди. Өңде гүндизине аңырсына-бәрсине гөз етмейән бейик мейдан ятырды. Газак йүзбашы шу мейданың илери четине чыкмалыды, соң Көнеүргенч обаларына аралашмалыды. Хәзирликче ёл чәгеликди. Соңундан шорлук башланярды. Шонуң үчин-де әтияч этмән сүрмек болярды. Шейле-де болса мейданың ярпы ёлы гечиленден соң хер зада гарашмак мүмкинди. Ёлуң иң горкулы ери шондан соң башланярды.

Газак йүзбашының кейпи көкди (онуң гамлы вагтларына

душ гелмек кынды). Өзүниң Шайдаков, Ефимов, Сапармырат дагы билен достлашып, олар билен деӊ әдим уруп йөрши, өз эдип йөне ишиниң нетиҗесине гөз етирип билши, тиз вагтда обасына доланып барып, ене-де ер билен иш салышҗакдыгына болан ынамы оӊа түкениксиз гүйч берйәрди. Элбетде, ери геленде, зерур боланда Шайдаковам, Сапармырадам оны гайгырмаярдылар. Оӊа кәййәрдилер, йүзүни гызардярдылар. Газак йүзбашы бу затлары чигит ялыҗак хем гөвнүне алмаярды. Гайтам өз гойберен ялӊышлыкларыны дүзетмәге чалышярды. Онда соӊкы вагтларда (шу сапакларыӊ, кәйинчлериӊ нетиҗесинде) тәзе бир гылык пейда болды: ол өзүни агыр гошунyӊ иши үчин җогапкәр дийип хасаплаярды. Бейлеки бөлүмлерде-де бир нәсазлык болса, гүнәкәриӊ бири дийип, өзүни гөркезйәрди.

Шайдаков билен Сапармырат өз адамларында шу гылыгы беркидйәрдилер.

Адама нереде хормат гоюлса, нереде сөзүне питива эдилсе, шол ер онуӊ үчин мәхрибан хем-де якымлы боляр. Ол шол ерде ене-де өзүне абрай газанмак үчин чалышяр, җан эдйәр. Шайдаков билен Сапармырат Газак йүзбашыны иӊ батыр, дүшүнҗели, ыхласлы адам хасаплаярдылар. Өз йүзүне айтмасалар-да Газак батыр муны сызярды, муӊа бегенйәрди. Шонуӊ үчин-де җаныны гайгырман хызмат эдйәрди. Ол келлеси гызып гитсе ядамагы, ялтанмагы билмейәрди. Бу гүнки табшырылан юмуш болса оӊа ганат бекледи. Гошун бу гүн я-да эртир ёла чыкмалыды. Ол ёлы гөрүп гайтмак болса оӊа табшырылыпды. «Бу — гаты улы ынам» дийип, Газак батыр йүрекден бегенйәрди.

Даӊа голай Көнеүргенҗиӊ гайракы обаларыныӊ бирнәчесиниӊ ичинден гечдилер. Обалар парахатды. Итлер үйрйәрдилер. Ек-түк хоразлар гыгырып башладылар. Эмма булара душ гелен адам болмады. Ат аягыныӊ сесине оянан оба адамлары: «Худай җан, бу беланы өзүӊ башымыздан соваверн» дийип, башларына ёрганларыны чекип, диӊ салып ятырдылар. Иӊ четки (гайракы) обадан чыкып баряркалар Газак йүзбашы атлыларыны ёлдан совды.

— Мен шу җайдан хабар тутуп гелйәнчәм, шу ерде бутнаман дурун! — дийип, адамларына табшырды-да, өзи ёлуӊ чеп йүзүндәки кичеӊрәк бир тама совулды. Тамыӊ өӊүне барып, атдан дүшмән дервезәни какды. Җайдан хич хили сес-үйн чыкмады. Газак йүзбашы соӊ атындан дүшүп, дервезәни какып хем итерип, җыгылдадып башлады. Ичерден хүмүрди эшидилди. Соӊра бәшатарыӊ дүвмесиниӊ шакырдысы айыл-сайыл болуп гелди.

Дервезәниӊ ичинден:

— Ким ол бу вагт гапы какян? — диен нәгиле сес эшидилди.

— Кимем болса ят адам дәл. Бирки агыз гүрлешәйҗекдим, — дийип, Газак йүзбашы мүйнли ялы җогап берди.

— Ким ахыры сен?

— Өтевчи.

— Мыхман болҗакмы? Азашдыӊмы?

— Ек, мыхманам болҗак дәл, азашамагам. Йөне сораҗак задым бар?

— Сен көплүкми?

— Ек, еке өзүм...

Ичерде хүмүрдешдилер. Яӊкы сес өӊки совуклыгы билен Газак батыра буйрук берди.

— Тамдырыӊ башына чекил. Менем еке чыкҗак.

— Боляр — дийип, Газак йүзбашы кәелен чага ялы ыза чекилди. Дервезе ачылды. Эли яраглы, узын бойлы, инчемик бир адам дервезәниӊ өӊүне чыкды. Ол гиҗәниӊ гараӊкысында хас узын гөрүнйәрди. Онуӊ болуп дуршы гаты ыкҗамды.

— «Танамадык сыламаз» дийипдирлер. Сен ким борсуӊ? Белки мениӊ бейдип дуршум гүлкүнчдир. Сен өзүӊи танат — дийип, дервезәниӊ өӊүнде дуран бу гезек мылайымрак гепледи. Бу болса Газак батыра ярады. Олам инди ян берип башлан ялы этди.

— Ай, мен бедиркентли боларын, яшулы.

— Онда, түйс ериӊден экениӊ-ов! — дийип, тамыӊ эеси нәмәлим бир әхеӊде җогап берди. Газак батыр онуӊ сөзүниӊ манысына дәл-де, әхеӊине үнс берди. Эмма өй эесиниӊ бу сөзи ягшы маныда, я-да яман маныда айдандыгына дүшүнип билмеди. «Хилегәр адам экен-ов. Хава-да, заманасы шейле... Бирек-биреге ынанар ялы дәл. Ханы, инди мунуӊ бу әхеӊинден кимиӊ тарапындадыгына дүшүн-дә... Ханы, мунуӊ билен геплеш-дә...» дийип, Газак батыр агыр ягдая дүшди. Эмма тизликде чыкалга тапды.

— Яшулы, мениӊ бармалы ерим узакда. Шонуӊ үчин-де гаты гыссанярын. Йөне сенден бир сораҗак задым бар: обада балчабикдирин, хан атлысыдырын диен адам бармы я-да өтевчилер аркайын йөрәбермелими? Мениӊ шу задыӊ анығына етесим гелйәр.

— Әй, иним, мен саӊа нәме диейин? Шу гүнлер атлы-яраглыдан кән адам ёк. Йөне хич бири хан җүнейитликдирин, балчабикдирин диймейәр. Өзүӊ ялы, хайсы тарапыӊкыдыгыны билдирмән гелип-гечип дурлар.

— Белли бир ере җемленишиг-ә ёкдур-да?

— Әй, илерде, Эмингалада бир җемленишик бар-а диййәрлер. Йөне онуӊ нәхилидигинден-ә хабарым ёк.

— Сизиӊ обаӊызда җемленишик ёкмы?

— Ёк, бизиңкилериң дөвталаплары-да шол Эмингала гидйәрмиш...

— Ол ерде олары җемлейәнлер кимкә?

— Билмедим, иним. Эмма Эмингалада мәхелле җемлейән Эмин байдыр-да. Йөне иним, бизиң ол затлар билен ишимиз ёк. Биз худайы чагырып отуран адам. Бизден сен оны-муны кән сораберме.

«Эмин бай, Эмингала, җемленишик» диен сөзлер Газак йүзбашыны улы аладаның ашагында галдырды. Яшулы адам бу сөзлери айтмак билен оңа көп задың хабарыны берипди. Эмма чинтгәп сорап отурмак пейдасызды. Эгер хөдүр этсе, өйүне гирип, бир чәйнек чайыны ичмесең, бу болуп дуршунда өй эесинден мундан артык сыр алмак мүмкин дәлдигине йүзбашы гөз етирди. Чай ичип отурмага болса вагт ёкды. Индиден соң атлары аяман сүрмесең. Шайдаков билен Сапармырадың йыгнанышыгына етишмек хем мүмкин дәлди.

— Саг-аман отурың, яшулы — диййп, Газак йүзбашы эериң гашына япышды.

— Эй, өз-ә гелшиксиз болды, иним. Сен нәме-де болса бир чәйнек чай ичип гитсең говы боларды.

Газак йүзбашы атланды.

— Берекет берсин, яшулы. Ене бир гүн, худай берсе, чайыңам ичерис, чөрегиңем иерис. Мен хәзир гаты гыссанярын.

Хошлашып, атлыларының янына гелди-де, Газак йүзбашы ызына гаты гайтды. Эмингалалы меселе оны бүтинлейин ынҗалыкдан гачырды. Ол йыгнанышык гутаран бадына Сапармыратдан элли-алтмыш адам алып, Эмингалалы меселәни ачык-айдың эдип гайтмаса болҗак дәлдигини билди.

Онуң чак эдишине гөрә яңкы җайдан чыкан, эли түпеңли яшулы хем эгер дилини тапып болса, өзүңи ынандырып болса кән пейда берҗек адама меңзейәрди. Көп ёл гечйәнчәлер Эмингала билен яшулы Газак батырың пикиринден чыкмады.

Газак йүзбашы барха гаты сүрйәрди. Йыгнага етишмәге ховлугярды. Эмма йыгнага бармак, онда гөрен-эшиден затлары хакында гүррүң этмек оңа миессер болмады...

12

Дурды батрак Эмингаладан гайданда кейпсизди. Өзүниң урша баряндыгыны, ол ерде хем чавуп йөрен, догры гелйән гүлледен кән задың ёкдугыны билйәрди. Шонуң үчин-де Җемалы хич болмаса бир гезек гөрмән, онуң билен хошлашман гайданына гаты өкүнйәрди. Эмингаладан дашлашдыгы сайы онуң йүреги үзүлип барярды. Эмма бу ягдай узак довам этмеди. Адамларың,

атларың, ёлуң, замананың аладасы оны өз гирдабына салды-да, акдырып әкитди. Дурды батрак шунча аладаның ичинде-де Җемал барадакы пикири келлесинден чыкарып билмейәрди. Дурды диңе эне-ата мәхрини гөрүпди. Он бәш йылдан бәри ондан-да махрумды. Ят иллерде онуң эшидйәни сөгүнч, чекйәни игенчди. Ол мәхир диен заДы екеликде душан вагтларында диңе Җемалдан гөрйәрди. Бу гызың онуң келлесинден чыкмаяндыгының эсасы шундады.

Хенизе ченли Дурды батрак улы топарың башыны башлап я-да ызына дүшүп гөрмәнди. Эмингаладан араны ягшы ачандан соң, өзүниң нәхили улы хем-де кын иши боюн аландыгына дүшүнип галды. Эмма инди сув сеңрикден агыпды. Ыза доланып: «Эмин ага, атлыларыңа эелик эт, мен булары әкидип билҗек дәл» диймек утанчды. Әриң этҗек иши дәлди. Булары — башыны бозман элтип, Сапармырада табшырмалыды. Адамларың өзлери-де шуны ислейәрдилер. Сапармырадың болян обасыны, галасыны я-да дүшелгесини анык билип, гөни шол ере барайма-лы болса, элбетде аңсат боларды. Дурды батрагың иши кын болмаса-да болмазды. Эмма онуң хәзирки ягдайы диисең кынды: Елда-ызда улулы-кичили топарлар душ гелйәрди. Олардан: «Сапармырат аганың гошы ниреде?» диййп сорап болмаярды. Оларың хан атлылары болуп чыкаймагы мүмкинди. Я-да Әралы ханы сорамагың нәхили болҗакдыгы өз-өзүнден мәлимди. Ине, шейдип, Дурды батрак улы аладаның ашагында галды.

Ол Эмингаладан гайдандан соң Көнеүргенҗиң арка тарапларыны сырып гечди. Порсының аркасындан гечди. Губадагың өңүндәки обаларда дүшледи. Өзбек иллерине аралашды. Мунуң өзи диңе йөремек хем дәлди. Деря тарапдан гелйән арабаларың ичи яралылардан долуды. Деря тарапа баряи арабалар, атлылар, пыядалар хем Дурдының өзи ялы барҗак ерини тапман йөренлер, ёлдан хем-де өз атлыларындан азашанлары. Булар билен кәвагт сөхбет ачмалы болярды, сорагларына җогап бермели болярды. Сада йигиде иң агыр дегйән ери-де шуды.

Шейдип Дурды батрак Дашсака етди. Бу ерлерде сакланмагың өрән четиндигини Дурды деррев аңлады. Обаларың ичинде хан атлылары өрән көпди. Гарынҗа ялы о дешикден гирип, бейлекисинден чыкярдылар. Олар обалары чапярдылар, вейранчылык барыны эдйәрдилер. Дурды батрак бу затлары гөрди-де, нәме-де болса ыза доланмагы йүрегине дүвди. Ол ёлда бир эпей яшула душды. Бирнәче гүррүңиң башы агырдыландан соң, яшулы шейле дийди.

— Балчабик герек болса Нукуса, Хоҗаилә тарап йөре, хан атлылары герек болса Хыва билен Бедиркент галасының аркасына сүр.

Дурды батрак шейдип деряның өңи билен кәерде гиҗе, кәерде гүндиз, кәерде гизлин, кәерде ачык йөрәп Хоҗаилине тарап гитди. Догры, гиң ёллардан йөремек болмаярды. Яп-чиллериң ичи билен гидилйәрди. Нәтаныш ерлер, ёдалар эзъет барыны берди. Адамларың-да, атларың-да лүти чыкды. Ела чыкыланда жайтарышып дуран муртлар салланды. Эгинлер чөкди. Эмма эмингалалы йигитлериң хич бири нәразылык я-да нәгилелик аламатларыны гөркезмейәрдилер. Олар өңде өзлерине хенизе ченли нәтаныш болан бир дурмушың — уршуң гарашяндыгыны билйәрдилер. Кәбирлери онуң нәхили затдыгыны эриң үстүнде иркилип баршына гөз өңүне гетирҗек болярды. Кәбирлери ок дегип, өлмели боланда адамың нәхили ягдая дүшйәндигиниң пикирини эдйәрди. Кәбирлери болса адамы өлдүрмек нәхили болярка дийип ойланярды. Кәбири Сапармырат батырың нәхили адамдыгыны хәзирден билмәге чалышярды. Онуң эдерменлиги, батырлыгы хакында ил ичинде эшиден сөзлерини еке-екеден ятлап чыкярды. Догрусы, Сапармырат йигитлериң хеммесиниң пикирини долусы билен өзүне есир эдипди. Сада оба йигитлери оны дагың гаясы ялы, өрән улы, муртларындан чебиш асыбермели, гөзлери шамчыраг ялы янып дуран, түпеңиниң ичли алтындан, гылыҗы жөвхерден бир адам дийип гөз өңүне гетирйәрдилер. Саг-аман өзлерини онуң ыгтыярына элтип табшырсалар, дүнйәниң эхли аладасындан, говгасындан халас болайҗак ялы бир дуйгы хеммәниң пикиринде ер алыпды. Шонуң үчин-де йигитлер өрән ядав-да болсалар рухы тайдан дурнуклыдылар.

Шейдип көп кынчылыклар билен кән ёлы гечип, эмингалалы йигитлер, Газак йүзбашының барлага чыкан гиҗеси, даң атыберен вагтлары Мазлумхансылувың галасының дүйбүне гелип етдилер. Дүшдүлер.

Дурды батрак йигитлерини дашына үйшүрди.

— Йигитлер, ине Мазлумхансылувың галасына хем гелип етдик. Инди шейдип, сүрүден азашан гузы ялы бу мейданларда гезер йөрерисми я-да башга бир иш эдерисми? Хайсың акыллы болсаң орта чык. Мениң өзүмиң шу вагтлар сизе берер ялы дүрдәне акылым ёк. Келләмиң ичи Эмин байың нас кәдисиниң ичи ялы порсап дур. Я шу тайда гош басып, харҗымыз гутарянча болубермелими, я-да ене бир ере гитмелими? Нәме этмели?

Обада говуды: хич ким бу йигитлере шейле улы меселе барада маслахат салмаярды, яшулуларың өзлери эхли иши жемленишип чөзердилер, йигитлер болса оларың эмрини берҗай эдердилер. Шу зерарлы-да өзлерине маслахат салынмагы илкибада йигитлери гең галдырды. Сонра болса йигитлер муңа бегенишип, хондан бәрси болдулар. Шейле-де болса хич ким илкинҗи болуп сөз ачмага йүрек эдип билмеди. Утанды. Шейдип ере бакышып, пикир эдишип бирнәче вагт отурдылар.

Дурды батрак йылгырды-да, голайында чөп билен ер дырмалап отуран йигиде йүзленди.

— Ханы, Ер нәме маслахат берйәр? Ер икиңиз бири-бириңизиң дилиңизе дүшүнишйәңизми?

Йигитлериң ичинде херекет пейда болды. Ызракдан бири:

— Дурды ага, Хоҗаилине, Сапармырады агтарып тапар ялы ики саны чапар ёллалы. Ярагсыз-затсыз гитсинлер. Хемме заты аныклабам, ене шу ере гелсинлер.

Дурды батрак ол йигиде тарап элини узатды.

— Ханы, бер бәри!

— Нәме берейин?

— Элиңи бер!

Дурдының гылыгына етик йигитлер йүрекден гүлүшдилер. Ол йигит адамларың үсти билен Дурда элини узатды. Дурды оңа элини узатды. Дурды онуң элини гысып дуршуна:

— Акыллы гүррүң! Шу юртда бир пәхимдар дөрежек диййәрдилер вели, асыл шол сен экениң! Эййәм дөрән экениң! — дийип гүлди. Йигитлер бу гүлкини алып гөтердилер.

Дурды ене-де адамлара йүзленди.

— Ене кимиң келлесине нәме гелди?

— Шу вагт шундан говы пикир тапайҗак адам ёкмука диййән — дийип, Дурдының илки йүзленен йигиди жогап берди. — Шейдип, жансыз иберенден говусы ёк. Болмаса, бу болуп йөршүмизе биз тозарыс. Ине, элим, Дурды ага!..

Вакырдашып гүлүшдилер.

Дурды достларының рухларының белентдигине гуванып шейле дийди.

— Онда шейле эдәелиң. Ким жансыз болуп гитҗек?

— Мен!

— Мен!

— Мен!

— Дуравериң залуватлар, бейдип, хеммәң, чозсаңыз Хоҗаилинден зат галмаз! — дийип, Дурды йигитлерини көшешдирди.

— Онда биҗе атышалың! — дийип, бири отуран ериндең сесленди. Дурды сес чыкан тарапа элини узатды.

— Бер, элиңи!

Оняңча бири:

— Дур, дур! — дийип, ярагына япышып чоммалды. — Гулак салың! Юваш!

Доң ерден чапып гелйән ат аягының сеслери умумы бир гүпүрдә өврүлди. Хемме бирден ярага япышды. Атлар хоргурып, кишңәп träградылар.

— Атларың торбаларыны гейдириң! — дийип, Дурды батрак буйрук берди.

Адамлар пасырдашып аяк үстүне галдылар. Атларың торбаларыны гейдирдилер. Ене-де Дурдының дашына үйшдүлер. Адамларың арасындан оюн-гүлки үркен гуш сүрүси ялы болуп гөтерилди. Хер ким бәшатарына ок сүрүп, Дурдының агзына гарап дурды. Бу арада бириси четден ылгап гелди-де:

— Дурды ага, гелйәнлериң саны йигримә-де етенок — дийип, хабар берди.

— Булар кимкә?

— Худай билйәр.

— Өзлер-ә чыплан.

— Чыплан болса, булар ханың атлыларыдыр. Олар бу ерлери барлап гитмәге гелйәндирлер.

— Булары габырдадып тутуп, Сапармырат агамыза пешгеш әлтәйсег-ә кем болмазды.

— Говусы, өтүберсинлер-ле...

Арада бу гүррүңлер гидип дурка, илерден гелйән атлылар эмингалалыларың деңине голайлашдылар. Оларың хем атлары хоргурышып, кишңәп униградылар. Өңден гелйән атлы атының жылавыны чекди. Ызкылар хем бирден сакландылар.

Бу затлары атан даңың арасса ховасында сынлап дуран Дурды батрак төверегиндәкилере йүзленди.

— Дуйдулар. Урушмалы болар. Инди булар деңимизден гечип гитмезлер. Сиз «хәх» диенден «мәх!» болар ялы тайяр болуң. Мен хабарлашайын. Эгер ханың атлылары болса, хич зада гараман, аман-заманыны бермән, бирден чозалың. Мен өңден, сизем ыздан йөрәң. Арамыз бәш әдим болсун.

Ол бирден сакланды. Азажык пикирден соң:

— Мен элими салганымдан әдил гөзи ёк ялы болуп топулың. Йүз атлы болуп йигрими атлыны эле салып билмесек, бизден адам болмаз.

...Газак йүзбашы өвлүйәчилигиң янында дуран атлары, үйшүшип дуран пыядалары гөренден башга зат хакында чигит ялыжак пикир этмән, оларың санына үнс берди. Гөрсе эйгердер ялы дәлди. Өз атлыларындан тас бәш эсседенем көпди. Оны бу атлылар кын ягдая салды. Атының жылавыны чекди-де гөтинжеклетди, атлыларың ортасында сакланды.

— Өзлер-ә көп. Булар кимкә?

Гаты чапылып, дерләп гелен атларың бедени эртириң совугына эййәм совапдылар. Атлар ынжалыкдан гачып башладылар. Геплешмек кынлашды. Гаты геплешмек болса боланокды.

— Кимем болса бимахал чак душдулар — дийип, голайдан бири жогап берди. Газак йүзбашы:

— Геплешмели дийсек нәме диерлеркә?— дийип, ене сорады.

— Говусы бир атлыны Сапармырат аганыңка ибериң. Әтиячдан бизиң ызымыздан атлы иберсин.

— Догры гүррүң — дийип, Газак йүзбашы макуллады. Йигитлериң бириниң адыны тутды-да, ол янына гелесоң:

— Йүзин-угрын атыңы сайгыла. Сапармырат аганың янына бар. Бир топар нәбелли адама душдук, Газак ага дагы олары гүймәп дурлар дийип айт. Гаты тиз гит, — дийип буйрук берди.

Буйрук алан йигит топардан сайланып, гайралыгына ат гояндан, Дурды батрак:

— Атың! — дийип ышарат этди.

Ызлы-ызына ики гезек түпең атылды. Чапарың аты-да, өзи-де ёлуң бир четине түвдүрилип гитди.

Газак йүзбашының депе сачы дүйрүкди. Гахардан яңа бүтин бедени титрәп гитди.

— Үстлерине чозалың! — диенде ол өз сесини танамады.

— Ёк, ёк, Газак ага!

— Болмаз, башга ёл тап, Газак ага — дийшип, адамлар онуң дашына ыкжам жебислешдилер. Аты атылан чапар, багры билен сүйшүп, ыза доланып гелди.

— Мен буларың серкерделери билен гүрлешейин. Сизем тайын болуп дуруң,— дийип, Газак йүзбашы өңе чыкды.

— Серкердәңиз ким болса бәри чыксын — дийип, Газак йүзбашы гыгырды.

Дурды батрак оңа тарап «әдейинми, этмәйинми» дийип гелшине:

— Серкерделери-хә биз боларыс — дийип, гүйжүниң көплүгине буйсанып, аркайын жогап берди. Газак йүзбашы-да, Дурды батрак-да араларына он әдим салып сакландылар. Газак йүзбашы Дурды батрагы танамак максады билен пугта сынлады. Ичинден: «Худай-ей, йүзүни еңсесини танар ялы дәл» дийип белледи. Сорагы Газак йүзбашы башламалыды. Себәп Дурды батрак аркайын бәшатарына сөенип дурды. Йүзбашы агыр ягдая душди. Нәме диймели? Нәмеден башламалы? Өңде дуран гара бела гаты дикдүшди гөрүнйәр.

Ахырсоңы йүзбашы дилленди.

— Ханы йигитлер нireден гелип, нирә барярсыңыз?

Дурды батрак гөдеклик билен жогап берди.

— Өзүңизден хабар бериң!..

— Өзүмизиң хабарымыз ёк!

— Бизде-де артыкмач, үйшүп ятан хабар ёк.

Газак йүзбашы хич зат чыкмажагына гөзүни етиренден соң, нәме этмелидигини билмән азара галды.

Онянча Дурды батрак дилленди.

— Сиз ханың атлыларымы?
Газак йүзбашы:
— Сиз кимиң атлысы? Өзүңизи танадың ахыры. Соңра биз-эм айдарыс. Шейдерис-де таншар гидерис — дийди.
— Хава, биз-э Эмин байың адамлары диен сөзи эшиденден Газак йүзбашының депе сачы дүйрүкди. «Булары нәдип эле салып боларка? Я инди шу ерде бу харамзадалар билен гырлышмалы болармыка?» дийип, келлесине зор салды. «Булара мен ал салайын. Бизем ханың атлылары диейин. Соңра отурышан вагтымыз яракларыны аларыс» дийип, Газак йүзбашы өз янындан нетиже чыкарды.
— Эмин байың атлылары болсаңыз, онда, говы экен. Бизем Хан аганың атлылары. Гелиң отуралың. Чай-пай ичелиң. Хас якын таншарыс. «Бир гөрен таныш, ики гөрен гарындаш» дийипдирлер.
Дурды батрагың адамлары хас голайлашып гелдилер. Оларың хеммесиниң гөзи Дурдының элиндеди. Хачан ышарат боларка дийип, ыкҗамланышып дурдулар.
Дурды батрак өңүнде дуран адамы пугта сынламак билен: «Сен догрудан-да Җүнейит ханың атлысысың. Сениң гөзлериң ханасындан чыкып баряр. Муртларың җайтарышып дур. Сен көп адамың ганына галан җеллатсың» дийип, ичини геплетди. Шу гелен нетиҗесине хем түйс йүрегинден ынанды. Гүйҗүниң зордугына буйсанып теклип этди.
— Сен яракларыңы табшыр. Атларыңы-да табшыр: Галан гүррүни соң эдерис. Мен танамаян адамым билен чайың башына гечип билмейәрин.
Бу теклип Газак йүзбашының этинден өтүп, сүңкүне етди.
— Яраклары, атлары табшырманда нәдерсиң?!
— Ине, шейдерин! — дийип, Дурды батрак элини салгады.
Йүз адам эзрайыл ялы болуп илки Газак батырың, соңра-да онуң адамларының үстүне топулды. Бирки минутың ичинде йүз адам Газак батырың өзүниң, атлыларының эллерини сыртына даңдылар. Яракларыны сазак үйшүрен ялы эдип, бир четде үйшүрип гойдулар.
Дурды батрак даңлан ёлбарс ялы награ тартып ятан Газак йүзбашының янына гелип отурды. Оны тәзеден сынлап чыкды.
— Инди гүрлешибирис, серкерде. Инди аркайын гүрләбер.
— Намартлык этдиң, серкерде — дийип, Газак батыр газап билен айтды.
— Мазлумхансылувың мейданында сениң билен йүзбе-йүз дуран адам намарт болмаз, серкерде.
— Йүз адам болуп, он бәш адамың үстүне чозмак, эйсем, батырлыкмы?

— Душманың санына середилйән дәлдир...
«Гара бидөвлет ендирҗек дәл-ов!» дийип, Газак йүзбашы өз янындан белледи.
Бу арада Дурды батрак бир зат ядына дүшди-де, бөкүп ериндeн турды. Ики саны атлының адыны тутуп чагырды, олары адамлардан хас аңыррак алып чыкды.
— Хәзир биҗе атышып дурарлы дәл. Икиңем яракларыңызы гоюң-да, атланың. Эгер Сапармырат ага шу галада я-да шу голайларда болса оны тапың. Шейле-шейле дийип айдың. Ичиңизде җаныңыз болса гүнортана доланып гелҗек болуң — дийип, олара буйрук берди-де, ёла салды.
Соңра чай ичмек билен болдулар...

13

Николай Алексеевич Шайдаков гиҗеси билен уклап билмеди. Парахатчылык вагты болса, элбетде яш матрос үчин муның өзи гаты гең болуп гөрнерди. Мыдама арасса ховадан дем алып, элини дек дурузман ишлейән матросың башы яссыга етсе бесди — шол бада ука гидерди. Әхли дамарлары, бедени говшап дынҗыны аларды. Эртеси ирден даяв, хер ише укыплы, шәхдачык болуп ериндeн турарды.
Хәзирки дөврүр, җогапкәрчилик, эдилйән иш башгады. Николай Алексеевичиң өңүнде бейик тарыхы везипе дурярды, асырлар бойы зулум астында хорланып гелен Хорезми Җүнейит хандан, Хыва ханындан, әхли феодал эмелдарларындан халас этмелиди. Бу — бир агыз сөз билен айтсаң шейледи. Эмма бу иши амала ашырмагың муң аладасы, йүз муң дерди, сансыз кәп хысырдысы барды. Буларың хеммесини элинде җемләп, хеммесини догры чөзмелиди. Сәхелче ялңышсаң бу ягдайда ол ялңышы дүзетмек өрән агырды.
Шайдаков билен Сапармырат икиси — улы болмаса-да, бүтин бир халка азатлык, тәзе дурмуш, бейик багт алып барярдылар. Николай Алексеевич муңа говы дүшүнйәрди. Шонуң үчин-де онуң келлеси дынман ишлейәрди, гиҗәни укламан гечирмек инди онуң үчин гең дәлди.
Гарагалпаклы достлара элден гелен көмек эдилди. Инди иш бирйүзли болды: көп санлы атлыларың — хорезминли дайхаңларың өңүне дүшүп, олары Мазлумхансылувың үсти билен өз иллерине экитмелиди. Олара-да өз иллеринде тәзе дурмуш гурмага көмек этмелиди, өвретмелиди. Булардан хем башга гарагалпаклы достлар хем көп атлы берипди. Шайдаков шейдип, миллетлериң доганлык-достлугының Хорезминде дикелдилйән бейик галасының биринҗи керпичлерини гоймалыды.

Онсоң — укың тутармы!..

Сапармырат гүн догманка гелди.

— Ханы, Шайдаков, дем-дынжыңы алан болсаң тур.

Шайдаков эллерини, аякларыны геришдирип, чала-чула херекет этди-де, укудан ачылды.

— Дынч аланың бар болсун, Сапармырат, мен-ә бир сагат хем уклап билмедим.

— Хәзирки ягдайда бу гең зат дәл, Шайдаков. Ине, юрда аралашарыс. Онсоң икимиз үч гүн еримизден турман укларыс. Бәй, хезил болар-а...

Гулшуп, дегшип чай ичдилер, чөрек ийдилер.

Соңра ише гечдилер.

Шайдаков Сапармырада йүзленди.

— Хәзир онбашылар, йүзбашылар билен маслахатлашалы. Мен гиҗеси билен пикир эдип чыкдым. Өңки беллейшимиз ялы шу гиҗе даңа голай ёла дүшмели. Агыр гошуны ёла тайярламак аңсат дәл. Олар оңат тайярланмалы. Шейле эдилсе нәхили боларка?

— Гаты говы маслахат — дийип, Сапармырат макуллады.— Ине, мен өтен агшам Газак йүзбашыны ёлумызы барлап гел дийип, он бәш атлы билен иберипдим. Ол хенизаман гелмелидир. Онуң нәме хабар билен геленини билип, маслахата башласак говы болмазмы?

— Ол хачан гелмели?

— Дири болсаң маслахата етиш-ә дийипдим.

Шайдаков сагадына серетди.

— Етишер. Ене ики сагатдан говрак вагт бар.

— Өз-ә бу вагта доланмалыды...

Бирсалым пикир эдип отурды-да, Сапармырат шейле дийди.

— Хава, Шайдаков, догры айдярсың, бизиң йөрише чыкҗак гүнүмиз өңки белленишине гөрә-де шу гүн гиҗе болмалы. Көнеүргенчлилер, порсылылар, дашховузлылар эййәм аяк үстүне галандырлар. Хернә худай ишимизи оң этсин-дә. Ол бичәрелериң гөзлери ёлда галаймасын...

— Нәхили белленен болса, шол хили хем болар, Сапармырат!

— Шейле болайса, оңа етеси зат бармы..

— Болар, болар... Йөне мени башга бир зат алада гойяр: Җүнейит хан нәме эдйәркә? Галасына гачып атып, гулагыны япырып ятырмыка?

— Пәхей, Шайдаков, гөрйән вели сен кәмахал менденем бетер сада-хов! Хей, олам галасына гирип, дервезесини ичинден гулплап ятармы?! Ол өләймесе, яныны ере берҗеклерден дәл ахыры...

— Онда бизиң билен ене-де урушар ол?

— Ол икучлы дәл, Шайдаков. Биз хер әдимимизи уруш билен этлемели болаймасагам ягшыдыр.

Бу вагт гапыны какман, эдил енсесинден итерилен ялы болуп, Бәшим ичери гирди. Онуң деми-демине сыгмаярды.

Сапармырат гылыҗының сапыны гысымлап, өр туранына дуйман галды.

— Хә, Бәшим, эйгиликмидир?

— Яшулы, Ефимден чапар гелди. Гаты гыссаглы диййәр.

— Ол ниреде?

— Гапының агзында...

Сакал-муртуны, уллакан телпегиниң өңүни гырав басан, гашлары-да гыравдан яңа чым-ак болан кичиҗик адам аяклы гарпыз ялыҗак болуп, тогаланып гапыдан гиренде, Сапармырат өзүниң гөзлерине ынанмады. Дүйш гөрйәрмикәм дийип пикир этди. Шейле-де болса ол гуҗагыны ачып, гапыдан гирени баграна басды.

— Салай эке! Салай эке! Бу сенмиң? Я-да асмандан инен перишдемиң?

Сапармырат дүйәниңки ялы гөдек херекетлери билен юмрук ялыҗак Салай экәниң тас җаныны чыкарыпды.

— Дур, ахыры! Өлдүрдиң-ле!— дийип, зордан эшидилйән сес Сапармырады өзүни гетирди. Ол Салай экәни эмай билен ерде гойды.

— Гетирен хабарымы айтманкам, тас өлдүрипдиң... Болшуң-дагың нәхили ахыры сениң? — дийип, Салай эке кәйинди.

Шайдаков ики достуң душушыгына гуванч билен середип отырды. Саламлашдылар. Гөрүшмек үчин Сапармырат элини узаданда Салай эке:

— Яңкы ялы этҗек болсаң, сениң билен Пилмахмыт гөрүшсин.

— Ёк, Салай эке, хич зат этмәйин! — дийип, Сапармырат онуң кичиҗик эллерини чалаҗа гысды. Салай эке Шайдаков билен хорматлы, салыхатлы гөрүшди.

— Шайдаков, муны бирнеме ишлет, болмаса ене бирки гүнден бу адам сениң гапыргаларыңы-да овум-дөвүм эдер — дийип гүлди.

— Мен онуң гүйҗүне гуванярын!

— Йөне, хабардар бол, Шайдаков, гавун-гавундан реңк алар дийипдирлер. Хер задам болса, Җүнейит ханың обадашыдыр...

Умумы гүлкиниң арасында Салай экәниң өңүнде чай-чөрек гойдулар. Гоҗаның доңы чөзүлди. Өзүни расландан соң Салай эке Сапармырада йүзленди.

— Мениң бейдип, чай ичип, чөрек иййп отурмага вагтым ёк, Сапармырат. Худая шүкүр, икиңизем шу ерде экениңиз, мениң хабарымы алың!

Сапармырат билен Шайдаков ыкҗамлашып, Салай экәниң алкымына сүйшдүлер.

— Айдып отур, Салай эке.

Салай эке гызгын чайы леззет билен овуртлады-да:

— Айдып отурсам, хеммеден көп догайы салам — дийип, сөзе башлады. — Сениң шу Ефимиң ахыр бир гүн мениң ганыма галармыка диййәрин. Мени бир ерде отурданок! Әй, хәзирки ягдайда голуңы говшурып отурар ялам дәл, Сапармырат, ягдай гаты эрбетлешди. Сизиң мундан бейләкки ёлуңыз өңкиңизден агыр болармыка диййәрин.

Сапармырат билен Шайдаков бүтинлей гулага өврүлдилер. Салай экәниң алкымына дыкылдылар.

Салай довам этди.

— Ефим маңа йөрите ат тапып берип, хорҗунымы сыртыма даңды. Атлы-да жерчилик эдип гөр дийди. Херничик саг-аман гелип етдим. Җүнейит хан, Магсым хан, Ситников, Хорезминиң бейлеки овнуклы-ирили ханлары хәзир сизиң ёлуңыза чыкдылар. Эмин байың галасындан башлап тә Яңыяба ченли болан аралыкда атлы бары йыгнанды. Йыгнанышык улы байларыңкыда, ахун-ишанларыңкыда гечирилди. Инди олар эййәм ёла чыкандырлар. Гачып-тезип гайдан хан атлыларыны, эли яраг тутян адамлары ярагландырып, сизиң өңүңизден чыкарярлар. Магсым хан билен Ситниковың Эмингала гелен гүнлери мен шол ерде дим. Қасымың янына барыпдым.

Соңра Эмин байың олары гаршылашы, эдилен гүррүңлерден гулагына илеңлерини Салай эке екән-екән гүррүң берди.

Салай эке гүррүңини довам этди.

— Ефим маңа шу хабары сизе етирмеги табшырды. «Мениң бу ерде отурып, олара эдип билҗек көмегим ёк» дийди. «Өзлери гаты говы пикир эдип, маслахатлашсынлар» дийди. «Гурама өз үстүне алан әхли ишини айдылышы ялы эдер, бизден аркайын болсунлар» дийди. Ёлда мен човдур обаларында гөрүлмели адамлары хем гөрдүм. Көнеүргенҗиң ёкаркы обаларында хем болдум. Хемме аяк үстүнде. Сизе гарашярлар.

Соңра Шайдаков билен Сапармырат гезек-гезегине Салай экәни сорага тутуп уградылар. Озалам, укусыз, ядав гожаның бүтинлей сүңңи сүйнди.

— Салай эке, бизе гетирен бахасына етип болмаҗак хабарың үчин мендеңем, Шайдаковданам улы таңрыялкасын. Сен инди нәме этмели? Бир зат дийип гойберендир ахыры ол?

— Хей, олам диймезми!.. — дийип, Салай эке Ефимовы ятлап, түйс йүрекден, мылайым йылгырды. — Хей, олам диймезми? Хайсы аягыңы илки билен әтлемелидигиме ченли айдып гойберди. Мен сизиң билен биле гитмели. Инди ол ёлларда гөрнен өзүң болма.

— Онда Салай эке бизиң маслахатымыз бар. Ислесең шоңа гиделиң.

— Ёк, Сапармырат, мен саңа башда, илки душушан, ашна болан вагтымда айдыпдым. Мениң сизиң сыясатыңыз биленем, маслахатыңыз биленем ишим ёк. Гүррүңиңиз болса өзүңиз эдибериң. Җай йылы экен. Мен бир азаҗык ятайын. Онсоңам он-он бәш гүнден бәри дишиме түви дегенок. Мунуң өзи хорезмили үчин өлүмиң бәри яныдыр, өзүң говы билйәрсиң.

— Боляр, Салай эке. Ят. Дынҗыңы ал! Йөне бизиң палавлык харажатымыз-а ёкдур.

— Оны гайгы этме, Сапармырат. Ол затлары өзүм оңарарын... Саг болуң, барың-да ишиңизи эдиң. Мен нәме этмели болсам, оны геленден соң айдарсыңыз...

Шайдаков билен Сапармырат гитди.

— Ине, гөрдүңми, Шайдаков, ишлериң нәхилидигини... Җүнейит хан аркайын ятҗаклардан дәл!

Салай экәниң гетирен хабары Николай Алексеевиче дүйпли тәсир этди. Ылайта-да Магсым ханың, Ситниковың, Җүнейит ханың эййәм агыз бирикдирип, бир гулакдан гөчүп ургандыклары оны хас гең галдырды. Догрусы, ол гаршылыга, улулы-кичили чакнышыклара гарашярды. Йөне сәхел вагтың ичинде әхли ханлар агыз бирикдирип, шунча гүйч җемләрлер дийип пикир этмейәрди. «Диймек ене-де ганлы сөвешлер гарашяр. Зыяны ёк, биз инди ызымыза дөнмерис. Биз диңе өңе гидерис. Йөне вели, алданып, ханларың ялан сөзлерине ынанып, хорлук чекен көп адамлар хеләк болар. Ине, агыр дүшмән ери-де шу» дийип, Шайдаков келлесини яйкады.

— Шайдаков, сагат нәче болды? — дийип Сапармырат оны агыр пикирлериң гуҗагындан алып чыкды.

— Сагат он минуты кем он. Биз хәзир маслахата башламалы...

— Газак йүзбашыдан хенизе ченли дерек ёк. Ол эле дүшмән болмаса ягшыдыр.

— Белки гелендир...

— Гелсе гөрнерди ахыры. Мен оңа гаты берк табшырып гойберипдим.

Гарагалпак тәҗирлериниң бириниң ташлап гачан улы ховлусының ичи алты мүңе голай атлының ёлбашчыларындан хырындыкын долупды. Олар Сапармырат билен Шайдаковы бирден аяк үстүне галып, вагырдашып, салам берип гаршыладылар.

Маслахат башланманка саяк-сандырак эдилҗек гүррүңи динлемесин дийип, ховлының дөрт бурчунда гаравул гойдулар. Дервезәниң өңүндәки гаравулларың саныны артдырдылар. Көчелерин йөрелгелерини багладылар.

Йыгнак башланды. Илки билен Сапармырат гепледи. Ол хәзирки ягдай барада, Салай экәниң гетирен хабары барада йыгнага геленлере гыссанман, садалык билен айдып берди. Соңра Шайдаков сөзе башлады. Ол хайсы сагатда уграмалыдыгындан башлап, хайсы бөлүмиң өңден, хайсы бөлүмиң онуң ызындан йөремелидигини екән-екән йүзбашыларың адыны тутуп айдып берди. Соңра тертип-нызам, халкы хорматламак, сыламак меселелерине гечди.

Сапармырадың бар пикири Газак йүзбашыдады. Ондан шу вагта ченли хич хили хабарың болмазлыгы Сапармырадың гонҗуна гор гуюпды. Газак йүзбашының сөзүнде тапылмадык, хениз ченли айдылан зады битирмедик вагты ёк. Онсоң бу нәме этдиги боляр? «Хан атлыларының элине дүшендир. Пахырың дат гүнүне»...

Газак йүзбашы гелип гирәймезмикә диен умыт билен Сапармырат аларылып, хырсызланып угран гөзлерини дервезә тарап өврүрди. Газак йүзбашының ерине, дервезәниң ич йүзүнде өзүне тарап хырыдар середип дуран Бәшими гөрди. Сапармырат стуллары шакырдадып, гөдекси турды. Адамлар ховлукмач бир тарапа чекилип, оңа ёл бердилер. Сапармырат аграс әдимләп, дервезәниң өңүнде пейда болды. Гыссанмач бир хабар айтмага чемелениплн дуран Бәшим:

— Яшулы, сени чагырярлар, — дийип, чалт гепледи.

— Газак йүзбашымы?

— Ёк, мен олары танамок.

— Ниреде олар?

— Өйде.

Сапармырат чалт йөрәп Шайдаковың янына барды. Онуң гулагына бир затлар айдып, гыссанмач чыкып гитди.

Оңа гарашянлар Дурды батрагың ики чапарыды. Олар өзлериниң йүз атлыдыкларыны, Эмингаладан хут Сапармырат ага дийип гелйәндиклерини, серкерделери Дурды гараның Мазлумхансылувда Сапармырат аганың эмрине гарашып дурандыгыны, шу гүн даң атан вагты ханың атлыларындан йигримә голайыны эле саландыкларыны җикме-җик гүррүң бердилер.

Сапармырат чапарларың сөзүни үнс билен диңледи. Бәшими йыгнак гидип дуран җая Халлы батыры чагырмага иберди. Халлы батыр шол бада хәзир болды. Сапармырат оңа:

— Өз атлыларыңы алып, хәзириң өзүнде Мазлумхансылува угра. Ол ере бир йүз атлы биз дийип гелипмиш. Оңлы адамдыкларына гөзүңи етирсең-ә шу дуршуна алып гайт. Сәхелче гөвнүңе чиглик гитсе атларыны, яргларыны алып, пыяда сүрүп гайт. Өз еринде ягдайыңа серет! — дийип, буйрук берди.

Кырк яшларындакы, узын бойлы, инчемик, дашындан хас леллим гөрүнйән йүзбашы бирден ыкҗамланды.

— Боляр, яшулы. Онда ругсатмы?

— Ругсат алладандыр. Тизрәк болҗак болавери, Халлы батыр.

— Деррев, яшулы — дийип, Халлы батыр гайып болды...

Дурды батрагың чапарларындан бири:

— Олары ярагсызландырмак нәмә герек? Олар, Сапармырат ага, сиз дийип бүтин Хорезмини сөкүп чыкдылар ахыры... — дийди.

Сапармырат гөйә шу сөзи эшиденден соң чапарлар ядына дүшен ялы болуп, олара аларылып середи. Соңра Бәшиме:

— Бар, икисини-де гаравулхана элтип табшыр — дийип буйрук берди.

Бу гаршыланышларындан нәразы чапарлардан бириси Сапармыратдан араны ягшы ачандан соң:

— Әйт, бу-ха яман хырсыз адам экен-айт — дийип, ёлдашына йүзленди.

— Гөзлериниң өзи бир яп боюны лерзана гетирҗек мунуң — дийип ёлдашы тассыклады.

Бәшим олара:

— Сиз гөзтуссаг. Агзыңыза гайым болуң, — дийип маслахат берди.

Халлы батыр гүн агыберенде Газак йүзбашы, Дурды батрак хем оларың атлылары билен гала гирди.

Дурды батрак Сапармырадың сөзүнден бетер өзүне үнс берип, агзыны ачып дурды. Ахыры сөзлемәге өзүне гезек етенде, ол Сапармырада шейле дийди.

— Яшулы, сизе Касымдан көпден-көп догайы салам. Бизиң башымызы җемләп, бизи сизиң ыгтыярыңыза шол иберди.

Сапармырат Дурды батрак билен тәзеден гөрүшди. Соңра ол Дурды батрагың өзүни, атлыларыны ниреде ерлешдирмек барада буйрук берди. Гөркезилен ере угран батларына Дурды батрак бирден сакланды-да:

— Әйт, яшулы, ханы мениң ики чапарым? — дийип аңк-таңк болды.

Сапармырат йигидиң садалыгына гуванып, чалаҗа йылгырды.

— Оларам бардыр, тапып берерлер...

Дурды батрак шундан соң атлыларының өңүни башлап, Бәшимиң ызына дүшди.

Газак батыр бир четде муртуны саллап, ере бакып дурды. Ол хәзир хемме зада, хер хили кәйинже кайылды.

Эмма Сапармырат гөйә хич зат болмадык ялы сөзледи.

— Ханы, батыр, өзүңе бир азажык перевиш эт-де, ёла тайярлан.

Бу асудалыкдан гылав алан Газак йүзбашы:

— Эмингала диен ери бир барламалы. Ол ере көп адам жемленйәрмиш — дийди.

Сапармырат өңки әхеңинде:

— Эмингала барланды. Ондан аркайын бол. Йөне шу гиже ёла дүшмели. Шоңа оңат тайярланың — дийип, өз ёлуна гитди.

Шол гүнүң агшамсы барлаг үчин өңе элли атлы иберилди.

Газак йүзбашы ёлдашларына:

— Йөрүң, буйругы бержай эделиң, ёла тайярланыңмы? — дийип йүзленди.

Атлылардан бириси:

— Яшулы хер ничик кәемеди. Кәйәрмикә дийип горкупдым,— дийди.

— Бейденден-ә бирки шарпык чалайса кем болмазды — дийип, Газак йүзбашы гамлы айтды.

Олар гошларына гитдилер.

14

Эгер биз Мазлумхансылу галасыны хем-де онуң өңүндәки анырсына гөзъетмез дүзлүги үстүне бал дөкүлен хыялы әпет сачага мензетсек, хан Жүнейдиң, Магсым ханың, Ситниковың, бейлеки улулы-кичили ханларың бирнәче вагтдан бәри ил ичинде гачып-тезип йөрен атлылары сиңек ялы болуп шол сачага тарап чозярдылар. Олар бөлек-бөлек, топар-топар болуп чозярдылар. Улы ёллары, кичиҗик ёдалары долдурып чозярдылар. Яп-чиллериң, жеңңелликлериң ичи билен чозярдылар. Огрын чозярдылар, догрын чозярдылар.

Буйрук шейледи. Башлары бирикдирилен атлыларың хеммеси буйрук билен таныш эдилипдилер. Башлары жемленмедик кичижик топарлары болса бу акым өз гирдабына салып алып барярды. Алдава дүшен, ялан сөзе ынанан, олжаны көпрәк алмагың арзувы билен гүнүни батырып, даңыны атырян адамлары хәзир хич хили гүйч саклап билжек дәлди. Бу адамлар сувсан гоюн сүрисини ятладярдылар. Олар сува ымтылып барярдылар.

Гурбанмәммет сердар Дөртгүлден гачып гайдандан соң, Хорезминде тешвикат ишини хут өз элине алды. Русы яраг билен еңип билмәнинден соң ол элиндәки әхли гүйҗүни тешвикат ишлерине сарп этди. Шейдип русуң бурнундан ик ялы ган гетирмек иследи. Элини чермәп ише гирди.

Бедиркент галасына гелйән, ондан чыкып гидйән ёлларың хеммесинде гиже-гүндиз херекет бирҗе минут хем тогтамады. Улы-улы ахунлардан башлап, гурханың сүрелериниң екеже сөзүниң хем манысына дүшүнмейән, тәрет кылмагы-да чала билйән сопулара ченли хемме диндарлар «ханың гашында отурып, онуң агзындан бир келеме сөзүни эшитмек» максадына етдилер. Буларың ыз яны билен өвлүйәлериң шыхлары гелдилер. Соңра сөзлерине гулак салынян яшулулар гелдилер. Демирчи-күмүшчи уссалар гелдилер. Буларың хеммесини Гурбанмәммет сердарың өзи яныныӊ ишаны билен кабул эдйәрди.

Ол шейле диййәрди.

— Адамлар, гарыныза галмалы вагтыңыз гелди. Орс агзыны ачып гелйәр. Ол бизиң метжит-медреселеримизи йыкып, үстүнде тәрет эдер. Өвлүйәлеримизи теп-текиз эдип, онуң еринде доңузятак салар. Аялларыңызы талак эдер. Гызларыңызы элиңизден алып, сүннет эдилмедик атлыларына берер. Өлдүрер, гырар. Дири галаныңызы болса аял-эркекдигиңе гараман бир ёргана ятырар. Бейдип худайың, пыгамбериң хатырасыны өзүмиз дирикәк капыра депелетмекден, онуң гаршысына гөрешип, шехит өлмек согапдыр. Мен бу айдян затларымы асмандан алып айдамок. Мениң өзүм бу айдян затларымы хут өз гөзүм билен гарагалпакда гөрүп гайтдым. Гөрмедик болсам айтмаздым. Орс гаты дилевар. Деррев алдаяр. Торуна саляр. Ине, бизиң обадашымыз Сапармырат арабакеш онуң торуна дүшди. Ол доңуз этини хер гүн үч гезек иййәрмиш. Зерур ишлерини дик дуран еринде эдип гидиберйәрмиш. Онуң хас гөвнүне етмек үчин оңа бир балаксыз мәтишге хем берипмишинлер. Мен бу затлары анык билйән. Онуң янына жансыз иберип, бу затларың аныгына етдим. Сапармырадың ол дүнйәде жайы довзахдыр. Бу дүнйәде ол алмытыны алды. Гой, онуң ховлусы-да йигренжисини ашырып дурмасын. Оны йыкып, кесеклерини-де обаның чагарасындан чыкарып ташламак герек. Сизиң бириңиз ишан, бириңиз сопы, бириңиз шых, бириңиз усса. Сиз мыдама илиң ичинде я-да ил сизиң үстүңизде. Гижәңизи гүндиз эдип, менден эшиден шу хакыкатыңызы адамларың гулагына гуюң. Адамлар гапыллыкда үстлерини басдырмасынлар. Соңракы бир гүн: «Хан какамыз бу затлары билип дурубам нәме үчин бизе айтмадыка» диймесинлер. Мениң илден яшырян я-да гайгырян задымың ёкдугыны өзүңизем билйәрсиңиз ахыры.

Индики максат орсы Мәзлумхансылувда сакламакдыр, бәри гечирмезликдир. Мениң раятымдакы еди яшдан етмиш яшара

В-517.—6

ченли әхли адам ярагланмалы. Ярагланмага зады болмаса, гой, гызыны чыкарсын, бирине даксын. Галыңының ужундан яраг алсын. Гызыңы орс атлылары заяландан, өз мусулманыңа дакмак соган болар... Хемме аяга галмалы, хемме Мазлумхансылува бармалы. Хачан бармалыдыгыны соң хабар эдерис...

Шундан соңра:

— «Вах, маңа бир бәшатар!» — дийип,

Гурсагына урды ёмут»

— диен дөвүр башланды. Ханың шу сөзүнден соң хакыкатың вагтлайынча тозана гөмлүп, яланың парлап асмана галан дөври башланды.

Ине, Мазлумхансылува гарап, сиңек ялы болуп барян атлылар шу сөзе уян адамларды. Башга хич хили чыкалга тапман, келлесини нирә уржагыны билмән йөрен адамларды. Бу йөриш ики гиже, бир гүндиз довам этди. Үчүнжи гүн гүнорта болуберенде атлылар сеп-сеп болуп Мазлумхансылув дүзлүгиниң илери четине йыгнанып башлады. Азажык сакландылар. Соңра Мазлумхансылу галасының, улы өвлүйәниң дүйбүне тарап сүрдүлер.

Сапармырадың: «Шу гиже, даңың өң янында ёла чыкмалы» диен гижеси Жүнейит ханың атлылары Мазлумхансылувың дүйбүнде гош басыпды.

Мазлумхансылувың дүзлүгине голай Көнеүргенч обаларының бирисинде дүшлән Жүнейит хан гиже ярым боланда Какабайы чагырды.

— Иним Какабай, атлар тайярмы?

— Тайяр, хан хезретлери...

— Янымыз билен гитмели атлылар хем тайярмы?

— Буйругыңыза гарашып дурлар, хан хезретлери...

— Өзүңем тайярмы?

Какабай өмрүнде биринжи гезек ханың өзүне сала салияндыгыны эшидип, бирбада нәме диййжегини билмән аңк-таңк болды. Эмма жогабы шол бада бермелидиги үчин ол ювдунды-да:

— Мен мыдама тайяр, хан хезретлери — дийди.

— Берекелла, иним Какабай. Берекелла... Совук нәхили?

— Хова ямaн совук, хан хезретлери. Гайрадан өвүсйән шемал дем алдыранок, хан хезретлери...

Хан бирден дымды.

Какабай ичини геплетди: «Худая шүкүр, хан хезретлериниң кейпи көк. Инди бизиң ишимизиң онуп башладыгыдыр шу...»

Хан аз салым пикир эденден соң:

— Ишан ниреде? — дийип сорады.

— Ишан ага өз жайында, хан хезретлери...

— Оны мениң яныма чагыр. Онсоң мениң геймлерими гетир, иним Какабай...

— Боляр, хан хезретлери...

— Эщи билен Эймири-де чагыр.

— Боляр, хан хезретлери...

Узын сатан, бетнышан Какабай ики эпленип чыкып гитди. Ишан, Эщи, Эймир бир вагтың өзүнде гелип гирдилер.

Адат боюнча ишан төре гечди. Эщи билен Эймириң херси ханың бир тарапында отурдылар.

Какабай чыкып гидели бәри ере бакып, пикир эдип отуран Гурбанмәммет сердар башыны галдырып, илки билен огулларыны сынлап чыкды. Соңра ишана серетди.

— Ишан, худайың, Мухаммет пыгамбериң тугунының Хорезминде мүдимилик парлап дурмагы үчин, шол угурда жаныны аяман сөвешжек мертлере өзүң ак пата бер. Биз хәзир ёла чыкярыс. Ишимизиң оң болмагыны худайдан диле. (Хан намаз гутарыберенде ики эгне салам берлиши ялы ики тарапа йүзүни өврүп, өзүниң дийжек затларына огулларының үнсүни чекди-де, ене ишана йүзленди:) Огулларым, биз хәзир капырың үстүне гуграярыс. Мерт болуң. Ач гурдуң авуң үстүне топулышы ялы болуп, душманың үстүне топулың. Йөне менден араңызы ачмаң. Мыдама элъетер, сесъетер ялы еримде болуң. Худай сизи маңа көп гөрмесин. Бу сөвеш бизиң ахыркы сөвешимиз. Басылсак «хув!» дийип, юртдан чыкып гачмалы боларыс. Бассак — юрдуң эеси болуп галарыс.

Ол көпленч огулларының йүзүне бакып, шу маныда сөзүни довам этди.

Ишан онуң сөзлерини диңләп отуран-да болса, өз пикири билен мешгулды. Ол ичери гирен бадына гөзлерини сүпүришдирип, ере бакып отуран ханы сынлапды. Инди-де онуң сөзүни диңләп, әхеңини сынлаярды. Ишан оңат сынчы боланы үчин Гурбанмәммет сердарда йүзе чыкан бир тәзелиги белледи: ханың даш гөрнүшинде-де, әхеңинде-де нәхилидир бир гөтерим барды. Нәхилидир бир ички ынам хана голтгы берйәрди. Ханың херекетлери-де еңләпди. Жансыз, хырсыз гөзлерине йылылык орнашан ялыды. Ишан гең галды: «Бу нәмәниң аламатыка? «Өлжек хассаның дили сүйжәр» дийилйәнимикә? Я-да соңкы он-он бәш гүнүң ичинде ханлардан, эмирден, иңлисден... янына гелип гиден көп адамлар дүйпли көмек вада этдилермикә? Өз-э йөне ерден дәл...

Соңра ишан бу меселәни чөзүп билмеди-де, өңки пикирлерини довам этди: «Сен хер зат дийсең-де орсы еңип билмерсиң. Мен бу хакыкаты саңа соңкы гезек Дөртгүлден гачан гүнүмиз айтдым. Пата бер дийсең берейин вели, бу патаның-да, худайың-да, Мухаммет пыгамбериң өзүниң-де, хезрет Алының-да саңа эдип билжек көмеги ёк, сердар...»

Ишан батырланды-да, шу сөзлери даш оклан ялы эдип, ханың үстүне окламагы йүрегине дүвди. «Нәме болса шол болсуна» салмак иследи. Эмма ортада гарадаш ялы болуп отуран ханың, онуң ики тарапындакы сачыны ал дийсең келлесини кесип гетирйәнлерден болан ики йыртыжының сыпатларындан горкды. Ишан шейдип, бу ерде-де хакыкаты ювутмалы болды.

— Нәме бейле агыр пикире гитдиң, ишан? — дийип, Жүнейит хан ишаны «укудан оятды».

Ишан башга хич хили сөз айтман, элини гөтерди. Хан хем огуллары билен эллерини гөтеренлеринден соңра ишан эшидилер-эшидилмез эдип, арап дилинде бир затлар окап башлады. Ол узак окады. Өзүниң-де, янындакыларың-да ёкары гөтерилип дуран эллери ядаянча окады. Ахырсоңы:

— Худай ёлуңы ак, атыны йүврүк, гылыжыңы кесгир этсин, омын... — дийип, эллерини йүзүне етирди. Хан дагы хем:

— Омын! — дийишип, ишаның херекетлерини гайталадылар.

Жүнейит хан гүррүңиң тамам боландыгыны мәлим этди.

— Атланың. Менем хәзир геймлерими гейип чыкайын...

Ханың огуллары ишаның ызы билен чыкдылар.

Хан Какабайың гетирен гейимлерини алды.

— Ичмек герек дәл. Еңил гейинмели — дийип, силкме ичмеги ызына гайтарды.

Ол гөк мавутдан тикилен галың кемзоры билен балагыны гейди. Оларың үстүнден ичи памыклы ики гат Хыва донуны гейди. Соңра хатарларыны дакынды. Маузерини дакынды. Гаратап пычагыны гушагындан өтүрди. Хер голтугына-да бир ялаңач наган салды. Буларың үстүнден-де йүзи солуграк бир дон гейди. Дивара сөелги дуран келтежик японы бәшатарыны алып, донуның үстүнден эгнине атды. Сапына күмүш, гызыл чайылан гамчысыны-да алды-да:

— Иним Какабай, ичерден хабардар болсунлар, ханы, атлан! — дийип буйрук берди.

Шу сөзи айдандан соң ызына серетмән өйден чыкды. Тамың агзында хер жылавындан ики-үч адам тутуп дуран, еңил эерленен атына еңиллик билен атланды.

Дервезәниң ики тарапыны-да ачдылар. Хан «чүв!» диенден атын бөврүне бирки гезек депди. Озалданам үшәп, агыздырыгыны гасырдадып чейнәп дуран ат резин оюнжак ялы еңиллик билен ёкарылыгына бир бөкди-де, ханың угрукдырмагы билен Мазлумхансылувың ёлуна дүшүп, балыгың сувда йүзүши ялы болуп, совук хованың ичинде йүзүп гитди. Алтмыша голай атлы созан-гуйрук болуп, онуң ызына дүшдүлер. Доң ере дегйән ат тойнаклары докма дарагың сеси ялы болуп саз чыкярды.

Атларың чапмагы зерарлы өңки гүйчли гыш шемалы ики-үч
эссе гүйчленди. Арадан ярым сагат гечип-гечмәнкә олар гардан
ясалан атла дөндүлер.
...Әралы хан Мазлумхансылува Жүнейит хандан бир сагат
өң гелип, өз атлылары билен бир вагт бу ерден гечен көне ябың
угрунда дүшледи. Бу ер улы ёлдан совады. Эмма ябың ичинде
атлары гизлемек мүмкин дәлди. Адамлар дөшлерини ере берип
ятсалар атыляи окдан горанып билжекдилер.
Эмин байың оглунын йүреги агзындан чыкып барярды. Ики
гөзи болса ёлдады. Какасының өз сөзүнде тапылмадык вагтыны
Әралы хан хенизе ченли гөрмәнди. «Эйсем нәме үчин онуң ибе-
рейин дийип, вада берип галан атлылары гелип етишмейәркә?
Я олар азашып, эле дүшдүлермикә? Я-да бир эрбетчилик йүзе
чыкайдымыка?» Бу ики себәби Әралы хан келлесинден чыкарып
ташлады. «Эмин байың беслэп ёла салан атлыларының эле дүш-
меги мүмкин дәл. Олар өлер-йитер вели, башга адамың элине
дүшмез. Хич хили эрбетчилигиң-де ягны, бейлеки тарапа гечме-
гиң гүррүңи-де болуп билмез. Олар Эмин байың чөрегини иен
адамлар. Олар ялы бир ерден ийип, башга бириниң гапысында
үйрүп билмезлер ахыры. Бейле болян дәлдир».
Байың оглуның йүрегини агзындан чыкарып барян башга
бир затды: ол какасына я-да эжесине бир зат болайдымыка
дийип горкярды. Кәвагтлар Васдакыларың ягдайы хем оны ын-
жалыкдан гачырярды. Ол ере-де саяк-сандырак чозуп, машгала-
ның намысына дегилмеги мүмкинди. Какасының бейле зады
ичине сыгдырып билмежегение Әралы хан гаты етикди. Ине, шу-
затлар оңа ынжалык бермейәрди. Горкудан, этиячдан, ховплы
чакламалардан онуң йүреги агзындан чыкып барярды.
— Хан кака гелип дүшди!
— Хан кака гелип дүшди! — диен хабар Мазлумхансылувың
гиң мейданында өвүсйән гыш шемалы ялы болуп, бу дүзлүге шол
демде яйрады.
Әралы хана бу хабар өзүче тәсир этди. Бейлеки эмелдарлар,
серкерделер ялы ол хем бу хабара бегенмелиди, бу хабардан
рух алмалыды. Эмма яңы-якында Жүнейит ханың янына барып,
өз какасы Эмин байдан көп догайы салам айдандыгы, какасының
хана көмек үчин атлы ибержекдигини айдандыгыны ятланда,
Әралы ханың депесинден совук сув гуйлан ялы болды. «Инди, бу
ерлерде душайса, мен оңа нәме диерин? Онуң газабына галай-
мазмыкам? Ол мени лак-лук эдип, агзына атмазмыка?» дийип,
өрән агыр ягдая дүшди.
Онун достларындан бириси гелип, гөвүнлик берди.
— Әралы хан, гам чекме. Бар гүррүң шол кырк-элли атлыда
дәлми? Ине, әнет, бүтин мейдан атлыдан долы. Таяк окласаң ере

гачжак гуманы ёк. Әнет, илерине, ызыны үзмән гелип дурлар, гелип дурлар...

Әралы хан гиң мейдана серетди: Дөрт төверек тә гөзъетиме ченли ат билен адам болуп ятырды. Гыкылык-говга, кәйинч-сөгүнч, атларың кишңейән сеслери, ярагларың шакырдылары атлыларың депесини гаплап алыпды. Бу сеслериң хеммеси умумы бир сесе өврүлипди. Мазлумхансылувың депеси гүввүлдәп дурды. Соңра Әралы хан достуна йүзленди.

— Гаты догры айдярсың, сакгалдаш. Иш дине атлыда дәл. Иш берлен сөзде. Ќакам сөзүнде тапылмады. Мени ханың янында йүңсакал этди. Аталар нәме үчин огулларына шейле зулум эдйәркәлер?

Онуң досты бирден:

— Ана, әңет, Әралы хан! — дийип, тисгинен ялы болуп, гайралыгына элини узатды.

Әралы хан достуның гөркезйән тарапына әңедип, бирден ичини чекди.

— Ол хәзириң өзүнде бу ере хем гелер — дийип, самырдап, ичинден бир затлар окап боландан соң:

— Хернә, худай жан, онуң газабыны мениң башымдан совавери — дийди. Ол ене-де гайралыгына серетди.

Гурбанмәммет сердар гыр атың жылавыны бир чекип, бир бошадып, ховлукмач суратда атлылары гөзден гечирйәрди. Онуң ызында йүзбашыларың, мүңбашыларың ики йүзден говрагы барды. Жүнейит хан хер бөлүмиң деңине геленде, шол бөлүмиң йүзбашысы атыны дебсиләп, ханың деңине гелерди. Эллерини салгап, бир затлар диерди. Хан онуң сөзүне ягшыдан-ямандан жогап бермән, атының жылавыны хем чекмән сүрүп барярды. Онуң сакгалы дөшүнде ики бөлүнип, ики эгнини япып ятырды. Атың үстүнде отурышы даяв йигитлериң отурышындан кем дәлди. Әралы хан горкы хем гуванч гатышыклы бир дуйгы билен ёлдашына:

— Перишде сыпатлы адам — дийип бегенч билен айтды.

— Орсуңам акылы чашыпдыр. Шу адам шейдип ганат какып йөрмесе, Хорезмин ики гүнде даргаймаярмы — дийип, ёлдашы онуң сөзүни макуллады.

Гошуны гөзден гечирмек кән вагт алды. Жүнейит хан Әралыханың деңине гелип сакланмады-да, өңки бады билен сүрүп баршына, Әрала тарап башыны атып:

— Саглыкмы, гургунлыкмы? Гайрат эдиң, огулларым, худай ярыңыз болсун! — дийип гечип гитди.

Әралы ханың депесинден басып дуран агыр дәш айрылан ялы болды:

— Худай жан совулдыгы болаверсин — дийип, ювашлык билен айтды.

Өзүниң шу ерде, сөвешиң башындадыгыны атлылара гөркезмек, шунуң билен-де оларың рухуны гөтермек максадыны өңүнде гоян хан өз ишини довам этдирди...

15

Вагт гечдигисайы Газак йүзбашыны хорлук басярды. Утанярды. Хырчыны дишләп, келлесини яйкаярды. Элбетде, онуң йүрегинде Дурды батрага чигит ялыжак кине я-да душманчылык ёкды. Себәби онуң еринде өзи болан болса, ол хем шейле эдерди. Эмма эдил гоюн ялы болды-да, эле дүшди отурыберди. Бейле этмек онуң Газак йүзбашы, Газак батыр дийлип тутулян адына асла бап гелмейәрди. Онуң жаныны якян ери-де шуды.

Даң атып, жахан ягтыландан соң гошуның өңүнден:

— Хер ким дуран-дуран еринде сакланмалы! — дийип, ыза тарап ики яндан ат салып барян чапарларың ховплы хем-де ховатырлы сеслери Газак батыры гең галдырды:

— Ене нәме хабар барка? — дийип, Газак батыр бир тарапа совулды-да, атыны дебсиләп, бир белент райышың үстүне чыкды. Гошуның өңүне серетди. Ол бирден:

— Хов, бу нәме?! — дийип, гең галып агзыны ачды. Онуң эдил маңлайында Маңлумхансылувың депеси думанлап дурды. Шонуң үчин-де ол аңырлара, галаның ики тарапына серетди. Онуң гөзи етйән бүтин мейдан эревде-беревликди. Газак батыр шол гең галып дуршуна: «Бе-е-е, чөп-чаламда сан бар вели, буларда ёк... Бу харамзадалар ериң ашагындан чыкайдыларммыка? Хачан гелдилеркә? Нирелен гелдилеркә?» дийип, өз-өзүне совал берйәрди.

Бу арада ене бир чапар гелди-де, хабар берди.

— Йүзбашылар, онбашылар өңе, Сапармырат аганың янына!..

...Сапармырат билен Шайдаков йүзбашыларың хайсының илкинжи болуп, хайсының онуң ыз яны билен сөвеше гирмелидигиниң планыны дүзйәрдилер.

— Сапармырат, үч пулемёт билен мен гөни маңлайдан сүрейин. Галан дөрт пулемётың хем икисини чепден, икисини хем сагдан иберели. Сен болсаң зерурыете гарап, йүзбашылары шу тертип билен сөвеше салып дур. Өзүң урша гирижи болайма. Сөвешде ёлбашчының бир өзүниң әхмиети, бүтин бир полкуң гүйжүче бардыр — дийип, Шайдаков, йүзүне чала-чула бир затлар белленен кагызы Сапармырада узатды.

— Шайдаков, мен хениз бир задың аңырсына гөз етирип билемок, бу харамзада мунча адамы хачан жемледикә? Жемленен адам мениң чакымдан-да бәш-он эссе кән — дийип, Сапармырат кагызы алып голтугына салды.

— Илчиликдир, Сапармырат! Онсоңам бу гарры көпек тилкиденем бетер хилегәр ахыры — дийип, Шайдаков пулемётчылар билен мешгулланды.

Онбашылар, йүзбашылар чар тарапдан ат салышып гелдилер.

Сапармырат өз төверегине халкалайын айланып, агзындан чыкан сөзүни какып алайжак ялы болуп дуран ёлдашларына гысгача сөз билен йүзленди.

— Адамлар, Жүнейит хан ахыркы гүйжүни жемләп гелди. Бизе ганлы сөвешлер гарашяр. Шу мейдана йыгнанан желлатлары еңип, өңе тарап әтлән илкинжи әдимимиз өз обаларымыза тарап басылан гадамдыр. Илки билен шуны билмек герек. Адамлар, бу сөвешде я алмалы, я өлмели... Аралыкда башга зат ёк.

— Аркайын бол, Сапармырат ага!

— Аркайын бол!

— Гөрмән йөрен ягымыз дәл!

— Оны ер билен егсан эдерис! — дийип, онбашыларың, йүзбашыларың агызларындан чыкян ынамлы, гужурлы сөзлер гошун сеплериниң депесинде янланып, бүтин атлыларың рухуны гөтерди.

— Адамлар! — дийип, Сапармырат сөзүни довам этди. — Ынха биз, Шайдаков икимиз шу петеги дүздүк. Мен хәзир муны сизе окап бержек. Шейдип, шу петекде гөркезилиши ялы сеп-сеп болуп, тертип билен сөвеше гирмели. Тертиби бозмалы дәл. Өзүңизе, атлыларыңыза алла кувват берсин!

Сонра Сапармырат элиндәки хатыны окады.

— Хеммеси дүшнүклими, адамлар?

— Дүшнүкли, Сапармырат ага!

— Хак сөз, Сапармырат ага!

Сапармырат:

— Алла кувват берсин, агалар, инилер! Ынкылабың байдагыны белент тутуң! Ене бир гүррүң: Мен шу тайда. Сизиң яныңызда. Нәме гүррүңиңиз болса чапар иберип дуруң! Доганлар! Башлаң!

Уруш эййәм башланыпды.

Мейданың гүнбатарында, Сапармырадың дуран ериниң саг тарапында тертипсиз, бирден, өз-өзүнден башланыпды. Йөне хениз саг тарапдакы ики пулемёт ише гирмәнди. Олары сүйрәп, өңдәки белетлигиң янына алып барярдылар. Йүзбашылар Сапармырадың янына угран батларына ханың атлыларының мейданың гүнбатарындакы кичирәк бир бөлеги, атлары, яраглары билен гүйменип өз йүзбашыларының гетирҗек хабарына гарашып дуран бизиң гошунымызың кичижик топарының үстүне бирден, чалтлык билен чозды. Бизиңкилер бирбада аңк-таңк болдулар. «Баш болмаса, гөвре ләш» дийлиши ялы, шол гөз ачып-юмасы салымың ичинде ягдая эелик этмеги хич ким өз үстүне алмага йүрек эдип билмеди. Эмма ягдая эелик этмелиди. Шейле хем эдилди.

Көпүгәрен Худайберди гаража бөкүп атына мүнди-де, гылыжыны яланаchлады.

— Нәме аңкарышып дурсуңыз? Я-да өлесиңиз гелйәрми? Душман үстүне! — дийип, айылганч гыгырды-да:

— Я, алла, өзүң голда! — дийип, атланып топарың өңүне дүшүп, хан атлыларының орта гүрпүнден гирди...

Сапармырат эййәм атыны ызына өврен Газак батыры саклады.

— Худайберди гаражаны голда! Тиз етиш!

Газак йүзбашы ат тойнагындан гар сычрадып, өз атлыларының денине барып:

— Душман үстүне! Я, алла! — дийип, хырсыз гыгырды. Атының жылавыны Худайберди гаражаның сөвеш алып барян ерине тарап өвүрди...

Душман үстүне илки чозмалыларың ады белленен петекде өз адының язылмагы Газак батырың башыны асмана етирди. Йөне Сапармырадың хаял окайшы, өз адының отуз саны йүзбашынының кыдан соң чыкмагы, шу аралыкда гечен сәхелче вагтда оны гаты хорлады. Ол шу вагтлара ченли кагыза середилип ады окалан адам дәлди. Хатда ады кагыза язылан адам хем дәлди. Илки билен шунуң өзи онуң кежебесини даралтды. Ондан соңам Сапармырат сакынып, сәгинип окады. Бу онуң үстүне урна болды. Хеммесинден бетери-де ол, нәме үчиндир, өз адының илки тутулар дийип чак эдйәрди. Хер зат-да болса өз адының бирден тутулмагы онуң салланып угран муртуны шол вагтың өзүнде дикелтди. Онсоңам ызына угран бадына Сапармырадың өз адыны тутуп, Худайберди гаража көмек эт диймеги оңа тәзе ганат бекледи. Онуң шу гүн өңки-соңкы гүнәлерини ювуп, өзүни гөркезеси гелйәрди.

Ол агзындан ак көпүгини сычрадып сөвеше гирди...

Бу вагт Худайберди гаража ган-гара дере батыпды. Гылычларың сүңке дегйән басык, гүңлеч сеслери, тертипсиз атылян түпең сеслери, ок деген атларың зарын сеслери, яралананларың налалары онуң гулагыны камата гетирипди. Ол хич тарапына серетмән, хич зат хакында пикир этмән, бар пикирини, гүйжүни элине йыгнап, тыгындан, сапындан ган дамып дуран гылыжыны

йылдырым чакышы ялы чалт ишледийэрди. Шу вагт хем Газак йүзбашы онуң гапдалында пейда болды.

...Газак йүзбашы Худайберди гаража билен эгин деңлэнден соң Сапармырат рахатланды. Онянча ики пулемёты хем шол ере элтип гурдулар-да ишледип башладылар. Йөне вели Худайберди гаражаның үстүне душманың тэзе сеплериниң эңмеги Сапармырадың ене-де ыңжалыгыны гачырды.

Сапармырат атлылары сап-сап эдип, хас зерур диен ерине иберйэрди. Эмма вели онуң өзүниң болса гөзи Шайдаковдады. Шайдаков үч пулемёт билен ортадан урды. Сагындан Халлы йүзбашы, чепинден хем Дурды батрак оны голдады. Сэхел вагтың ичинде оларың икиси-де Шайдаковың душундан гечип, өңе гитдилер. Халлы батырың илкибада ишиниң хас шовлы болуп уграныны гөрүп, Шайдаков бегенч билен:

— Берекелла, батыр, гайрат эт! — дийип, улпли билен гыгырды. Эмма онуң сеси пулемёт, бэшатар сеслериниң ичине гошулып, деңзе окланан даш ялы говурың ичинде йитип гитди.

Озалдан-да буланык хованың йүзи түпеңлериң, пулемётларың түссесинден, атларың демлеринден яңа хас булашды. Гышың өрэн совук гүйчли шемалы-да икинжи плана гечип, бүтинлейин әхмиетден гачды. Халлы батыр совугы-да, эхли зады-да ятдан чыкарып, урушян топарының үстүне мүңе голай хан атлысының гелип гошуланыны гөренден соң, бирбада рухдан дүшжек ялы этди. Эмма бу гелип гошулан атлылары Сапармырат хем, Шайдаков хем өз вагтында гөрдүлер. Сапармырат ол ере мүң ярым атлы сүрди. Шайдаков пулемётлары ол тарапа гөнелтди. Бирсалымдан мейданың бу еринде асман-земин гапышды. Сапармырат хич зат сайгарып билмеди.

Гиң дүзлүгиң гүндогар четинде хем сөвеш барха гызышярды. Бу ер билен Сапармырадың арасы хас ачыкды. Шонуң үчин-де ол ерден атыны йүзин ятып сайып гелйэн чапара тарап Сапармырадың өзи ат гойды. Олар тиз вагтда душушдылар. Сапармырат диенини этмежек болян, өңе дызаян атының жылавыны шейле бир чекди вели, ат жанавериң өңки ики аягы ере газык ялы какылды.

— Нэме хабар? — дийип, Сапармырат чапара йүзленди.

— Бизе көмек герек. Көп адам герек. Пулемёт герек. Ол ерде ханың ики пулемёты бизиң гаршымыза ок атяр. Гырып баряр, Сапармырат ага! — дийип, чапар деми-демине етмэн чалт гепледи.

— Ызыңа долан! Рухдан дүшмесинлер. Хэзир көмек етер — дийип, Сапармырат атының жылавыны одуң ичине — Шайдаковың сөвешйэн ерине тарап өврүди. Ол гөзи ёк ялы болуп сүрди. Барып, атдан өзүни оклады-да, гарабашына гай болуп,

ики пулемётың арасында атып ятан Шайдаковың ениңден тутды. Шайдаков:

— Сен бу ерде нэдип йөрсүң? Нэме үчин ериңи ташлап гайтдың? — дийип, Сапармырада газап билен азгырылды. Бэшатарына ене ок сүрдүрди.

— Шайдаков үч пулемётың бирини чеп ганата — гүндогара ибер! Ол ерде ягдай яман — дийип, Сапармырат атына бөкүп мүнди.

Шайдаков пулемётларың бирини ёла салянча, Сапармырат эййэм ызда, сөвеше гирмэге тайяр болуп дуран атлыларың арасында пейда болды. Ол чем гелен ики саны йүзбашыны еди йүз элли атла баш эдип, гүндогар ганата тарап иберди. Ене-де өз дуран ерине гелип, дүрбүсини элине алды.

16

Сапармырат дүрбүсини Газак йүзбашы билен Худайберди гаражаның сөвешйэн ерине тарап өврүди. Ол ердэки апы-тупаның ичинден хич бир зат сайгарып билмеди-де: «Эй, худайың өзи гарашык эдер-дэ» дийип, сөвешиң гызгаланлы гидйэн ерлерини сынлап уграды.

Уруш хемме ерде гүйчли довам эдйэрди.

Газак йүзбашы Худайберди гаража билен эгнини деңлэнден соң өзүниң нэме үчин, нireде гезип йөрендигини тэзеден аныклан ялы болды. Ол ики адамың ызына букулып, Худайберди гаражаның эдил дөшүнден нышана алып уграи ала гөз, ала телпек, семиз бир адамы гөрди. Газак йүзбашының деми тутулан ялы болды. Ала гөз хениз атып етишмэнкэ, йүзбашы онуң депесинден гылыжыны индерди. Ала гөзүң түпеңи атылды, эмма ок Худайберди гаража дегмэн, ала гөзүң өз ёлдашыны йүзин йыкды. Газак йүзбашы илки әдимден ишиниң шовланып угранына бегенип, херекетини барха гүйчлендирийэрди.

Мейданың үстүни өртүп ятан, йүзи чаңжаран көне гар ат аягының, адам херекетлериниң зарбына палчык билен гарышып, өңки түйсүни бүтинлейин йитирип, гоңур реңке гечипди. Көп ерлерде гарың үстүни адамларың хем атларың ганлары өртүпди. Мейдана дашдан дуруп середениңде иниң тикенеклейэрди. Адамлар атдан агдарлып гайдярдылар, атлар гара ганларыны сарькдырып, айылганч дем алярдылар. Түпең сеслери барха гүйжейэрди. Пулемётлар кэте сесини гошуп, саз эдйэне меңзейэрдилер.

Худайберди гаражаның телпеги ат аякларының арасына гачды. Гөз ачып-юмасы салымда зарплы тойнаклар оны сайы-

лан йүне дөндердилер. Худайбердиниң аты ерден зордан чыкып дуран көтүге бүдреди. Тумшугыны ере урды. Шу вагтың өзүнде ики адам оны ики тарапдан түпеңледи. Худайберди гаража атының бойнундан гужаклап, йүзин йыкылды.

Бу ваканы Газак йүзбашы-да, онуң атлылары-да, Худайберди гаражаның ызына тиркәп гайдан адамлары-да гөрдүлер. Газак йүзбашы:

— Өңе! Я, алла! — дийип, тәзеден хүжүме гечди.

Бу хүжүми хеммелер бир адам ялы болуп голдады. Душман гошуны илки билен өңе әтлән әдимини сакласды. Соңра бир әдим ыза чекилди. Газак йүзбашы бу ягдайдан герегиче пейдаланды. Эл-аягыны йитирип угран хан атлыларының үстүне гыкувлашып чоздулар. Бу айылганч, рехимсиз гылычлашма он минутдан узага чекмеди. Адамларың мейди, атларың маслыклары ериң йүзүни гара реңке өврүди... Газак йүзбашы ене-де хан атлыларының улы топарының өз үстүне уграндыкларыны гөрүп:

— Гайрат эдиң, гочакларым! — дийип, йигитлерине йүзленди.

Сапармырат дүрбүсини Шайдакова өврен бадына тисгинип гитди. Шайдаковың голайындакы ики пулемётың үстүне ики тарапдан алтмыша голай атлы хүжүме гечди. Бу атлылар чепден хем сагдан гелйәрдилер. Булардан Шайдаковың-да, пулемётчыларың-да хабары ёкды. Ара хас голайлашыпды. Сапармырат ягдайың хетденаша агырлашандыгына гөз етирди. Шайдаковың-да, пулемётчыларың-да үстүне ховп абаныпды.

Сапармырат өз янында буйруга мәхетдел болуп дуран йүзбаша:

— Гөрйәңмиң? Сен сагдан, мен чепден — дийди.

Ол йүзбашының:

— Боляр, яшулы! — диен сөзүни эшитмеди. Шу буйругы берен бадына ызының элли атлысы билен өңе окдурылды. Буйрук алан йүзбашы хем Сапармырат билен бир вагтда сөвеше гирди.

Душман атлылары пулемётлара хас голайлашып гелипдилер. Олар алан буйрукларыны бержай этмек үчин диңе пулемётлара хем Шайдакова гарап барярдылар, өз төверееклеринден бихабардылар. Сапармырадың атлылары гелип, оларың еңсесинден урды. Бу хүжүм эдйән топарың адамлары Сапармырадың атлыларындан азды. Шонуң үчин-де бу тутлушык чалтлык билен тамамланды. Сапармырадың атлылары пулемётларың хем-де Шайдаковың үстүне абанан бу ховпы ятырды. Сапармырат ене-де Шайдаковдан кәйинч эшитмезлик үчин атлыларыны ызына алып гайтды. Бирсалымдан бейлеки йүзбашы хем гелип, маңлай дерини еңи билен сылды.

...Шайдаковың чепинден сөвеше гирен Дурды батрагың келлеси гөчди. Ол хич хили тертибе-дүзгүне гараман (хәзир тертип-дүзгүн сөвешини хемме еринде, ики тарапда-да, икинжи плана гечипди, ол хакдакы аладалар гайып болупды. Айдылан сөзлер ятдан чыкыпды), өз адамларының өңүне дүшүп, сегсене голай бир атлы топары ыза гаршы ковалап башлады. Душман хилегәрлик этди, ыза гачды. Ювашлык билен гачды. Шейдип Дурды батрак дагы ызындан етенини гылычлап атдан агдарып барышларына пулемётлардан, Шайдаковдан, Сапармыратдан араны хас ачдылар. Шу вагтлар хем Әралы ханың атлылары оларың гапдалындан чыкды. Әралы хан какасы Эмин бай билен атлыларың ызында, атларының гулакларыны деңләп, хер демде гамчыламага тайярланып дурдулар.

Оларың атлылары Дурды батрагың топарының еңсесине гечди. Оларың өз эсасы гүйчлеринден арасыны кесди. Шу вагтың өзүнде-де Әралы ханың гөзлери ханасындан чыкара гелди.

— Кака серет, олар бизиң обамызың йигитлери ялы-ла?

Эмин бай өңрәк сүрүп, сыңе серетди.

— Хол, өңүндәки хем бизиң дайханымыз Дурды гара дәлми? Хич хили шек-шүбхе ёкды.

Эмин бай:

— Мениң дузум тутсун, харамзаданы! — дийип, яралы ёлбарс ялы болуп, награ тартды.

Атлыларың вагтында гелип етишмәндигини диңе какасындан гөрйән, какасының атлылары вагтында иберендиги хакындакы сөзлерине хениз-де долы ынанмаян, эмма бу хакда какасына гаты-гайрым сөз айдып билмейән Әралы хан илки билен утанды, какасының йүзүне середип билмеди. Соңра онуң Дурды гара болан газабы шейле бир жошды вели, ол титрәп, бирнәче вагтлап сүңңүни саклап билмеди. Ахырсоны дилленди.

— Кака, мен булары хут өз элим билен чапым-чапым этмесем, гөзүми ачып гидерин! — дийип, какасының ругсадына хем гараман, гылыжыны гынындан чыкарып, атыны дебсиледи.

Эмин бай:

— Оглум, атлары заяламаң! Атлары өлдүрмәң! Ол харамзадаларың өзлерини чапың! — дийип гыгырды. Әралы хан онуң сесини эшитмеди.

Эмма бай хем дуруп билмеди. Худайы чагырып:

— Дөрт Чарыяр, өзүң голда! — дийип, ол хем оглуның ызындан сүрди.

Гылыч гылыжа дегди. Ләш-ләшиң үстүне дүшди. Әралы хан-да, Эмин байда, оларың өз жанларыны ынанян атлылары-да бир юмруга өврүлип, Дурды батрагың топарының депесинден инип угради.

Дурды батрак өз хожайынларыны көп вагтлап танап билмеди. Ол элиниң етишдигинден гылыжыны ики яна салгаярды. Шол аралыкда бирден онуң гөзи Эмин байың атына дүшди. Ол гөзлерини гинден ачып, үстүндәкә серетди, байы танады. Онуң ыз янындан хем Әралы ханы гөрди.

Бу вагт пикир эдере, ойланара вагт ёкды. Йөне Дурды батрак булара душандыгына диңе гең галмага етишди. Әралы хан Дурдының адамларының дөрт санысыны еңсесинден гелип атдан агдарды-да, гарабашына гай болуп, гылыч салып йөрен Дурдының ыз янындан гелип, ган сырыгып дуран гылыжыны ёкары гөтерди. Эмма онуң гылыжы Дурдының депесине инмәге етишмеди, Әралы ханың гылычлы эли өзүне гелип деген бир зарбаның нетижесинде гылыч билен биле ашак салланды. Әралы хан айылганч сөгүнди-де, атдан агдарылып гайтды. Ол дишини гысып, дөвлен элиниң агырсыны басмак билен чеп элини голтугындакы наганына етирди. Әралы хан ган өйлен гөзлерини бир ачып, бир юмуп, Дурдыны нышана алмакчы болярды. Эмма вели өзүни Әралы ханың-да, Эмин байың-да дирилигине есир алмажакдыгына гөзүни етирен Дурдының гелшикли хем-де даяв гөвреси гөз ачып юмасы салым-да бир кадада дурмаярды. Җанховулна дүшен, гаты кән ган акып, ысгындан гачан Әралы хан соңуна галаймакдан горкуп, гүйҗүниң етишдигинден Дурда гарап атярды. Наганың бири бошады. Әралы хан оны гемрилен сүңк ялы зыңып гойберди. Ене бир наган чыкарды. Оны-да бошатды. Ол оклар хем Дурдының донуны ялап гечдилер, атының аякларының арасындан гечдилер, гараз оңа хич хили шикес етирип билмеди, Әралы хан гапдалындакы ялдыравук гаплы браунингини алмага кән вагт хем-де кән гүйч сарп этди. Ахырсоңы, итиң гүнүнде оны хем алды. Ене атып башлады. Бу оклар хем сесден башга хич хили нетиҗе бермеди. Бәшатарыны алмага болса онуң гүйҗи етмеди. Ол эдил гөвнүне деглен чага ялы меңңүрип, улили билен аглап, келлесини бир тарапа гышартды.

Эмин бай оглунын атдан йыкыланыны гөрүпди. Озал хем өз ярагландырып гойберен атлыларына болан гахар-газабындан яңа онуң келлесине шикес етип уграпды. Бу шикес барха гүйҗеди. Әралының гана булашып ятышы оны бүтинлей диен ялы дәлиретди. Ол хәзир, илки билен өз оглуның үстүне эглип, онуң ягдайыны еңиллешдирмәге чалышмалыды. Эмма ол бейтмеди. Ол Дурдыны назарына алып, әхли гүйҗүни, галанҗа акыл-хушуны җемләп, онуң үстүне топулды. Горкы-үрки диен зады Эмин бай хәзир ятдан чыкарыпды. Онуң атян оклары Эмин байың гахарындан яңа бәшатарың агзындан ики эссе гүйч билен чыкян ялыды.

Дурды батрак Эмин бая тарап атыны өврендeн, ол хениз

гылычлы элини гөтерип етишмәнкә, Эмин бай атды. Дурды намаз окаян ялы болуп, маңлайыны атың бойнуна гойды... Оняңча Эмин байың адамлары яш кичи-де болсалар:

— Берекелла, бай ага! — дийип гыгырышдылар.

Байың келлеси өңкүден бетер гөчди. Диңе өз атлыларындан бириниң атдан агдарылан Дурды батрагы Әралы ханың янына сүйрәп элтмеги Эмин байы хушуна гетирди.

— Җан оглум! — дийип, Эмин бай гөзлериниң окарасыны долдурып, өзүни атдан ашак гойберди. Ганат яйып гелди-де, Әралы ханы багрына басды. Соңра онуң башыны гөтерди.

— Оглум, халың ничик?

— Дурды гараны нәтдиң, кака? — дийип, Әралы хан халыргады.

— Дурды гараның җаныны җәхеннеме ибердим! Ине, онуң харам маслыгы! — дийип, Эмин бай оглуның дирилигине бегенҗинден яңа җошгунлы гепледи.

Буларың дашыны өз атлылары халкалайын долап алдылар. Бири Әралының башыны гөтерди, бири ярасыны данды, бири агзына гоңур реңке гечен гар салды. Бу арада болса Дурды батрагың дири галан ёлдашлары онуң өзүни өли я-да дириликде душман элинден халас этмек үчин тәзеден хүҗүме гечдилер.

Тежрибесиз оба йигитлери Дурдының-да шол ердедигини унудан ялы, Эмин байың үйшмелеңини газаплы ока тутдулар. Душман топары өйүне кесек атылан ары ялы болуп, бирден өрдүлер. Эмин бай башлыклайын олар хем хүҗүме гечдилер...

Дурды батрак хушуна гелди. Яраның агырысы онуң йүрегини дилйәрди. Келлесине чендеңаша зор салмак билен өзүниң нирeде ятаныны, голайындакының болса Әралы хандыгыны зордан аныклады. «Сесими чыкарман ятыберсеммикәм, я-да...» диенде агырысына чыдап билмән ыңранды.

Онуң ыңранан сесини эшиден Әралы хан газап билен башыны галдырып өрән эрбет сөгүнди. Башуҗында отурана:

— Ат, гөзүмиң өзүнде өлсүн! — дийип буйрук берди.

Дурды батрак кепән додакларыны ысгынсыз ялап:

— Әралы хан намартлык этме! Атҗак болсам менем сени гөрмән дурамок, ятана йыланам дегмәнмиш! — дийди.

— Кес сесини, огры, кеззап! Капыра сатылан капыр! — дийип, Әралы хан ене гыгырды.

Дурды батрак ысгынсыз эллери билен голтугындакы наганыны алды.

— Әралы, бес эт!

— Бес этмәнде нәдерсиң, капыр!

Соңра Әралы яныңдака:

— Ат, ахыры! — дийип дазарылды.

Онянча Дурды батрак Әралының сакчысының эдил йүрегинден урды. Әралы туруп Дурдының үстүне топулжак болды. Дурды онуң саг аягындан атды. Соңра совукганлылык билен:

— Шейтсене, дызап дурмазлар сәхел зат үчин! — дийип, гыжалат берди.

Әралының гахардан яңа дили тутулды.

Дурды батрак довам этди.

— Икимизем хәзир бу дүнйә билен хошлашярыс, Әралы хан! Шонуң үчин-де мениң саңа дийжек сөзлерим бар...

Әралы хан иң соңкы гүйжүни жемләп, сандырап дуран эллерини голайдакы ярага етирди. Дурды батрак шол демде онуң келлесинден атды. Әралы хан гайдып гозганмады.

Багры билен сүйшүп бу ере гелен Дурдының ёлдашы өз достуны халас этмек үчин оны аркасына алып гачды...

Чалажан Худайберди гаражаны, агыр ялары Дурды батрагы, Халлы батыры Сапармырадың дуран ерине гетирдилер. Ене-де йигримә голай ат-абрайлы адамларың я өли, я-да дири гетирилмеги Сапармырадың билини бүкди. Хәзирки пурсатда онуң деми етмейән ялыды, гөзи зат гөрмейәрди, эллери титрейәрди. Ол ат үстүнде дуран еринден ыза сөвеше гирмәге тайын болуп дуран адамларына тарап гөзлериниң өңүни думанладып серетди. Атлы хениз кәнди. Үч мүнден хем кәнди. Сапармырат яш йигитлерден бирини үмләп, өз янына чагырды.

— Иним, хонха, шол апы-тупаның ичинде Шайдаков бардыр, шоны деррев бәри чагырып гел. «Гаты тиз гелсин дийди» дийип айт. Багрың билен сүйшүп гит. Тиз бол! Соңра голайындакы йүзбашылара, онбашылара йүзленди.

— Адамлар, тайярланың. Мундан ягдай болмаз. «Хәх!» диенден «мәх!» диер ялы болуп дуруң...

Геймлери элеме-дешик болан Николай Алексеевич гелип, яралы, хем-де өли ятанлары бир хатар гөзден гечирди-де, Сапармырадың йүзүне бакды. Сапармырадың онуң назарындан йүреги дилнип гитди. Шайдаковың бу гарайшында газап хем барды, хасрат хем барды, сөвешжең ёлдашларының хәзирки дүшен ягдайларына түкениксиз гынанч хем барды.

— Сапармырат, ярałылары деррев шәхере ёлламак герек. Ол ерде көмек эдерлер. Өленлериң мейитлерини-де уграмак герек, хеззет-хормат билен жайлар ялы.

Бу ишлер бәш-он минут вагт алды. Хемме уградылмалылар уградыландан соң Сапармырат Шайдакова йүзленди.

— Шайдаков, ягдай говы дәл. Айгытлы херекете гечилмесе, болжак дәл.

— Ханы, пикирини айт, Сапармырат, маслахатлашалы.

— Пикирими айтсам, ине, үч ярым мүңе голай адам гарашып дур. Гылла ярыны сен ал, гылла ярысыны-да мен. Шейдибем я эйле, я бейле болянча гидишели.

— Әхли адамы урша салып, ызымызда зат гоймасак нәхили болар?

— Ыз-өң галан дәлдир, Шайдаков! Гел, шу сапар мениң айданымы эдели.

Шайдаков пикир этди, «Шундан башга ёл хем ёк» диен нетиҗә гелди.

— Боляр, Сапармырат! Мен деррев пулемётчыларың янына барып гелейин. Олара табшырыкдырайын. Ханы, сен тайярланыбер — дийип, Шайдаков багры билен өңе сүйшди.

Сапармырат галан атлылары дең ики бөлди. Гысгача сөзләп, максады дүшүндирди. Өзи билен гитмелилере:

— Мениң ызым билен! Я, алла! — дийип, йүзленди-де, Мазлумхансылу дүзлүгиниң гүндогар четине тарап атына гамчыны басды...

17

Гурбанмәммет сердар Мазлумхансылу сөвешине чендендаша улы әхмиет берди. Бар укыбыны, бар гүйжүни шу ерде еңиш газанмага жемледи. Ол, элбетде, ишаның сөзлерини ядындан чыкармаярды. Эмма вели ол сөзлере гөз-гөртеле ынанмак ислемейәрди. Ол сөзлер келлесине гелен вагты ынҗалыкдан гачып пикирини деррев башга зада соварды. «Еңмели. Мазлумхансылу мейданында орсуң күлүни гөге совурмалы. Юрды элден бермели дәл» дийип, ол өзүниң шу сөзүне ынанярды, шу максадына хызмат эдйәрди. Ол бу сөвеш үчин бәш мүңден говрак атлы, олжачы, затдан гайтмазлары жемледи. Мунуң үстесине-де иңлислер оңа Бухара эмириниң үсти билен көп санда ок-яраг, бәш-алты саны пулемёт хем бердилер. Эмириң өз ягдайы-да Җүнейит ханыңкыдан говы дәлди, шонуң үчин-де ол көмек ерине хәли-хәзирликче сөз бермек билен канагатланды.

Сейит Абдылла төре Хыва көшгүниң ичини астын-үстүн этди. Көп йылларың довамында йыгналан алтын-күмүшлер, көп болмаса-да, гараз сырылып-сүпүрилип ише салынды. Яраг алынды. Бу уруш үчин герек-ярак затлара харчланды. Ситников Дөртгүл этрапында яшаян рус казакларының байлыгыны, галан гүйжүни жемледи. Магсым хан гарагалпак байларының, ханларының затларыны, гүйчлерини өз ыгтыярына гечирди.

Җүнейит хан Дөртгүлден соңкы гезек гачып гелйәркә, Магсым хан Хываның өңүнде онуң ызындан етди. Бу душушык «пис-писи тапар, сув песи» дийлиши ялы болды. Җүнейит хан ол ерден гачан сагадының өзүнде Магсым ханы өз янына чек-

меги йүрегине дүвүпди. Хыва көшгүне етен бадына онуң янына он-йигрими атлыдан ыбарат чапар ибермеги, азда-кәнде совгат-пешгеш ибермеги зерур дийип хасап эдипди. Эмма Магсым хан Жүнейит хандан өңүртди. Оны Гурбанмәммет сердарың мейдан чадырында улы хеззет-хормат билен гаршыладылар.

Ики хан узак отурды.

Гурбанмәммет сердар шейле дийди.

— Магсым хан, бу ерде «Дүйә мүнүп, хатаба букмак» герек дәл. «Оюнчы утуланыны билсе ягшы» дийипдирлер. Гелип етен ягдайымызың йүзүне гөни серетмеги башармак герек. Сен бир вагтлар галпагың хөкүмдарыдың. Сениң ак диениң ак, гара диениң гарады. Сениң элиң узадан ериңе етйәрди. Инди сен ким? Инди сен хер гезек ажыганда дилини саллап, хөлтүлдей-хөлтүлдей ав агтарян ач мөжек. Барара ериң, гирере дешигиң галмады. Инди сениң мүң сөзүңе пишигиң келлеси ялы екеже соган дограп берҗек адам ёк. Инди сен өз юрдуңда гачып гезмели. Эдил шейле ягдай эртир мениң башымда. Сен муны менден хем говы билйәрсиң. Муны билмек үчин баш агырдып отурмагың-да гереги ёк. Эгер макул билсең, инди икимиз гүйч бирикдирмели. Илки Хорезмини билеликде элде сакламалы. Онсоң тәзеден гүйч йыгнап, гарагалпагы халас этмели. Башга хили эдип айданымызда хәзир сен маңа көмек этмели, соңра хем мен саңа... Шейтмесек бизиң икимизиң хем каддымызың дикленжек гүманы ёк. Ят, тур, пикир эт.

Магсым хан пикир этмәге көп вагт сарп этмеди. Онуң пикири эдилгиди.

— Хан хезретлери — дийип, Магсым хан ики элини дөшүне гоюп тагзым этди. Ол Жүнейит хандан горкярды, нәме үчиндир мыдама өзүни онуң янында дили келте хасаплаярды.— Хан хезретлери, пәхимли адамың гүррүңи-де, йөрелгеси-де пәхимли боляр. Мен сизиң йити акылыңыза мыдама белент, ёкары баха берйәрдим. Бу гүнки сөзлериңиз мениң эдйән чакымдан-да өрән белент болды. Мен сизиң гашыңыза харай исләп гелипдим. Мундан соңкы ёл-йөрелге барада сапак алайын дийип гелипдим. Берен сапагыңыз үчин саг болуң. Худайдан гайтсын... Сизиң гөркезен йөрелгәңиз билен тә соңкы демим чыкянча йөрежекдирин... Сизиң хер сөзүңизи дога эдинип, бойнумдан асжакдырын.

— Шейтсең акыл эдерсиң, Магсым хан — дийип, Гурбанмәммет сердар түйсүни үйтгетмән Магсым ханың пикирини тассыклады.

Магсым хан Жүнейдиң бу тассыкламасындан гылав алды.

— Мен өз юрдумы ене-де долусы билен элиме салянчам екеже гүн хем рахатланып билмерин, хан хезретлери. Элиңдәки задың гадырыны оны алдыраныңдан соң билйән экениң, хан хезретлери.

— Мамла гүррүң — дийип, Жүнейит хан гарагалпак ханыны ене-де угруна ковды.

— Мен адам йыгнап билжек. Пул, яраг йыгнап билжек. Гарагалпагың барлылары маңа көмек этмәге тайын. Хер гүн олар мениң белли бир зат диериме гарашярлар.

— Хемме затдан пейдаланмак герек. Пурсады элден бермек болмаз.

— Гаты догры, хан хезретлери! Онда гепимиз геп болсун.

— Гепимиз мыдама гепдир, Магсым хан — дийип, Гурбанмәммет сердар гатырганжак болды.

Магсым хан яллаклады.

— Сизиң гепиңизиң гепдигини мен биле-биле гелйәндирин, хан хезретлери. Мениң бейле диймегим, өзүмиң бегенжими аян этмегимиң аламатыдыр, хан хезретлери...

Шейле диймек билен Магсым хан Гурбанмәммет сердарың багыр ялы йүзүне ашаклык билен серетди. Онда үйтгешик бир аламат гөрмәнден соң, хана хас ярамлырагыны айтмак үчин шейле дийди.

— Хан хезретлери, Дөртгүл этрапында яшаян орс газакларының сердары Ситников хем сизиң нурлы йүзүңизи бир гөрсем диййәр. Онуң гарамагында хем ягшыжа гүйч бар, хан хезретлери...

Гурбанмәммет сердарың йүзи ынжан ялы болды. Я-да Магсым хана шейле дуюлды. «Бе-е, мунуң хайсы тарапындан барапында аматлырак болжакдыгыны билер ялы дәл» дийип, Магсым хан аладаланды.

Онянча Гурбанмәммет сердар сөз гезегини алды.

— Магсым хан, геп чагаладып отурасы иш ёк. Ситник-питниклерин болса өзүң гүрлешибер. Кәсине гынрал, кәсиниң дилини тап. Ил өңүне чыкмак аңсат дәлдир. Эмжегиң кыркдан аз болса, болмаз. Мениң вагтымам ёк, элимем дегенок.

Магсым хан өзүниң овнап башланыны билди. Гүррүң шонуң билен хем тамам болды. Ол этмели ишлерини жикме-жик өврениp, шу гүне — Мазлумхансылу сөвешине тайярланмагың угруна чыкды...

Бу гүн болса бу ере гарагалпагың хем-де Хорезмиң «мен диенлериниң» бары жемленипдир. Олар Гурбанмәммет сердарың чадырының төверегинде, оңа голайлашып билмән, чар тарапда гидип дуран ганлы сәвеши сынлаярдылар.

Чадырың дөрт төвереги көп сакчылы берк горалса-да, уруш билен бу чадырың арасындакы ёдаларың чапарсыз вагтыны гөрмек болмаярды. Чапарлар гөзлери ёк ялы болуп, атларыны

сайгылап гелйәрдилер, сыртларына сапан деген ялы болуп, ызларына гайдярдылар. Какабай йиригиң бир аягы чадырың ичинде, бейлекиси дашындады. Чадырың атгайтарым илерсинде хениз ише салынмадык үч мүңе голай хан атлылары бөвүр берип дурдулар. Адамлар атларының жылавларыны тутуп, хер минут атланмага тайярдылар, йүзбашылар атың үстүндедилер, гөзлери ханың чадыры тарапдады.

Мазлумхансылувың белент гонамчылыгының өңүндәки әпет гиң мейданың гүндогарындан гүнбатарына ченли хемме еринде херекет барха гүйжейәрди. Деңиз толкуны ялы болуп, барха мөвжейәрди. Ери-гөги сайгарар ялы дәлди. Гөзъетим узакда — ери гужаклап ятырды.

Мейданың хемме еринде ер титрән ялы болды. Муны Хыва ханы Сейит Абдылла төре-де, онуң дашында үйшүп дуранлар-да, Ситников билен Магсым хан дагы-да, бейлеки байларың, ханларың топарлары-да бирден дуйдулар. Агыр топарлар еңиллик билен ыранып гитдилер. Илерде дуран үч мүңе голай атлы-да муны дуйды. Бойы етен җөвене шемал уран ялы болуп гитди. Бу нәмәлим, гөзе гөрүнмейән, бүтин мейданы чалаҗа сарсдырып гиден зат дашындан середенинде чадыра тәсир этмедик ялыды. Эмма бу нәмәлим задың толкуны чар тарапдан гарасар ялы болуп чозан чапарларың үсти билен шол махалың өзүнде чадыра-да гелип етипди.

Сөвешиң гидишини чадырың гөзарасындан сынлап дуран Җүнейит хан йылана гөзи дүшен ялы бирден ыза чекилди. Ол бейдишинден утандымы я-да бир зат дуйдумы, гараз өзүне мынасып болмадык чалтлык билен Какабая йүзленди.

— Иним Какабай, чар тарапдан гелйән чапарларың саны бирден көпелди-ле?! Бу нәме болдугы? Ханы чалт хабарыны етир!

Какабай чадырың килимини гөтерип, шол демде дашарда пейда болды.

Хан чадырың ортасында, шол дуран еринде гозганман дурды. Онуң гөвнүне-де (дашарда дуранларыңкы ялы) бир нәмәлим үйтгешиклик йүз берен ялы болуп гитди. Хан йөне хич зада дүшүнмеди. Шейле-де болса оны бир гозгалаң габап алды-да асла яздырмады. «Бу нәмәниң аламатыка? Нәме үчин мунча чапар бирден гелйәркә? Нәме болдука?» дийип, Гурбанмәммет сердар өз-өзүне ызлы-ызына сораг берйәрди. Йөне бу сорагларына җогап агтаранокды. Җогабы Какабай дашардан гетирмелиди. Хан, Какабайың гиренини билмеди. Какабайың-да онун эдип отуран пикирини бөлмәге ысгыны чатмады. Хан гөйә судуң өңүнде соңкы сөзүни айдян, соңкы хайышыны эдйән женаятчы ялы болуп, шол дуран еринде худая йүзленди: «Эй, худай,

аңырда-бәрде, өңде-соңда бәр болсаң, көмек эт. Гараз, бир ерде бар болсаң етиш. Хорезминиң гелҗек несиллериниң өңүнде мениң адымың шерменде адам хөкмүнде тутулмазлыгы үчин маңа гүйч бер...»

Какабай чалаҗа үсгүрди. Хан оңа тарап башыны өврүди. Өвренине пушман этди. Какабайың йүзүне середерлиги ёкды. Хан агзыны ачып етишмәнкә, Какабай сөзледи.

— Хан хезретлери, бир чемче ганымы геч...

— Иним Какабай, тиз бол! — дийип, Гурбанмәммет сердар гөйә Какабайың дашардан гетирен совук хабарыны мертлик билен диңлемек ислейән ялы болуп, бүтин гөвреси билен оңа тарап өврүлди. Ынҗалыкдан гачды.

Какабай сесини титредип, хабарыны берди.

— Сапармырат билен Шайдаков әхли гүйҗүни сүрүп хүҗүме гечипдирлер. Бизиң пулемётларымызың хеммеси хатардан чыкыпдыр. Олар аяк чекмән, сүйшүп гелйәрлермиш, хан хезретлери.

Бу сөзлериң хер бириси дагың дашы ялы болуп, Гурбанмәммет сердарың башындан инди. Ок болуп йүрегинден гечди. Гара кече болуп, совук, җансыз гөзлериниң өңүне тутулды. Шейле-де болса хан совукганлылыгыны саклады. Хырчыны бир дишледи-де, шейле дийди.

— Иним Какабай, аллатагаланың гудраты гүйчлүдир. Гысынма. Өзүңи йитирме. (Ол бу маслахаты өзүне хем берйәрди.) Йүрегиңи гиң тут. Инди шейле: Сейит Абдылла төрәни көшгүң эмелдарлары билен ыза чек. Эмингала иберәйсең говы боларды. Шу гүн Эмин бай гөзүме каклышып гиден ялы болды. Белки оны тапдырарсың. Гой, Хыва ханыны өзи әкитсин. Үстүнден гуш учурмасын. Хава, бар иним, шу ишлери ёла салып гел. Тиз гел, иним.

— Хан хезретлери, эмриңиз шу демде берҗай эдилер вели, бир зат айтмагаругсат эдиң?

Какабайың бу вагтлар шейле сораг билен өзүне йүзленмеги өрән әхмиетли бир зат айтҗакдыгының аламатыды. Ёгсам ол бу вагт бейле зада милт эдип билмезди. Хан келлесини Какабая тарап чалаҗа өврүп, гүр гашларыны галдырды. Бу онуң: «Айдыбер. Нәме хабарың болса айдыбер» дийдигиди.

— Хан хезретлери — дийип, Какабай горка гепледи. — Хан хезретлери, Эмин байың, оглы Әралы хан шу гүн уруш мейданында дин гылыҗыны чалып йөрен вагты хеләк болупдыр. Эмин бай багрыны ере берип ятыр...

Эмма бу хабар Җүнейит ханың доңуны чөзмеди.

— Багрыны ере берип ятан еринден турсун. Хәзир өлен-йи-

тениң ясыны тутмагың вагты дәл. Яс тутҗак болса, соңра-да вагт тапар...

— Бейлеки хан-беглере нәме диймели, хан хезретлери? Олар хем топар-топар болуп, чадыра голай гелдилер... Эмриңизе мәхетдел.

— Уграмага тайяр болсунлар.

— Лепбей, хан хезретлери...

Какабай чыкды.

Хан өзүни дүшегиң үстүне гойберди...

Ожагың башына сүйшүп, ики элини яңагына диреди. Ожакдакы көзүң үстүни күл басыпды. Хан гөйә өчүп барян ожагы өмрүнде биринҗи гезек гөрйән ялы болуп, өр-гөкден гелди. Бу она бир гизлин задың, айылганчлыгың аламаты болуп гөрүнди. «Адамың өмри хем шейлемикә? Бу ожакда янрагам от гүвләп янып дуран ялыды-ла? Ол мениң бир вагткы йигитлик чагымың аламатымыка? Инди от сөнүпдир. Гүвләп дуран чогуң үстүни күл басыпдыр. Мениң гүнүм батып барярмыка? Мен сөнүп ураладыммыкам?.. — Бу шонуң аламатымыка?...»

«Худай-ей, хер зат этсең, эт вели, мени акылдан бери махрум этме! Мениң келләме гелйән айылганч пикирлер нәме!» дийип пышырдады. Көнелен, гарры сүңклерини шакырдадып, өрбоюна галды. Дишлерини гыжырдадып, гөзлеринден от сачып, чадырың сүтүнине япышды. Сүтүн дүйби билен гозганды, чадырың бүтин дуркы сандырап гитди. «Гөрйән вели, мен мәзир дүйпсүз гаяның гырасына гелдим. Инди мен бу гаядан ашак, гараңкы, дүйпсүз чукурың ичине келеменләп гайтмалымы я-да мертлик билен шу гырада сакланмалымы? Мунуң гүррүни нәме, элбетде, сакланмалы! Мен нәме үчин бу ише икучлы гараярын? Я-да пикирим чашып башладымы? Ёк, пикирим чашмалы дәл. Мен шу гүн хер эдип, хесип эдип большевиги еңмели. Шол яңкы дүйпсүз чукуры большевигиң мейдинден долдурмалы! Текизлемели! Ондан соң ол чукурың гырасындан гайра чекилмели. Юрдуң хакыкы эеси болмалы...»

Какабай ичери гиренде-де хан өңки дуршуны үйтгетмән дурды. Какабайы гөрен бадына онуң сүтүне япышып, чадыры тутуп дуран эллери говшады.

— Сейит Абдылла төрәни Эмин бай билен ёла салдым, хан хезретлери.

Хан өзүни дүрседи.

— Эши билен Эймир ниреде, иним Какабай?

— Олар өңки буйругыңыз боюнча сөвешиң үстүнде, хан хезретлери...

— Ханлар, беглер, төрелер, байлар... хеммеси атлансын. Ишандан башга хеммеси. Мениң атымы тайярла. Өзүңем тайярлан. Гарашып дуран атлылар голая гелсинлер. Мен хәзир чыкарын.

Какабай буйругы алып, чадырдан чыкды. Җүнейит хан йүзүни кыбла тутуп, ики дызына чөкди. Бирнәче вагтлап, ики элини гөге гөтерип, Худайдан бир затлар диледи. Соңра бирден, өзүнден ыгтыярсыз гапдала гышарып, тирсегини ере берди. Голайындакы келтеҗик бәшатарыны алып, пишик сыпалаян ялы онуң ялдыравук нилини сыпалап башлады. «Хемме задың, мениң башыма дүшен бу ярамаз ишлериң барының гүнәкәри Сапармырат... Мен нәме үчин оны бир вагтлар ёк этмедимкәм? Адамы ёк этмекден аңсат нәме бар? Бир хиле билен өлдүрмели экеним. Мен онуң тамының кесеклерини оврадып еле совурдым. Бу нәме, батырлыкмы? Ар алмаклыкмы? Элбетде, ёк! Онуң тамы маңа хич хили зыян етирип билмезди. Онуң өзи! Онуң өзүни гүмлемели. Мен хәзир атланмалы! Онда-да кимиң гаршысына!» дийип, Җүнейит хан Сапармырада гөвнүетмезчилик билен аҗы йылгырды. «Сапармырадың гаршысына! Арабакешиң гаршысына! Бедиркентли бир самсыгың гаршысына!» дийип, хан йигренч билен сесленип гүлди.

Җүнейит хан Сапармырат билен агзыны деңәп йөренине өзүни ар-намысың ашагында галан, бүтин илиң өңүнде гүлкүнч ягдая дүшен адам хасаплады. Онуң гахар-газабының бархා гүйҗейәндигиниң себәби-де эсасан шундады.

Хан гөйә «Инде нәме этмели?» диен маныда бирсалым дымды. Дашардан эшидилйән ат аякларының сеслери, узакдан эшидилйән түпең сеслери оны хушуна гетирди. Җүнейит хан дикелди.

— Я Худай жан, шу гезек көмеге етиш! Йүзүми ере салма. Гарамаягың өңүнде масгара этме. Елуңа бәш йүз гоюн айдярын. Еңен гүнүм бәш йүз гойны союп, аш берерин. Я, Алла... — дийип, хан еринден турды. Гушагыны чекип гушады. Хатарларыны чекишдирип даңды-да, чадырың дашына чыкды.

Чадырың голай төверегинде топар-топар болуп дуран ханлар, беглер, улы байлар гүйчли шемалың зарбына эгилйән агач башлары ялы болуп, ашак эглип хана тагзым этдилер. Голая гелен үч мүң атлы башыны эгди. Шу, аралыкда-да ики адам ханың атының херси бир җылавындан тутуп, оны чадырың өңүне гетирдилер. Кованыны сыпдырмаян, гачанында етдирмейән дөртяшар атың гөзлери ханасындан чыкып барярды. Ол агыздырыгыны гарсылдадып чейнейәрди. Аякларыны гезек-гезегине доң ере уруп, гар пешейәрди. Хан атың җылавындан япышып, онуң симап ялы титрәп дуран бойнуны сыпалады.

— Җанавар, шу гүн аңырда-бәрде бир хызматың болса гөркезер гүнүң гелендир!— дийип, еңиллик билен атланды. Эййәм

атланан Кақабай онуң сағ тарапында пейда болды. Элли атлы Кақабайын сагына гечди. Бу элли атлыны Кақабай әхли атлыларың ичинден сайлап алыпды. Ханың өвдайының бозукдыгыны гөренден соң ол бу иши этмеклиги йүрегине дүвүпди. Атлылары бир чете чыкарып:

— Сизиң уршуңызам герек дәл, сөгүшиңизем. Сиз шу гүн хан аганы, онуң огулларыны горамалы. Эгер-де олара бир зат болайса, башыңыз өлүмли, малыңыз таланлы. Тохум-тижиңизде диринизи галдырмарын! — дийип, олара дүшнүкли суратда вада берипди. Зәхреси ярылан атлылар хениз-де өзлерине гелмәндилер.

Соңра ханлар, беглер, байлар... чалтлык билен атландылар.

18

Гурбанмәммет сердар демиргазык-гүнбатара гарап, ашагындан сыпып барян атың жылавыны говшатды. Ойлы-бейикли, доң мейданың гарыны пытрадып, дор ат ок ялы сүйнүп гитди. Кақабай билен элли атлы хан билен жылав деңләп барярдылар. Бейлекилер созангуйрук болуп, оларың ызына дүшүпдилер.

Буларың болуп барышлары дашындан середениңде йүзи кирлән гарлы мейданың ичинден сүйнүп барян әпет хыялы аждарханы гөз өңүне гетирйәрди. Аждарха гыссанярды, буланчак сув ялы толкунярды, жанховлуна дүшүп, икияна чырпынярды.

Гурбанмәммет сердар узын ак сакгалыны ики эгнине атып, атың үстүнде өңе тарап чалаҗа эглип барышына «бедиркентли арабача» ятдан чыкмаҗак гөз гөркезмегиң аладасы билен мешгулды. Шу гүн еңши газанмагың, Сапармырады дыза чөкермегиң, оны ил масгарасы эдип жезаландырмагың пикирини эдйәрди. Ол шу пикир, шу алада билен Мазлумхансылу белентлигине барып маңлайыны урды. Өчүгси гөзлерини илки гүнбатара, соңра гүндогара өврүрди. Совук назарларда хич хили өзгериш дөремеди. Себәби бу ики тарапда-да оны гувандырар ялы хич зат гөрүнмеди. Гайтам ол узаклы гүн сөвешип йөрен өз атлыларының кәерде юваш-ювашдан, эдимме-эдим, кәерлерде болса сыртларына сапан деген ялы болуп ыза чекилишлерини гөрди. Онуң гөзлериниң өңи гаралып гитди. Соңра Жүнейит хан Мазлумхансылу белентлигиниң депесине серетди. Шу вагт хем онуң пикири айдыңлашан ялы болды: «Бу бейиклиги эелемек герек. Муны «хә» диймән элесек ишиң ярысыны этдигимиз болар». Ол атының жылавыны чекип ыкжамланды-да, Кақабай тарапа йүзүни өврүмән гепледи.

— Иним Кақабай, мүң атлыны гүндогара, мүң атлыны-да гүнбатара ёлла. Херсине ханлардан бирисини сердар белле. Өзүңем мүң атлы билен мениң ызымда бол. Сердарлара айт: бир эдим ыза чекилениң башы өлүмли, малы таланлы.

— Лепбей, хан хезретлери! — дийип, Кақабай атыны дебсиледи.

Гурбанмәммет сердар Мазлумхансылу белентлигине ене-де гөз гездирди. Бу әпет белентлигиң иң ёкарсына алып чыкян гарынжаның ызы ялы эгрем-буграм ёдажыклар гаты кәнди. Буларың хайсындан сүрсең-де дааяв атлар деррев ёкары алып чыкжакдылар. Булардан хем башга ики-үч саны араба ёллары-да месе-мәлим болуп гөрүнйәрдилер. Бу ёллардан хем атлары гөни сүрүбермелиди. Бейиклигиң депеси әпет гиң мейданды. Гонамчылыкды. Диңе бейиклигиң илери четиндәки үстүне жай салнан губырлар гөзе гөрүнйәрди. Бу ягдай ханың йүкүни еңледен ялы этди. Ол: «Герек болса, бу жайлары пена эдинмек хем болжак» дийип өз яныдан белледи.

Эмма буларың ызысүре ханың келлесине гелен пикир, алада онуң ики аягыны бир гонҗа сокды. «Ханы Эщи, ханы Эймир? Олар өлүмикә, диримикә? Узаклы гүн одуң ичинде гезип йөрен чагаларындан хабар тутмаян хем ата болармы? Ханы, олар?!» дийип, ханың аладасы барха гүйжейәрди. Шу вагтың өзүнде-де ерден чыкан ялы болуп, Кақабай ханың янында пейда болды. Хан гөйә өңки эдип дуран гүррүңини довам эдйән ялы:

— Иним Кақабай, шу дакыканың өзүнде Эщи билен Эймир гелсин. Деррев оларың ызындан адам ёлла — дийди.

Ханың әхеңинден ини жүмшүлдәп гиден Кақабай, онуң буйругыны агзындан чыкып-чыкманка какып алды-да, гөзден гайып болды.

Кақабай гайдып геленден соң хан:

— Иним Кақабай, биз хәзириң өзүнде Мазлумхансылувың депесинде пейда болмалы. Уруш үчин өңде дуран белентликде болмакдан аматлы зат болмаз — дийип, атының жылавыны говшатды.

Мүңден говрак атлы улы ёллар, кичижик ёдалар билен гарынжа ялы болуп, белентлиге дырмашып уградылар.

Алдажы совукдыгына гарамаздан мес атлар белентлиги орталаберенлеринде гара дере батдылар. Оларың арт чаталбаларындан, эерлериниң ашагындан ак көпүклер гөрнүп башлады. Атлыларың өңи белентлигиң депесине голайлаберенде Эщи, Эймир яныының атлылары билен ханың ызындан етдилер. Кақаларының атың үстүнде кынлык билен отурышыны, ягырнысының хөкгерип, чал келлесиниң эериң ташына голайлап-голайлап

гидишини гөренлеринде ики оглуң-да бир вагтың өзүнде йүрек-лери дилинип гитди. «Биз не гүнлере дүшдүк. Херне соңы хайыр болсун» диййп, Эши хырчыны дишләп, башыны яйкап, ичини геплетди. «Какам ядапдыр, гаррапдыр. Инди ол гиң галаның ичинде чар тарапа хөкүм берип отурмалы. Вах, бу доңуз арабачы оны өз гүнүне гоймаса нәтжек! Вах, ол харамзада бир әлиме дүшседи» диййп, Эймир газапланды. Олар какалары билен атың жылавыны деңләнде Жүнейит хан илки Эймири, соңра Эшини башдан аяк чалтлык билен сынлап чыкды. Оларың гөрнүшлери ядавлы, эгин-башларының өңи ганды, йүзлеринин-де, сакгалла-рының-да ган ызы галмадык ери ёкды. Эллери, аяклары дүй-бүнден дөвлен ялы, салланышып дуран ялыды. Бу гөрнүш ханы гаты гамландырды. Эмма вели огулларының диридиги, хәзир болса өз янындан жылав деңләп баряндыклары ханың гөвнүни гөтерди. «Худая мүң шүкүр, келлелери эгнинде. Галамасының хеммесиниң хем бир алажы болар» диййп, Гурбанмәммет сердар гөврүмини гиң тутды. Эщә йүзленди.

— Ягдайлар нәхили, оглум?

— Кака, гөнимден гелейинми?

— Оглум, диййәниң нәме?

— Ягдайлар говы дәл, кака. Оларың еңсесинден әпет бир гүйч итерип гелйән ялы. Асла тогтамагы, аяк чекмеги биленоклар. Арабакешиң адамлары эдил палач ятыран ялы ятырярлар.

— Ол доңза душ гелмедиңми? — диййп, Жүнейит хан юмрук-ларыны дүвүп, дишлерини гыжырдадып сорады.

«Ол» диймек билен какасының кими назара аляндыгыны Эши сорашман билди. Себәби соңкы вагтларда Сапармырадың ады душманың дилинден дүшмейәрди.

Эши бир хили гөвнүбасыклык билен гепледи.

— Хайсы ере барсаң оны «шу ерде» диййәрлер, «янықжа гөрдүк» диййәрлер, эмма Эймир икимиз нәче агтарсак-да оңа душуп билмедик. Оларың атлысыны сердарындан, сердарыны атлысындан тапавутландырып боланок, кака!

Жүнейит хан ичини хүмлетди. Соңра:

— Өз башыңызың аман гелмеги мениң үчин улы, түкениксиз дөвлетдир, огулларым. Худай халаса оны-да тапарыс. Шу гүн онуң иң соңкы гүни болайса герек — диййп, атыны дебсиләп уграды.

Ханың пикириче эгер ол бу бейиклиги саг-аман эелесе, узаклы гүн гидип дуран ганлы сөвешде өз пейдасына улла-кан бир агдыклык пейда болайжак ялыды. Шонуң үчин-де ол бар гүйжүни жемләп ёкары дырмашярды. Ол иң өңден барярды.

Жүнейит хан бирнәче вагтдан соң, гыш шемалына керпич

диварлары чалажа зарынлап дуран уллакан гүммезиң гапда-лындан чыкды. Ене-де өңе сүрди. Гүммезиң гайрасына гечди. Ол хениз Мазлумхансылу галасының депесине чыкып гөрмәнди. Шонуң үчин-де әхли пикирлерини бирсалым келлесинден гуш учран ялы эдип гойберди-де, бу галаның гөзъетими тутуп дуран үстүне назар салды. Ол бу галаның гарагалпагың әпет улы гонамчылыгыдыгыны эшидипди. Шейле-де болса бейледир өйт-мейәрди. Хер хили гөрнүшдәки: үсти гүммезли, гүммезсиз, жай-лы, жайсыз, башужуна ак, гызыл мата йыртыклары саралан хада тикилен губырларың саны-сажагы ёкды. Үсти хич затсыз, ерден чалажа сайланып отуран губырларың гөрнүши инини тикенекледийәрди. Гайрадан өвүсйән гыш шемалы губырларың үстүниң гарларыны оларың илери тарапына жемләпди. Шонуң үчин-де бу гиң гиден мейдан алабедер болуп гөрүнйәрди. Энда-мыңы жүмшүлдедийәрди. Хан өз янындан: «Гөр, нәхили «мен» диен әрлер ятырлар. Йөне булар ахмыр чекмеселер-де болар. Буларың өмүр сүрен вагтларында большевигем, арабачам ёкды. Булар рахат яшадылар» диййп, тәзе-тәзе пикире чүмүпди. Ол хәзир гөйә ука гиден ялы ягдая дүшүпди.

Оны Эймириң галавутлы-ховсалалы сеси укудан оятды.

— Кака, кака! Бәри чекил, олар галаның үстүне чыкдылар! Гайра тарапдан чыкдылар, кака!

Жүнейит хан бүтин дуркы билен титрәп гитди. Онуң ашагын-дакы аты эесиниң дүшен бу ягдайындан горкуп, гулакларыны кеертди. Уяна зор салды.

Хан назарыны галаның демиргазык тарапына чүй какан ялы эдип дикди. Онуң өчүгси гөзлери өмрүнде биринжи гезек учга-наклап гитдилер.

Ол ерде гөйә ер ярылып, онуң ашагындан әпет бир гүйч бөлек-бөлек болуп зынлып чыкян ялыды. Атлылар, пыядалар голтукларындан гоп берилйән ялы болуп, галаның депесинде йүзден, ики йүзден топар-топар болуп пейда болярдылар. Ёкары чыканлар ыздакыларың гелип етишмеклерине я-да серкердәниң бержек буйругына гарашян ялы губырларың, гүммезлериң, там-ларың арасына сиңип гидйәрдилер. Хачан-да ханың гөзлери элли-алтмыш адамың бәш-он саны пулемёты сүйрәп ёкары чыкандыкларыны, шол бада-да бишен керпичден салнан белент диварың аңырсына гизленендиклерини гөренде, онуң әхли ганы шаглап келлесине урды.

Ол деррев ягдая дүшүнди. Хүжүме гечмән, гөз ачып-юмасы салым сакланса әхли задың элден гитжекдигине гөзүни етирди. Эмма вели бу пулемётлары гөренден соң онуң бу гүнки еңше көпден бәри баглап гелйән умыды говшап башлады. Йөне ол бу говшаклыгы йылан ялы йигренди. Деррев келлесинден чыкарды.

Мыдама хүжүме гечмезден озал гирйән хырсыз, айылганч сыпатына гирди-де, Какабая йүзленди.

— Иним Какабай, яңкы ики мүң атлыны ызына гайтарып, шу ере гелер ялы эт. Тиз бол, иним! Инди гарашмагың вагты гечди.

Ягдайы хандан хем үнсли өлчерип дуран Какабай келлесини этегине салды.

— Хан хезретлери, эгер сиз шу гүммезиң бәрсине гечмесеңиз, мен сизи бу ерде гоюп, бир әдим хем әдип билмерин!

— Иним Какабай! — дийип, хан азм урды. Онуң сеси богук, хырсыз, эйменч чыкды.

Какабай ян бермеди.

— Хан хезретлери, сиз улы илиң сердары... Сиз диңе өзүңизе дәл, бүтин Хорезмине герек.

Гурбанмәммет сердар саг элини гапдалына етирди.

Эщи ара дүшди.

— Кака, ыза чекил! Тама дувлан! Какабай аганыңкы мамла. Онянча Эймир атыны дебсиләп гелди-де, какасының атының жылавындан тутуп, оны Какабайың үм билен гөркезен ерине чекди. Муны гөрен Какабайың йүреги ерине гелди. Ол берлен буйругы бержай этмек үчин атыны ызына өврүрди.

Хан өзүниң бу болшундан утандымы я-да Какабая хем огулларына болан миннетдарлыгыны дашына чыкарып өз әжизлигини аян этмекден горкдумы, гараз бирнәче вагтлап атың үстүнде доңнара-даш болуп, сесини чыкарман, хич киминиң йүзүне серетмән отурды. Онуң өз ызы билен бу ере алып чыкан мүңден говрак атлысы хем хан белент диварың ык тарапына геченден соң, чем гелен ерде гизленмек билен болдулар.

Гурбанмәммет сердарың бүтин дүнйәси, әхли арзувы, умыды, әхли гара гүйжи, хәзир, шу ере, Мазлумхансылу галасының үстүндәки мазарлыкларың арасына жемленипди. Эгер ол шу гезек еңмесе, большевиклерден үстүн чыкмаса, өзүни палтасы даша деген адам дийип хасап этжекди. Йөне ол еңилмек я-да бу ерден басга дүшүп гачмак диен зады келлесине хем гетирмейәрди. Ол: «Гой, хеммәмиз шу кераматлы ерде өлели вели, еңилмәли» дийип, өз янындан ызлы-ызына гайталаярды.

Арадан сәхелче вагт геченден соң чар тарапа униградан атлыларының хабарыны алып, Какабай ханың янында пейда болды.

— Хан хезретлери, үч пулемёт билен ики мүң атлы галаның үстүне чыкып гелйәрлер...

— Болупдыр, иним Какабай...

Соңра ол огулларына йүзленди.

— Эщи, Эймир, икиңиз яныңыза йүз атлы алың-да, шу ерде галың. Душман хилегәрдир. Онуң атлыларының бир топары өврүлип, ызымыздан гелаймеги-де әхтималдыр. Хабардар болуң. Гөзүңиз япының йүзүнде болсун.

Эщи бир зат диймекчи болуп гултунды. Хан муны гөрсе-де, гөрмезлиге салып, Какабая тарап бакды.

— Иним Какабай, ханы атлыларың гелмеди-ле?

Какабай гыссанды. Илерисине серетди. Эййәм телпеклери гөрнүп угран атлылара гөзи дүшенден жанына арам гирди.

— Ине, хан хезретлери, ине, гелдилер.

Сәхел вагтың ичинде үч мүңдең говрак атлы, үч пулемёт галаның үстүнде пейда болды.

— Иним Какабай, онбашылардан башлап, әхли серкерделери чагыр. Деррев гелсинлер.

Ала гөз, ёгын бурун, хырсыз серкерделер деррев ханың өңүнде пейда болдулар. Баш эгип, тагзым этдилер.

Хан хер сөзүни оларың үстүне даш оклан ялы эдип оклады.

— Адамлар, худай бизе шу өвлүйә бабаның үстүне гелип, дин гылыжыны чалмагы буйрупдыр. Мунуң өзи йөне ере дәлдир. Бу болуш худайың бу гүн бизе гүлүп бакышының аламатыдыр, бизе еңиш багышламагының аламатыдыр. Шонуң үчин-де биз — онуң бенделери болуп — бу гүн дин гылыжыны гайгырман чалмалыдырыс. Бу белент галаның — гарагалпагың кераматлы өвлүйәсиниң гайра чети душмандан долы. Бу ерде өлен шехит болмалыдыр. Уруш мейданындан гачаның болса дат гүнүне! Онуң башы өлүмли, малы талаңлыдыр. Шу ерде биз я алмалыдырыс, я хеммәмиз шехит болмалыдырыс. Ене бир гүррүң бар: Кимде-ким бедиркентли арабачы Сапармырадың келлесини гетирсе, ол адамы бәш йыл мөхлети билен Көнеүргенже хан этжек. Онуң дашындан-да он мүң теңңе күмүш пул бержек. Адамлар, шу гүррүңи эшитдим-эшитмедим диймәң. Хәзир болса пулемётлары бир букуда пугта жайлашып атар ялы этмели-де, сеп-сеп болуп, душманың үстүне чозмалы. Я өлмели, я алмалы...

Гурбанмәммет сердар эсасы сөзүни гутаран бадына серкерделериң еке-екеден адыны тутуп, хайсының хайсы ерден хүжүме гирмелидигини айтды.

Гадымы галаның депесинде, гарагалпак гонамчылыгында деге-деге ятан губырларың арасында Хорезм тарыхында болуп гечен сөвешлериң иң айылганчларындан бириси башланды.

Өңинчә чозанлыклары үчин хан атлыларының ховасы белентди. Олар пулемётларың, төверек-дашдан атылян түпеңлериң голдамагы билен арадакы мейданың ортасына етйәнчәлер сә-

гиимэн гитдилер. Эмма хачан-да хан атлылары ёлы орталанларында гайрада жемленен атлылар пулемётларыны, түпеңлерини гөз ачып-юмасы салымда бирден ише салдылар. Хан атлылары ёлы кесилен гоюн ялы болуп, бирден аяк чекдилер. Өңдәки адамларың, атларың көпүси йыкылды. Хан атлылары деррев сеплерини боздулар: көпүси атларың маслыкларыны, өлен ёлдашларының мейитлерини пеналап, багырларыны ере бердилер. Көплери ерден сәхелче галып дуран губырларың гапдалына гышардылар.

Атышык хер демсайы гүйжәп уграды.

Арабакешиң адамларының эмай билен, ынамлы әдимлер билен өңе сүйшүп башландыгыны гөрен Жүнейит ханың гоңжуна гор гуюлды. Ол нәме үчиндир сәхелче вагтың ичинде атына ики гезек мүнүп дүшди.

Пулемётлардан, бәшатарлардан атылян оклар чабга ялы ягярдылар, букуда атып ятанларың келлелериниң яныны тозадып гидйәрдилер. Ятырылан атлары тисгиндирип турузярдылар, яралаярдылар, гырярдылар. Ики тарапда хем бу оклар адамлары хем атлары палач ялы ятырярды. Бу ганлы чакнышык башлап арадан сәхелче вагт гечип-гечмәнкә губырларың ыгасындакы гарлар гызыл реңке гечдилер.

Жүнейит хан эериң гашындан ики эли билен тутуп, маңлайыны ата диреди. Муны гөрен Какабай онуң өңүне шол демде отуздан говрак атлы гечирип гойды. Олара ызыны үзмән атмагы буюрды. Шейдип ханың өңүни пеналандан соң, Какабайың өзи-де тәзеден атып башлады. Эмма онуң жам ялы гулаклары ханың тарапындады.

Жүнейит хан шу дуршуна өзүнден, ишиң гидишинден нәразыды. Илки әдимден иң соңкы япышалгасы болан бу сөвешден, онуң гарашаны чыкмады. Атлыларының орта ёла ченли гидишлерине хан догры баха берди: олар өңден гаршылык гөрмәндиклери үчин шейдип гитдилер. Өңден ок атылып башлан бадына атлылар багырларыны ере бердилер. Жүнейит хан башга зада гарашярды. Ол: атлылар шу барышларына душманың атлыларының көпүсини гырарлар, галанларыны болса галаның үстүнден дүшүп гачмага межбур эдерлер дийип чак эдйәрди. Эмма бу затларың хич бири-де чөллүкдәки салгым ялы болуп ызындан етдирмеди. «Нәме этмели? Ыза чекилмек мүмкин дәл. Ыза чекилмек өлүм билен барабар. Ыза чекилмек Хорезмден эл ювуп чыкмакдыр. Ер-юрды терк эдип гитмекдир» диен пикирлер келлесине геленде гыздырма тутян ялы болуп, ханың дишлери шакырдады. «Онда нәме, шу ерде шехит болмалымы? Эщини, Эймири, эли яраг тутаның хеммесини шехит этмелими? Ек! Ек! Мен өлүп, мениң огулларым, атлыларым өлүп, арабакешиң дири

галмагы акыла сыгжак зат дәл! Шейтсек бизи габыр хем кабул этмез. Чыкарып ташлар!»

Бу гелнен карар — онуң худайың өңүнде эден касамыды. Шу өвлүйәниң үстүнде дуруп, онуң ичен антыды...

Мазлумхансылу галасының депесиндәки әпет улы габрыстанлыгың үстүнде гидип дуран ганлы сөвеш барха гызярды. Түпеңлериң, пулемётларың, ахыркы демлерини алян агыр яралыларың, ялары атларың сесинден асман-земин лерзана гелипди. Өлүлер дирелип, бу зензелә өз сеслерини гошян ялы бир эймендирижи ягдай эмеле гелди.

Сапармырат билен Шайдаковың адамлары от совруп, агыр әдимлер билен пайхаслы, ынамлы йөрәп, өңе тарап гелйәрдилер. Бу гөрнүш Гурбанмәммет сердарың демини даралтды. Ол дем алмага хова етмейән ялы агзыны ачды. Хан хич киме хич зат диймән, хич киме хич хили маслахат салман, хич кимден харая гарашман, бирден тисгинип гиден ялы болды-да, гөзлерини гиңден ачып, эерин гашына япышды. Еңиллик билен атланды. Гапдалындакы эгри гылыжыны ялаңачлады-да:

— Мухаммет ымматы боланлар мениң ызыма дүшүң! — дийип, хырсыз, айылганч гыгырды. Соңра:

— Я, Алла! Я Мухаммет пыгамбер! — дийип, гайрадан сүйшүп гелйән гошуның орта гүрпүни назарлап, үшәп, титрәп дуран атыны дебсиледи.

Бу аралыкда Гурбанмәммет сердарың йүзүне назары дүшен Какабайың депе сачы дүйрүкди. Ол ханың йүзүнде хенизе ченли гөрмедик сыпатыны гөрди-де, нәме этжегини билмән, бирбада өзүни йитирди. Өзүни хетденаша зорламак билен өңки каддына гелди. «Ханы халас этмели!» диен нетиже чыкарды. Ол шол демде янындакы атлылара:

— Ханың өңүне гечип, оңа пәсгел бериң! — дийип, буйрук берди. Өзи болса, йүзүниң угруна ылгап, голайдакы Эщи билен Эймириң янына барды.

— Хан хезретлерини халас эдиң, инилерим! Оны саклаң! Сизден башганың бу ише богны ысмаз! Ол гөни өлүмиң үстүне баряр. Онуң реңки-пети үйтгәпдир. Тиз болуң, инилерим.

Эщи, Эймир, Какабай үчүси үч ерден ханың ызындан ковдулар...

Соңкы демде Гурбанмәммет сердарың гөзлериниң өңи гараңкыран, онуң болшунда акылы булашан ялы бир ягдай эмеле гелди. Аягының ашагындакы ер титрәп гиден ялы, асман-земин бири-бири билен гапышан ялы болды. Нәме үчиндир ир бахаркы Хорезм гөз өңүнде пейда болды. Хорезм гүр баглары, реңкибе-рең гүллери, башы асмана етип отуран мүң яшан гүжүмлери билен бирден гөге гөтерилди-де, ёкары чыкып, Жүнейит хандан

барха араны ачып уграберди. Хан өзүни йитирди. Акыла сыгмаян бу ваканың өңүни алмак үчин ол бир затлар гыгырып. Хорезми ёкары чекип, өзүнден дашлашдырып барян танапы кесмек үчин атыны дебсиледи. Эдил шу вагт хем онуң йүзүне Какабайың гөзи дүшүпди.

Какабай ханың ики оглуны өңүне галкан эдип гетиренде хан өңүндәки өзүне пәсгел берйән атлылары ики тарапа бөлүп, яңы оларың арасындан сайланыпды. Ол адамлара гамчысыны булайлап, гөзлерини алардып, газаплы хайбат атярды. Шу вагтың өзүнде-де Эщи атыны дебсиләп гелип, гөз ачып-юмасы салымда какасының атының жылавындан япышып, атың башыны ызына өврди.

Эщи бу иши эдип дурка Эймир какасына гыгырды.

— Кака, бизи киме ташлап, өзүң өлүмиң үстүне барярсың?

Эщи-де:

— Биз саңа нәме яманлык этдик, кака? Бизиң этмишимиз нәме?! — дийип, доганының сөзүни алып гөтерди. Огулларының бейдип бир гулакдан гөчмеклери ханың думанлап дуран келлесини айдынлашдырды. Акылыны дурлады. Ол хопугып, укудан оянан ялы гөзүни гырпылдадып, огулларының йүзүне серетди. Онуң бу середишинде белли бир маны ёкды.

Бу ваканы бир әдим аңырракда сынлап дуран Какабай чалажа самырдап, худая алкыш окаярды. Онуң маслахаты боюнча ханы окдан сова ере элтдилер.

Хан огулларыны сынлап чыкмак билен бир агыз сөз хем айтмады. Ене-де агыр башыны ашак гойберди.

Гайрадан гелйән эпет гүйч — ер сүйшен ялыды. Бу гүйжүң өңүнде дурмага богны ысмадык хан атлылары Гурбанмәммет сердарың душундан гачып гечип, илерлигине — бу ере гелен ёллары билен ыза чекилип уградылар. Хан ыза чекилйән илкинжи топарлары гөрүп гөзүне яш айлады. Эмма ол элинден хич зат гелмежегине гөзи етенден соң хырчыны дишләп, өзүни доң ере гойберди:

Какабай Эщи билен Эймири өз янына үмләп чагырды.

— Инилерим, «Оюнчы утуланыны билсе ягшы». Ханы бу беланың ичинден алып гачың. Өзүңизем тиз болуң, инилерим.

Какабай буларың ызына дүшди. Ол ики яш йигидиң ортасындан барян били ики бүкүлен, ягырнысы хөкгерип дуран, маңлайы эриң гашына дегип-дегип гидйән гожаны гөренде ене бир гезек гөзүне яш айлады.

Сапармырат билен Шайдаковың атлылары оларың сөбүгине дүшүп уградылар.

Шейдип, Жүнейит хан ады билен таналян Гурбанмәммет сердарың Хорезмден иң соңкы өрки үзүлди...

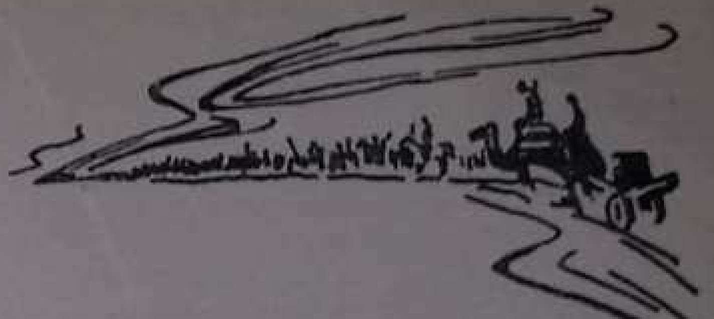

ИКИНЖИ БӨЛҮМ

В-517.—8

ЁЛЛАР! ЁДАЛАР...

1

Гарагалпак партия гурамасының, Дөртгүл ревкомының карары билен бу ерлерде пейда болан Хожабек Айымбетов Дашховуз гурамасының карарының эсасында Көнеүргенже иберилипди. Ол Сапармырадың көмеги, тапгырлыгы билен Көнеүргенжиң пагта заводына ише ерлешипди. Өз иллеринде довам эдйән говгалы гүнлерден айра дүшен бу гужурлы адамың, ылайта-да Сапармырат ызына гайданда соң, ичи гысып башлады. Ол хич ере сыгмады, хич ерден, хич затдан канагат тапмады. Гүндизлерине хер ничик ягшыды: башыны галдырман ишлейәрди. Агшамаралар тәзе танышлар агтарярды, пикирдеш адамлары дашына үйшүрйәрди. Йөне-вели узак гыш гижелерини гечирмек агырды. Узаклы гүн яданы үчин ирден ятарды. Гиже сагат ики-үчлерде оянарды. Шундан соңра уклап билмезди. Гижәниң бу вагтлары ише гитмек я-да адамлар билен гүррүң гечирмек мүмкин дәлди. Түкениксиз, пикирлериң ызы үзүлмез кервени гелип гечер дурарды.

Соңкы гүнлериң йыгы-йыгыдан чалшып угран баш айландырыжы вакалары онуң халына етишдилер. Ефимовың адамлары тиз-тизден гелип уградылар. Хат алып гелйәрдилер. Дилден айдылан табшырыклары айдярдылар. Хер хат, хер табшырык болса тәзе-тәзе везипелери өңде гойярды. Инди Хожабек Айымбетов үчин гиже-гүндизиң йигрими дөрт сагады етмезчилик эдйәрди.

Хожабек Айымбетов Дурды уссаның тапып берен жайына үч ай мундан өң гөчүп гелипди. Бу жай шәхериң гүндогар дервезесине голай ердеди. Хер тарапдан говуды: эмма улы бир етмезчилиги-де барды: оңа гирмек үчин ховлының ичини узабоюна

йөрәп гечмелиди. Бир гүн Дурды усса геленде Хожабек бу хакда онуң билен пикир алышды.

Усса шейле дийди.

— Шу гүн мениң гелшим хем шу себәплиди, Хожабек. Нәхили маслахат берйәрсиң, башга бир аматлырак жай гөзләлими я-да бу жайың гапысыны көчеден ачдыралымы?

— Әгер хожайын разы болайса...

Дурды усса ынамлы жогап берди.

— Адамың янында эдип болмажак иш ёкдур. Онсоңам хожайын эрбет адам дәл. Бир зат дийсек ер депип дурмазмыка дийййәрин...

— Онда шу жай боляр.

Шейле хем болды.

Дурды усса хер эдип-хесип эдип, ахырсоңы сөзүни гөгертди. Ине, инди Хожабек, гапысы көчә ачылян шу тәзе жайында гиҗәниң яры болан вагты Дурды усса, Досмет экә, заводда ишлейән дөрт-бәш саны ёлдашына гарашып отырды.

Адамлар узак гарашдырмадылар.

Хожабек олары ягдай билен гысгача таныш этди.

— Дашховуз гурамасының ёлбашчыларындан бири болан, бизиң достумыз Сергей Михайлович Ефимовың иберен адамсы Салай эке өтен гиҗе гелип гитди. Хәзир мен сизи Ефимовың иберен соңкы гөркезмеси билен танышдырмакчы: Мазлумхансылувда Жүнейит хан әхли гүйҗүни йыгнап, «Я алмалы, я өлмели» сөвешини гуряр. Ягны Жүнейит хан Шайдаков билен Сапармырадың өңүнден чыкяр. Эмма Шайдаков билен Сапармырадың өз гүйҗи-де кәнмиш. Онуң үстесине-де өзбеклер, гарагалпаклар хем оңа көмекчи гошупдырлар. Уруш гаты айылганч болҗакмыш. Гараз, гепиң гысгасы, биз ики эсасы везипәни Көнеүргенч обаларындакы өз адамларымыза етирмели. Буларың биринҗиси: хан ызына гачып гайданда обалардан адам хем тапмасын, зат хем. Адамлар ота-чөпе сиңсинлер. Яш етгинҗеклери гачырсынлар. Атларыны гизлесинлер. Обадакы Жүнейде көмек берйҗек улы байлары гөз астына алсынлар. Олары хана көмек берип билмез ялы ягдая салсынлар. Бу бир. Икинҗи везипе болса хер топар белли бир ерде ики-үч адам гойсун. Олары өзлериниң иң ынамлы адамларындан сайлап гойсунлар. Бу ики-үч адам белли бир ерде болмалыдырлар. Бизиң хабарларымызы ол топарлара, ол топарларың хабарларыны бизе етирип дурмалыдырлар. Бу икинҗи везипәниң максады шундан ыбарат: Сапармырат билен Шайдаков Көнеүргенч топрагында хич хили яраглы гаршылыга сезевар болмалы дәлдир. Ине, шуны адамлара етирмек герек. Заводы мен өз үстүме алярын. Ене-де ким нирә гидип билҗек болса, хәзир өз агзы билен айтсын.

Көнеүргенч обаларының хеммесинден хабарлы Досмет экә шейле дийди.

— Көнеүргенҗиң обалары бири-бириңден өрән узакда. Шонуң үчин-де мен гүндогаркы обалара гидейин. Усса-да гүнбатара гитсин. Бизиң икимизе хачан гитдиң, хачан гелдиң диен болмаз. Йөне вели сен өз ишчи ёлдашларыңы шу голай-голтумдакы обалара ибер. Олар гич галса ики гүнден ишлерини битирип доланып гелерлер. Оңа ченли өзүң оларың ёкдугыны билдирмеҗек боларсың. Билселерем бир бахана тапарсың.

Хожабек Айымбетовың хем-де Досмет экәниң сөзлерини макуллап, хер ким өз гитҗек ерини белли этди. Адамлар хәзириң өзүнде ёла дүшмәге тайярдыкларыны айданда, Хожабек шейле дийди:

— Сиз Көнеүргенҗиң халкына ене-де бир зады айдың: бизиң шу этмели ишимиз Тагтада, Порсыда, Гарайылгында, Дашховузда, махласы хемме ерде эййәм иш йүзүне гечирилди. Дашховуз билен арамыз гаты узак боланы үчин бизе хабар гич гелип етишди. Шонуң үчин-де биз тиҗенмели. Бу гүнки иши эртире гоймалы дәл. Шейдип биз Сапармырат ага дагыны мынасып гаршыламалыдырыс.

...Өрән жогапкәрли, улы маңылы табшырык билен гиденлер бармалы ерлерине вагтында барып етдилер. Өңден таныш, мукаддес ише баш гошан ёлдашларыны тапып, ашаклык билен ише гиришдилер. Көнеүргенҗиң узак хем якын обалары өрүшди. Жанланды.

Узаклы гүн хем-де гиҗәниң бир вагтларына ченли Мазлумхансылу дүзлүгинде довам эден ганлы сөвеш большевиклериң хайрына тамамланды. Жүнейит хан гачды. Экине чозуп гелйән агыр сүри ызына серпиген ялы болды.

Сапармырат билен Николай Алексеевич Шайдаков Мазлумхансылувың депесиндәки гонамчылыгың илери четине гелип саклавдылар. Оларың үстлериндәки гейимлери шылха-шылхады. Сапармырадың уллакан гара телпегиниң түйлери салланышып ятырдылар. Узаклы гүнүң довамында деген оклар икисиниң-де еңлерини, сыйларыны, баш гейимлерини элеме-дешик эдипдилер. Бу затлара, онсоңам агыр ядавлыга гарамаздан Сапармырадың-да, Шайдаковың-да кейплери көкди.

Сапармырат Шайдаковың эгнине элини гойды.

— Эшидйәрмиң, Шайдаков, ат аякларының сеслери кеҗебе жаңының сеси ялы болуп, барха бизден дашлашып баряр. Диңле, барха дашлашяр...

Шайдаков төвереге диң салды. Догурдан-да бирейййәм депесинде пейда болан әпет Айың ягтысына чалаҗа агарып ятан дүзлүгиң доңуна дегйән ат аякларының сеслери барха бу ерден

узаклашярды. Дүзлүгин Ай ягтысына гөрүнйән әхли еринде хан атлыларының улулы-кичили топарлары чалажа салгымланып, булут ялы барха илерлигине сүйшүп барярдылар. Шайдаковың гөзүне асман өз йүзүндәки гара пердесини сырып, Мазлумхансылу дүзлүгинде болуп гечен ваканың нетижесини, хан Жүнейдиң гачып баршыны сиңе гөзден гечирйән ялы болуп гөрүнди.

Николай Алексеевич гөйә өз-өзи билен геплешйән ялы аркайын хем-де аладасыз гүрледи.

— Гачярлар, Сапармырат, гачярлар! Ызларыны гөзлемәге милт эдип билмән гачярлар. Мунуң өзи оларың халкдан үзңедигиниң, дашдыгының шаяды дәлми нәме?! Мунуң өзи халкың гөвнүнден турмасаң, ахырсоңы шейле болҗакдыгының айдың мысалы дәлми нәме?! Гардаш җан, халкы таякламалы дәл. Халкың аладасыны этмели. Халк нәмәниң нәмедигине инди дүшүнйәр. Муңа гарагалпак халкы мысал дәлми нәме?!

Ол хас жошды.

— Билйәрмиң, Сапармырат, биз шу сагатда, шу минутда бейик бир тарыхы дөврүң гапысыны ачып, оңа илкинҗи гадам басдык. Биз иң багтлы адам, Сапармырат! Шейле багт хеммә етдирйән дәлдир!

Николай Алексеевичиң днен вагтыды. Ол яшды. Гуҗурлы-гайратлыды. Дамарларындакы ганы хыңзап, җош уруп херекет эдйәрди. Хәзир болса онуң йүреги чалт-чалт урярды. Гөвни галкып, ёкардан Мазлумхансылу мейданыны сынлап дуран Айың төверeклеринде ганат какярды. Узаклы гүнләп агзындан бир дөвүм чөрек гечирмәндигине, бир ювдум гызгын сув ичмәндигине гарамаздан, хәзир онуң сүңңи еңилди. Учайҗак болярды.

Гурбанмәммет сердарың нәхили эрҗел адамдыгыны, онуң ызына тиркәп гелен атлыларының нәхили дережеде ачгөздүклерини, Мазлумхансылу сөвешинден оларың нәмә гарашяндыгыны, бу сөвешде үстүн чыкмак үчин оларың өз динлерини, иманларыны, гара гүйчлериниң хеммесини гайгырман орта атандыкларыны Шайдаков хеммеден говы билйәрди. Ол шунуң билен бирликде бу сөвешиң Жүнейит ханың тарыхында иң айгытлы сөвешдигини хем билйәрди. Халкың гүйҗүниң бу бөведи-де бөвсүп гечендиги Николай Алексеевич Шайдаковы ченденаша бегендирди. Ол, элбетде, дүйпли хем агыр яраланан мөҗегиң өз сүренине гирип дек ятмаҗагыны билйәрди. Энтек өңде ялынлы гиҗелериң, гызгын гүнлериң дурандыгы, җан алып, җан бермели гөрешлериң гарашяндыгы Шайдакова мәлимди. Эмма ол хәзир азаҗык-да болса, гөз ачып-юмасы салым-да болса түйс йүрекден болан бегенҗини дашына чыкармагы макул гөрүп, Сапармырадың элинден тутуп, онуң бармакларыны шатырдадып дөвере гетирди.

— Шейле ажайып еңиш, әхли чекилен зәхметлери, кынчылыклары, ерине саляр, Сапармырат! Яшасын еңиш! — дийип, бегенч билен гаты сесленди.

Сапармырат элини Шайдаковың элинден силкип алды-да, Мазлумхансылу галасының белент депесинде илерлигине гарап, бар зады ятдан чыкарып, чага ялы йылгырып, умытланып дуран Шайдаковы гөдеклик билен гуҗаклады.

— Догры айдярсың, Шайдаков, биз өрән багтлы адам! Биз асырлар бойы ики бүкүлип гелен Хорезм дайханларына бахасына етип болмаҗак азатлык гетирйәрис. Хей, шундан белент хем багт болармы! Бейле диймек агызда аңсат, Шайдаков! Хава, доганым! Шейле! Инди Хорезмиң халклары аркайын дем аларлар. Олар өзлери үчин ишләрлер! Багтлы боларлар. Фрунзе, Куйбышев ёлдашларың айданлары гелер. Лениниң айданлары гелер. Вах, доганҗыгым, шу вагтлар он секиз-йигрими яш дийсене! Он секиз, йигирими яшлылар мениң хәзирки яшыма етенлеринде юрт, гөр, нәхили болар? Төвереге середип, гөзел гөрнүшден доюп болмаз! Худай, гаррасак-да, ол гүнлери гөрмеги бизе көп гөрмесин! Хава, доганым, яшасын еңиш! Яшасын азатлык! Бу илкинҗи еңиш билен Шайдаков доганым, сени гутлаярын! Гой, бу еңшиң ызына йүзлерче, мүңлерче еңишлериң кервени тиркелсин! — дийип, Сапармырат Шайдаковың билинден тутды-да, оны чага ялы эдип, төверегинден айлап, пырландырып башлады.

Шайдаковың:

— Дур, дур, башымы айладың, айы! — дийип, гыгырян сеси Сапармырадың бир ол гулагының, бир бу гулагының агзында яңланярды.

Көне галаның үстүнде дуран адамларың сан-сажагы ёкды. Оларың өң хатардакылары өз ёлбашчыларының бегенишип дурушларыны гөрүп, айдышян сөзлерини эшидип, гуванчдан яңа ики болуп билмейәрдилер. Олардан бир топары үйшүп гелдилер-де, гөйә озалдан өвредилип гойберлен ялы, Шайдаковы Сапармырадың элинден бошатдылар. Соңра икисини-де гөтерип, ёкары зыңып, гапып башладылар. Чар тарапдан бегенчли сеслер яңланды. Сапармырат билен Шайдаков рухубелент, улы еңишден ылхам алан ёлдашларының улы-улы топарларының депесинде узак вагтлап гайып гездилер.

Адамлар ахыры көшешдилер.

Йигитлериң шатлыгы долусы билен Сапармырадың йүрегине җайлашды.

— Шайдаков, бу вагт бу гочаклар Хыва көшгүне сүрмели дийсеңем сагынҗек дәллер! Шу гызгыны билен хан байталың сөбүгине мүнсек нәдйәр? Бу иш сениң диңе бир агыз сөзүңден асылгы!..

Айылганч совуга гараман гап-гара дере батан Шайдаков бугарып дуршуна Сапармырадың бу сөзүни макулламады.

— Йигитлерем, атларам ядады, Сапармырат. Хич зада гараман, адамлара хем атлара дынч бермели. Эртир ирден туруп, сөвешиң жемини жемлемели. Ир сагат он бирде-де ёла дүшерис. Мениң пикирим-ә шейле, Сапармырат. Шу вагт, гижәниң ичинде кованың билен хич хили дүйпли иш битирип болмаз.

— Сениңки макул, Шайдаков! — дийип, Сапармырат онуң билен разылашды.

Агыр гошун дынч алмага гиришди.

Совук гүйжейәрди.

Хемме йылдыз Мазлумхансылу галасының депесине сүйшүп гелен ялыды, олар улудылар, шөхлелидилер.

2

Көп вагтдан бәри өңе дызап, Мазлумхансылувда айгытлы еңиш газанмага әхли гүйжүни жемләп Гурбанмәммет сердарың палтасы даша дегенден соң, ол, гөйә саңгаты гара даша өврүлен ялы болды. Онуң якын адамлары бу гара дашы атың үстүнде беркидип жайлашдырдылар. Ыза тарап алып гачдылар. Оны «арабакешиң гарамаякларының» элине дүшүрмезлик үчин эллеринде барыны этдилер. Онуң өңүнден, ызындан, ики гапдалындан мүңлерче атлы йөретдилер. Алагөз, хырсыз адамлар Жүнейит ханы бу одуң ичинден саг-аман алып чыкмак үчин өз жанларындан гечмәге-де разыдылар. Бу атлыларың ичинде, ханың көне гвардиясыны хасап этмесек-де, казак офицери Ситников-да, гарагалпак ханы Магсым хан-да, Хорезмиң мен диен байлары-да, ханлары-беглери-де, гоңшы дөвлетлериң биркисиниң векиллери-де барды. Оларын-да өз якын адамлары янларындады. Булар жанховлуна дүшен, аякларының ашагында депеләп йөрен ерлери бир тарапа сүйшүп барян адамларды. Олар еке-екеден аланында өзлериниң диңе байлыкларындан башга хич затдыкларыны билйәрдилер. Өз эллеринден хич зат гелмейәндигине гөз етирен адамларды. Буларың гөз гуванжы, бар умыды бедиркентли Гурбанмәммет сердарды. Гелжек гүнлери үчин бу рехимсиз, доңйүрек аксакгал олара хова билен сув нәхили дережеде герек болса, эдил шолар ялы герекди. Чүнки бу адамлар айгытлы гөрешлериң өңделигини билйәрдилер. Бу гөрешлерде болса Жүнейит хан олар үчин тапдыргысыз гүйчди, пәхимли сердарды, зерур акылдарды.

Ягырнысы хөкгерип дуран бу аксакгал болса ики эли билен эериң гашына берк япышып, жансыз, шөхлесиз гөзлерини атың

ялындан айырман, агыр, хум ялы башыны бир гезек хем ёкары галдырман сүрүп гелйәрди. Онуң бар дүшүнжеси, бүтин дүнйәси шу вагт эериң гашында, атың ялында жемленипди. Шонуң үчин-де онуң назары атың бойнуны дешип гечәйжеге, эллери эериң гашыны гыса-гыса күл-оврам эдәйжеге меңзейәрди.

Гара даш Мазлумхансылу галасындан дашлашдыгыча, арадан вагт гечдигиче юваш-ювашдан эрәп башлады. Өзүниң хер бир алян деми, атың доң ере басян хер бир әдими оңа тәзеден жан берйән ялы болуп гөрүнди. Онуң беденине гызгын яйрап, доңы чөзүлип, пикири-де бир дуран ериндeн гозганып башлады. Эгер-де шу деме, шу пурсада ченли ковгучылар ызындан етип, оны гылычлап болсалар, элбетде, Жүнейит хан «вах!» диймән жан берерди. Арман чекмәге етишмән өлерди. Гара даш чымпытрак боларды. Хан өленине-де гынанмазды, хас догрусы, гынанмага-да етишмезди. Эмма вели инди, акылы дурланып, эднамына гызгын яйрап башландан соң, онуң ягдайы-да бүтинлейин үйтгешди. «Эгер мен яңы, Мазлумхансылу галасының үстүнде өлен болсам, ил ичине абрайлы геп-гүррүң яйрарды: Гурбанмәммет сердар, гурбаны болдугым Мазлумхансылу өвлүйәсиниң гонамчылыгының ортасында дин гылыжыны чалып йөрен вагты өлүпдир. Шехит болупдыр. Бу абрайлы өлүм. Ахырсоңы хеммә-де шейле абрай билен өлмеклик несип этсин. Онуң жаны женнете барыпдыр дийип, гүррүң эдердилер. Бу болмады. Мениң өмүр танапым узын экен. Инди мен аңсатлык билен өлмерин. Мен инди ики эссе газап билен гөрешмели. Ар алмалы...» Ол шейле маңыда пикир эдип башлады. Бу пикирлер, бедендәки гызып угран ганлар оны барха хакыката голайлашдырярдылар. Төверекдәки ягдая дүшүнмәге, ондан нетиже чыкармага көмек эдйәрдилер.

Гурбанмәммет сердарың хәзирки ягдайы, пикирлери «Чыкмадык жанда умыт бар» диен маңының төверегине жемленипди. Эмма вели хениз бу умыдың өңүнде думан барды, ол месе-мәлим, ачык-айдың болуп гөзе гөрүнмейәрди. «Мен Хорезминиң эли яраг тутаныны өңе сүрдүм. Илиң малыны, задыны жемләп, хеммесини урша харч этдим. Ене-де болмады. Пелек бизе гүлүп бакмады. Худай ялкап, Пыгамбер голтугымыздан гөтермеди. Элбетде, Худай шейле болмагыны исләндир-дә... Бу гүн көп адам хеләк болды. Көп машгала етим галды...»

Онуң эдип гелйән пикири шу ере етенде яңкы умыдың өңүни тутуп дуран думан бирден сырылды. Жүнейит хан атың үстүнде мөй сокан ялы болуп, бүтин гөвреси билен тисгинип гитди. Мүнүп отуран аты-да горкуп, гулакларыны кейкертди. Ханың өли, жансыз гөзлери учганаклады. Хан өз-өзүниң үстүне хүжүм эдип башлады: «Эй, сердар, сердар, саңа-ха инди «вай эже!» дийип,

аглабермек галыпдыр. Бу нәхили масгарачылык? Бу нәхили эжизлик?! Бу нәхили йүзүгарачылык?! Бейле затлар хенизе ченли сенде асла гөрлен-эшидилен зат дәлдир-ле? Ёк, сердар, сен «эжемоглулардан» дәлсиң! Шуны билип гой! Гарамаягың өлен-йитенине бейле юкайүреклилик билен эңрежек болсаң, сенден сердарам болмаз, ханам болмаз. Башыңы белент тут, Гурбанмәммет сердар! Юрдуңы элиңде сакла. Галаңы гора .Сен Магсым хан дәлсиң, сен награ тартаңда дүнйәни титредйән Жүнейит хансың! Эгер бал акян юрдуңы горап, саклап билмежегиңе гөзүңи етирсең, бир чете чекилип юрды отла! Депеле! Күл эт! Юрт саңа несип этмедими, гой, ол салпаяк арабакеше-де несип этмесин! Шайдакова-да несип этмесин. Асла менден башга ики аякла несип этмесин! Янсын, юмрулсын! Гой, менден соңра дөрежек ханлар: «Гурбанмәммет сердар мерт хан экен! Бизе-де шейле атлы-абрайлы хан болмага худайың өзи көмек этсин» дийсинлер. Сен өз пикириңи, гөвнүңе дүвениңи иш йүзүне гечир. Бу угурда гарамаягың он-йигримиси хеләк болярмы, он мүңи, йигрими мүңи, хеләк болярмы, онуң билен сениң ишиң болмасын! Соңуны саян батыр болмаз сердар! Юкайүреклилик эжиз адамларың пайыдыр, сердар!..»

Айың ягтысына гарк болуп ятан гиҗәниң алагараңкысы көп сырлары гизлейәрди. Эмма вели Гурбанмәммедиң ала гөзлери төверек дашы сынламак билен бирнәче затлары аңшырды. Какабай атың үстүнде ики бүкүлип, иң якыныны җайлап гелйәне чалым эдип барярды. Хан өзүниң иң якын адамсындан бирнәче вагтлап гөзүни айрып билмеди. «Мен мунуң гөвнүне дегдим. Бу мениң элим-аягым ахыры. Әй, зыяны ёк, ишлери бирйүзли эдемден соң, мунуң гөвнүни тапарын...» дийсе-де, хан ене-де ондан назарыны совуп билмеди. Какабай хәзир атың үстүнде отурышына гайгы-гамың, хасратың, чөкгүнгөвүнлилигиң аламатына меңзейәрди. Бу болуш хана гаты гүйчли тәсир этди. Ол еңлишиниң әхли айылганч суратларының, ыза гачмаклыгың әхли масгарачылыгының җанлы суратыны Какабайың шу сыпатында гөрди. Ханың депесинден совук сув гуйлана дөнди. Ол деррев Какабайдан гөзүни совды. Эши билен Эймириң гөрнүшлери-де Какабайыңкыдан говы дәлди. Олар совуга чыдап билмән, атың үстүнде бүкүлишип отырдылар. Оларың хем маңлайлары эериң гашына дегәйжек-дегәйжек болярды. Улы байлар, Ситников, Магсым хан дагы-да сеслерини чыкарып билмән, гапдалдан сүрүп гелйәрдилер. Көп мейданы тутуп барян атлыларың хеммеси биле гошулып, гоюн сүрүсиниң сува эңишлери ялы болуп барярдылар. Сесъетим ерлерден, атлыларың өзара эдйән давалары, бири-бирлерине эдйән гахарлары, сөгүнчлери гулага гелйәрди. Ядав, ач атларың сыртына дегйән гамчылар чырпының сеси ялы гулагы-

ны дешере гетирйәрди. Атлылар бири-бириндеи озжак болуп, бар гүйчлерини сарп эдип, өңе дызаярдылар. Гөзъетимдәки әхли херекет чаласынды, адамлар умуман әпет кән гөлегчи топарына меңзейәрдилер.

Хан ене-де бирнәче вагтлап, башыны ашак салып, пикире батып гитди. Ол бу баршына гелҗекки ягдайы барада ойланярды...

— Иним Какабай, ханы каддыны дикле! — диен сөзлер агзындан чыканда, хан өз сесине, әхеңине гулак салды. Өз сеси өз гулагына мүйнли адамың, дили гысга адамың сеси ялы болуп эшидилди. Муңа ханың гахары гелди. Шонуң үчин-де ол тәзеден:

— Иним Какабай! — дийип сесини дүзетди.

Ханың илки йүзленмелеринден соң онуң алкымында пейда болан Какабай:

— Лепбей, хан хезретлери — дийип сесленди.

Хан батлы барян атың үстүнде гөвресини бир тарапа гышартды-да, Какабая йүзленди.

— Иним Какабай, шу хәзир бизиң ызымызда ковгы бармы, ёкмы, ине, шуны аныкла. Ыза тарап он-йигрими атлы ибер. Эгер ёл бош болса, олар бизден ягшы араны ачянчалар гитсинлер. Төверек-дашы оňат барласынлар. Гөзлерине зат гөрүнмесе, атдан дүшүп, ер динләп гөрсүнлер. Ине, шу иши ёла салып, мениң яныма гел...

— Лепбей, хан хезретлери! — дийип, ыза гачылып башланалы бәри гам лайына батып гелйән Какабай җанланды. Атының агыздырыгының бир яныны газап билен чекли-де, җанаваны рехимсиз суратда ыза өврди. Бөврүне бат билен депип, сыртына тыг ялы гамчысы билен урды. Ат онуң ашагындан зыңлып чыкайжак болды. Хан гөз астындан Какабайың бу җаныпкешлигини сынлап, ондан гаты миннетдар болды. Өңкүсинден хас гуҗурланды.

Гурбанмәммет сердар инди огулларының халыны сорамалыды. Оларың гөвнүни гөтерер ялы бирнәче сөз айтмалыды. Эмма бу иш оңа кын дүшди. Ол бу гезекки гачышына өз янынданам утанярды ахыры. Хабар гатмазлык хем мүмкин дәлди. Шонуң үчин-де ол ахырсоны гөвнүни бире багламалы болды.

— Херне соңы хайыр болсун, огулларым... Шу гүнки ишимизиң оңмадыгына асла акыл етирип билемок.

Шу гелшине Эши-де шу меселәни чөзмекден баш чыкарып билмейәрди. Ол узаклы гүнләп урушды. Хич ким: «Эши намартлык этди» дийип билҗек дәлди. Эмма дине мунуң өзи етерлик дәлди. Эши инди шейле дүшүнйәрди. Ол атасының алып барян ишинде өзүни онуң иң якын көмекчиси хасаплаярды. Онуң үс-

түнлигине илки гуванмалының өзүдигини, еңлишине илки җогап бермелилериң илкинҗисидигини Эщи ягшы билйәрди. Шонуң үчин-де ол шу вагтлара ченли атасының газабындан горкуп, дил ярмага милт эдип билмән гелйәрди. Атасының әхеңи оны говшатды. Ол гөйә: «Сен азат» диен сөзи эшиден җенаятчы ялы болуп, эркин дилленди. Атасына гөвүнлик берди.

— Кака, Худайың халаныдыр. Ондан биыгтыяр чөп башы гымылдамаз. Гайгы этме, кемсинме. Мыдама бейле болуп дурмаз. Бизиң ишимизиң хем дүзелен вагты болар. Худайың бизе-де гүлүп бакҗак гүни даш дәлдир.

— Омышалла, оглум, агзындан Худай эшитсин...

— Эшидер, кака. Худай бизе-де гүлүп бакар.

Аталы-огул икисиниң арасындакы дартгынлылык гутаран хем болса, оглунын соңкы сөзүне «гүлүп бакҗак болса Худай нәме, сәхет сораярмыка?» диййип җогап береси гелди. Эмма вели шу ягдайда Худая дил етирмеги услып гөрмеди-де:

— Шейле болаверсин, шейле болаверсин... — диййип, ики эгнини херекетлендирип, улудан демини алды.

— Кака, ниреде-де болса бир ерде дүшләп, чай-нахарың башында гүрлешсек ягшы боларды.

Эймир Эщиден яшды. Ханың гөвнүне болса ол хениз чагады. Шонуң үчин-де какасы оглуның бу сөзүни гөвнүне алмады. Гайтам өз-өзүне: «Хәй, чагалары хорладым-ов», диййип кине этди. Шейле-де болса эҗизлик этмән җогап гайтарды.

— Ханы, оглум, биразаҗык гысынма. Какабай гелсин. Ыздан бир хабар гетирсин. Галамасыны соң гүрлешерис. Хәзирликче гысынма-да сүрүбер. Дызларыңы ичмегиң сыны билен оңатҗа япышдыр. Телпегиңи басарак гей, гулакларыңы совук алдырайма...

Шейдип ене-де бирнәче вагтлап ёлы довам этдирдилер. Какабая буйрук берип гойберлели бәри бир сагада голай вагт гечди. Еңселеринден итекленйән ялы гаты гачып отуран адамлар Көнеүргенҗиң гүнбатаркы обаларының четинден гирдилер.

Узакдан, якындан итлериң сеслери гелип уграды. Голайракдакы тамлар Айың ягтысына үмүр-думаның ичинден гөрүнйән ялы болуп, чалаҗа гара берип башладылар. Сәхел йөрәнлеринден обаның хоразларының сеслери эшидилди. Бу затларың хеммеси сүңңи сүйнен адамларың беденине гызгынлык яйратды.

Какабай атыны дебсиләп доланып гелен бадына, агзыны ачып-ачманка, хан онуң ягшы хабар билен гелендигине гөз етирди. Шейле-де болса, төверегиндәкилериң рухуны гөтермек үчин Какабайың сөзүни диңлемеги макул гөрди.

— Хан хезретлери, ковгы ёк. Иберен адамларымың ызындан

өзүмем гитдим. Биз гаты узак гитдик. Өңинчә гиденлер бизден хем хас узак гитдилер. Ер диңләп хем гөрдүк. Эгер-эгер хич зат ёк...

Хан Какабайың сөзүни: «Бу иши дине җаныпкеш адам эдип билер» диен миннетдарлык билен диңледи. Соңра шейле буйрук берди.

— Иним Какабай, инилериң ядапдырлар. Үшәпдирлер. Сен хәзириң өзүнде он атлыны Эмингала тарап ёла сал. Биз Эмин байыңкыда дүшләп гечмели боларыс. Ондан соң шейт: өз янында үч йүз атлы алып гал. Галанларың хеммеси обалы-обасына гитсинлер. Бу гүн, эртир дем-дынчларыны алсынлар. Биригүн ирден Бедиркент галасында пейда болсунлар. Хава, обаларындакы әхли ишан-моллалары хем янлары билен алып барсынлар. Тиз бол, иним Какабай.

— Лепбей, хан хезретлери! — диййип, Какабай гөзден гайып болды.

Соңра Җүнейит хан огулларына йүзленди.

— Огулларым, ине «хә» диймән Эмингала барарыс. Ол ерде дем-дынҗымызы аларыс. Онсоң болса оба сүрерис. Худай халаса хеммесиниң бир алаҗы болар.

Гөршүмиз ялы, Җүнейит ханың өзи-де, огуллары-да бар гүйчлерини сарп эдип, бири-бирлерине гөвүнлик бермек ислейәрдилер. Бири-бирлериниң чөкен гөвүнлерини гөтермекчи болярдылар. Эмма хич бириси бу иши өзи хем бейлекилер канагатланар ялы эдип билмейәрди. Олар өзлериниң бу эҗизликлерини-де бири-бирлеринден гизлемәге чалышярдылар. Мүмкин болдугыча гүррүңи башга яна соврдылар.

— Кака, бу затларың соңы нәме боларка? Иш-ә гаты ула гитди. Арабачының Мазлумхансылу галасының кесеклерини гуҗаклап ятмаҗагы-да белли — диййип, Эщи какасының гөвнүне дүвен задыны аныкламак ислейәндигини билдирди.

Какасы Эщиниң пикирине деррев дүшүнди. Шонуң үчин-де гүмүртик җогап берди.

— Оглум, бу затларың соңуны гөрүп гелен ёкдур. Худай бизи гөзден салмаз...

Бу җогап Эщә ярамады. Оны канагатландырмады. «Какам, ене, келеп уҗуны йитирип йөрен болаймасын?.. Ине, Худай шейле болмакдан сакласын. Худай җан, сен какамы гөзден салма. Оңа көмек эт. Онсуз Хорезмиң харап болар. Онуң башыны дик тут, худай җан.. Эгер какам белли бир зады йүрегине дүвен болса, ики оглундан яшырмазды, айдарды» диййип, Эщи ховатырланды. Соңра: «Әй, какам эҗизлейән дәлдир-ле. Бу хер хили ягдайда-да келлесини чашырып, басга дүшен адам дәл ахыры...» диййип, Эщи өз-өзүне гөвүнлик берди.

Жүнейит хан хем бу сорагы бермек билен оглуның нәме билмек ислейәндигине деррев дүшүнди. Эмма ол хәзир шундан башга зат дийип билҗек дәлди. Биринҗиден-ә ол йүрегине дүвен затларыны хениз биширип етишмәнди. Икинҗиден биширип етишәен-де болса, ёлда-ызда, гачып барян адамларың арасында хич зат айтмазды.

...Какабайың өңден иберен он атлыдан ыбарат чапары гелип, ханың бу ере совулҗакдыгыны айданда Эмингаланың ичи арының горҗаланан өйүне дөнди. Хыва ханы Сейит Абдылла төреден башлап тә газанларың ашагына от якып йөрен хызматкәрлере ченли аяк үстүне галды. Диңе он ики ганат өйлердәки яс тутян аяллар өз ишлерини довам этдирйәрдилер. Галаның дөрт бурчундакы гаравулханаларда ики-икиден адам гоюлды. Олар гөзлери яшарянча җаныгып, ханың гелҗек ёлуна середип дурдылар.

— Хан хезретлериниң гарасы гөрүнди!

— Хан хезретлери гелйәр! — дийип, гаравуллар хабар беренлеринде галаның ичиндәкилер агылына мөжек гирен гоюн сүрүси ялы болуп отуран ерлеринден пасырдап галдылар-да, гүнорта дервезә тарап ылгадылар. Хеммеси бирбада үйшүп, ханың гелйән угруна серелдилер. Оны гөрен батларына Сейит Абдылла төре башлыклайын ханың гелйән угруна тарап йөредилер.

Жүнейит хан булара гөзи дүшенден тиҗенип сүрди. Ол узакдан өңүнден гелйән адамлары, ховалап дуран галаны сынлады. Адамларың, галаның дашкы гөрнүшлерине агыр йитгиниң аламаты сиңипди. Хан Эмин байы танады. Ол енсесинден басылян ялы болуп, хум ялы келлесини ерден гөтерип билмән, кә бүдүрәп, кә ыранып гелйәрди. «Әй, хава-да, багыр авусы өрән яман зат» дийип, Гурбанмәммет сердар Эмин бая нәхилирәк гөвүнлик бермелидигиниң пикирини этди.

Жүнейит хан галаның өңүне голайлап гелип атдан дүшенде, бу ердәки ягдайың хас агырдыгыны дуйды. Дөрт-бәш адам онуң атының җылавына япышды. Галаның эеси Эмин бай, Хыва ханының хем-де онуң янындакы белент мертебели эмелдарларың өңүне гечип, ики элини дөшүнде гоюп, баш эгди. Хан онуң йүзүне середип, гөзлериниң чым-гызылдыгыны гөрди. Шол бада-да Эмин бай агыр ягдайда хоссар тапан ялы болуп, мөңңүрип гойберди. Бу арада галаның ичиндәки өйлерден сес эдйән аялларың гамлы овазлары эшидилди. Гурбанмәммет сердар донуп галан эллерини чалаҗа херекетлендирип, Эмин байың эгнине какды.

— Бай, мерт бол... Ызы ярасын.. Оглун сениң дөвлетиңи горап, дин гылыҗыны чалып өлди. Шехит болды.. Онуң җайы җеннетдир. Мерт бол, бай.

Ене-де галаның ичинден ханың гулагына аялларың сеси эшидилди. Хан эййәм өзүни дүрсәп башлан Эмин бая гарап, совук гүрледи.

— Бала-чагаларың сесини гойдур. Гидени агы билен ызына гайтарып болмаз. Инди галан дөвлетиңи элде сакламагың пикири билен бол. Әралы хан худайың өзүне герек боландыр. Ол оны өз янына чагырандыр. Шүкүр эт. Адамың башына мундан бетеррәклерем дүшйәндир. Адам оны мертлик билен чекмелидир. Диңе мерт адамлар гайгы-гама үстлерини басдырян дәлдирлер. Онсоңам, алы хезрет Сейит Абдылланы үшедәймәли. Ханы, от яқып җайың болса, өңүмизи башла.

Шу сөзлери айдандан соң Жүнейит хан Сейит Абдылла төрәни гөйә япыжа гөрүп галан ялы оңа тарап енил басып йөреди. Ики хан эллешип гөрүшдилер. Жүнейит хан Сейит Абдылла төрәниң янындакы белент мертебелилере «сиз бармысыңызам» диймән, Хыва ханыны өңден йөредип, Эмин байың ызына дүшди.

Агы сеслери ятышды. Эмин бай ики ханы өзлери үчин тайярланан мыхман җайына алып гирди. Соңра бу җая Эшини, Эймири, Ишаны, Магсым ханы-да чагырдылар.

Хемме галаның ичине гирип гиденден соң Какабай, сесъетим ерде топар тутуп дуран йүзе голай адама тарап гамчысыны булайлады. Булар ханың атлыларыны мыхман алмак үчин тайярланан адамларды. Олар Какабайың эден ышаратыны гөрен батларына дайырдашып гайтдылар. Какабай буларың хер хайсының ызына үчден-дөртден адам гошуп, гойберди. Аңырсы ярым сагадың ичинде үч йүз атлыны ер чекен ялы болды. Какабай шундан соңра галаның дервезесинден гирди. Ханларың отагына барды.

Жүнейит хан билен Сейит Абдылла төре дүйбе гечип, ызылып отуранларындан соң, оларың янындакылар өз дереҗелерине гөрә элемели ерлерини эеледилер. Ишан гөзлери билен мешгулланмагыны бес эдип, адатда эдилиши ялы хемме отурандан соң, аят окады.

Жүнейит хан гапа голай ерде аркасыны тама берип, хызмата тайын болуп отуран Эмин бая йүзленди.

— Эмин бай, «Мүң гайгы бир иш битирмезмиш». Мерт бол. Башыңы белент тут. Ызы ярасын. Омын... — дийип, хан элини йүзүне етирди.

— Омын.

— Омын... — дийшип, хемме онуң херекетлерини гайталады.

Хан довам этди.

— Өлмек, дирелмек эзелдендир. Галан чагаларың өмри узак, багты ачык болсун. Дөвлетиң ене-де артсын. Бу заманда диңе мертлик еңмелидир.

— Саг бол, сердар. Сениң-де ишиң ровач болсун — дийип, Эмин бай миннетдарлык билен айтды.

Хорезминиң мен диен адамларының янында Жүнейит ханың агзындан шу сөзлери эшитмеги Эмин байың үстүндәки йүкүни еңлетди. Ягдайыны говулашдырды. Ол үстүни басан агыр дашың ашагындан чыкарылып алнан адам ялы төверегине умыт билен, арзув билен серетди. Голтугындан гоп берлен ялы болуп, отуран еринден еңиллик билен турды. Дашары чыкандан соң, гапының өңүнде буйруга гарашып дуран адамлары алдым-бердиме салып уграды.

Бир вагтың өзүнде чай, гөкнар, тиръек гелди. Меле петирлер йүң сачагың үстүнде бугдай харманының чәҗи ялы болуп, гөге галды. Сатан-сатан, бут-бут эдилип гайнадылан гоюн этлери, келлебашаяк... якымлы аграс ысы билен җайың ичини тутуп, ортаны долдурды.

Нахарың башында бирнәче вагтлап хич кимден сес-үйн чыкмады. Бирсалымдан Жүнейит хан Сейит Абдылла төрә йүзленди.

— Алы җенап, төре, сиз тизрәк көшгүңизе етмели боларсыңыз. Бу беланың аңырдан гелйәни хем бардыр. Эли яраг тутан өзбеги оларың өңүнден чыкарың. Биз бәрден Бедиркенди горарыс. Хыва билен, Бедиркенди душманың элине берип болмаз. Бейле эдәйсек Худаям халамаз, бендесем. Соңра, гелҗек хепдәниң ичинде икимиз душушмалы боларыс.

— Лепбей, сердар — дийип, Сейит Абдылла төре эдеплилик билен ики элини дөшүнде гойды.

Жүнейит хан хырсыз гөзлерини җайың ичине айлап чыкды-да, назарыны ашак бакып, омача гемрип отуран Магсым ханда саклады.

— Магсым хан, сен ол яныңдакы орсуң билен шу ерде Эмингалада болуң, Хываны нәче берк горасаңыз, сизиң өз максадыңыза етҗек гүнүңиз шонча-да тиз гелер. Шуны ятдан чыкармаң...

Хан агзына салан бир бөлек этини чала-чула чейнәп аңры гечирди-де, ёгын гәгирди.

— Душманың екеҗе адамсыны-да есир алыҗы болмаң. Өңүңизден чыканыны гырмалы, гырмалы, гырмалы. Өң гамшы говшак тутуп нәме гөрдүк! Шундан башга хили мейле асла ёл бермели дәл.

— Лепбей сердар...

— Лепбей, хан хезретлери...

Хызматкәр дашына бүрүнч чекилен, хашамлы, узын найлы сувлы чилим гетирди. Чилимиң сары найы гаргы гамшынданды. Чилим гең зат ялы болуп элден-эле гечди. Онуң сувуның гөвүни гөтерижи сеси кә батлы, кә чалажа узак вагтлап җайың ичинде яңланды.

Хеммелер кейпден чыкандан соң Гурбанмәммет сердар күмүш диш сынчгарыны алып агзына етирди. Шу вагтың өзүнде-де ишана йүзленди.

— Ишан ага, әхли ишанлар, моллалар, гараз дин адамларының хеммеси биригүн Бедиркент галасына йыгнаняр. Мениң дийҗек болян задыма гулак гой, ишан. Сейит Абдылла төре, Магсым хан, Эмин бай, хеммәң гулак гоюң: хер хили ёл билен-де болса мениң раятларыма бир хакыкаты болшы ялы эдип етириң. Ол хем шейле: орс рехимсиз. Себәби ол капыр. Капырда рехим болмаяндыгыны сизиң хеммәңиз хем билйәрсиңиз. Ол хич вагт мусулман билен достлашып билмез, гоюн билен гурдуң достлашып билмейши ялы. Ине, шу зерарлы-да орс элине дүшен мусулманы сабын эдйәр. Яш аяллары, хениз тени бекешмедик гызлары атлыларына пайлап берйәр. Хер начара йигрими-отуз эркек етйәр. Олар бу иши хоссарларының гөзлериниң өңүнде эдйәрлер. Йүрегинден өнен чаганың шейле эдиленини ничик гөрүп дуруп болар? Халк, ине, шу зады билмелидир. Мундан башга ене-де бир зады илиң гулагына гуюң: орс эркек гөбеклини тутуп, Сибирь диен ерине иберйәр. Ол ериң совугы дийип-айдар ялы дәлмиш. Дүйәниң өзи-де йөрәп барярка доңуп, йыкылайярмыш. Бәрден баранлар бу совуга чыдап билмән йыкылярлар. Йыкылан адамыны болса орс шол бада союп иййәр. Себәби көп йылларың уршы зерарлы орсыетде яман ачлык. Ене-де мусулманың этинден өтүп, сүңкүне етйән бир зат бар: орс элән ериндәки метҗит-медреселери йыкып-юмруп, өз атлыларына аякёлуна чыкылян ер эдип берйәр. Гаррыларың сакгалларыны, аялларың сачларыны кесйәр. Соңра оларың хеммесини бир ёрганың ичинде ятыряр. Илат ылайта-да орсуң өңүне дүшүп гелйән Сапармырат арабакешиң динден чыкандыгыны, парз ишлерини өр туруп эдйәндигини, адам этини иймеги өвренендигини билсин... Ине, шу затлары, шу хакыкатлары, илиң гулагына гуюп билсеңиз, мунуң өзи бизе әгирт улы көмек эдер. Йүз мүң атлының эдип билҗек ишинден көп иш эдер.

Хан сачагың үстүне гемрилип ташланан бир сүңки алды-да, оны адамлара гөркезип:

— Шу вагт, ине, шу сүңкден сәхелче пейда етҗегини билсең, шуны-да пейдаланмак герек — дийди.

— Лепбей, сердар.

— Лепбей, хан хезретлери...

Эмин бай:

— Дога эдиниип, бойнуңдан асаймалы сөзлер! — дийип, тассыклады.

Хованың алдажы совукдыгына гарамаздан хуптан вагтлары ёла дүшдүлер. Гөнүлэп Акдепэнин, Йыланлының илерки обаларының Гарапорсаңың үстүнден сүрүп, эртеси гүн догуп, асмана галандан соң, Тагтаның гүнбатар обаларының четинден гирдилер. Агшамара Бедиркент галасына барып етдилер.

Хыва ханы Сейит Абдылла төре Гурбанмәммет сердарың «дузуны дадып гечмели» болды. Отурышма даңа ченли довам этди. Даң атып, жахан ягтылыберенде Гурбанмәммет сердар Хыва ханыны янына үч йүз атлы гошуп, ёла салды.

Эмин бай ханлары уградып, оларың ат аякларының сеслери йитйәнчә дервезәниң өңүнде сомалып дурды. Ханлар узаклашдыгыча онуң депесинден басян гайгы-гам барха агралып, гүйчленип уграды. Эралы хан гөзүниң өңүнде дикелди. Эмин бай «онуң билен» геплешип уграды.

— Ханлар гитди дийип, чигит ялыжак гайгы этме, Эралы. Олар йөне ере гиденоклар. Олар бизи горамак үчин гүйч йыгнамага гитдилер...

Эмин бай тисгинип гитди. Гөзлерини гиңден ачып, төверегине серетди. Гөрсе янында Эралы-да ёк, зат-да. Огултувак онуң чигнинден чалажа тутуп, ховла гирмеги маслахат берйәр.

— Мерт боларлар. Гижәниң ичинде өз-өзүң геплешип дурсуң. Айып болар. Сен эжизлемели дәл ахыры...

Эмин бай юваш, эмма газап билен:

— Мен ар аларын! — дийип, Огултувагың ызы билен дервезеден гирди...

3

Бедиркентден арасыны ачдыгысайы Нәзлиниң йүрегине бир хили дүшнүксиз, нәмәлим, башы-аягы белли болмадык ховсала аралашып башлады. Ол эден ишини догры хасаплапды, шуңа-да түйс йүрегинден ынанды. Шонуң үчин-де ол эле дүшмекден, Атамырат готуры өлдүрендиги үчин жеза чекмекден чигит ялы-да горкмаярды, бу хакда хич хили ховатыр этмейәрди. Шейле-де болса гидип баршына делил агтарярды. «Нәме үчин әрини өлдүрдиң»? дийселер: «Мен өлдүремок» диерин. «Геленде, гөзлери ханасындан чыкып барярды» диерин. «Соңра ятды. Шол ятышына-да еринден турман жан берди. Мен яман горкдум. Зәхрэм ярылды. Гачдым. Нирә гачяным, горкымдан яңа, келләме-де гелмеди» диерин...». Бу сораг-жогаплар йитилешдиги-сайы яшажык йүрегиң чуңңур ерлеринде горкы диен зат хем баш гөтерип угражага меңзейәрди.

««Хей, сениң бу эдишиң мусулманчылыга сыгян затмы?» дийселер, мен адамлара шейле жогап берерин» дийип, Нәзли йүрекде пейда болуп гелйән горкының өңүни алмага чалышярды. «Мен олара Атамырат өрән айылганч адамды. Шейле-де болса мен дишими гысып чыдадым. Онуң эхли жебир-сүтемлерини чекдим. Хеммесине боюн болдум. Эмма соңкы эден ишине вели хайван-ынсан чыдар ялы болмады. Ол геленде гейиминиң өңи алганды. Ол ганлар адам ганыды. Месе-мәлим болуп дурды. Мен тисгинип гитдим. Атамырат готура болан эхли гахар-газабым бир ере жемленип, мени өңи ителеди. Хәзириң өзүнде бу нежиси богуп өлдүр дийип, мениң намысым-арым маңа маслахат бердилер. Мен вели бейдип билмедим. Мен аялдым. Эжиздим. Ол шейдип ичери гирен бадына өзүни ере гойберди. Өлди. Ол өлмедик хем болса мен онуң билен бир өйде яшап билмездим. Гачардым. Эле дүшсемем ээьет чекмән өзүми өлдүрердим. Оны мен өлдүремок. Оны нәхак ган өлдүрди...» Шейле диймек билен Нәзли горкулы пикирлери өзүнден узаклашдырып, ёлуны довам эдйәрди.

Әр ишини битирип, екеликде ёла чыкмак Нәзли ялы овадан, эжиз гызың иши дәлди. Нәзли шейдипдир дийселер хич ким ынанмазды. «Сен ахыр бир гүн шейле эдерсиң» дийселер, Нәзлиниң өзи-де гең галып, өр-гөкден гелерди. Эмма вели бу яшажык, кичижик, гужурлы гөврә нирeдендир гелип гошулан гүйч эгирт улы экен. Гыз йүрегини бире баглап, шу түкениксиз гүйже даянып, өңе тарап ынамлы әдим урярды...

Эмма вели ол хәзир башга затдан этияч эдйәрди: Нәзли өзүниң алтын ашык ялыжак таңжа, энайыжа гелиндигини, күле гачса-да дөрт төверегине ловурдап нур дөкүп дуран гөвхердигини билйәрди. Чола ёлларда дүш гелен алтын ашыжагы ким эглип алып кисесине салмаз! Ким күлүң ичинде ятан гөвхере гөзи дүшенде оны гөрмедик киши болар?..

Ине шу затлар горкулыды.

Бу аласармыклыкда, бейле ёлларда гаршыңдан хер киминң дүш гелмеги мүмкинди. Гарып-гасарлар дүшса, өз гайгысы билен башагай болуп, хич зат диймесе-де диймез. Эмма дүнйәни диңе гарып алмандыр ахыры. Жалайларың эртирден-агшама ченли нәме этжегини билмән, ит урушдырып йөренлериң душаймагы хем мүмкин. Докуң иши оюн билен боляр. Ине, шонда нәме этмели? Киме йүзленмели? Нирә гачмалы?..

Шу пикирлер Поласолтандан чыкансоң онуң ёлуны Ысмамыт ата тарап гөнүкдирип гойберди. Нәзли озал бирки гезек Ысмамыт ата барып гелипди. Ёлуна белетди. Бу ерлере геленден соң Хорезминиң иң улы өвлүйәсиниң ёлуны сорап йөрмегин-де хажаты ёкды. «Мүңелениң йүзи Кәбә» дийлиши ялы, бу ерлерде ерден йөрәниң йүзи өвлүйә тарапды. Ине, эййәм, узак ерлерден илерлигине барян атлы, эшекли, арабаларың гарасы гөрнүп

башлады. Нәзлиниң дарыгып угран гөвни-де инди олара гөзи дүшенден соң, гиңәп башлады.

Вагтың гечмеги билен, өңе әдилйән хер әдимиң нетижесинде эдилен ишиң гызгыны совап башлады. Эмма бу ишиң тәсири велли өңкүси ялыды: көнелмәнди, соваманды. Гызгының совамагы, ёкарда айдышымыз ялы тәзе алада гетирди. Нирә гитмели? Киминкә бармалы? Шу ягдайда гитмелими? Я башга ёл тапмалымы? Хайсыны эденинде говы болҗак?

Элбетде, ол бу гүн Ысмамыт ата етер. Өвлүйәде оңа эзьет берҗек тапылмаз. Хич ким ол ерде бейдип билмез. Эмма эртир нәме этмели? Биригүн? Соңкы гүн?..

Нәзли ат үстүне чыкып, әр ялы атышыберйән я-да агызлы хем-де хайбатлы аяллардан дәлди. Асла Бедиркент галасында оны оңлы танаян адам ёкды. Ол өй гошларының зерур бири хөкмүнде гөрүлйән бир «затды».

Оңа әри шейле гараярды. Он еди яшлы, дийсең овадан Нәзлиниң вели өз дуйгусы, өз дүшүнҗеси, өз арзувлары барды. Онуң чагалыгы машгаланың гарып гүнүне гарамаздан гамгын гечмели. Бойдашлары билен гүлди, ойнады. Ләле какды. Ораза, гурбан байрамларында «Я ремезан» гезди. Хиннҗиллик учды. Гурҗак ойнады. Базардан гелйән какасыны гарагөрнүм ерден гөрүп, онуң өңүнден чыкды. Хер гезек өңүнден чыканда какасы оны ики элинден чекип, эшегине мүндүрерди. Элине кемпут берерди. Эмма шол кемпут берйән какасы агыр бергиниң ашагына дүшени үчин оны хениз чагака, яңы он алта аяк басанда бойдашларының арасындан согруп алды-да, Атамырат готура сатды. Гыз шейдип, депсең сарсмаҗак бай ере дүшди.

Той гидип дурды. Мейданда багшы айдярды. Гүн батып гараңкы дүшүберенде Нәзлини гетирип бир өе дыкдылар. Ол ики адам үчин салнан дүшегиң бир четинде сүлгүниң җүйҗеси ялы болуп чугутдырып отырды. Өйүң төверегинде гүпүрди пейда болды. Бирсалымдан даңа галан мекеҗин ялы болуп Атамырат готур ичери гирди. Шу демде хем адат диен зат Нәзлини аяк үстүне гөтерди. Онуң гамыш ялыҗак инчеҗик бармаклары Атамырат готурың чигнелип-чигнелип дүвлен гушагына етди. Гызың дырнакларына ган өйүлди, эмма ол дүвүнлери чөшүп билмеди. Ганы бирден гызып угран Атамырат готур гушагыны өзи чөзди, әдиклериниң херсини бир ере зыңып гойберди-де, симап ялы титрәп дуран гызы пер дүшекчәниң үстүнде сүйндүрди. Нәзли гиҗеси билен аглап чыкды. Атамырат готур эртеси гызың йүзүни илкинҗи гезек гөрди. Онуң овадан гөзлери агламакдан яңа чым гызыл болупды. Эмма олар оваданды лар. Гызың яңаклары-да гызарыпды. Шейле-де болса олара бир гезек гөзүң дүшсе назарың чекип алмак кынды. Атамырат готур муңа баха берди.

Ики-үч гүнде Нәзли тәлейиң башына салан әхли товкы-нәлетлери билен өвренишди. Бир ай гечип-гечмәнкә ол шейле бир гелин болуп етишди вели өңки, гызлыкдакы гөзеллиги он эссе дагы артды. Шунуң билен бир хатарда онуң арзув-хыяллары-да гүйҗәп башлады. Бай адамың аялы хөкмүнде махмал дүшенип, йүпек гейнип, тойдан-тоя гатнасы гелди. Огул экләп, гыз сакласы гелди. Эмма вели гүнлериң гечмеги билен ол аяк астына дүшүп уграндыгыны билип галды. Сәхел вагтың ичинде өз арзув-хыялларыны ювутды. Йүрегинде әрине болан гизлин гахар-газабы гүнсайын гүйҗәп, мөвҗәп башлады. Ахырсоңы-да бу гахар-газап оны шу ягдая алып гелди. Шу ыкбала етирди. Йөне вели аял-да болса, әҗиз-де болса Нәзли эден ишине өкүнмеди. Эден ишиниң хакдыгына болан ынанҗы оңа гүйч берйәрди, екеликде едиёлуң угрунда әр ялы әдим урмага кувват берйәрди.

Көп ерлери тутуп ятан әпет улы өвлүйәниң бир четинден гелип гиренде вели Нәзлиниң инҗиклери сандырады. Төверегиң гөрнүши гамлыды, айылганчды. Ёлуң ики тарапындакы көне гүбырлар ашак чөкүп, келле сүңкүң гөз ери ялы оюлып ятырды. Оларың гырасында гөгерен от-чөплер гурап, башларыны эгип отырдылар. Тәзе губырлар хем кәнди. Оларың үстүни, еле тарапыны гар басыпды. Аңырлардан ген-энайы җайлар гөрүнйәрди. Мазарыстаның хемме еринде ол дүнйәниң аламаты ялы болуп, инчеҗик ак хадалар гөрүнйәрди. Оларың хеммеси ак, гызыл маталарың йыртыклары билен безелипди. Олар гыш шемалына үлпүлдешип отырдылар. Бу ак хадалар гарың ашагында алабедер болуп ятан өвлүйәниң иниңи тикенеклендирижи гөрнүшини хас хем гүйчлендирйәрди.

Нәзли өвлүйәниң меркезине тарап барярды. Ол ере голайлашдыгысайы төверегиң гөрнүши үйтгешип, җанланып башлады. Бу гөрнүш хас айылганчды.

Гарың үстүнде, бүтин ерде гезип йөрен элешан геймли гедайлар, дәлилер ятмакдан яңа ядап, гөрден-чыкана меңзейәрдилер. Оларың бурунлары, гулаклары совукдан яңа гөм-гөкди. Беденлери җанховлуна дүшениңки ялы титрейәрди. Эмма гөзлери вели ловурдап янярды. Олар демигип, инди-де тәзе ховадан пебсевүрлик билен дем алмага ховлугян ялыдылар. Ондан-оңа ылгаярдылар. Белли бир угурлары, белли бир максатлары ёкды. Узын, хор бир дәли кесеви ялы эллерини дөшүне тутуп ылгаярды. Онуң гөзлери ханасындан чыкып гелйәрди. Ол Нәзлиниң деңине гелип, аяк саклады-да:

— Хит!.. — дийип, манысыз гепледи. Соңра узын бармагы билен Нәзлиниң бөврүне дүртди. Нәзлиниң зәхреси ярылды.

— Вай! — дийип бир чете чекилди. Онянча яңкы дәли хич зат

болмадык ялы, өңки гөтериміи билен ёлуны довам этди. Нәзли горкды. «Тизрәк чыкалга тапылайса, кем болмазды» дийип гыссанды.

Илерки песли-белентли ерлер зыярата геленлериң атларындан, арабаларындан, эшеклериден, дүелеринден долуды. Зыяратчыларың өзлери болса өвлүйә гетирен майып-мүжрүплерини ызларына тиркәп, эллеринден тутуп я-да гөтерип ол дешикден ол дешиге гирип чыкярдылар. Базарчы ялы болуп, ондан-оңа гезип йөренлер-де кәнди.

Өвлүйәниң тутуп ятан бүтин мейданындакы сансыз кән ожакларда газан атарылып, от якылярды. Ожакларың голайларында гоюн, гәле союлярды. Бу ере гелип худаёлы берйәнлер санардан кәнди. Хер ожагың төверегинде эленишип дуран гедайлар, дәлилер хем етерликди.

Нәзли бу затлары бир хатар гөзден гечирип, бир четде агзыны ачып дуршуна өз-өзүне:

— Ине, иң соңкы өйүмиң дикилҗек юртҗайы — дийип гамланды.

Шол бада-да бу сөзүни артыкмач гөрүп:

— Несип этсе — дийип үстүне гошды.

Илерки гиң мейдандакы ожакларың төверегинде түркмен аяллары кәнди. Оларың йити гызыл геймлери үстүни гар өртен мазарыстанлыкда гең-энайы болуп гөрүнйәрди. Олар чар тарапдакы ак топбулы өзбек аялларындан месе-мәлим сайланяндыклары билен Нәзлиниң үнсүни чекдилер.

Нәзли шол тарапа уграды.

Яңкы дәли билен болан вакадан соң Нәзли басян хер әдиминден этияч эдип башлады. Бейитмезче-де дәлди. Гарың үстүнден баршына кәте онуң аяклары чукура гидйәрди. Шонда Нәзли хопугярды. Йүзи чув-ак болярды. Эгер төверекдәки адамлар болмадык болса, Нәзлиниң йүреги ярылҗакды.

Онуң өңүнден ики шых чыкды. Олар өзара гызышып гүрлешип гелйәрдилер. Нәзли бир тарапа чекилди. Оларың сөзлерине гулак салды.

— Яңыжа Атамырат готурың өлен хабары гелди. Оны эртир гетирҗеклермиш — дийип, шыхларың бири додагыны ялап хабар берди.

Бейлеки бирине бу хабар хас зерур болуп эшидилди.

— Онда зат, мал-ха көп гелер-ов.

— Бай аламда зат гытмы нәме?..

— Эй, онда болупдыр, эртир хемме затдан гөз-гулак болмалы болар. Ол затлары башга бирлери өзлерине сиңдирәймесинлер...

— Мениң өзүм үстүнде боларын...

— Гайрат эт. Әхли гетирилен зада шол бада эелик эт. Хеммесини мениң хүҗүрәме чек. Соңра пайлашарыс.

Олар шейдип Нәзлиден араны ачдылар. Сеслери болса узаклашян ат аякларының сеслери ялы болуп, хованың ичине сиңип гитди.

«Мен тиженмели боларын. Эртир оны гетирйән болсалар, мен бу ерде галып билмерин» дийип, Нәзли ховсала дүшди. Ол бу хабары «берендиклери» үчин өз янындан шыхлара миннетдар болды. Бу хабар оны ыңҗалыкдан гачырды. Шонуң үчин-де Нәзли хер әдимини үнсли басып, хас ховлугып уграды.

Ол түркмен гелинлериниң көп үйшен ерине гелип етди. Бу ерде бир хатарда он ожага газан атарылыпды. Хер газаның дашында үч-дөртден яш, гарры аяллар барды. Иң четки газаның дашында көвленйән узын бойлы, ак йүзли,ногта гара сачлы аял Нәзлиниң гөзүне бейлекилере гаранда мәхирли гөрүнди. Ол гелниң ала гөзлери улуды, гамлыды. Йүзи-де гамлыды, эмма нуранады. Нәзли онуң ожагының башына барып, букҗасыны ерде гоюп отурды. Күмүш хем алтын йүзүкли бармажыкларыны гең-энайы ачып-юмуп, элини одуң үстүне тутды. Шундан соң Нәзли ол гелне салам берди

Нәтаныш гелин Нәзлини башдан-аягына ченли, гөрүлмедик бир зада гөзи дүшен ялы болуп, сынлап чыкды. Нәзлиниң геймине-де, сыратына-да гелниң гөвни етен болмага чемели, ол гүррүңе гиришмәге мейиллидигини хер бир херекети билен билдирмәге чалышды. Ол Нәзлиден улуды. Шонуң үчин-де илки билен оны Нәзлиниң еке гезип йөрши, букҗасыны голтуклап йөрши гең галдырды.

Нәзли бир хили кын ягдая дүшди. Өвлүйәде якылян ожагың башына гелип чоюнмак, бу ерде бишйән нахарың башына гечип ийибермек айып зат дәлди. Нәзлини дарыкдыран зат бу гелниң өзүне Нәзлә йити-йити серетмегиди. Бир зат билҗек болян ялы, я-да бир зат билйән ялы, танаҗак болян ялы, болуп середишиди.

Шейле нәсаз ягдай бирнәче вагта чекди.

Нәзли ахырсоңы отурып билмеди-де:

— Хова яман совук, эдил ичинден гечип баряр — дийди.

Гош эеси гелин Нәзлиниң сөз ачандыгына бегенди.

— А, гыз, ким боларсың? Адың нәме?

«Догрусыны айтсаммыкам?» дийип, Нәзли икирҗиңленди. Вагт ёкды. Эгер өз баранда нәмәлим, ынанчсыз пикир дөретдирмеҗек болсаң, бу совала деррев җогап бермелиди. Шонуң үчин-де Нәзли: «Өз адымы догры айдайын. Обамың адыны үйтгедип айдайын» диен нетиҗә гелди.

— Адым Нәзли, өзүмем Бузгөменден боларын...

— Хә, шейле дийсене. Бузгөмен дийип эшидйәрдим — диенде

гелниң билесигелиҗилиги канагатландырылан ялы болды. Онуң сеси якымлыды. Ол Нәзлә ярады.

Нәзли-де өз гезегинде сораг берди.

— Сиз нирели боларсыңыз?

— Биз Көнеүргенчден. Таңңароюндан боларыс — дийип, гелин гөвүнҗең җогап гайтарды.

— Вах, шейле дийсене, мениң-ә гөкдәки дилегим ерде говшаян экен...

Гелин Нәзлиниң йүзүне чиңңерилип серетди.

— О нәме үчин бейле дийдиң?

— Мениңем угрум шол юртлара...

Гелин бегенди.

— Шейле дийсене... Хачан гитҗексиңиз?

— Сиз хачан гитсеңиз, менем шонда... Ёгса-да сен өз адыңы айтмадың-ла?

— Адым-а Язгүл вели, гыз, гепиңи дүшнүклирәк эдип айтсана — дийип, Язгүл Нәзлиниң голайҗыгына сүйшди.

— Бу ерде дүшүнмез ялы зат ёк, Язгүл гелнеҗе. Мен ёлагчы. Ёла еке чыкан. Элинҗе ёлдаш тапсам Көнеүргенҗе ашҗак. Мен шол тараплара барярын. Даш гарындашларымызыңка. Эгер кын гөрмесеңиз, мени әкидиң-дә... Хак-хешдегинден чекинмәң. Сизе йүк болмарын...

Язгүл билен Нәзлиниң голай отурып, гүррүң эдишлери төверекдәки оҗакларың башында отуран аялларың деррев үсүни чекди. Олар бирсалымда «О ким-де, о ким?» болшуп, сүлгүн сүрүси ялы буларың дашына үйшдүлер.

Ики гелин үйшмелеңиң бир четинде соварак дуруп, Нәзлини сынлаярдылар.

— Өз-ә бай ериңки...

— Онда нәме еке гезип йөркә?

— Әй, башына бир иш дүшендир.

— Ойнашы билен тутулайдымыка?

— Әй, ёк-ла, тутан болсалар оны бейдип гойбереслери ёк.

— Эйсем өз пейвагтына-да бейдип йөребилмез ахыры...

— Өз-ә гең зат.

— Онуң букҗасыны гөрсене, гыз.

— Хә, букҗасы-ха депилип дыкылан ялы.

Олар хем Язгүл билен Нәзлиниң төверегине өврүлен аялларың арасына гелип гирдилер.

Эдил шу вагт Язгүл аяллара йүзленйәрди:

— Бейдишип дурмасаңыз-ла. Бу ере дертсиз адам гелйәрми, нәме?.. Бу пахырың-да бир дерди бардыр-да... Йөне айдаймага утаняндыр. Бу мениң мыхманым. Маңа хеммесини айдар. Соң

өзүм сизе гүррүң берерин. Ана, адамларыңызам гелйәр. Барың, оҗагыңызың дашында болуң...

Аяллар пасырдашып өрдүлер. Әрлерине гөзлери дүшенден соң сеслерини чыкарман, херси өз гошуна тарап елк ясайдылар.

Нәзли Язгүле миннетдарлык билен йылгырып серетди.

— Дадыма етишәйдиң, гелнеҗе, ёгсам олар хеләк этҗеклер...

Соңра:

— Сиз хачан гайдярсыңыз, гелнеҗе? — дийип сорады.

— Шу гиҗе ёла дүшсек герек. Геленимизе бир хепде болуп баряр. Хер гүн бир гоюн союп худай ёлы берип ятырыс.

— Дердиңиз нәме, гелнеҗе?..

Язгүл ики эгнини херекетлендирип, улудан демини алды.

— Әй, Нәзли җан, дердимизи сен сорама, мен айтмайын... Он яшлыҗа екеҗе оглумыз бар. Нерессәниң аяклары өз-өзүнден, хич зат ёк ере ысмады-да, дуруберди. Оны әкитмедик өвлүйәмиз, гөркезмедик ахун-ишанымыз галмады. Ахыры-да ине шу ере гетирдик. Алты-еди гүнден бәри гурбаны болдугым Ысмамыт атадан харай ислəп, шол ятышымыз. Какасы пахыр эртир чайыны ичйәр-де, нерессәни аркасына алып, өвлүйә айлап гезйәр...

— Пейда эдйәрми?

— Әй, хәли-хәзир-ә билдирйән зат бар дийип билҗек дәл.

— Вагты билен пейда эдер-ле — дийип, Нәзли гөвүнлик берди.

— Хернә шейле болсун-да, худай җан...

— Башга чагаңыз боланокмы?

— Ёк, башга чагамыз боланок. Өзүмем кән гезек өвлүйә дүйнәп гөрдүм. Тебибе гөрнүп гөрдүм. Хич гөрен задым болмады.

— Болар, болар гелнеҗе. Яш башың бар. Болар — дийип, Нәзли ене-де гөвүнлик берди.

— Какасы түйс чага җанлы — дийип, Язгүл сөзе башлады. — Йөне оглуның үстүнде көкенек герип дур. Хернә шонуң мырады бери хасыл болгай-да...

— Гелнеҗе, хич зады гайгы этме. Хеммеси болар. Йөне, адамың мени әкитмәге разы болармыка? Өзүң бир гайрат эт-де гүрлешип гөр-дә...

4

Язгүлүң әри гүн батмазының өң янында он яшлыҗа оглуны аркасына гөтерип гелди-де:

— Эҗеси, бизиң гарнымызы дойруп биләйсең-ә ягшыдыр. Гаты үшедигем, аҗыкдыгам — дийип, оглуны эмай билен оҗага голай ердәки кечәниң үстүне отуртды. Соңра:

— Сен бирнеме тиҗен, эҗеси. Биз шу гиҗе ёла чыкмалыдырыс — дийип гыссады.

— Гурбаны болдугым ахуны гөрдүңми? — дийип, Язгүл юрашлык билен, сесини сандырадып сорады. Оглуна гөзи дүшенден соң ол хас эҗизләпди. Бир зат дийсең аглайҗак ялы болуп гөрүнйәрди.

Язгүлиң әри Вели оҗагың башында, оглуның янында айбогдашыны гуруп отурды. Элини ода чоюп башлады.

— Гөрдүм, эҗеси, Гурбаны болдугым оглуңа дем салды. Дога берди. Инди-де гитсең Аллa ярыңыз дийди. Бир йыла галып-галман оглуңызың депен еринден от чыкар дийди.

— Вах, балам, гурбаны болдугымың агзындан худай эшитсин! — дийип, Язгүл сакланып билмеди-де мөңңүрип гойберди. Оглуны багрына басды.

— Эҗеси, эҗизлеме, ахун бир зады билмән айдян дәлдир. Гайтам беген.

Нәзли гөз астындан Велини сынлады. Ол әр-хелейиң арасындакы гатнашыгы гөрүп гең галды. Отуз-отуз бәш яшларындакы, даяв, гөрмегей, шонуң билен бирликде-де өрән салыхатлы. Вели даш сыпатына гараман, юкайүреклиди. Нәзли муны онуң илки сөзлеринден соң аңды. Вели Язгүли эдил өзи билен дең адам ялы гараярды. Өмрүнде гөрмедик бейле ягдайы Нәзлини гең галдырды. Язгүл бир зат этҗек болса горкуп, «Әрим нәме диеркә?» дийип, сандырап дурмаярды-да, эркана, өз ыгтыярлы херекет эдйәрди. Әриниң гарасы гөрненден: «Хий-вий, җан иллер, инди нәдеркәм?» дийип ховсала дүшмеди-де, гайтам: «Үшәндирлер, аҗыгандырлар» дийип, оларың гөвнүни тапмага чалышды. Оҗагың башына кече язды. Түнчәни ода сүйшүрди. Ине, шейдибем олары гаршылады. Нәзли өз янындан: «Маңа нәме үчин шулар ялы бири душмадыка? Эгер душан болса, мен бейле адамың өкҗесини ялардым» дийип хамсыгды.

Язгүл оглы билен әриниң өңүнде бир табак нахар гойды.

Нәзлиниң өңүнде-де бир табак гоюп, өзем Нәзлиниң янында отурды. Шондан соң әрине йүзленди.

— Какасы, бу начар бизиң иллеримизе гитмәге ёла чыкыпдыр. Эгер гынанмасаң, арабаңда ер тапылар дийсең бу бендәни әкидәйсек гowы боларды...

— Ал, оглум, ий. Сен яман аҗыкдың — дийип, Вели оглуның элине ашыклыны тутдурды-да, аялына серетди. Гөзүниң астындан Нәзлини сынлап чыкды.

— Әй, эҗеси, араба диен зат араба боляр. Оңа сыганың мүнүбермелидир. Йөне бу начар гаты яш гөрүнйәр. Соңра башымыза бир гарамат болаймасын? Шол тарапларыны гүрлешен болсаң, арабаның иши аңсат. Атыңам даяв.

— Ай, гарамат гетирҗек адама-ха меңзәнок. Шол ерлерде гарындашларымыз бар, шолара гөрме-гөрше барян диййәр. Өвлүйә-де шол ерлерден зыярата геленлере душарын дийип гелйәдим диййәр.

— Хәй, боляр, эҗеси. Барянчаңыз гүррүңдеш болар. Алар өтәйдерис...

Велиниң аялының сөзүни йыкмайшы, хемме задың аңырсына етҗек болуп хетҗикләп отурмайшы Нәзлә дүйпли тәсир этди. Онуң йүреги ерине дүшди. Гөврүми гиңеди. «Худай җан сизиң өмрүңизи узак этсин» дийип, ичинден дилег этди.

Вели нахардан соң өңүне алан чайыны деррев ичди-де аялына:

— Деррев худаёлыңызы бериң. Мен адам йыгнайын — дийип, еринден турды.

Адам йыгнамак үчин узак ере гитмели дәлди. Голай-голтумда гезип йөрен гедайлар шу оҗагың башында бир гозгаланың бардыгыны билип, деррев җемленишип башладылар. Вели бир молланы-да алып гелди. Аңырсы сагат ярымың ичинде худаёлы совулды.

Хуптан вагтлары ёла чыкдылар.

Бүтин мейданың йүзүне гара кече тутулан ялыды. Ер доңды. Арабаның җыгылдысы буларың үстүне гошант болуп, совук гиҗеде иниңи тикенеклендирйәрди. Өвлүйәден чыкянчалар Вели-де, аяллар-да бир агыз геплемедилер. Чаганың үстүне-астына ёрган-дүшек барыны язып, ики аялың ортасына ятырдылар.

Нәзли өвлүйәниң ортарасыны кесип гечйән араба ёлуның ики тарапына середйәрди. Көне губырларың үстүнде отҗагазлар йылдырашып гидйәрдилер. Бу затларың манысына дүшүнмейән яш аял бу аламаты өвлүйәниң гудраты хасаплап, гаты гең галярды хем-де горкярды. Шонуң үчин-де ол япышып отуран ёрганыны башына чекип, худайыны чагырып отурмагы йүрегине дүвди. Шу совук гиҗеде, шу горкулы ерлерде шундан говусыны тапмады.

Вели тизрәк ачык мейдана, улы шаёлуна дүшмек үчин гыссанярды. Гараңкыда йылдырашып гөрүнйән отҗагазлар онуң йүрегине-де ховп салыпдылар. Мунуң үстесине-де Вели бир зада пушман эдйәне меңзейәрди. «Мен Язгүлиң сөзүни йыкмаҗак болуп, бу гелни алып барярын вели, аслында мунуң өзи кимиң гырнагыка? Нәме иш эдип йөрен аялка? Соңракы бир гүн бир беланың үстүнден элтәймесе ягшыдыр... Белки гарындашларының бары хакдыр. Мен нәме үчин муңа мүңкүрчилик эдйәркәм? Әй, нәме-де болса барҗак ерине чеңли элтейин. Соңуны өзи гөрүберер-дә... Мениңки нәме, эҗизлән адама көмек этдим. Пыяда гезип йөренден бу бендәни араба мүндүрип, дердини еңлет-

дим. Онда-да, Ысмамыт ата ялы ерде душды. Өвлүйәде душан бендә көмек этмегиң өзи улы согап ахыры. Шунуң үчин-де маңа бу зерарлы зовал етеси ёк...»

Ол «Чув! Чув!» дийип, атыны гыссаярды. Вагтал-вагтал атың аркасына гамчысы билен чалажа урярды. Ене-де хер хили пикирлер ызыны үзмән келлә гелйәрди. «Өз-ә, бай ериң адамы болмалы. Онсоң бейдип йөрмеги гаты гең. Я-да шу гүнки айылганч хабар билен бир багланышыгы бармыка? Әй, ёк, худай сакласын. Бейле дәлдир-ле» дийип, шейле пикириң келлесине геленине тоба этди.

Язгүлүң бүтин үнси чагасындады. Чаганың о ерини, бу ерини япышдырярды. Дем алян совук ховасының бадыны гачырмак үчин, онуң йүзүне юкажык яглык япярды.

— А, гыз, Нәзли, хабардар болавери, чагажыгымың бир ери ачык галаймасын... Биз-ә бейле совук гөрмәндик — дийип, Язгүл өвлүйәден чыканларындан соң хас хем аладаланып башлады.

— Оглуң укладымы? — дийип, Вели Язгүлүң гелйәнинден хемаят тапан ялы болуп, деррев оңа йүзленди.

— Уклады. Үшәрмикә дийип горкярын — дийип, Язгүл гөвүнжең жогап берди.

— Үстүни онатжа япышдыр, үшемез...

Ене-де дымдылар.

Өвлүйәниң серхединден геченлериинден соң Велиниң гөврүми гинән ялы болды. Шу зерарлы хем-де укыны ковмак үчин араба гөни ёла дүшенден соң аяллара тарап йүзүни өврүди:

— Шу гүн өвлүйәде айылганч бир хабар чыкды. Дүйн Атамырат готур тарпа-тайын өләйипмиш.

— Хий-вий, шол ханың еринде арз сорап отуран Атамырат готурмы, какасы? — дийип, Язгүл якасыны тутды.

— Хава, шол Атамырат готур. Инди онуң аялыны тапмаярмышлар. Атамырат готурың өлмезиниң өң янында геен эгинэшиклерини гөрселер гара ган диййәр. Ил ичинде ол аялыны бир ере әкидип, пычаклап өлдүрипмиш, шонуң үчин өзи-де йүреги ярылып өлүпмиш диен хабар яйрапдыр. Гараз өз-ә бир хили-бир хили сырлар-ха бармыш...

— Аялы бичәрәниң гүнәси нәмекә, жанларым — дийип, Язгүл улудан демини алды.

— Худай билйәр. Гараз бизден дашрак болсун. Ил ичинде: «Атамырат готуры өз аялы өлдүрип гачыпмыш» диен хабарам яйрапдыр. Хәзир белли бир зат билйән адам ёкмуш.

— Хий-вий, жан иллэр, бейле зат болмаз... Гоявери, какасы...

Вели-де, Язгүл-де бу гүррүңлериң гидип дуран вагты Нәзлиин ятларындан чыкарыпдылар. Ол болса Велиниң агзындан чыкян хер бир сөзи гарбап алярды. «Аялыны өлдүрипмиш» диен хабара бегенсе, Аялы әрини өлдүрип гачыпмыш» диен сөзе «сырым ачылар» дийип этияч этмек билен гынанярды. Гараз ол хәзир бир вагтың өзүнде гайнап дуран сувдан чыкарылып, совук сува салынян ялы бир ягдайы башындан гечирйәрди. Дишини гысярды. Сәхел бир херекетиң үсти билен өз сырыны ачаймакдан горкуп, хердемсайын сусланярды.

Вели, гөйә бу гүррүни җемлемек ислейән ялы болуп шейле дийди:

— Өлен адам хакында бижай сөз айтмаг-а говы дәл вели, гараз диймели боляр-да... Атамырат готур нәме-де болса, пәлинден тапды. Ол Сапармырат пахырың аялы билен оглуны шол агшам хут өз эли билен чапым-чапым эдип гелен экен. Арыны алабилсең Сапармырадың өзүнден ал, нерессе чага билен әҗиз аялда нәме гүнә бар... Гараз, «Якма бишерсиң, газма дүшерсиң» диенлери чын экен...

Язгүл:

— Тоба, тоба... — дийип, якасыны тутды.

Атамырат готурың шол агшам кимиң ганына булашып геленини шу ерде аныклан Нәзлиниң дамагы долды. Ол хәзир өзүнден ене бир гезек разы болды. «Хей, ожагы гөмлен, ожагын-а гөмүлди вели, азажык соңуррак гөмүлди-дә... Пахырлар...» дийип, Нәзли Сапармырадың оглуны-да, аялыны-да бир хатар гөз өңүнден гечирди. Нәзли оларың икисини-де говы танаярды.

«Догурдан-да мен әпет улы иш эдипдирин-ов. Мен ол пахырларың ганларының дерегине ган алыпдырын. Атамырат готурдан Сапармырадың арыны алыпдырын. Инди мениң җайым җеннетдир. Бу иши аныклап, аңырсына етен адамлар маңа алкыш окарлар. Мундан буяна мениң бу дүнйәде алҗагым алкыш болар» дийип, Нәзли өз янындан гөвүн йүврүтди.

Эмма вели бу иш аныкланса, Нәзлиниң атасының, обадашларының башындан инҗек белалары гөз өңүне гетиренде, онуң даш ялы дыкыз бедени титрәп гитди. «Нәдейин, элимден гелҗек зат ёк. Олар-да маңлайындакыны гөрерлер-дә... Башлары аман галса болар. Баш саглыгы болса, галанының хеммеси аңсат» дийип, яш гелин өз янындан өзүне гөвүнлик берйәрди.

— Какасы, онсоң ол Сапармырат эшидипми, бу болан ишлери? — дийип, Язгүл жаныны барлады.

— Эшитме нире, зат нире... Сапармырат хәзир Дөртгүлде ахыры. Ол Дөртгүлде Җүнейит ханың дамагына пычак гоюп йөр.

— Хернә пахырың өзүне хич зат болмаверсин — диймек билен Язгүл улудан демини алды.

— Онуң өзүне зат болмаярмыш — дийип, Вели хич хили гаршылык гөркезмәге ёл гоймаян әхенде деррев жогап берди. —

Гечен яз Сапармырат гижәниң бир вагтлары улы өвлүйәлериң бириниң ичинден гечен де Хезрет Алы оны гөрүпдир. Гулагына бир затлар дийип чавуш чакыпдыр. Аркасына-да бәш пенжесини урупдыр. Ине, онсоң, оңа хич зат болмаяныныӊ эммасы-ха шу, эжеси. Инди өзүң ят, тур-да пикир эдибер... Онсонам Сапармырат гарамаягың өңүне дүшүп йөр. Онуң дашының саклавы-да гүйчлүмиш. Орсам онуң диенинден чыкмаямыш. Онсоң, Сапармырада хич зат болмаҗагы гөрнүп дуран зат ахыры...

— Сен бу затлары нireден эшитдиң? Нireден булары ң аныгына етдиң? — дийип, әринден өмүр эшитмедик сөзлерини эшидип отуран Язгүл гең галмак билен сораг берди.

— Сапармырадың ады инди илиң дилинден дүшенок, эжеси. Сениң әриң хем өзүңе мәлим, мыдама адамларың арасында ахыры... Соңкы бирки гүнлүкде, өвлүйәде Сапармыратдан башга адамың адыны эшидемок. Оңа сөгйәнлерем бар, өвлүйә дүйнәп, оңа өлүм дилейәнлерем бар. Эмма гарамаяк вели шол дийип ятыр. Онуң яшы узак болсун дийип, намаза дуранларам дилег эдйәрлер. Онуң өз-ә тизара бир ерден уруп чыкҗакмыш. Онсоң вели бу сыртыны габардып йөренлериң дат гүнүне! Ол әхли гарып-гасары йыгнап, ерсизе ер, сувсуза сув берип, адам санына гошуп гойберҗекмиш. Онуң янында «мен» диен, терслин-оңлын окан орсларам бармыш. Ол окумышлар чыныны эдип оканларында деряны зады терсине акдырыберйәрмиш.

Язгүл ене якасыны тутуп:

— Тоба... Тоба — дийди. Бу гең-энайы гүррүңлери ене нәче болса эшитмәге тайындыгыны әхеңиниң үсти билен билдирди. Эмма Велиниң гор халтасы эййәм бошап үграпды.

Нәзлиниң болса хәзир бейле сөзлери хеммеден кән эшидеси, бейле затлары хеммеден кән билеси гелйәрди. Ол Бедиркент галасының ичинде-де, онуң дашына чыкан вагтларында-да Сапармырадың эдерменлиги, горкмазаклыгы барада кән затлар эшидипди. Сапармырат барада эдилйән җеделлерден-де хабарлыды. Эмма Велиниң айдан задыны, ягны Сапармырадың тиз вагт бир ерден уруп чыкҗакдыгыны ол биринҗи гезек эшидйәрди. Бу хабар оңа ганат бекледи: «Ол улы адам, белки, мениң какамың-да обадашларымың-да дадына етишер. Гарыбың аркасыны чалян болса, бизиңкилерден гечирен гарып бармы нәме... Худай җан, шейдип, ол пахырлара бир гарашык эдевери...»

Сапармырадың янындакы деряны терс акдырып билйән орслар хакда Нәзли хич хили пикир этмәге милт эдип билмеди. Себәби бу затлара онуң акылы етмейәрди. Йөне ол Сапармырады иң соңкы гезек ниреде, хачан гөрендигини ятламага чалышды. Муны-да башармады. Сапармырады умумы суратда гөз өңүне гетирди.

Ёл доңупды. Хова гараңкыды. Гараңкы, совук, нәмәлим төверек хопукдырыҗы бир ягдайда дымярды. Шонуң үчин-де арабаның шакырдысы адатдакысындан хас гаты чыкян ялыды.

Нәзли арабаның үстүнде отурышына, хер хили пикирлере үстүни басдырып, иркиленини дуйман галды.

Бу агыр, сүтемли, совуклы ёл ики гиҗе-гүндизләп довам этди. Ёлагчылар ахырсоңы ачык гүнде Көнеүргенҗиң минарасы гөрнүп дуран обаларың бирине, Велиниң обасына гелип дүшдүлер. Ики гүнләп гелен-гиденин ызы кесилмеди. Нәзли мыдама огланың янында болды. Оглан оңа хас өвренишди.

Үчүнҗи гүн ир билен Вели иште гитди. Ики аял өй ишлерини эдип яданларындан соң чай ичмәге отурдылар. Чага ожагың башында булар билен геплешип ятырды.

— А, гыз, сениң билен яман өвренишдик. Чага-да саңа өвренишди. Гитсең, бизе гаты кын болар.

Нәзли эгер шу хакда гүррүң гозгалайса нәдеркәм дийип, гелели бәри әтияч эдйәрди. Эмма вели бу гүррүң иру-гич гозгалмалы боландан соң, тизрәк гозгаланыны-да кем гөрмейәрди. Ол бу гүррүңе тайярланыпды. Обасындан бирнәче гиҗе-гүндизлик арасыны ачандан соң, Нәзли бирнеме батырланыпды. «Ковсалар гидерин. Болубер дийселер, башым билен йөрәп хызматларыны эдерин» диен нетиҗә гелипди. Ол әхли хакыкаты Язгүле айтмагы-да йүрегине дувүпди. Йөне шейле этмели диен карара бирбада гелмеди. Өз-өзи билен көп сөвешди. «Эгер Язгүл әрине я-да башга бирине айдайса нәдеркәм?» «Оңа илки ант ичдирерин. Оңа-да гараман айдайса эркек геймине гирип гачарын. Көнеүргенч галасына барып, гедайчылык эдерин. Ол ериң өвлүйәлериниң шыхларының сувуны гетирерин. Күлүни дөкерин. Мениңем ахыр бир багтымың ачылҗак гүни болар-да... Эгер айтмаса, мени өйүнде хызматкәр эдип саклайын дийсе, мен ак йүрекден хызматларыны эдерин. Огулларыны гүймәрин. Ойнадарын. Гүлдүрерин...»

Гүррүң гозгалды. Эмма ол Язгүлүң сөзүне башга хили җогап берди.

— Догры, гелнеҗе, яман өвренишдик. Асла өзүңем, адамыңам чагаңызам тапдыргысыз адамлар экениңиз. Шейле-де болса, нәтҗек ахыры, гитмели болар-да...

Язгүл йүрегинден сыздырып шейле дийди.

— Хич болмаса бәш-он гүн дагы болавери.

Чага тирсегине сөенди. Эҗесине йүзленди.

— Эҗе, нәмәниң гүррүңини эдйәрсиңиз?

Язгүл оглунын-да Нәзлә ялбармагыны ислэп:

— Вах, Нәзли гелнеҗең гитҗек диййәр. Мен оңа хич болмаса он гүн дагы бол диййәрин. Сенем ялбар, оглум — дийди.

Чаганың ажайып гара гөзлериниң окарасы бирден долды. Сеси тутулды. Ики гөзүнден башга зада гүйҗи етмәни үчин улили билен мөңңүрип гойберди.

Нәзли энесине етирмән чаганы багрына басып, маңлайындан огшады.

— Гой, аглама, Ягмыр җан. Аглама. Мен хич ерине гитмерин. Мыдама сениң яныңда боларын. Аглама, кәбәм...

Чага маңлайыны Нәзлиниң алтын-күмүш йүзүкли элиниң үстүнде гоюп, узак вагтлап сожап ятды.

Язгүл екеже майып оглунуң бу болшуна бозулды:

— Аглама, балам. Нәзли хич ере гитмез. Ол ойнап айтды...

Шу сөзлерден соң чага көшешди. Келлесини гөтерди. Гөйә Нәзли гачып өтәйтжек ялы инди онуң элинден гайым тутды...

5.

Язгүл Ягмырың гөвнүни тапмак үчин иңңе билен гуйы газмага тайынды. Шонуң үчин-де Нәзлиниң ене он-он бәш гүн галҗакдыгыны эшиденде, бегенҗинден яңа ере-гөге сыгмады. Язгүл әри билен гара өйде болярды. Нәзли билен чага мыдама тамдыр ялы гызып дуран, ожагының оды сөнмейән отагда яшардылар.

Шейле-де болса Нәзлиниң ене он-он бәш гүн галмага дөвталаплыгы Язгүли геңиргендирди. «Җаным, бу нәхили аялка? Гитҗек дийсе-де кичи дилинден бәрде айдяр. Гарындашларыны гөреси гелип, йүреги үзүлип дурмаян болара чемели. Өзи-де дил яранок. Сорамагам кын. Вели-де мениң йүзүмден гечип бир зат диенок. Эмма онуң-да ынҗалыгының гачып башландыгы гөрнүп дур. Бу нәхили ягдай болды. Өзи вели дийсең говы адам экен. Шейле-де болса, беллиси болайса ягшы боларды...»

Язгүлүң йүрегине аралашан бу алада йүпек гурчугы ялы гүн-гүнден улалып, гүйҗәп башлады. Бу гурчуклары Язгүл хер гүн бир бахана билен эклейәрди. Дура-бара бахана хем сабап уграды.

Нәзли болса агыр, ховплы, нәмәлим пикирлерини башындан ковуп чыкармак үчин бар үнсүни, әхли вагтыны Ягмыра сарп эдйәрди. Чага билен мешгулланмак, гүлүшмек, ойнашмак, эртеки айдышмак онуң дердини дийсең еңледйәрди. Кә гүнлерде болса Нәзлиниң хәзирки өз ягдайы бүтинлейин ядына-да дүшмейәрди.

Нәзлиниң тербиесинде чаганың хем ягдайы барха говулашып барярды. Онуң шәхди ачылыпды. Ишдәси говулашыпды.

Ол дегишйәрди. Ойнашярды. Ылайта-да Ягмыр Нәзлиниң айдып берйән эртекилерини, яңлытмачларыны, гүррүңлерини хер затдан бетер халаярды. Дура-бара бу затлар онуң дердиниң дермасы болуп өврүлди. Чаганың бүтин гүнләп, узак гиҗеләп агыр дердини ятдан чыкаран вагтлары кән болярды.

Нәзли кәвагтлар: «Мен нәме үчин гарамаңлай болуп дөредимкәм? Худай хич болманда Язгүлүң багты ялы багта мени дийип, гөзүне яш айламынасып гөрен болса болмаярмыды?» дийип, гөзүне яш айлаярды.

Гүнлериң гечмеги билен яш гелниң дерди барха гүйҗейәрди. Онуң гөвни оңат дурмуш ислейәрди, чага ислейәрди. Гысгасы ол нәхили-де болса өз гапысындан гирип чыкмагың арзувыны эдйәрди. Язгүлүң гарып гүнүне Нәзлиниң гөвни гидйәрди. Язгүл гарыпды. Эмма вели гирере гапысы барды. Кәвагтлар шейле пикирлериң ашагында галып, Нәзли чыкалга тапмаярды Оны хорлук басярды. Өз агыр ягдайыны Ягмыра билдирмеҗек болуп чалышярды. Аглаярды. Ичини совадярды.

Бир гиҗе ятырка агыр дүйш гөрүп оянды. Билинден ашагы ысмаян Ягмыр сүйҗи укалап ятырды. Нәзли ожагың башындакы чыраны якды. Огланың ысмаян аякларыны ичгин сынлады. Ики аягың-да эти эт еринде, ганы ган еринде-ди. Ол аяклары илки гөрен адам олары ысмаяр дийип билҗек дәлди. Нәзли шейдип көп отурды. Пикир этди. «Худай җан, сен маңа гүйч берсең, мени голдасаң, менем шу машгала бир ягшылык эдип берсем. Гөр, нәхили говы боларды. Маңа шу огланы аяк үстүне галдырмага көмек эт, худайым...» Чаганың болуп ятышына йүреги авап, Нәзли овадан гөзлеринден боюр-боюр яш дөкди. «Гел, багтымы сынап гөрейин» дийип, Нәзли шу демден башлап, ажайып бир максада гуллук этмәге гиришди.

Ол эртеси Язгүлден бир кәсе күнҗи ягы алды. Азажык мата алды. Шейдип, йүрегиндәки гамларыны басмак үчин, агыр пикирлерини башдан ковмак үчин, эсасан-да чага көмек этмек үчин элини чермәп ише гиришди. Ол гиҗе диймән, гүндиз диймән, чага эртеки айдып бермек билен, онуң аякларының ысмаян ерлерини овкалап, сыпалап башлады. Онурга сүңклерини, аягының чыкан ерлерини, будуны, балдырыны, бармакларыны овкаларды, сыпаларды. Илки чаганың эндамына эсги билен яг чалып, соңра ише гиришйәрди. Нәзли шейле бир ыхлас билен, ынам билен, гүйч билен ишлейәрди вели, дүнйәде башга бир алада бардыр-ов диен пикир келлесине-де гелмейәрди. Ыссы җайың ичинде гара дере батып, хер гүн көйнегини ики-үч гезек чалшырмалы болярды. Ол бу ишинде хер хили усуллардан пейдаланярды. Овкаламагы, сыпаламагы басалашмак билен, гүлүшмек билен чалышярды. Гүлүшмекден, ойнашмакдан соңра огла-

В.-517—10

ның ики аягындан тутуп, олары херекетлендирип башлаярды. Ол бу затларың хеммесине майып огланларың сагалып гидиши барадакы эртекилери гызыклы эдип айдып бермек билен эдерди. Онуң эртекилеринде херекет эдйән чагаларың дүйбүнден аяксызларына аяк битерди, элсизлери элли боларды, гөзсүзлериниң гөзлери ачыларды. Ол хер эртекисини:

— Ыхлас герек, Ягмыр жан. Ыхлас эден мырадына етмелидир — диен умыт билен гутарарды.

Ягмыр ыхлас эдйәрди. Эгер-де Нәзли ага гара дийсе, гара ак дийсе шоңа-да ынанмага тайярды. Нәзли бу ажайып ише гиришен гүни Ягмыра:

— Ягмыр жан, гел, икимиз биригип, сениң аякларыңы йөрәр ялы эдели. Бу кын дәл, ыхлас билен япышсак, биз бу иши эдерис — дийип йүзленипди. Ягмыр шонда оңа:

— Боляр. Мен сениң шейтжегиңи билйәрдим. Мен ыхлас эдейин — дийип жогап берипди хем-де аягының ене өңкүси ялы болжакдыгына, Нәзлиниң муны шейдип билжекдигине түйс чага йүрегинден ынаныпды.

Ине, ики гөвүн шейдип, бир максада гуллук эдип башлады! Оларың ишлери гүн-гүнден өңе гитди. Йөне вели бу аралыга бир вака дүшди.

Бир гүн Язгүл эрини ише ууградып (Вели ички япларың-салмаларың газувы билен мешгулды), Нәзлиниң янына чай ичмәге гелди.

Йүзи ачылан, кейпи көк Ягмыр төрде, ёрганың ашагында уклап ятырды. Ики аял өңлерине чай алдылар.

Язгүл эриниң табшырыгы боюнча, бу гүн Нәзли билен ачык гүррүң этмәге гелипди. Эмма ол гүррүңи нәмеден башламагың, нәдип башламагың ёлуны эртирден бәри агтарса-да, хенизе ченли белли бир зат тапып билмән азара галярды. «Белки, Нәзлиниң өзи сөзе башлар» диен умыт билен чәйнек-кәселерини, сачагыны алып гелипди.

Чай ичип башладылар. Язгүл аладалы хем сус гөрүнйәрди. Нәзли муңа дүшүнди. Эмма морта бир зат дийип отурыбермеги услып гөрмеди. Ол хем өз гезегинде Язгүлиң сөз ачарына гарашды.

Нәзлиден зат чыкмажагыны аныкландан соң Язгүл өзүни зорлап, кынлык билен сөзледи.

— Нәзли жан, мен сениң билен гүрлешмәге гелдим. Ягмыр жаның какасы Нәзли доган-гарындашларынынка гитжек болса чекинмесин-де айтсын, өзүм арабалы элтип гайдыберейин диййәр. Ергсам ил ичинде бир хили оңайсызрак боляр диййәр. Ил агзыны даңып болярмы нәме? Эййәм онда-мунда «Вели бу яш аялы ниреден гетирдикә? Нәме максат билен гетирдикә» диен гүррүң яйрап башлапмыш... Сен бу гүррүңлере нәме диерсиң, Нәзли? Менем, какасам, Ягмырам сениң гидениңе гаты гынанжак. Бу сөз — кичи дилден бәрде айдылян сөз дәл. Сенем бизиң өзүңи говы гөрйәндигимизи билсең билерче болдуң...

Ара агыр дымышма дүшди...

Нәзли узак вагт дымып отурандан соң, гөвнүни бире баглады.

— Гелнеже, гүлер йүзүңиз үчин, башыма иш дүшен гүни агыр халыма етишениңиз үчин таңрыялкасын. Эден бир ягшылыгыңыз мүң болуп гайтсын. Мен бир етим оглан, дул хатын. Эгер өйүңизде сакларын дийсеңиз, бир дөвүм чөрегиңизи гысганмасаңыз, мен хем элимден гелениими аяман, хызматыңызы эдейин. Одуңыз билен гирип, күлүңиз билен чыкайын... Ягмыр жаның дердини еңлетмәге чалшайын...

Гөзлериниң окарасы долан Язгүл:

— Вах, маңа галса... — дийип, сөзе башламакчы болан-да, Нәзли эмай билен, гөвне дегмез ялы эдип, онуң сөзүни бөлди.

— Билйән, гелнеже. Сағ бол. Сени өвлүйә газаның башында отуран хелейлериң ичинде иң говусы дийип тутупдым, шейле болубам чыкды. Мен өз ягдайымың өрән гелшиксиздигини өзүмем билйәрин. Ил агзына дүшүп башлан болса-ха, бу говы дәл. Вели ага мени Көнеүргенжиң өвлүйәлериниң бирине элтип ташлап гайтсын. Хачан дийсеңиз мен гитмәге тайяр...

— Вий, ханы, Нәзли сизиң юрдуңызда доган-гарындашларым бар дийййәрдиң-ле?

Нәзли ики эгнине эрк эдип билмән, сожап улудан демини алды.

— Э-е-ей, гелнеже, менде доган-да болмаз, гарындаш-да... Мен бир ерден еке чыкан ахыры...

Язгүл келлесинден таяк инип гелйән ялы, элини далдалатды, онуң гөзлери ханасындан чыкайжак болды.

— Сен ким ахыры, Нәзли? Догрыңы бери айтсана?

— Догрымы айдайын. Йөне менден эшиден сөзүңи ичиңде саклап билерин диен ынамың бар болса, эшиден задыңы хич киме айтмазлыга ант ичсең, догрымы айдайын.

Язгүлүң билесигелижилиги чапылян ат болуп чарпая галды. Шунуң билен бирликде-де Язгүл айылганч бир зат эшитмекден хем горкды. Ол бирсалым нәхили болуп, нирeде отурандыгыны-да унутды. Зордан өңки хетдине гелип дилленди.

— Мен эшиден задымы какасына айтмасам болмаз, Нәзли. Мен ондан зат яшырып билемок...

— Онда сен әжиз экениң-ов, гелнеже...

Бу сөз Язгүлүң четини гыздырды.

— Ёк, мен эҗиз дәлдирин. Бириче-хә бардырын. Йөне какасындан зат гизлемек маңа кын дүшер.

— Хич задам боласы ёк. «Герек дереги йыкылпдыр» диййәрлер...

Язгүл Ысмамыт атадан үч гезек ант ичди.

Нәзли шейле дийди.

— Мен бузгөменли дәл. Мен бедиркентли. Өзүмем Атамырат готурың аялы. Мен, ол харамзаданы авы берип, өлдүрип гайдан гачгак... Инди-де, ине гелнеҗе, ялкасаң языы бар, гаргасаң-да гышың. Мениң тәлейим сениң элиңде. Хайсы гулакдан гөчейин дийсең өз ыгтыярың...

Язгүлүң бу сөзден соң дүшен ягдайыны беян этмәге сөз тапмак кын. Ол элинден кәсесини гачырып дөвди. Хушы башындан учды. Бирбада деми тутулды. Гөзлери ханасындан атылып чыкҗага дөнди. Көп вагтлап өзүне гелип билмеди. Бирхаюкдан соңра: «Инди бизиң ишимиз гайтды. Вели, Атамырат готуры өлдүрип гайдан аялы өйүнде саклаярмыш диен хабар хана етер, онсоң бизиң гүнүмизе ит аглар» диен пикир оны өзүне гетирди. Язгүл ожагың башында биргысым болуп отуран Нәзлә гөзлерини петредип, дүшнүксиз бир маныда серетди. Нәзли онуң гөзүне өңкүсинден-де кичелен ялы болуп гөрүнди. Шунуң өзи-де оны гыкылык чыкармакдан саклады. Инди аял эҗиз-йүреклилигини эдип, онуң Нәзлә йүреги авап башлады. Ол өзүнде бир вагтың ичинде эмеле гелен бу ики дуйгының манысына дүшүнйәрди.

Нәзли гөз астындан середип, Язгүлүң халының перишандыгыны гөрди. Ол хич зада үнс бермән, өңки совукганлылыгы, өңки әхеңи билен сөзүни довам этдирди.

— Хава, гелнеҗе мен шол аял. Сен ант ичип, касам эдениңден соң, мен саңа барыны айтдым. Айданыма пушман эдемок. Өвлүйәден угран вагтымыз Вели аганың берен гүррүңинден маны алшыма гөрә, ил бу иши макуллаян болмага чемели. Атамырат готурам, Җүнейит ханам, бейлекилерем зәхерли йылан. Йыланы болса элиңе илен зат билен уруп өлдүрмели. Болмаса ол сени өлдүрер. Инди, гелнеҗе, ят-тур-да пикир эдибер. Вагты геленде маңа бу ишим үчин алкыш окарлар.

Инди, Нәзлиниң шейле әгирт улы иш эдендигине гең галып, акыл етирип билмән отуран Язгүл:

— Сен нәме үчин шейле ише баш гошдуң? Ол хер нәче җелладам болса сениң әриң ахыры?— дийип сорады.

— Гелнеҗе, хак гүррүң. Ол мениң әримди. Йөне вели ол мени иле рысва этди. Соңкы вагтларда галада ханың ёкдугындан пейдаланып, мениң намысымы аягының ашагына салып басалап, гиҗесини-гүндизини бир җелебиң өйүнде гечирди. Онуң бу иши маңа агыр дегди. Мениң ол җелепден нәмәм кеммишин? Мен онча ёкмушыммы? Бар, эркек адамдыр диели. Эйле-бейле ишлери эркеклер эдәйгич боляндыр диели. Гой, онда, гизлин этсин. Эмма ол бейтмеди. Или, өйүни әсгермеди. Гайтам өзбашларына җай хем салдырдылар. Гөз-гүлбан масгара болдулар. Мен онсоң бу затлары нәдип ичиме сыгдырайын, гелнеҗе? Мен оны, үстүмде худай бар, ынанай, бу иши үчин өлдүрмедим. Мен оны бир агшам гидип, гөз-гөртеле адам өлдүрип гелени үчин өлдүрдим... Эшидип отурсам, ынха, шол агшам ол Сапармырат батырың оглы билен аялының келлесини хут өз эли билен кесип гелен экен. Ханы, инди өзүң айт, гелнеҗе, шундан соң мен нәдип онуң гуҗагына гирип ятайын? Мен оны ики гезек өлдүрмелидим. Эмма адамы ики гезек өлдүрип болмаян экен. Адам бир өлйән экен...

Алтын ашык ялыҗак, таңҗа, дийсең овадан Нәзли хәзир өз эден ишлериниң хекаятыны аркайын, толгунман гүррүң бермек билен Язгүлүң өңүнде барха бейгелйәрди. Язгүл бу гүррүңлериң нетиҗесинде горкыны-да, үркини-де бүтинлейин ядындан чыкарды. Ол инди Нәзлә гуванып башлады. «Тоба, тоба, «Яман сөз мусулманы динден чыкарар» диенлери чын экен-ов!» дийип, толгунмакдан яңа дамарлары сых-сых болан аял якасыны тутуп, ичине түйкүрйәрди.

— Нәзли, инди нәтсеккәк? Какасына нәме дийсеккәк? Сен хер затдан баш чыкарян аял экениң. Сен бизде бол. Хич ере гитме. Йөне, какасыны ырар ялы маңа делил тапып бер.

— Гелнеҗе, мен бу ишде саңа хич хили көмек эдип билмерин. Хич хили делил хем тапып билмерин. Йөне, сениң өзүң гайрат эдип, Вели аганы ырҗак бол. Мениң сизе уллакан бир ягшылык эдесим гелйәр. Йөне бу ягшылыгы оңарып билҗегими, билмеҗегими хениз айдып билҗек дәл. Маңа ене онҗа гүн Ягмыр җаның янында болмага ругсат эдиң. Мен онуң билен гаты өвренишдим. Хәзир оны ташлап гитәйитсем, оңа-да кын болар, дерди гүйҗәр, мениң-де йүрегим пара-пара болар.

— Боляр, Нәзли җан. Мен элимден гелени эдейин.

Язгүл күртдүрди. Җаныны барлап гөрди.

— Бизе сениң хич хили хызматың герек дәл, Нәзли. Биз дийип хич хили азара галма. Җаныңы гынама. Бирден ене-де бир беланың үстүнден бараймалың. Сен Ягмыр җаны гүймесең болар.

— Боляр, гелнеҗе, мен Ягмыр билен боларын...

Агшам нахардан соң Вели билен Язгүл ёргана гирдилер.

Нәзли шу ерде яшап башлалы бәри йүки еңлән, өйүң өжук-бужук ишинден башга аладасы болмадык Язгүл әриниң гапдалына барха гысмылжырап башлады. Онуң сакгал-мыртуны ойнашдырды. О еринден, бу еринден гыжыклап уграды. Узаклы гүн салма газып халыс ядан Велиниң өлер ялы укусы гелйәрди. Ол аңырсына өврүлди-де, укулы сес билен:

— Жын урдумы, арвах какдымы сени, эжеси? — дийип, ене-де гөзлерини юмды.

Ахырсоны Язгүл гөнүледи.

— Биразажык укламасана, какасы. Нәзли хакда биразажык геплешели. Бираз соңуррак ятанында болмадымы.

Вели Нәзлиниң адыны эшиденден, ылайта-да аялының ол барада бир зат диймекчи болянына аңландан соң деррев Язгүле тарап өврүлди.

6

Ыссы жайың ичинде башларынагай болуп отуран Нәзли билен Ягмырың укы диен зат ятларына-да дүшенокды. Нәзлиниң-де, чаганың-да бар пикири, бар ыхласлары бир йылдан бәри ысмаян шол ики аякда жемленипди. Нәзли хем ики эли, хем дили билен херекет эдйәрди. Ол Ягмырың ики аягыны сыпалай-сыпалай, овкалай-овкалай ядады-да, соңра бир кәсе чай ичип, демини дүрсәп, ене ише гиришди. Инди ол Ягмырың ики аягындан тутуп, жансыз аяклары өңе-ыза херекетлендирип башлады. Гара дере батып ишләп отурышына гүррүң берйәрди.

— Ягмыр жан, түвелеме, гөз дегмесин, мениң өзүм гаты укыплы, гүйчли, элиеңил тебип. Мен саңа шу вагт, хич ким ёкка гөними айтсам, мениң элимден гелмейән зат ёк.

— Эйсем сен мени шу беладан гутарып билермиң? — дийип, Ягмыр ики эли билен айлы яглыгының ужуны ойнап ятышына гөзлерини ялдырадып, умыт билен, ынам билен сорады.

— Сениң пикириңче нәхили? Гутарып билеринми, билменми?

— Сен мени гутарарсың. Мен ынанярын.

— Ынансаң боляр, Ягмыр жан. Гечен йылам сениң ялыжак бир оглан маңа түйс йүрекден ынаныпды.

— Онуңам аяклары мениңки ялымыды? Ысмаярмыды?

Нәзли өзүниң овадан гөзлерини гүлдүрип, жогап берди.

— Онуң дердиниң янында сениңки дагы нәме! Онуң ики аягы-да, ики эли-де ысмаян экен. Мен олара барамда, нерессе чага төрде ләш болуп ятырды.

— Сен онсоң шонам сагалтдыңмы? — дийип, Ягмыр тирсегине сөенди. Онуң уллакан гаража гөзлери учганаклап гитди. Бедениине эгирт улы гүйч толкуны гелип долан ялы болды.

Нәзли атян окларының хеммесиниң нышана барып дегйәндигине, отарян эртекилериниң чынаберимсиздигине ичинден ченденаша бегенди. Ики болуп билмеди.

— Ёгсам нәме, Ягмыр жан. Мен саңа «мен гүйчли, укыплы, еңилелли тебипдирин» дийип айтдым ахыры. Сагалтман, аңырсына-да гечдим. Хәзир ол түвелеме, ылгашанда-затда обаның бейлеки огланларыны бир гүнлик ызда галдыряр.

Ягмырың гөзлериниң окарасы долды. Ол хоржа эллерини узатды-да, жанховлуна дүшен ялы болуп, Нәзлиниң келлесини багрына басды. Деми-демине сыгман, ики эгнини херекетлендирип, сожай-сожай шейле дийди:

— Менем гутар, менем адам эт! Какамам, эжемем сениң гадырыңы билерлер. Олар билмесе-де, худай берсе улаламсоң өзүм гадырыңы билерин. Менем сагалармыкам? Шу дертден дынармыкам?

Ягмырың деми түкенди. Ол мөңңүрип аглап гойберди.

Нәзли бозулды. Бүтин эндамы говшап гитди. Гөзлериниң өңи гараңкырады. Ол огландан өңинчә өзүне гелди. Ягмыры көшетди.

— Дынарсың, Ягмыр жан, дынарсың! «Дерт берен дерманы-ны-да биле берер» дийип эшитмәнмидиң? Белки, мени худай бился пыгамберлер сени дертден гутармак үчин яныңа иберендирлер. Хич гамланма, доганжыгым. Тиз вагтда аякларың тут ялы болар. Йүврүшениңде бир огландан хем галмарсың. Йөне эжизлеме, берк бол, мерт бол.

Ягмыр бу сөзлере жогап тапмады-да, Нәзлиниң саг элини элине алып, оны сыпалап башлады.

Нәзли ене толгунды. Ол агламжырап шейле дийди.

— Сениң какаң билен эжең өвлүйә дүйнеди. Гарып-да болсалар Ысмамыт атада бирнәче гүн болуп, бирнәче гоюн өлдүрип, худаёлы бердилер. Ысмамыт ата ялы гүйчли өвлүйә ёкдур. Гөр йаң-ә муңа дертли түркменем, өзбегем, галпагам, газагам ыңып дур. Ол ер әхли дертлериң деп эдилйән ери. Ине, инди доганжыгым сениң-де гутулар вагтың гелди. Сен ене аңырсы бир хепдеден аяк үстүне галарсың. Мениң муңа гөзүм етип дур...

«Элиеңил гүйчли тебибиң»: «Сен ене бир хепдеден аяк үстүне галарсың» дийип ынамлы айтмагы чаганың йүрегинде өзүниң гутулжагына дөрән умыдыны беркитди. Нерессе хоржа бармакларыны ызлы-ызындан эпләп, бир хепдәниң хасабыны чыкарды. Ине, инди онуң әхли ынамы, әхли пикири шол гүн билен ики аягындады. Чага дүнйәдәки бар заты ядындан чыкарды. Ыссы-

ны, совугы билмеди. Энэни, атаны унутды. Нэзли, хепдэниң еди гүни, ики саны ысмаян аяк... Шу үчүси чаганың пикиринде ызлы-ызындан пейда болярдылар. Ягмыр үчин иймек-ичмек диен ялы зерур затларың-да бүтинлей әхмиети гачды.

Чага дыржашярды. Нэзли овкалап-сыпалап ядаса, өзи довам эдерди. Еди гүн барха кемелип уграды. Үч гүн гечди, дөрт гүн гечди, бәш гүн гечди.

Алтынжы гүне гечилйән гиже Ягмырам, Нэзлем ядавлыкдан яңа лүтлери чыкып ир ятыпдылар. Эмма бу гижэни сүйжи укуда гечирмек булара миессер болмады.

Гиже ярым боланда Ягмыр еңиллик, мылайымлык, рахатланмак билен укудан оянды. Онуң гөвнүне аякларының бармаклары гымылдаян ялы болуп гөрүнди. Ол бегенҗине дызчанакларыны эли билен сыпалады. Дызчанаклар гөйә үстүнден басып дуран агыр даш айрылан ялы чаганың эли дегип-дегмәнкә титрәп гитдилер. Соңра балдырларың хамы титреди. Чага беденинде бир йылдан бәри жемленип дуран әхли гүйч толкунларының бөведини йыкып, ики аягына гөнүкдирип гойберди. Аяклара шаглап ган йөреди.

Ягмырың тас йүреги ярылыпды. Ол улили билен:

— Нэзли дайза!!! — дийип, айылганч, ховплы, шунуң билен бирликде-де бегенчли гыгырды.

Нэзли гөзлерини ялпа ачды. Чаганы багрына басды. Аглашдылар. Бир-бирлериниң йүзлерине бакышып, диймәге сөз тапман йылгырышдылар. Акылындан азашан адамлар ялы олар узак вагтлап жыкырдашып гүлүшдилер.

Ягмыр гижәниң мундан бейлеки ярыны Нэзлиниң элинден тутуп, жайың ичинде «йөржен-йөржен» эдип гечирди. Ики бендәниң бегенчлери йүреклерине сыгман олар даң атып, жахан ягтыландан соңра-да бир гезек аглашдылар. Соңра отурып, узак маслахат этдилер.

Чага:

— Мен хәзир өе барып, эҗем билен какамы чагырып гелейин — дийди.

Нэзли гаршы чыкды.

— Ёк, сен ядадың. Ят. Аяклара азаҗык дынч бер. Йөне уклама. Йүзүңи яп-да ятыбер. Мен эҗең билен какаңы шу ере гелип чай ичер ялы эдейин.

Язгүл билен Вели жая гиренде Ягмыр аяк үстүндеди, онуң ики-еке басып әдимләп йөренини гөреп Вели гөзлерини ынанман:

— Оглум! —дийип, йүреги ярылайҗак болуп гыгырды.

Онуң сесине Язгүлиң-де доңы чөзүлди:

— Балам! — дийип, агылы сесленип, өзүни Нэзли билен Ягмырың үстүне оклады...

Чаям ятдан чыкды, чөрегем. Ата-энәниң хушы башындан учды. Олар өзлерини дүрсейәнчәләр бирнәче вагт гечди.

Вели биринжи гезек гөзлерини окарасыны долдурып, Нэзлә йүзленди.

— Инди сен мениң гызым бол. Инди сен мениң гызым. Йөне, бу бендәни нәхили эдип дертден халас эдишиңи айдып бер.

Нэзли гүррүң берди. Ол өз гүррүңинде эден ишлериниң хеммесини Ягмырың ыхласына хем-де ынамына сырыкдырды. Ахырсонунда-да:

— Худайың халаны шудур. Мен бу ише диңе себәп болдум. Сиз гызыңыз болсам, маңа башга зат герек дәл. Саг болуң, йөне, бу багт маңа миессер болмазмыка диййәрин. Мен Язгүл гелнежеме өз ягдайымы гүррүң бердим. Вели ага, оны сиз эшитсеңиз, мениң ызыма ит салып коварсыңыз. Мен оны сизиң яныңызда айтмага-да горкярын.

— Мен хеммесини эшитдим. Хеммесини билйәрин, гызым Нэзли. Шол гүррүңи эшиделим бәри мениң саңа болан миннетдарлыгым гүнсайын артяр. Мен гижелер укудан оянып, саңа Худайдан узак өмүр дилейәрин. Сен улы иш этдиң. Сен Сапармырадың арыны алдың, халкы айылганч адамхордан дындардың. Саңа бүтин адам алкыш окаяр.

Нэзли бу сөзлере бегенди. Эмма Язгүлүң йүзүне: «Сен нәме үчин ант ичениңден соң бу хабары әрине етирдиң?» диен маныда нәразылык билен серетди.

Язгүл муңа дүшүнди. Ол Нэзлини гужаклады.

— Мен аял ахыры — дийип, аглады.

Вели довам этди.

— Илки билен-ә мениң келләм эгнимдекә мениң мыхманыма дил етирип билҗек адам болмаз. Соңам мениң өйүмде ким бар, ким ёк, мунуң билен хич кимиң иши болмалы дәл. Ынха, шуңа гөрә-де шу өй шу гүнден башлап, сениңем өйүң. Язгүл сениң эҗең, менем какаң. Ягмырам доганың.

Ягмыр:

— Кака, эҗе, Нэзли дайзамы хич ере гойберме. Ол гитсе мен ене майып боларын — дийип, меселәни хас беркитди. Гөзүне яш айлады. Гөйә Нэзлини бириниң әкидәймегинден горкян ялы оны тәзеден гужаклады.

— Нэзли гызым инди хич ере гитмез, оглум. Аркайын бол. Ханы оглум, ене бир гезек йөре, эҗең билен какаң бегендир.

Ягмыр жайың ичинде ики-бака гезишдирип гөрди. Эне-атаның бегенҗини хич зат билен деңәр ялы болмады.

Нэзли шейдип, бу машгаланың бир агзасына өврүлди.

Ол иййән чөрегини халаллап иймек үчин жаныны аяман ишледи. Язгүле өй ишлеринде көмек этди. Япларың араларын-

дан тамдыр үчин одун чекди. Чай гайнатды. Чөрек биширди. Гейим ювды. Онуң бар ыхласы Ягмырдады. Ягмырың-да бар ыхласы Нәзлидеди. Шонуң үчин-де хер ишиң башында мыдама оларың икисини-де гөрмек болярды.

Гүнлер гечйәрди. Нәзлиниң бу ере гелели бәри бир йылдан говрак вагт гечди. Ене бирнәче айлар гечди. Элбетде, Нәзлиниң өйлерини, хоссарларыны гөреси гелйәрди. Эмма вели ол өзи үчин Бедиркент ёлуның гөмүкдигини билйәрди.

Ил ичинде хер хили гүррүңлер чыкып башлады: «Сапармырат Мазлумхансылувда ханың хемме атлысыны гырыпмыш», «Ханың өзи зордан башыны алып чыкыпмыш», «Мөр-мөҗекде сан бармыш, эмма Сапармырадың гетирйән атлысында сан ёкмуш», «Сапармырат Көнеүргенҗе гелипмиш», «Ол ерде бәш-үч гүн дынч алып, ондан соң ханың сөбүгине мүнҗекмиш», «Ене бирки айдан гоюн билен гурт бир ерден сув ичер ялы болҗакмыш...» диен, ене-де шулар ялы гүррүңлер яндак күдесине деген от ялы болуп барха гүйҗейәрди, мөвч урярды. Дайханлар топар-топар болуп, ондан-оңа йыгнанышярдылар. Әхли эшидилйән хабарларың дүйп манысына етҗек болуп җеделлешйәрдилер.

Шейле гүнлериң биринде Вели өйүне гүн батандан соң доланып гелди.

Ол өңүне чай алып, Язгүле, Нәзлә, Ягмыра шейле гүррүң берди.

— Сапармырат Көнеүргенҗи алыпдыр. Эртир мен гала барып гелейин. Бу затларың хеммесиниң аныгына етмесек болҗак дәл. Урша гиденлер хачан доланып гелҗеккә, мундан буяна нәхили йөрелге билен гитмеликә, ине, шу затлары билип гелейин.

Язгүл нәразылык әхеңинде шейле дийди.

— Бу затлары билип гелмек саңа галыпмы? Обаның башга адамы гутарыпмы инди? Эле дүшермиң, нәдермиң, гой, гитме. Дөвталапларың өзлери гидиберсинлер.

Вели, белки өмрүнде биринҗи гезекдир, тутанъерли җогап берди.

— Менден башга гитҗегиңем хелейи шейле диер-дә. Онда, сизиң пирикиңизче, йөне обада ер диңләп ятмалы-да, шейлеми? Мундан гүррүң болмаз, эҗеси. Белки мен Сапармырадың өзүни гөрүп билерин. Ким билйәр? Дурды уссаның бир гезек геленде айдан затлары чыныгып баряр. Мен илки шонуңка бармалы...

Хер нәче гаршылык гөркезсе-де, Велини ёлдан саклап билмеҗекдигине Язгүлиң гөзи етди. Шейле-де болса ол иңирдисини кесмеди. Вели дүшеге гечип ятанларындан соң, ёрганы башына пугта чекип, деррев ука гитди.

Бу хабарлар, ылайта-да Велиниң өтен агшамкы гетирен хабары Нәзлини эрсдирди...

7

Нәзли Ягмыр билен ыссы жая гитди. Ягмыр аягының гүн-гүнден говулашяндыгына шатланып, тов берлен оюнҗак ялы бир ерде дуруп билмейәрди. Тамың ичинде, төверереклеринде йөрейәрди, ылгаярды. Оба огланларыны онуң янындан ковуп, айрып болмаярды. Чагаларың оны, онуң чагалары өрән гөреси гелипди. Бу гүн хем узаклы гүн бир ерде отурман халыс ядандыгы үчин Ягмыр дүшеге геченден ука гитди. Нәзли онуң башуҗында биразрак отурандан соң, ожагың башына гечди. Өңүне бир чәйнек чай алды.

«Сапармырат сансыз атлы билен гелен болса, онда, инди, гарыпларыңам маңлайына гүн чойҗак болса чояр. Менем гарып: Менем ер уруп, ерде галанларың бириси...» диен пикир келлесине геленде яш гелниң сүңңи говшап гитди. Оны хорлук басды. «Мен нәме үчин шейле багтсыз дөредилдимкәм? Мен худая нәме яманлык этдимкәм? Сүңңүм бекемәнкә мени сатдылар. Ёлуганым хем агзы ганлы мөҗек болуп чыкды. Онсоң бу ишлер эдилди. Мен өйүмден-илимден айра дүшдүм. Какамлара барып билемок. Бедиркенди гөрүп билемок...»

«Онсоңам мен ничезар шейдип, илиң өйүнде болмалы?». Бу пикирден соң онуң дамагы долды. Гөзлерине яш айланды.

Велиниң өйүнде илкибада Ягмыр оңа гүйменҗе болярды. «Бу бичәрелере» бир ягшылык этмек үчин башга пикирлери башындан коврярды. Диңе Ягмыр билен мешгул болярды. Бу иш онуң эден ыхласыны пуҗа чыкармады. Өзүниң аҗайып нетиҗесини берди. Инди Ягмыры бир ерде отурдып боланок.

Бу аҗайып вака Нәзлиниң өзүни-де бегендирди вели, эмма чаганың, ата-энәниң бегенҗини хич зат билен деңәр ялы болмады. Олар еке чагаларының сагалып гитмегине себәп болан Нәзлиниң өңүнде хер гүн чөке дүшмәге-де тайындылар. Оны нирeде отурдып, ниреде турузҗакларыны билмейәрдилер. Нәзлә чабыт этдилер, аякгап алдылар, айлыяглык алдылар. Бир гоюн алып, «Нәзлиниң инҗиси» дийип бойнуна алаҗа йүп дакдылар. Шу обалы бир чопаның сүрүсине гошуп гойбердилер. Онуң бир айданыны ики гезек гайталатмаярдылар.

Бу затларың хеммеси-де говуды, якымлыды, көмекди, сөйгетди. Эмма вели буларың хич бири яш йүреги, яш җаны канагатландырмаярды, рахатландырмаярды. Оңа дурмуш герекди, ол өз эли, өз якасы болмагы арзув эдйәрди. Онуң огул экләп, гыз сакласы гелйәрди. Дурмуш хакындакы бу арзувлары, бу пикирлери онуң гөзлериниң өңүнде әпет бир гара даг ялы болуп гөрүнйәрдилер. Нәзли болса бу дагың голайына гүнде сег-

сен гезек барып гайдярды. Онун депесине чыкмак үчин хич хили ёл, хич хили ёда тапмаярды.

Соңкы гүнлерде Нәзли Сапармырадың адыны кән эшидйәрди. Ине, яны-да Вели ага онуң Көнеүргенҗи аландыгыны айтды. Сапармыратлы гүррүң хакыката өврүлди. Нәзлиниң йүрегинде кичиҗик-де болса умыт ялкымларыны дөретди. «Мен оңа «сениң арыны алдым», дийсем ол мениң атам өйүме бармагыма көмек эдерди», диен умыды гөвүнде беслемек онуң агыр йүкүни еңледйәрди. Йөне, оны, ол дабарасы даг ашан атлыбашыны нәхили эдип гөрмели? Нәхили онуң янына барып болар? Нәхили эдип оңа сөзүни дүшүндирип болар? Бу сораглар ызлы-ызындан гелип башланында Велиниң шу гүнки гүррүңинден соң чыкалга тапылан ялы болды.

Нәзли Вели аганың гала гитмегинден пейдаланмак иследи. «Вели аганың Сапармырады гөрмек йүрегинде бар. Шейле болса, гой, ол Сапармырады гөренде: «Бизде шейле бир начар бар. Шол начар Атамырат готуры өлдүрип, ондан сениң арыны алыпдыр. Сен оңа обасына етер ялы, барандан соң хем бүкгүлдисиз яшар ялы бир көмек эт» дийип айтсын. Белки, бу сөзлер онуң гулагына етер. Онуң йүрегине рехим салар. Эгер Сапармырат Көнеүргенҗи алан болса, Бедиркендем алар. Ол ерде-де өз хөкүмини йөредер. Онсоң мен өйүмизде аркайын яшап билерин. Эне-атама элимден гелен көмегими берерин. Белки, шол аралыкда багтым хем ачылса ачылар өтәйдер...».

Чай совады гитди. Оҗакдакы көзлериң үстүни күл басды. Эмма гөвнүндәки арзувлар вели он ики айлава гойберилен ат ялы шол өңе дызап отырды. Йөне вели Бедиркент галасында болан айылганч вакаларың бирнәчесини гөрен, соңкы йылларың ичинде болуп гечен айылганчлыкларың көпүсиниң гөзли шаяды болан Нәзли бир зады ядына саланда, эдйән арзувларына онуң ынамы кемелйәрди. «Дүнйәни титредип отуран Җүнейит хан билен Сапармырадың гүйҗи деӊ гелермикә? Сапармырат нәдип Җүнейит ханы еңип билеркә?..»

Нәзли Җүнейит ханы кән гезек гөрүпди. Бедиркент галасында диңе шонуң ады тутулярды. Галаның адамлары онуң ады билен ятып, ады билен турардылар. Хеммәниң йүрегинде беслейән умыды хана яранмакды. Хемме шол дийип гелерди. Ол эпет адамды. Ол адамлары «итден чыкардарды». Адамлары атарды. Обалары якып-яндырып, оларың огулларыны олҗа эдип аларды, гызларыны есир эдерди. Онуң эллери узынды. Бири Ахала етерди, бейлекиси Бухара. Нәзли бу затлардан хабарлыды, билйәрди, гөрйәрди. Ине, шу затлары билениңден соң ол Сапармырадың оны йыкып билҗегине-билмеҗегине акыл етирип билмейәрди. Җүнейит ханы йыкып болар диен пикири хич вагт келесине гетирип гөрмедик яш аял өз йүрегинде эмеле гелен бу сорага хич хили җогап тапмаярды. Ики-бака урунярды, җаныны гынаярды. «Эгер мөр-мөҗекде сан болуп, Сапармырадың ызындан гелйән атлыларда сан болмаса, онда белкәм ол ханы еңер» дийип, Нәзли өз гөвнүне теселли берйәрди. Шейле дийсе-де бу гелен нетиҗесине болан ынамы дүйпли дәлди. Себәби ол чагаҗыкка: «Аглама, Җүнейит хан гелер, гулакларыны кесер» дийип, оны диңдирйәрдилер. Соңра ол ханың шейле эдйәндигини өз гөзи билен хем гөрди. Диймек — Җүнейит хан Нәзлиниң йүрегине адамхор болуп язлыпдыр, гөзлериниң өңүнде дуран иң рехимсиз җеллатды. Шейле боландан соң оны еңип болҗакдыгына Нәзлиниң ынамы азды.

«Нәме-де болса багты сынап гөрейин. Вели ага ялбарып гөрейин. Белки, худай халап, шовуна дүшәеди-дә...» диен карара гелип, Нәзли оҗагың башында гышарды.

Вели ага ир оянды. Язгүл эййәм түнчәни ода гоюпды. Чәйнек-кәселери ювуп, сүпүришдирйәрди. Шәхдачыкды. Дүйнки иңирдиден нам-нышан галманды.

— Какасы, шу гидишден хачан доланып гелерсиң?

— Әй, кейваны, бир ере гиден адамың эрки өзүнде болмаяр. Хачан гелип-гелмезлик ишиң битерине баглы боляр.

— Башыңы-аягыңы алып өтәгитме. Ишиңи тизрәк битирҗек бол. — Чайы ниреде иҗжек? — дийип Язгүл сорады.

— Тамда ичели, өй гаты совук...

Ене-де йылыҗак җайда үч адам болуп, оҗагың башына өврүлдилер. Ягмыр укудады.

Месавы гүррүңлериң арасында Нәзли сөз ачды.

— Вели кака, гелнеҗе, эгер яман гөрмесениз, бир зат айтҗак.

— Айдыбер, гызым.

— Айдыбер, Нәзли — дийишип, әр-хелей деррев оңа тарап йүзлерини өврүдилер, соңра: «Хернә эйгилик болаверсин» диен манында бири-бирлериниң йүзлерине бакдылар.

Нәзли кынлык билен сөзе башлады.

— Ата еринде ата, эне еринде эне болдуңыз. Ылайым-худайым элиңиз-йүзүңиз дерт гөрмесин. Багтыңыз ачык болсун. Индики сөзүм шу, Вели кака: Мен Сапармырадың арыны алдым. Билип алдым-у, билмәни алдым, гараз алдым. Ол мусулмандыр. Шунуң өвезини долмалыдыр. Эгер, Вели кака, Сапармырады гөрәйсеңиз, оңа бизиң өйүмизде шейле бир начар бар, ол сениң көмегиңе мәтәч. Сенден харай ислейәр дийип айдавери. Ол мени обама барып, аркайын яшар ялы этсин. Шейдип, менем инди багтымдакыны гөрейин. Маңа берен дузуңыз мүң болуп долансын. Тә гөзлерим юмулянча сизиң ягшылыгыңызы унутмарын.

Сизиң багтлы болмагыңыз үчин мыдама худайдан дилег эдерин. Мен бенданиң элинден башга гелжек зат ёк.

Әр-хелей Нәзлиниң бу сөзүне гаты гынандылар. Шунуң билен бир хатарда-да онуң нәме дийжек боляныны-да дүшүндилер. Оны саклажак болмага-да хич хили тутарык тапмадылар.

Вели ага онуң айдан затларыны Сапармырада етирмәге вада берди.

Вели ага даң билен Дурды уссаның үстүни басмак үчин чайыны ичип болан бадына, голтугына бир чөреги эпләп салып, Көнүргенжиң ёлуна дүшди.

Онуң айдышы ялы болуп чыкды. Вели гүн доган бадына уссаханада пейда болды. Дурды усса яңы эртир чайыны өңүне алыпды. Габаклары елли, гашлары ала гөзлериниң үстүне сая салып дуран, яңаклары этлек, додаклары күти, гытык сакгаллы Дурды усса, Велиниң гөзүне озал гаты хырсыз, рехимсиз гөрүнйәрди. Эмма ол ичери гирип саламлашан бадына, уссада эмеле гелен әгирт улы бир үйтгешиклиги дуйды. Уссаның ички бегенчли дуйгулары онуң хырсыз йүзүни нурландырярды. Вели геленине-де, уссаның бу гөрнүшине-де бегенди.

Вели өңүне бир чәйнек чай алaндан соң, усса мыхманына йүзленди.

— Ханы, Вели, гүррүң берип отур. Обаның ягдайы ничик?

— Усса ага, биз бар затдан хабарсыз галыпдырыс. Пилиң гулагында уклап ятыпдырыс. Сапармырадың галаны аланының сарсгыны дүшди. Бу — хелей хабары-ха дәлдир-дә?!. Бизиң обамызың адамлары дүйн йыгнанып, мени сениң яныңа гитмели этдилер. Нәме бар, нәме ёк, хич болмаса усса шоны хабар этсин дийдилер...

Усса отуран ериниден сүйшди-де, Веләголайлашып, өзүниң агыр элини онуң эгнине гойды. Йүзүне йылгырып серетди.

— Иним, сизиң кинәңизе дүшүнйәрин. Шунуң өзи мениң йүрегимдәки бегенжи ики эссе артдырды. Бу гезекки кинәңиз үчин сағ болуң. Адамлара менден, Сапармыратдан көп догайы салам болсун. Хава, Сапармырат агыр гошун билен гелди. Биз оны ашакы обаларың адамлары билен гаты оңат гаршыладык. Догры, ёкаркы обалара, ягны сизиң тарапларыңыза хабар этмәге элимиз етмеди, иним. Йөне муны гөвнүңизе алмаң. Гөреш инди башланяр. Сиз энтек герек боларсыңыз. Ене бирсалымдан базар жайында улы үйшмелең болжак. Икимизем шоңа билеже гидерис. Ёкаркы обалаң үйшмелеңи эртир гүнортан башланяр. Ине, шоңа адамларыңызы элтиң. Ёкаркы Ашыр аганы танаярмың?

— Хава. Олам өзүң ялы бир пәхимли яшулы — дийип, Вели доңуның чөзүлип уграндыгыны мәлим этди.

— Йне, шонуң обасына, шонуң тамының өңүндәки мейдана йыгнанмалы.

— Оңа барарыс, усса ага. Йөне, Сапармырат хайсы гулакдан гөчйәр?

Усса ене йылгырды.

— Ол шол гөчүлмели гулакдан гөчйәр, иним. Хемме эрк-ыгтыяр гарыбың элине гечйәр. Шол өңки айданларым-да...

— Онда бу гүррүңлере инди ынаныбермели болупдыр-да? — дийип, Вели хас анықламакчы болды.

Бу сөз уссаның гөвнүне дегди. Эмма ол билдирмеди.

— Ынанмалымы, ынанмалы дәлми, оңчасыны хәзир гөрерис. Сапармырадың сөзүне пугта гулак гойсаң, хеммеси ачык-айдың болар.

— Бе-е, ол геплежекми?

— Бу вагт лалларың дил ачмалы вагты ахыры! Онсоң Сапармырат нәме үчин геплемесин!

— Худай халаса, онуң сөзүни диңләрис — дийип, Вели бегенди. Ене-де:

— Усса ага, сенден бир товакга бар!

— Айдыбер, иним.

— Айтсам усса ага, Сапармырат вагыз эдип болaндан соң, онуң билен биразажык гүрлешип болармыка?

— Зерур ишиң болса гүрлешип болар. Ишиң гаты зерурмы?

Вели бирбада нәме дийжегини билмеди. Соңра өзүни дүрседи.

— Зерур ишими сен битирдиң. Галанынам үйшмеленде диңләрис. Йөне оңа бир начарың саргыды бар. Шоны айдайжакдым. Өз-ә гаты зерур саргыт, усса ага.

— Боляр, иним. Йөне, адам көпдүр. Мениң гөркезен еримде дур. Беевбар мени тапмасаң-да, онда үйшмелең гутаран бадына шу ере гел-де отурыбер. Өзүм Сапармырады шу ере алып гелерин я-да ол башга ере гитсе, шо тайдан бирини сениң ызыңдан ибeрерин.

— Оңа етеси зат бармы, усса ага! Эденягшылың худайдан гайтсын! — дийип, Вели миннетдарлык билдирди.

Олар чайларыны ичип болуп, гыссанмач суратда базар жайына уградылар.

Гышың өркүжи-де болса гадымы Көнеүргенжиң үстүне гүнүң нуры боллук билен дөкүлйәрди. Гүнүң йити найзалары шәхериң даражык көчелерине, жайларына, бейик минараларына, мавзолейлерине, үстүне яган гарлары гөтерип билмән башларыны эгип отуран мүң яшлы гүжүмлериниң, гараманларының депелерине эртекидәки ялы акыла сыгмажак гөзел гөрнүш берипди.

Хова совук-да болса арассады, оны гошавучлап ичибересиң гелйәрди.

Вели бу шәхере голай обада яшаян-да болса, бу ере мыдама гелип гидйән-де болса, хениз бу шәхери шу гүнкүси ялы даబаралы, жошгунлы, эсерден ягдайда гөрмәнди. Гиң базар жайына алып барян овнуклы-ирили, гиң, дар көчелерде херекет эдйән адамларың саны-сажагы ёкды. Оларың хеммеси бир угра, базар жайына тарап еңсесинден ителенйән ялы болуп барярдылар. Булары бу вагт барян угурларындан хич бир гүйч саклап билжек дәлди. Шейле-де болса хер көчеде он-он бәш жарчы:

— Базар жайына, ха-ав!

— Бармадыгың арманлы, ха-а-в!

— Бейик гүн гелди ха-ав!

— Тиз болуң, ха-а-ав!

— Гыссанмасаңыз гижә галарсыңыз, ха-ав! — дийип, бокурдакларына сыгдыгындан гыгырярдылар. Оларың сеслери бейик минараларың башларының тәжине дегип, ене-де ызына гайдярдылар, гүңләп, шәхериң депесини лерзана гетирйәрдилер.

Жарчыларың сеслери шәхериң хәзирки гөрнүшине бир хили акыла сыгмажак гөтерим берйәрди. Бу сеслериң нетижесинде шәхер мүң йыллык укудан оянан ялы болуп гөрүнйәрди.

Базар жайына гарры-да, яш-да барярды. Көчә чыкмага хукугы болмадык аяллар-да әрлериниң, шеригатың басан бөветлерини бөвсүп барярдылар.

Дурды уссаның ызына дүшүп барян Велиниң базар жайына голайлашдыгыча йөремеси барха кынлашярды. Дурды усса чеп эгнини өңе тутуп, өзүне ёл ачярды. Мәхелле болса гөйә ериң ашагындан чыкян чешме сувы ялы барха гүйжейәрди, көпелйәрди, толкун атярды. Йөремек хер демсайын агырлашыпды. Ине, Вели шу ягдайда Дурды уссадан галмажак болуп, оны назардан йитирмежек болуп гөрги барыны гөрйәрди. Шейдип икиси мейданы орталадылар.

Вели бу мейдана йыгнанан мәхелләни гөренде хопукды. Дем алмага хова етмейән ялы агзыны ачып, гөзлерини гиңелтди. Ичмекли, гара телпекли, донлы, гулакжынлы, яраглы-ярагсыз адамлар бүтин мейданы долдурып, шемала чала толкун атян деңиз сувы ялы толкунярды. Хемме геплейәрди. Эмма бир сөз хем аңламак мүмкин дәлди. Әхли сес умумы бир гүввүлди дөредип, ол гүввүлди хем бүтин базар жайының депесини гарасар ялы гуршап алыпды. Атгайтарым мейдана таяк атсаң ере дүшжек дәлди.

Велини башга бир зат хеммеден бетер гең галдырды. Базар жайының эдил ортасында бәш-он саны араба кесердилип гойлупды. Оларың хемме ери гүнүң ягтысына гөзүңи дешип барян гызыл мата билен өртүлипди. Вели муны өз янындан гиже баглшы диңләп отуран адамларың ортасында ялан белент ода меңзетди. Ол хенизе ченли бейле зат гөрмәнди. Шонуң үчин-де бу арабалардан гөзүни айрып билмейәрди.

Дурды усса гыссанды.

— Вели, сен шу ерде бол. Мен хол, гызыл арабаларың янына бармалы. Эгер үйшмелең гутарансоң мени тапмасаң, уссахана бар-да, маңа гараш...

Дурды усса чеп эгнини өңе тутуп, Велиниң жогабына-да гарашман, арабалара тарап уграды.

Вели хениз-де олардан гөзүни айрып билмейәрди. Ол бирсалымдан арабаларың голайына үйшйән ярагды, маузерли, биллери, эгинлери терслин-оңлын хатарлы адамлары гөрди. Олар өзара гүрлешип, гүлүшйәрдилер. Эллерини салгашярдылар. Соңра ол адамлар даяв хем-де гөрмегей бириниң ызы билен арабаларың үстүне чыкып башладылар. Ортадакы әхли арабаларың үсти долды. Вели ол адамларың ичинден диңе Дурды уссадан башга хич кими танамаяндыгына өрән гынанды.

Даяв хем-де гөрмегей адам ортакы арабаларың бириниң иң гөрнүкли ерини эеледи. Ики элини-де галдырып, базар жайдакы мәхеллә: «Юваш! Гулак асың!» дийип ышарат этди.

Велиниң гапдалындан:

— Ана, Сапармырат!

— Сапармырат дийилйән шол! — диен сеслер эшидилди.

Вели алланичикси болды. Рухы гөтерилип, гөзлериниң гөрежи йителишди. Шу вагтың өзүнде Сапармырадың эдил алкымына дыкылып, онуң иң кичижик, әхметсиз херекетлерини-де сынласы гелди, агзындан чыкян хер бир сөзи чыкан бадына гарбап аласы гелди. Бу мүмкин дәлди. Өндәки бөведи бөвсүп гечмек хәзир хич киме башартжак дәлди. Шонуң үчин-де Вели келлесини яйкап хырчыны дишледи.

Сапармырат элини гөтеренден соң мәреке бирден дымды. Адамлар гөз билен гулага өврүлдилер.

Мәрекәниң депесинде Сапармырадың сеси янланды.

— Эзиз юртдашлар! Ага-инилер! Дост-ярлар! Шу гүнден башлап, гадымы түркмен шәхеринде, оңа гарашлы әхли обаларда шура хәкимиети беркарар эдилйәр. Шу гүнден башлап, гарып-батраклар өзлерини долы манылы адам хасапламалыдырлар. Адам адама эзъет бермели дәлдир. Хемме адам деңликде ерли-сувлы болмалыдыр.

Эртириң салкын, арасса ховасында Сапармырадың бу сөзлерини Вели-де ачык-айдың эшидйәрди.

Сапармырат довам этди.

— Бир адам ериң-сувуң көпүсини эеләп отурып, башга бириниң болса ер-сувсуз, өйсүз-өвзарсыз гезип йөрмегине шура хөкүмети дүйбүнден ёл берҗек дәлдир...

Велиниң деми-демине етмейәрди. Сапармырадың тәзе, умыт-арзувлардан, гужур-гайратдан долы сөзлери Велиниң беденинде бейик гөтерим дөретди. Ол Сапармырады бу адамлара меңземейән, эртекилерде васп эдилйән әпет улы, эллери, аяклары ислән ерине етип дуран, муртлары бир гулач адам дийип хыялына языпды. Төверегиндәкилере меңзеш, йөне вели даяв Сапармырады гөренинде Вели бир хили гең галҗак ялы этди. Эмма Сапармырадың сөзлери Велиниң хыялының үстүни етирди. Сапармырат белент затлар барада айдярды, шонуң билен бир хатарда онуң өзи-де барха бейгелип, Велиниң арзувындакы дережесине етип барярды.

Сапармырат:

— Шура хөкүмети ёл берҗек дәлдир! — диенде, Вели гапдалындан чыкан:

— Бизем бейле хөкүмете ёл бермерис! — диен богук, гахарлы сесден яңа тисгинип гитди. Сес чыкан тарапа ялта серетди. Гара сакгал, долмач йүзли, сары телпекли, силкме ичмекли бир адам гыздырманың дешиги ялыҗак гөзлерини Сапармырада тарап дикипди. Онуң йүзи чым-гызыл болупды, бүтин бедени титрейәрди. Шейле диймек билен ол:

— Итиң аягындан сув ичип йөрен... — дийип, Сапармырада эрбет сөкди. Төверегиндәкилериң бирнәчеси бу адамың болшуна гең галдылар, бирнәчеси оңа гахарлы серетдилер. Бирнәчеси башларыны атып, онуң сөгүнҗини-де, сөзлерини-де макулладылар, оңа гылав бердилер.

Велиниң хушы башындан учды. Ол илки билен сөзи динлемәге пәсгел берилйәндигине гахарланды. Онсоң Сапармырада сөгүлишине ярылып билмеди. Онда бирбада дөрән дуйгы: яңкы адамың якасындан җүпләп тутуп, дулугына чекеси гелди. Эмма муны көпчүлигиң ичинде услып гөрмеди-де:

— Кимем болсаң бес эт, хав! Яман гаты гидйәрсиң-ле — дийип гыңралды.

— Гаты гидип, экиниңе дүшер дийип горкярмың? — дийип, богук сес ене-де титрәп сөзледи, хайбат билен Велиниң голайына сүйшүп гелди.

Аңсат гахары гелмейән Вели хум ялы чишди. Мунуң үстесине-де богук сес ене эшидилди.

— Ким сен мениң билен агыз деңәр ялы? Хәй, Сапармырадың билен...

Вели ялы ёлбарса дөнди. Ол бар гүйҗүни ики элине йыгнап, богук сеслиниң алкымындан япышды. Тас онуң бармаклары яңкы адамың бокурдагындан ики саны дешик дешипди. Онянча әпет бир адам ара дүшүп, Велә гахарланды. Оны адамларың арасына итерип гойберди-де, бейлекә йүзленди.

— Бай, гөрен билен агыз деңәр йөрерлерми? Сен бирнеме парасатлырак болайсаң болмаярмы? — дийип, гаршылыга ёл гойман, үзүл-кесил маслахат берди.

Бай эпей яшулының сөзүне әхмиет бермедик болуп, ярагыны шакырдадып, эйлесине-бейлесине серетди. Гөзлерини чалт-чалт гырпылдадып, пайыш сөгүнди. Онянча төверекден гыгырышдылар. Вели болса бир задың үстүнден бараймакдан этияч эдип, адамларың ичине сүмүп гитди.

Сапармырат узак гепледи. Соңабака гиң базар җайы говача базарына өврүлди. Вели төверегине диң салды. Сапармырадың сөзүни макуллаянлар, оңа сөгйәнлер, «хәй, бу сөзлер эртеки болаймаса...» дийип башыны яйкаянлар, ички дуйгуларыны сеслениp, дашына чыкарянлар, бири-бирлери билен кәйишйәнлер, яка тутушянлар-да барды.

Хер ничик-де болса, ене-де бирнәче адам чыкып гепләнден соң, шу ажайып, айдың гыш гүни Көнеүргенчде Совет хәкимиети беркарар эдилди.

Зәхметкешлериң векиллериниң илкинҗи йыгнагы эртире белленди. Әгирт улы мәхелле базар җайындан чыкып уграды. Хер ким өз өвнүнде көп хили пикир дөреди...

8

Вели базар җайындан чыкып, уссаныңка угранында онуң ягдайы айландырылып гойберлениңкә меңзейәрди. Догры, ол Сапармырадың-да, Шайдаковың-да сөзлерини башдан-аяк долы диңләп билмеди. Оларың сөзлери я гулагына гелип етмеди, я-да төверекдәкилер вагырдашып долы эшитдирмедилер. Соңам кәбир сөзлериң манысына долы дүшүнип билмеди. Йөне вели шол эшиденлери-де, дүшүненлери-де Вели үчин етерликди. Ёлбашчылар гаты кән, гаты улы затлары вада этдилер. Ерсиз-сувсуз адам болмалы дәл, хемме деңликде яшамалы, адамың гүйҗүнден пейдаланмалы дәл... «Әй, нәбилейин-дә» дийип, Вели баршына пикир йөретди. «Яңкы ялы харамзада байлар бу затлара боюн болмазлар. Сапармырат шу айданларыны этҗек болса, олар онуң бурнундан ик ялы ган гетирерлер. Бизи-хә нәме, олар адам хасабында-да гөрмейәрлер. Сапармырат адамларың өңүнде болмалыларың хеммеси гарыплардан болмалы диййәр. Олар гарыпларың агзына соган дограямы, нәме...» Ине, шейле пикирлер Велиниң йүрегинде умытсызлык дөредйәрди. Башга

хили пикирлер хем келлә гелйәрди: «Сапармырат гаты аркайын гепләйәр. Онуң өзүне ынамы гүйчли болмага чемели... Ёгсам, мунча адамы жемләп, бейле затлары айтмазды. Әй, өз-ә аркасыны гаты гүйчлә дирәп гелене меңзейәр. Галпакларам бар, мениң атлымын ичинде дийди. Жаным, би, галпагы-задам өз голасты эдип гайдыбердимикә? Онда-ха мунуң өңүнде дуруп билжек болмаз. «Илиң гүйжи, силиң гүйжи» дийипдирлер. Ханы, гөрели бакалы...» Бу пикирлер болса онуң гөвнүнде чалажа умыт хем-де ынам дөредийәрдилер.

Велиниң гөвнүне бирден галагоплук аралашды: «Мен ене-де гижә галан болаймайын? Усса мени тапмән йөрен болаймасын?» дийип, хер ерден бир әдимләп, төверек-дашына әңетмән йөреди.

Вели дүкана геленде уссаны-да, өзүне гарашып отуран адамы-да тапмады. Көрүгиң гаршысында аркасыны тама берип отурды. Гөзлери гапыдады. Бирсалымдан онуң өңүне бир сачак чөрек билен бир чәйнек чай гетирип гойдулар. Велиниң бу затлар билен күйи болмады. «Әй, олар бир ере барып, өз ишлери билен башагай боландырлар. Мен кимиң ядына дүшейин? Мен киме герек? Оларың өз ишлери башларындан аша. Бу вагт олар мени нәтсинлер...» диен пикирлер онуң еңсесинден басып, маңлайыны ере деграйжек болярды.

Шейле-де болса ол көп гарашмалы болмады.

Аяклы гарпыз ялы тогалажык бир оглан хашылып дүкана гирди. Ол янып дуран гөзлерини жайың ичине бир гезек айлап чыкды-да, башга адам гөрмәнден соң, Велә йүзленди.

— Сен Вели агамы?

— Хава, хава? — дийип, Вели умыт билен чалт жогап берди.

— Йөр, онда, саңа гарашып отырлар. Усса ага саңа деррев гелсин дийди...

— Ине, турдум оглум — дийип, Вели гоп берлен ялы шол демде аяк үстүне галды.

Ене-де:

— Оглум, олар ниреде? — дийип, бегенч билен сорады.

Олар гапыдан чыкып баряркалар оглан жогап берди.

— Хожабек аганыңкыда. Инди онуң өйүне аркайын барыбермели...

Велиниң өзи ерден йөрәп барян-да болса, гөвни гуш болуп учярды. Эмма ожагаз оглан:

— Ынха, шу өй, — диенде, Велиниң суссы басылды. Шейле улы гошуның өңүне дүшүп гелен, тәзе бир дөврүң ачылышы барада сансыз мәрекәниң өңүне чыкып хабар берен, галыберсе-де, Хорезмде дабарасы даг ашан Сапармырадың отуран жайына

гирип, онуң өңүнде пейда болмак бүтин өмрүне депесинден басылып гелнен гарып адамың пикириче өрән агыр ишди. Ол бирден сакланды-да, донуны какышдырды, гушагыны чекди, телпегини чыкарып, силкишдирип тәзеден гейди. Умуман өзүни раслады. Шундан соңра-да гапа тарап йөрәбермекдән этияч эдйән ялы сәгинип дурды.

— Йөр ахыры, Вели ага — дийип, чаганың йүзленмеги Велә тәзеден гүйч берен ялы болды, огланың ызына дүшүп, гапыдан гирди.

Дурды усса саглык-аманлык сорашыландан соң, Вели, онуң обасының адамлары барада Сапармырада, Шайдакова, порсылы Игдирбая, Ашыр ага, Атамырат Жапакова, Досмет экә, Хожабек Айымбетова хем-де жайың ичиндәки бейлеки адамлара гысгача гүррүң берди. Бу гүррүң вагтында Вели жайдакылары гөз астындан еке-екеден сынлаярды. Утанярды. Дерлейәрди.

Сапармырат деррев онуң ягдайына дүшүнди. Оны гүррүңе гошуп гойбермеги йүрегине дүвди:

— Ханы, Вели, гүрләп отур. Базар жайында болдуңмы?

— Болдум, Сапармырат ага! — дийип, Вели маңлайының дерини телпеги билен сүпүрди.

— Айдылан сөзлери-де эшитдиңми?

Вели гөнүсинден гелди:

— Сапармырат ага, көпүсини-хә эшитдим. Көпүсини-де эшидип билмедим. Мениң дуран ерим бижайрак болды. Вагырды этдилер.

Сапармырат улудан гүлди.

— Вах, Вели, вагырды дине сениң дуран еринде болмады. Мен хем сөзлейәрдим, хемем адамлары сынлаярдым. Сениң айдян затларың базар жайының хемме еринде-де болды. Муңа гең галма, Вели. Байлар аңсат боюн болмазлар. Олар бизиң билен ахыркы демлерине ченли сөвешерлер. Биз шуны хич вагт ятдан чыкармалы дәлдирис. Биз гаты хүшгәр болмалыдырыс. Элимизе илен багты берк горамалыдырыс.

Вели өз янындан: «Бу-ха бир тапдыргысыз адам экен. Худай хернә мунуң өмрүни узак этсин» дийип, дилег этди.

Сапармырат ене-де сораг берди.

— Сизиң обаларыңыз нәхили? Адамлар хайсы тарапа йыкгын эдйәрлер?

Вели гүррүң өз обасына геленден соң, гаддыны дикледи.

— Сапармырат ага, хернә Дурды уссаның өмри узак болсун, ол бизиң башымызы бирикдирди. Вагтал-вагтал барып, бизе көп затларың гүррүңини берип дурды. Ине, йүзи дийип айтдыгым дәл, гаты зор адам экен...

Сапармырат уссаның йүзүне серелип гүлди.

— Усса, Велиниң сөзүне гулак салярмың? Дүйн дәлмиди ахыры, сениң Хекимиң оглы Мустафагулыдан хакыңы алып билмән мүззерип йөрениң?! Сен эййәм ниреден зор болуп етишдиң?!.

— Хәй, оларам бир гүн экен-ов! — диенде, Дурды уссаның хырсыз йүзүнде йылгырыш аламатлары пейда болды.

Шайдаков дүшүнмеди. Бейлекилер хем:

— Нәме?

— Нәме? — дийип Сапармырада йүзлендилер.

Сапармырат эдип отуран гүррүңини гоюп, Мустафагулыдан уссаның хакыны алып бершиниң гүррүңини берди. Җайың ичинде дөрән гүлки көп вагта чекди.

Бу затларың хеммеси Велә әгирт улы тәсир этди. Ол гүррүңе нәхили гошуланыны, бу отуранларың арасына дуйдансыз гирип гиденини дуйман галды.

— Диймек онда, Вели, сизиң обаларыңызың адамларының арасында бизиң тарапдарларымыз хем бар-ов?

— Кән, кән, Сапармырат ага. Бизиң адамларымыз хич вагт сениң өңүңде ики геплемезлер... Мыдама сениң айданың билен боларлар.

«Шу вагт, ери геленде Нәзлиниң гүррүңини-де эдәйсеммикәм?» диен пикир гелди. Эмма Вели бу пикири деррев башындан ковды: «Шу вагтам хелейиң гүррүңи болармы? Соң бир ери геленде айдар йөрерин-дә...»

Соңра Вели сөзүни довам этди:

— Сениң гошун йыгып бәри гайдандыгың сарсгыны гелип етенде, обаның байлары гүнде бир ере үйшүп башладылар. Хәзирден билип гой, оларың өвзайы бозук.

— Билйәрин, Вели, билйәрин. Шонуң үчинем хүшгәр болуң. Әхли кынчлыклар бизиң өңүмиздедир. Биз энтеклер гиҗәмизи гүндиз эдип гөрешмели боларыс.

Вели ене-де сөз гезегини алды.

— Бизем олардан кем галамзок. Олар бир өе йыгнансалар биз атыз-чиллерде-де жемленибермйәрис. Бизем, гарыбам болсак, өзүмизи олардан кем гөремзок.

— Берекелла, Вели! — дийип, Сапармырат ак йүрекден хошаллык билдирди. — Берекелла! Шу пикирде болуң. Шейдип, эл-эле берип гөрешсек, биз якын вагтларда байлар-а бейле-де медурсун, гарыплыгы-да, гараңкылыгы-да еперис. Сениң ялы, меселәниң дүйбүне дүшүнйән адамлар билен ишлемек аңсат боляр, Вели...

Вели гөк чайы аркайын овуртлап:

— Әй, түвелеме, Дурды усса окадыбилди-ле — дийип, гиң гөврүмлилик билен җогап берди.

Нахар чекилйәнчә Сапармырат билен Вели җайдакыларың эдйән гүррүңлерине гошулман, көп вагтлап өзара гүррүңлешдилер. Нахар ийлип болнандан соң, эртире чагырылан ики йыгнагың хайсына кимиң ёлбашчылык этмелдиги белленди. Көнеүргенчде гечҗек йыгнагы Шайдаков, Дурды усса, Хожабек Айымбетов, Досмет эке дагы гечирмели болды. Екаркы обаларың дайханларының Ашыр аганың тамының төверегинде гечирилмели улы йыгнагына Сапармырат, Атамырат Җапаков, Игдирбай, Ашыр ага дагы гитмели эдилди. Бу гүнки эдилмели ишлери-де белләнлеринден соң, хер ким гыссаглы суратда гарашып дуран зерур ишлерини берҗай этмек үчин туруп үградылар.

Вели шу аралыкда Сапармырадың голайына гелип:

— Яшулы, кичиҗик гүррүңим бар, биразаҗык аяк чекип билмезмиң? — дийди.

Сапармырат ураммакчы болуп, ок-ярагыны дакынып, мәкәм ыкҗамланыпды.

— Ханы, айдыбер, Вели.

— Бәррәжик гел — дийип, Вели оны бер чете чекди.

Икичәк галанларындан соң, Вели кынлык билен гүррүңе башлады.

— Сапармырат ага, бизиң өйүмизде кән вагтдан бәри бир начар яшаяр. Онуң аңырсы-ха бедиркентлимиш. Ол шол ганхор Атамырат готурың аялы болмалымыш. Атамырат готурың сениң өйүңе ган чайкап гайданыны билен бадына ол аял Атамырады зәхерләп өлдүрипдир. Соңра Ысмамыт ата гачып атыпдыр. Биз хем оны шол ерден алып гайтдык. Шондан бәри бизде болуп йөр. Дүйн мениң бу ере гайтҗагымы эшидип, сени бир гөр дийди. Маңа обама доланып бармага көмек этсин дийди. Онсонам...

— Дур, дур, Вели...

Вели ере бакып, элинде чөп ойнап, гүрләп отырды. Ол Сапармырадың үйтгешен сесини эшиден бадына оңа тарап бакды. Сапармырады реңки агаран, гөзлери гызаран, гөвреси титрәп дуран ягдайда гөренде Велиниң инҗиклери сандырап гитди. «Болмасы бир зат айдайдыммыкам?» дийип, онуң хушы башындан учды.

— Сапармырат ага? — дийип, сәгинди. Нәме дийҗегини билмән дурды.

Сапармырат хырчыны дишләп, мертлик билен өзүне эелик этди. Эмма бу мертлик оңа өрән агыр дүшди.

Онуң:

— Айдыбер, онсоң?.. — диймәге зордан дили өврүлди.

Халы перишан болан Вели нәме эдип, нәме гойжагыны билмеди. Тәзеден гүррүңе башламагың тәрини тапмады.

Сапармырат өзүне ят болан сес билен ене-де оны гыссады.

— Хава, хава, онсоң?..

— Онсоңы шол, Сапармырат ага, шол начара бир көмек эдасаң... «Ягшылык эт-де деря ат, балык билер, балык билмесе халык билер» дийлилдир. Берекет тап, агам, бир бичәрәниң мөхүмини битир, согап газанарсың.

— Оны ниреде, хачан гөрмек болар?

— Сапармырат ага, эртир Ашыр аганыңкыда вагыз эдип болансоң бизе бир гел. Бизиңем бир дөвүм чөрегимизи ийип, бир кәсе чайымызы ич. Ине, шонда ол начары гөрерсиң. Эгер мениң бу сөзүми макул гөрмесең, оны-да айт. Нирә элт дийсең элтейин.

Сапармырат өзүни хас раслапды.

— Боляр, Вели. Онда сен гайдыбер. Эртир, саглык болса, гөршерис.

— Берекет тап, Сапармырат ага.

Элил шу вагт уллакан ак эшек мүнен кичижик бир гарры адам бу икисиниң алкымына гелип сакланды. Вели-де, Сапармырат-да оны көчеде эшек мүнүп йөрен бир огланмыка өйтдүлер. Эмма онуң гечи сакгалына гөзи дүшенден Сапармырадың йүреги жиглэп гитди. Гөзлери гиңден ачылды. Онянча эшегиң үстүндәки кичижик адам:

— Худая мүң-де бир шүкүр! Сени-де гөрмек бар экен-ов! — дийип, гөзлериниң окарасыны долдурып, юкажык додакларыны титретди.

Сапармырат гужак ачып оңа топулды. Салай экәни чаганы атдан дүшүрен ялы эдип, эшегиң үстүнден гарбап алды-да, багрына басды. Олар мәхирлерини бири-бирине сиңдирип, узак вагтлап айрылып билмән дурдулар. Айрылышанларындан соң хем саглык-саламатлык сорашмак узага чекди. Вели бу гөрнүши дашдан гөрүп сынламак билен нәхили нетиже чыкаржагыны билмеди. Инди оларың сөзүни үнс билен диңләп башлады.

— Ханы, Ефим дагы гургунмы? Олар бизе гарашярлармы, Салай эке? — дийип, көп вагтлап гөрмән-гөрмән хоссарыны гөрен чага ялы болуп, Сапармырат Салай экәниң йүзүнден гөзүни айрып билмән, йылгырып сорады.

— Хемме гургун. Хемме көп салам айтды. Ефим Ашыр аганың обасында галды. Ол шол обада саңа гарашжак дийди. Эййәм адамлары дашына жемләп, сени гаршыламага тайярлык гөрйәр.

Сапармырат:

— Аперин! — дийип, гуванч билен якасыны тутды — эййәм гелэйдими?

— Дийййәниң нәме, Сапармырат! Ол Дашховузда отуран еринден сениң басян әдимлериңи сынлап отыр ахырын. Хачан, нирә гелмелидигиңи, гелендигиңи билип отыр.

— Хә-әй, Салай эке, Салай эке, онуңкы хемме зады билди бар... — дийип, Сапармырат гечен гүнлери бегенчли ятлап, жакгылдап гүлди.

— Сапармырат, мен сениң хәзир нәхили ягдайдадыгыны билемок, йөне саңа бир хакыкаты етирмекчи болуп гелдим. Халк саңа гарашяр. Бүтин ер аяга галды. Күлли Хорезминде улулы-кичили чакнышыкларың болмаян гүни-де, сагады-да ёк. Көне япларың, жеңңелликлериң ичи атлы-ярагды адамлардан долы. Батраклар, гүнлүкчилер байлар билен агызлары аларса, байың өйүнден ат-ярагыны беслэп, жеңңеле я-да яп араларына сүмүп гидйәрлер, олар онсоң сениң ёлуңа гөз дикип отырлар. Улы байлардан бирнәчесиниң мүлклерини отладылар. Халкың, илиң ягдайы шейле. Гараз, ожакдакы одун гурады. Оңа диңе күкүрт чакаймалы болды. Бу гүнлер Ефими гөрсең танамарсың. Ол эдил йылдырым ялы хер ериң депесинде бир гөрнәййәр. Гураманың адамлары өз шахсы дурмушларыны, дынч алмагы, укыны терк этдилер. Оларың машгаласының одун-сувуны үпжүн этмәге азындан элли-алтмыш адам герек. Эмма Дашховузда болан вагтларым бу ишиң хөтдесинден диңе өзүм гелйәрин. Менем бу гүнлер шейле ишлемели ахырын... Башга ишиңизе-хә гатышмаярын...

Сапармырат гуванч билен йылгырып, Салай экәниң эгнине какды.

— Берекелла, Салай эке. Гайрат эдип ишле! Тиз вагтда хеммеси дүзелер.

Салай эке-де өз гезегинде йылгырды.

— Хм... Ишлемәнем бир гөр, Ефимиң элине дүшениңден соң ишлемән болярмы! Өз-өзүң ише нәхили гиришениңи дуйман галярсың, ахырын.

— Вах, оны танаян-ла — дийип, Сапармырат айтды.— Ханы, олар нәхили?

— Касым шу ерде, Эмингалада. Акжагул Дашховзуң обаларында иш гечирйәр. Мениң өзүм оны гүндогар обаларың бирине элтип, иң оңат өе табшырып гайтдым. Онуң ызы мыдама адамлы. Әтияч эдер ялы зат ёк.

Сапармырат Салай экәниң Акжагул барада берйән сада, аталык аладасындан долы гүррүңини диңләп дуршуна яшула болан миннетдарлыгыны ичине сыгдырып билмежек болды. Шонуң үчин-де ол бозулмакдан горкуп, гүррүңи башга яна совды.

— Касым Эмингалада нәме эдйәр?
— Онуң Эмингалада нәме эдйәндигини сениң өзүң билмели ахыры. Дурды батрагың өзүни, атлыларыны сениң янына ким иберди? Элбетде, Касым иберди. Онсоңам, дүйи-өңңинки алнан маглумата гөрә, Эмингалада улы гүйч топланярмыш. Бу вагт Эмингалада адамымыз болмаса, болмаз ахыры.
Сапармырат:
— Хак гүррүң! — диймекден башга сөз тапмады.
Ол бир четде гең галып середип дуран Велиниң Салай экен билен таныщдырандан соң, Вели обасына уграды. Вели атланып дурка:
— Сапармырат ага, бу яшулынам эртир алып бар — дийип, хайыш этди.
Сапармырат Салай экәни гуванч билен сынлап, Велә:
— Өзи бараймаса, оны алып барып болмаз, Вели. Бу яшулы бизе гөрә белендрәкдир — дийип, жогап берди.

9

Ашыр аганың обасында гечирилен йыгнак-митинги өзүниң белент дабарасы билен хич зада деңәр ялы болмады. Оңа Көнеүргенжиң гүнбатар обаларының, Порсының, Йыланлының, Акдепәниң узак, якын обаларының адамлары сил ялы акып гелди. Яп-чиллериң, жеңңел-токайларың араларында огрын-доғрын гезип йөрен «гачгаклар» хем, «гүнәлилер» хем хич кимден горкман, йүзлерини гөни шу тарапа тутуп, батырлык билен гелдилер. Бу ере геленлериң бу топарының көпүси, биринжиден, нәмәниң-нәмедигине гөз етирмек үчин гелен болсалар, икинжиден, олар эден ишлери эртекә өврүлен Сапармырады гөрмек үчин, дашракдан болса-да оңа бир назар салмак үчин гелипдилер. Ондан маслахат алмак үчин, мундан бейләк нәме этмелидигини онуң агзындан эшитмек үчин гелипдилер.
Геленлериң бейлеки улы топарының-да өңлеринде гоян максады шу ёкардакылардан ыбаратды. Олар Сапармырат, онуң гетирен азатлыгы барада көп эшидипдилер. Дашховуз, Порсы, Йыланлы гурамаларының векиллериниң айдан сөзлерини иш йүзүнде барлап гөрмек, бу сөзлериң нәхили дережеде дүйплүдигини аныкламак ислейәрдилер. Элбетде, геленлериң арасында салгыма ковалашып геленлер, белли бир максада хызмат этмейәнлер хем барды.
Митинг-йыгнак гүн агандан соң башлады. Илкибада өрән оңат хем-де Сапармырадың пикир эдиши ялы гечип уграды. Эмма Сапармырат сөзүни орталаберенде улы нәсазлык йүзе чыкды. Бир четде дуран байларың топарындан бириси Сапармырады түпеңледи. Ок онуң чеп эгнини ялап гечди. Төверекдәшдәки адамларың улы топары ок атылан тарапа ыңды. Улы басгы дөреди.
Ягдайың өрән агырлашандыгыны аңан Атамырат Жапаков, Ашыр ага дагы мәрекәниң ичине, говга дөрән ере ылгадылар. Порсылы Игдирбай янына алып гелен доган-гарындашлары, дост-ярлары билен Сапармырадың дашына халкалайын айландылар. Гыкылык-говга ятышандан соң, Сапармырат, гөйә хич зат болмадык ялы, сөзүни довам этдирди.
Муңа гарамаздан йыгнак башланышы ялы улы гөтерим билен гутарды. Халк голтугындан гоп берлен ялы улы жошгун билен даргады.
Сапармырады түпеңләни тутдулар. Онуң топарындакы байларың хеммеси башларыны бозман, йүзлерини гараңка тутуп, Эмингала тарап сүрдүлер.
Сапармырат янының атлылары билен Велининкә гелип дүшенден соң, өзүниң говгалы дүнйәниң ичинде гезип йөрендигине гөз етирди. Ол узаклы гүн иш билен, бейик башлангыч билен мешгулланандыгы үчин, хемме зады ядындан чыкарыпды. Эдйән ишинден алян леззетиниң нетижесинде өзүни, едигат гөгүң үстүнде дийип хасаплаярды.
Велиниң жайының өңүнде тутлан тутум улуды: эдил худайёлы берилйән ялы бирнәче газан атарылыпды. Йигирми-отуза голай адам мыханларың гелерине гарашып, ол-бу ишлер билен мешгулланышып йөрдүлер. Бәш-алты аял хованың совукдыгына гараман, гамак ялы билеклерини чермәп, ожакларың башына, тамың өңүне гөрк берип ишлейәрдилер.
Велини танар ялы дәлди. Ол от билен гирип, сув билен чыкярды. Мыхмансөер түркмен обаларының яшайжылары өйлерине адам гелсе, өзлерине улы дереже хасаплаярлар. Сапармырадың гелмеги болса диңе Вели үчин дәл, эйсем онуң обасы үчин-де адатдан дашары бир вака болды.
Нәзли Сапармырадың гелжекдигини дүйн эшидипди. Шондан бәри онуң йүреги капаса дүшен гушуң йүреги ялы болуп тарсылдаярды. Вагтал-вагтал онуң эллери, аяклары-да титрейәрди. Ол хем горкярды, хем утанярды, хем-де нәмәлим бир ягдая дүшүп, өзүни раслап билмейәрди. Пикирини белли бир зада жемләп, белли бир задың үстүнде дуруп билмейәрди. «Мен шейле улы адамы азара гоййдым-ов... Ол мениң үчин гелйәндир. Өз аялының хем оглуның ганыны аландыгымы эшидип, маңа таңрыялкасын айтмага гелйәндир. Мен бейле хормата мынасыпмы нәме? Элбетде, мынасып дәл. Мен ол ганхорың кими өлдүрендигини анык билмәндим ахыры. Йөне онуң донунда доңуп галан адам ганлары эрәнден соң, шоны гөренимден соң,

менин гахар-газабым гайнапды. Мен алганларың киминкидигини билмейәрдим. Мен оларың адам ганыдыгыны танадым. Мен шол вагт нәбелли бир гүнәсизиң нәхак ганыны алдым. Ол ганың эесиниң гүнәсиздигини мен билйәрдим. Себәби Жүнейит ханам, Атамырат готурам диңе гүнәсизлери өлдүрйәрдилер. Мениң бу хакыката гөзүм етйәрди. Эй, худай, Сапармырадың йүрегине рехим сал. Гой, ол мени өз илиме етирсин. Ол ерде аркайын яшар ялы этсин. Мен өлйәнчәм оңа алкыш эдерин...»

Шу пикирлер бугдай атызына гонуп, ене-де учуп йөрен гуш сүрүлери ялы болуп, дүйнден бәри башдан чыкмаярды.

Сапармырат тамың өңүндәкилер билен еке-еке гөрүшүп чыкды, саглык-аманлык сорашды. Адамларың башы асмана етди. Олар өзлериниң йүз кешплери, әхли херекетлери билен Сапармырада, онуң өз обаларына гелмегине болан гуванчларыны билдирйәрдилер. Элбетде, халкың бу гөтерими Сапармырада хем барып етди. Онуң узаклы гүнүң вакаларының нетижесинде эмеле гелен ядавлыгы эл билен айрылып ташланан ялы болды. Сапармырат гөз астындан аяллара тарап середйәрди. Онуң дүйнден бәри пикириниң көпүсини ыгтыярына алан аялы тизрәк гөреси, оңа битирен иши үчин ак йүрекден саг бол айдасы гелйәрди.

Дүйн Белиден бу хабары эшиденден соң, Сапармырадың бүтинлейин ынжалыгы гачыпды. Онуң йүреги гүрсүлдәп урярды. Оглуның, аялының, какасының образлары еке-еке гөз өңүнден гечйәрди. Оларың кәбир болушлары, айры-айры херекетлери, дийән сөзлери, эдйән ишлери Сапармырадың окарасы долуп дуран немли гөзлериниң өңүнде өңкүлери ялы жанланярды. Гүйчли, хыжувлы йүреги говруп гысярды, берк гөврәни титредйәрди.

Соңра Атамырат готурдан өзүниң ганыны алып берен начар барадакы пикир өңе чыкярды. Яш аял булудың ичинден чыкан гүн ялы болуп, әхли затлары икинжи орна гечиреpди, өзи болса Сапармырады, онуң ой-пикирлерини бүтинлейин өзүне табын эдйәрди. Сапармырат Нәзлини хениз гөрмәнди. Танамаярды. Шонуң үчин-де Нәзлә диңе миннетдарлыкдан башга онда хич хили пикир ёкды.

Мыхманлар үчин тайынланан жая гирдилер. Чай-чөрек гелди. Өзара гүррүң башланды. Велиниң обадашлары өз ягдайлары, гүн-гүзеранлары барада хөвес билен, ачык йүрек билен Сапармырада гүррүң берйәрдилер, Вели, ене-де үч-дөрт адам гирип-чыкып хызмат эдйәрдилер.

Гүррүң гызышды. Сапармырат гарагалпак халкының етен багты барада, хайсы миллетдендигине гараман, сап йүрекли адамларың хеммесиниң бир доган болуп, деңсизлиге гаршы

рехимсиз гөреше чыкандыклары барада дайханлара гүррүң берди. Шу аралыкда эли чәйнекли ичери гирен Вели:

— Сапармырат ага, сен бәри чыкып гитмесең болжак дәл. Зерур иш чыкды — дийип, бейлекилериң йүзүне мүйнли ялы серетмек билен хайыш этди.

Сапармырат еңиллик билен еринден турды-да, төверегиндәкилере йүзленди.

— Мен деррев гелерин.

Гапа тарап йөреди.

Бәшим билен Аман хем ярагларыны алып, онуң ызындан уграбердилер. Вели олара:

— Инилерим, сиз отурыбериң. Сапармырат ага гара өе бармалы. Хич затдан этияч этмәң — дийди. Сапармырат Велиниң сөзүни макулландан соң, ики йигит ерлерине гечип отурдылар. Ол Вели билен даш чыкды.

Онуң гапдалына баранда Вели:

— Сапармырат ага, шол дүйнки гүррүңини берен начарым шу өйде. Онуң халындан хабар алмасаң болжак дәл — дийип, өзи Сапармырадың өңүне дүшүп, өйүң гапы килимини бир тарапа чекди.

Өйүң төрүндәки халының үстүнде отуран Нәзлиниң гапы жыгылдап ачылан бадына, бедени бүтинлейин говшап гитди. Бу вагт диңе онуң уллакан, ала, овадан гөзлери гапа тарап чалажа херекет этди. Били хем эгни терслин-оңлын хатарлары, маузери дызының янларында гөрүнйән әпет адам гызыл от болуп гапыдан гиренде Нәзлиниң зәхреси ярылара гелди. Ол бирбада эден ишинден, ягны бу душушыгы гурамагына өкүнен ялы болды. Эмма инди гичди. Инди ыза гайтмак мүмкин дәлди. Шу хакыкаты аңламагы-да оны өзүне гетирди. Батырланан ялы болды. Ичери ишикде нәме этжегини, гүррүңи нәхили башлажагыны, төрде тәжихораз ялы болуп ловурдап отуран яш гелне нәхили сөзлер билен йүзленжегини билмән, ики элини быкынына уруп дуран адамы. Нәзли башдан-аяк сынлап чыкды-да, отуран еринден туруп, оңа эдеп билен яшмак астындан салам берди.

Гелниң шу херекети-де Сапармырадың дилини ачды.

— Гургунмысың, кейгим. Саглык-аманлыкмыдыр? — дийип, Сапармырат ожагың гүнбатар четинде чоммалып отурды.

Нәзли ене-де яшмак астындан пышырдап жогап берди.

— Кейгим, гысынма. Яшынанам болма. Менем эдил сениң өзүң ялы ер уруп, ерде галаның бири. Вели сениң баранда маңа гүррүң берди. Эден ягшылыгың худайдан гайтсын. Сен Атамырат готуры өлдүрмек билен көп бендәниң, дири галмагына себәп болупсың. Мениң барамда эден ягшылыгың хич вагт ме-

ниң ядымдан чыкмаз. Мен сениң бу хызматың ашагындан чыкмага чалшарын.

Сапармырадың голтугындакы бир тай көвүш билен чага пөкгүси гымылдап гиден ялы болды. Сапармырат тисгинди. Өзүни расламак максады билен ожагың башындакы этишгири алды-да, янман галан агачлары көзүң үстүне йыгнап башлады. Сеснниң титремегинден горкуп деррев дымды.

Ады диллерин дессаны болан, эдермен, батыр адамының шейле садалык билен сөз башламагы Нәзлини гең галдырды. Ол илкибада гулакларына-да, гөзлерине-де ынанмады. Бу отуран башга биридир, бу сөзлери айдян хем Сапармырат дәлдир диен пикир келлесине гелди. Эмма онуң: «Эден ягшылыгың хич вагт мениң ядымдан чыкмаз» диймеги икирҗиңлемәге ёл гоймаярды. Нәзли гөз астындан Сапармырады сынламагыны довам этди. Сачы, сакгалы чаларан, эмма йүзүне серетсең, хениз яш гөрүнйән даяв адам хениз хем оны гең галдырмагыны довам этдирйәрди.

Сапармырат өзүни раслады. Гөйә Нәзлиниң эдйән пикирлерини билип отуран ялы:

— Җүнейит ханам, Атамырат готурам — дийип ювдундыда, соңра чалаҗа үсгүренден соң довам этди. — Мениң билими ики бүкдүлер. Сач-сакгалымы агартдылар. Зыяны ёк, болҗак ишдир. Болҗак ише чәре болмаз. Олар мениң билен әр ялы баша-баш сөвешип билмедилер. Эҗизлик этдилер. Оларың эдиши намартчылык боляр. Хава-да, оларың элинден, дилинден, сүтеминден зулум чекен бир икимиз дәл. Олардан яна күлли түркмен әнрейәр. Оларың бири сениң элиңден алмытыны алан болса, бейлекиси халкың газабына дучар болуп башлады. Ол хем алмытыны алар... Онуңам гүни санаглыҗадыр.

Арадан аз салым гечип-гечмәнкә Сапармырадың бу садалыгы Нәзлини бүтинлейин есир этди. Сапармырадың өзүни өзи билен, ягны Нәзли билен деңәп гүрлейши, өзүне, ягны Нәзлә хормат билен йүзлениши яш гелниң башыны асмана етирди. Сәхел вагтың ичинде гелин яшмагыны ташлады. Сапармырады иң якын хоссары дийип хасаплады.

Нәзли толгунмак билен:

— Худай сизиң өмрүңизи узак этсин, Сапармырат ага... Эл-йүзүңиз дерт гөрмесин... Ил ичинде сизе алкыш этмейән ёк! — диенини дуйман галды. Бу сөзи диенинден, шейле улы адамың янында яшмагыны ташланындан утандымы, нәтдими, гараз Нәзлиниң йүзи көз ялы болуп гызарды. Гелин ынҗалыкдан гачды. Онуң толгунмагы гүйҗеди.

Нәхилидир бир дуйгы билен Сапармырат Нәзлиниң халының перишандыгыны аңды. Ол яш гелни голдамак хем-де онуң

гөврүмини гиң тутмагыны тәзеден яшынмазлыгыны газанмак максады билен шейле дийди.

— Худай хеммәниңем ишини ровач этсин, кейгим. Сен хич заты гайгы этме. Хеммеси дүзелер. Сениң яш башың бар. Сизиң неслиңизе ажайып гүнлер гарашяр. Эмма велин ол гүнлер аңсатлык билен гелмез. Гөрешем болар, ганам дөкүлер. Йөне велин бир заты анык бил, биз ыза чекилмерис. Биз Җүнейит ханы, әхли ханлары хем байлары ер билен егсан эдерис. Болмаса олар бизи ёк эдерлер. Халк көпчүлиги бизиң тарапымызда. Ханларың сүтеми адамларың этинден өтүп, сүңкүне етди. Сенем эне-атаңа говшарсың. Гөвүн матлабыңа етерсиң. Сен Сапармырат ага келлесиниң гызгынына агзына геленини айдып отыр дийип, пикир этме. Мен бу затларың аңырсына гөз етирдим. Мен Дашкентде болуп, өрән улы адамлар билен гүрлешип гелдим. Йүзлейрәгем болса, олардан нәмәниң-нәмедигини өвренип гелдим. Галыберсе-де мениң Шайдаков, Ефимов диен ики саны җан ялы доганым бар. Олар хачан нәме болҗагыны билйән адамлар. Олар бизе деңлик, азатлык бермек үчин ховлугярлар. Өзүмизден бетер җан чекйәрлер. Оларың ыхласлары мырат болар.

Нәзли Сапармыратдан гөзүни айрып билмән отурышына:

— Мен хачан Бедиркенде етеркәм? Ят илде йүрегим ярылып баряр — дийип сорады.

Сапармырат гелниң ыхласлы сораг бершине, утанҗы бир яна атандыгына бегенди.

— Кейгим, биз ол йыртыҗыны диңе яраладык. Ол хәзир өзүни өз сүренине атды. Оны ол ерден гозгамак аңсат дүшмез. Ол ахыркы демине ченли сөвешер. Оны еңмек үчин бизе бирнәче вагт герек болар. Ине, шонуң үчин-де сен энтек бу ерде болмалы боларсың. Гысынма. «Йүзүсини гөтерен эллисини голтугына алып гидипдир» диййәрлер. Шунча отурыпсың. Ене бираз чыдаш, Вели говы адам. Мен оңа ене-де табшырарын. Тә ызыңдан адам гелйәнчә Вели сениң үстүңден гуш учурмаз.

Аялың гүйҗи ики гөзүне етйәр. Нәзли аглады. Сапармырат бозулды. Ол шу өе гирели бәри биринҗи гезек Нәзлиниң йүзүне чинерилип серетди. «Әлхепус, не гөзел машгала экен!» дийип, гөйә гөзлери гамашан ялы назарыны деррев ызына чекди.

— Аглама, кейгим. Мерт бол.

Сапармырат ере бакып отурышына Нәзлиниң йүзүне тәзеден гарамага өзүнде гүйч тапмады. Назарыны ожагың башына, бир нокада дикип, яңыҗа гөрен акылыны хайран эдиҗи овадан йүзүни, гызың уллакан немли гөзлерини гөзүниң өңүнде җанландырып башлады. Нәзлиниң йүзи Сапармырадың гөзлериниң өңүнде шейле бир җанланды вели, гөйә Нәзли ожагың башында оңа середип отуран ялыды. Сапармырат тисгинип гитди. «Әлхе-

пус, не гөзел машгала экен!» диен пикир ене-де пейда болды. Шобада-да ол бу пикирин эдил шу вагт ене-де пейда болшуна гең галды. Сапармырат голтугына элининң етирди. Бир тай көвүш билен чага пөкгүси онун элининң дегмеги билен ене-де гымылдап гитди. Сапармырат хыялында бу ики гымматбаха зада йүзленди: «Гең гөрмән, бу гелин сизиң келләңизи кесен Атамырат гогуры өлдүрен гелин. Бу сизин арыңызы алан гелин. Бу гелин сизин хем, мениң хем ягшы гөрмели адамымыздыр...»

Сапармырат өз болшундан горкды.

Онун ягдайы горкмазча хем дәлди. Ожагың башында, назарыны дикип отуран ериңден Нәзлиниң йүзи гөрүнйәрди. Дурдымырадың пөкгүси, Нәзигиң бир тай көвши голтукда жаңланыпдылар. Нәзли болса өзи барада Сапармырады пикир этмәге межбур эдип уграды. Сапармырадың мундан артык отурса өзүне эрк эдип билжекдигине ынамы гачды. Шонуң үчин-де ол:

— Кейгим, хава, азажык гайрат эт. Бедиркенди халас эден бадымыза какаңы ызындан иберерин — дийип, айгытлы херекетлер билен ериңден турды-да, гапа тарап уграды. «Не гөзел машгала экен» диен пикир ховла чыкандан соң хем онуң хыялына гелди. Йүреги гүрсүлдәп уруп башлады.

Сапармырадың чыкып гитмеги Нәзлиниң йүрегини сарсдырды. Өйүң ичи бошап галан ялы болды. Яш аял гөйә Сапармырадың, ол әпет хем-де сада адамың ызындан ковуп етмек ислейән ялы болуп, отуран ериңден пасырдап галды. Гапа тарап бирки әдим әтледи. Сакланды. Бу аралыкда Язгүл ичери гирди. Нәзли өзүни онуң гужагына оклап, йүзүни онуң дөшүне басды...

10

Эмин бай ханлары уградып. Огултувагың ызы билен дервезеден ичери гирели бәри еке гезек гүн йүзүни гөрмеди. Мыхман жайың төрүнде ики бүкүлип ятды. Яс тутды. Яшы бир чене етең, хич вагт товугына ток дийилмедик адам үчин отуз яшлы оглы йитирмек, ол йитгиниң авусыны чекмек өрән агырды. Сагат, гүн гечдигисайы Эмин байың маңлайы барха ере якынлашярды.

Эмин бай өз оглы Әралы дирикә, Жүнейит ханың атлыларының хатарында гезип йөркә, чар тарапа гылыч салып, нәхак ере өлдүрен адамлары, онуң окундан я-да гылжындан өлен бичәрелериң хоссарларының тутан яслары барада пикир этмеги башармаярды. Әлбетде, бу хакыкат шу гүнлерде вагтал-вагтал онуң келлесинде пейда болярды. Йөне ол бу хакыкатдан горкярды, оңа әхмиет бермейәрди. Ол хакда пикир эдеси гелмейәрди. Эгер ол бу хакыкатың йүзүне сиңе середип, онуң билен хасап-хесип ишини долы, догры гечирсе белки онуң йүки еңләрди. Белки ол бичәрелериң хоссарларының тутян ясы билен өз ясыны деңешдирип гөрсе, Эмин бай хакыкатың түйс манысына дүшүнерди. Ики ясы деңешдирмәге болса онуң укыбы ёкды. Ол өзүни Сапармырадың атлыларының иң улусы, иң әхмиетлиси, иң мертебелиси билен деңешдирмеги намыс билйәрди.

Байың бокурдагындан ажы чайдан башга зат гечмейәрди. Гөзлериниң өңи губарлап дурды. Огултувак оңа гөрә мерт гөрүнйәрди. Гайтам ол әрине гөвүнлик берйәрди. Дарйүреклик этмән, дүнйә гиңрәк серетмеги, индики болжак-гойжак ишлериң гамыны этмеги маслахат берйәрди. Эмин байың келлеси ок гечмез бир гаты тогалак зада өврүлипди, оңа гарап атылян оклар, ягны Огултувагың сөзлери нышана дегип, чавуп гидйәрди.

Бу узага чекмеди. Эмин бай Хыва ханының, Гурбанмәммет сердарың, оба яшулуларының гөвүнлик берип айдан сөзлерини еке-скендан ятлап башлады. Ол сөзлер сүллерип угран экине гойберилен сув ялы болуп, оңа тәсир этдилер. Эмин бай жанланып башлады. Шу дөвре — жанланып уграмак дөврүне ченли гечирилен вагтың хеммесинде Эмин бай чалажан болуп ятыпды. Йүрек авусы оны пикирленмек, херекет этмек укыбындан махрум эдипди. Шол йүрек авусы оны ене-де хакыкы ягдая гетирди.

Әралы ханың соңкы деминде гана булашып ятышы, Дурды гарәниң атан окуның оглуны шу ягдая дүшүриши, оглуның алганының Мазлумхансылуўың ак гарының үстүне дөкүлиши Эмин байың гөзлериниң өңүне геленде ол чыдап билмеди-де, улили билен мөңңүрип гойберди. Оны көшешдирмек, оңа бир кәсе совук сув ичирмек Огултувага аңсат дүшмеди. Шундан соңра хем Эмин байың йүрегинде бүтин дүнйә, большевиклере, өз батракларына, хемме кишә болан йигренч мөвч уруп уграды. Огултувак бир иш билен даш чыканда, Эмин бай ожагың башына гелип отурды. Хашамлы этишигиниң алды-да, газап билен эплем-эплем этди. Соңра гапының агзына зыңып гойберди.

— Ине, шейдерин! Мундан-ам бетер эдерин! Йыкарын-юмрарын! Әралының хер дамжа ганына бир окара ган аларын! — дийип, Эмин бай ялы ёлбарса өврүлип награ тартды. Йүрегини соватды.

Бирбада онуң йүки еңлән ялы болды. Акылы дурланды. Максады айдыңлашды. Ене-де ики гүнләп жайдан чыкмады. Эмма бирлән-икилән гелип-гиденлер болды. Олар гараңкы тамда бүкүлип ятан Эмин бая Көнеүргенчде, онуң илерки, гайракы, ёкаркы обаларында йүзе чыкан ягдайларың, гечйән йыгнак-

ларың, онда эдилйән гүррүңлериң хабарыны алып гелйәрдилер. Эмин бай бу үзлем-саплам, дүшнүкли-дүшнүксиз хабарлары җемләп, өзүче нетиже чыкарды: «Көнеүргенч элден гитди. Әхли ениёлуклар арабакешиң ялан-яшрык сөзлерине ынанып, онуң ызына дүшдүлер. Юртдан берекет гөтерилди. Огул өлди, гыз есир дүшди. Инди нәме этмели? Нәме этмелидиги ачык-айдың ахыры. Якмалы, отламалы, өлдүрмели, гырмалы... Иң эсасы-да хич кими, хич зады гайгырмалы дәл. Көнеүргенжи арабакешден гайтарып алмалы. Арабакешиң йүзүне середен адамы-да тапып, оны чапым-чапым этмели. Болмаса ич совамаз! Болмаса, биз өз намысымызың өңүнде-де, худайың өңүнде-де гүнәли боларыс...»

Бир гүн эртир чайының башында, Әралының өлүми зерарлы ики бүкүлен Огултувак (бу өлүм оңа хас агыр дегипди. Эмма ол мертлик эдйәрди) әрине:

— Инди шейдип, җайдан чыкман отурҗакмы? Әралы җаның ганының угруна чыкҗак дәлми? Я онуң ганы билен сениң дахылың ёкмы? — диййип, гыҗалат әхеңинде, җаныянгынлылык билен йүзленди.

Элбетде, Эмин байың өзи хем йитирен сапак уҗуны гөзләп, бейдип ятышындан нәрза болуп ыграпды. Огултувагың бу сөзи болса оңа ятан өкүзе урлан таяк ялы болуп дегди. Оны эссине гетирди.

— Энеси, Әралының ганыны алсагам боллук билен аларыс. Ол ганының угруна чыкылмазча йигит дәлдир. Онуң ганыны гаты аларыс — диййип, Эмин бай гөзлерини учганакладып җогап берди.

Эмин бай шу гүнки эртир чайындан соң аякланды...

Ол җанховулна дүшениңки ялы ховул-хара херекетлерини Васдан башлады.

11

Үстүни дыза ченли гар басан Васың уч-гыраксыз мейданы теп-текиз болуп ятырды. Дөрт төверекде елиң зарбына ыраң атып отуран, гурап, саралып галан өсүмликлер гөзе илйәрди.

Шу мейданда ерлешен он-он бәш өйден ыбарат кичиҗик сеңңериң төверегиниң гөрнүши шейледи. Гүндизлерине бу гөрнүш оңушмазча дәлди. Бу ерлериң гиҗелери болса айылганчды. Сеңңериң голайларында ач мөҗеклериң, шагалларың иниңи тикенеклендириҗи сеслериниң дандана ченли ызы үзүлмейәрди. Ол сеслер сеңңерден хас узакларданам эшидилйәрди. Гиҗәниң совук, арасса ховасы, тыг ялы шемалы ол сеслериң арасы нәче узак-да болса эдил якындакы ялы эдип, гулагыңа гетирип дыкярды. Бу сеслерден хедер эдйән итлериң-де чынсашмалары, үйрмелери гүн батандан соң барха гүйҗейәрди. Шу затларың нетижесинде сеңңериң чагалары, аяллары узаклы гиҗелерини горкудан яңа титрешип бири-бирлеринден харай гөзләп, бири-бирлериниң эллеринден я-да еңлеринден тутушып гечирердилер. Эмин байың бу ерде гоюп гиден батраклары өвлүйәден айланян ялы гиҗелериниң өйлериң төверегинде таякларыны тапырдадып, айланып гечирердилер. Шонуң үчин-де ил-улусдан сайланып чыкып, бу вагшы чөллүкде месген тутан сеңңерлилериң улудан-кичә рухлары песди. Гөвүнлери басгынды.

Диңе бир адам хич затдан горкмаярды, совугың, горкы-үркиниң үстүнден депеләп гечйәрди, арзув билен, етгинҗеңлик дөврүне басан илкинҗи әдимлеринде дурмушдан алан тагамларының сүйҗи ятламасы билен яшаярды. Оны Эмин байың-да, Әралының-да тәлейлери чигит ялыҗак-да аладаландырмаярды. Бу затлар онуң келлесине-де гелмезди. Ол шу ерлере гөчүлип-гачылып гелнели бәри бир гөвреде ики адамды. Харс уруп ишләрди. Гөчүлип гайдыланына, болуп дуран гөрешлере, Әралының хем Эмин байың от ичинде галандыкларына дегишли гүррүң чыканда, ол хем даш гөрнүшден гамлы гөрүнйән ялыды. Гөзлерини сүпүришдирерди. Улудан демини аларды. Шейдип хем тамдыр одун гетирмек үчин йүпүни дүйрләп аларды-да, сеңңерден сайланып гидерди. Ондакы икинҗи адам сеңңерден сайланандан соң пейда боларды. «Көр болсунлар. Гөзлери чыксын» диййип, өзүниң чекйән әхли эзиетлерини дашына чыкарарды. Түйкүлик ялы эдип, бу ики сөзи агзындан чыкарып ташларды. Онсоң арзув диен аҗайып атың үстүне мүнерди-де, бирбада едигат гөгүң үстүнде пейда боларды.

Бу адам — Дурды гараның сөйгүлиси — Җемалды...

Дурды гара Җемалың пикиринде мүдимилик ерлешипди. Онуң этине-ганына сиңипди. Я-да ол яш аялың дамарларындакы ган ялы болуп, оңа хемаят берйәрди. Дурды гара онуң укласа дүйшүне гирерди. Гүндизлерине болса Җемал Дурды гараны ятламан екеҗе минут вагтыны-да гечирип билмейәрди. Ол ядына дүшенде яш аялың чалт херекет эдйән, уллакан, овадан гөзлеринден учгунлар сычрап башлардылар. Дурды батрагың онуң ядына дүшмейән вагты болманы үчин, Җемалың гөзлери мыдама ойнап, херекетленип, учганаклап дурярдылар.

Дурмушда душ гелйән ягшылыга-да, яманлыга-да ёкардан, гүлки билен середйән бу яш аял ёкарда айдышымыз ялы бай ериң чагасыды. Эмма Эмин бай оны оглуна дон сатын алып берен ялы сатын алып берди. Ол Әралының үчүнҗи аялы болуп, бу әгирт улы машгаланың ичине гирди. Әралының байры аялы-да, икинҗи аялы-да оны сыгдырмадылар. Оңа игенч билен се-

ретдилер. Оларың басып билмейән ягылары Жемал болды. Жемал оларын-да үстүнден гүлди. «Гаражаның жаны саг, өмри узак болсун!» дийип, Дурды гараны йүрегинде беслемегини довам эдйәрди.

Дурды гара билен душушмак, гүрлешмек айшы-эшрет гурмак өрән кынды. Мүмкин дәл диен ялыды. Эмма шейле-де болса аз вагтлык душушыклар йыгы-йыгыдан болярды.

Бу душушыклар эдил эртекилердәки ялы леззет билен гечерди. Жемал: «Мениң гаражам» дийип Дурдының башындан сыпаларды. Ол болса: «Гәра-да болсам йүпегиң гарасыдырын» дийип, гөдек херекетлери билен Жемалы багрына басарды. Оларың хушлары башындан учарды, агызлары екеҗе минут бош дурмузды, бири-бирлерине мылайым сөзлер айтмакдан доймаздылар.

Жемал Васа гөчүлҗекдигиниң хабары эшиден бадына, Дурды-да хөкман гидер дийип бегенди. Васың дүзлүгинде дурмуша гечирмек үчин хер хили чылшырымлы пиримлер ойлап тапды. Ол арабаның үстүнде ёргана чоланып отырка ызларындан етен атлылара середенде Дурдыны гөрмен дийип, асла пикирине-де гетирмәнди. Башга бири болан болса Дурдыны атлыларың ичинден тапмандан соң, багрыны параларды, агларды, агыр ягдая дүшерди. Эмма Жемал бейле адамлардан дәлди: «Зыяны ёк, бу гүн гелмесе эртир гелер. Җаны саг болса боляр» дийип, Жемал ёлуны довам этди. Дурды онуң пынхан дүнйәсиниң, обасының, яшлык йылларының ядыгәрлиги болупды. Ол Жемалда дурмуша ынам дөредйән, оны херекетлендирйән, оңа рух берйән бир дерманды. Бир бегенч, бир арзув билен яшаян йүрек болса хич вагт янбермез йүрекдир... Шунуң нетижесинде-де Жемал ишсиз отурып билмезди. Ишиң хилине, манысына әхмиет бермезди. Бир юмуш табшырылдыгы бесди, ол табшырылан ише бүтинлейин берлерди, шейдип хем Дурды билен болҗак душушыкларыны голайлашдырмага чалышярды.

Жемал йыган одунларыны чыкап, еңиллик билен аркасына алды-да, сеңңере тарап уграды. Ак лыбас гейнип, теп-текиз болуп ятан Вас дүзлүгиниң демиргазык-гүнбатар четинден Жемалың гөзүне он-он бәш саны гара нокат гөрүнди. Бу нокатлар илки херекетленип башладылар. Соңра болса голайлашып, улалып башладылар. Барха якынлашдылар-да, бирден-де он-он бәш саны атла өврүлдилер дурубердилер. Жемалың йүреги гүрсүлдәп урярды. Ол әдимини чалтландырды. «Шуларың ичинде-хә Дурды бардыр. Тизрәк одуны тамдырың башына элтип ташлайын-да, элиме айна дарагымы алайын» дийип, сеңңере атлылардан өң бармага чалышды. Эмма гаты гелйән атлылар ёлуң

танапыны гулачлап күлтерлейәрдилер. Олар сеңңере Жемалдан өң гелип етдилер.

Сакгал-муратлары, телпеклери, дөшлери гыравлан он бәш атлы кепенлерини башларына гейип, гөрден чыкана мензейәрдилер. Олара голайдан гөзлери дүшенде Жемалың ини тикенекләп гитди. Эдил шу вагтың өзүнде яш аялың хушуна гелмедик бир зат йүзе чыкды. Атлылар Әралының байры аялының өйүни назарлап, атдан дүшдүлер-де улиллери билен сес эдип башладылар. Нәмәниң-нәмедигине гөз етирмәге етишмедик яш аялың инҗиклери сандырады. Гөзлериниң өңи губарланды. Шол вагтың өзүнде-де онуң акылы дурланды. «Дурды үчин булар узадан аякларыны-да йыгнамаздылар. Онсоң ким боланда нәме...»

Жемал чалтлык билен одуны тамдырың башына ташлап, байры аялың өйүне тарап ылгады. Догрусы, оны ол ере ылгадан илки билен аял билесигелиҗилигиди, ондан соң болса эдепди, шейле совук хабар гелен вагты ол байры аялың янына барып, өз гынанҗыны мәлим этмелиди.

Атлылар бирсалым ягшы сес эденлеринден соң дымдылар. Инди, хенңз бу хабары анықламадык сеңңер әншәп башлады. Батраклар гөзде-яш болуп, геленлериң атларыны тутдулар.

Эмин бай Әралының байры аялының гапы килимини бир тарапа чекди-де, онуң агзында дуран еринден:

— Багтымыз ятды, гелин. Чынарымыз йыкылды. Әралы хан дин гылыҗыны чалып йөрен вагты шехит өлди. Берк болуң. Мерт болуң — дийип, килими гойберди.

Бу хабар сеңңериң хемме ерине бир вагтың өзүнде яйрады. Сеңңериң аяллары Әралының байры аялының өйүне тарап эңдилер. Олар сес эдип башладылар. Аяллар бәш минутлап сесли аглаярдылар. Соңра бирсалым дымып отурярдылар. Шу аралыкда башга бир аял я-да бир топар аял гелсе, ене-де олар билен гошулышып аглаярдылар.

Жемалың ягдайы дүшнүксизди. Ол бу хабара гынанядыгыны-да, гынанмаяндыгыны-да аныклап билмейәрди. Эмма ол тиз вагтың ичинде бир зады аныклады: онуң үчин Әралының өлүдигиниң, дирилигиниң хич хили тапавуды ёкды. Шейле-де болса Жемал бу ягдайда адатың әхли гөркезмелерини эдеплилик билен берҗай эдйәрди.

Ыссы хова билен совук хова гапма-гаршы боланларында ел әмеле гелши ялы Әралының совук хабары билен Дурды барадакы мылайым арзувлар чакнышып, Жемалың бейнисинде тозан турузды лар «Дурды нәхиликә? Сагмыка? Худай җан онуң өмрүни узалдавери...»

Жемалың келлесинде йүзе чыкан ел барха гүйҗейәрди. Дурды барада геленлерден сорашып билмеҗеги беллиди. Шонуң

үчин-де узакдан-да болса бир хабар гулагыма дегмезмикә диен умыт оны ынжалыкдан гачырды.

Эмин бай яныңдакы молла-муфтүлери билен өзи үчин тайяр эдилен өе барды. Онуң яны билен гелен бейлеки адамлары башга өйлерде ерлешдирдилер. Җемал өйүң эеси, өленин аялы хөкмүнде гайнатасына хызмат эдип башлады. Ол илки билен өйүң ичинде сазак одунындан белент от якды. Оҗагың гыра төверегине кичиҗик, гарынлаҗык түңчелери дүзүп чыкды. Чәйнек-кәселери сүпүришдирип, чай демләпуграды. Орта сачак хем-де сүйҗи атды.

Гелниниң хызмат эдишини сынлап отуран Эмин бай өз яныңдан: «Өлен әриниң сарпасыны саклап отурармыка я-да гидермикә?» дийип Җемал хакында пикир этди. «Ол нирә гитсин?!» дийип, шол бада-да өзи өз пикирине гаршы чыкды. «Онуң гитмәге милти болмаз. Оны мен сатын алдым ахыры. Ол мениң задым. Мениң пул берип, мал берип алан задымы элимден әкитмәге кимиң хакы бар?.. Экиш-тикишде, хасыл йыгнамакда, өй ишлерини этмекде бу улы көмекчи болар. Хич болманда Огултувагың элини ювдурмага сув-а йыладар-да...»

Оҗакдакы от гүйҗәнден соң гайра-гайра чекилишип башладылар. Маңлайы гызып угран молла, узын, инче бармаклы эллери билен өзүниң узын, инче ат йүзүни, келтеҗик сейрек сакгал-муртуны сыпалады-да, аят окап башлады. Ол узак окады. Оҗагың башындакылар гөзлерини сүзүп, йүреклерини бире баглап, Әралының ятан ериниң ягты болмагыны худайдан дилединлер.

Гыссагара чай ичениңден соң, Эмин бай даш чыкып, бирнәче гоюн өлдүрмеги табшырды. Голай-голтумлардакы чопан гошларына адам ибермеги, ёлда-ызда душ гелен адамлары-да чагырмагы, шейдип, Әралының хакына худаёлы бермеги өз адамларына табшырды. Гоюнлар кесилип башланды. Улы газанлар үчин оҗаклар газылып уграды. Дөрт төвереге — Васың аякъетим ерлерине атлы ураудылды.

Эмин бай өе гирди-де, силкме ичмегини эгнине елбегей алып, ене-да даш чыкды. Ол Әралының, байры аялының өйүниң өңүне барып үсгүринди. Өзүниң шу өе гелйәндигини билдирди. Шунуң ыз яны билен-де гапы килими бир яңа серпип, ичери гирди. Товук кетегине шагал гирене меңзеди. Башына атыбилен затларыны атып, гайра бакып аглап-аглап ядап отуран аяллар Эмин байың гирмеги билен тисгинишип гитдилер. Пасырдашып, бири-бирлерини итеришип, оҗакдан гайра чекилип башладылар.

Эмин бай гирен еринде тәриме аркасыны берип отурды-да аялара:

— Отурыбериң, отурыбериң. Мен хәзир турҗак — дийип, гөвүнлик берди.

Соңра, Әралының, ортанҗы аялы билен Җемал икиси-де гелип отуранларындан соң, байры аяла йүзленип, бейлекилер хем эшидер ялы шейле дийди.

— Хава, Әралы хан хут өзүмиң элимде диен ялы җан берди. Дин гылыҗыны уруп йөркә, шехит болды. Пахырың ятан ери ягты болсун. Инди үчиңиз үч ерден элиңизи чермәп, ол пахырың гапысыны япмазлык үчин чалшың. Бала-чагаларыны хор-хомсы этмән, өзи ялы мерт эдип өсдүриң, элбетде, онуң маңлайына язылышы шейледир. Маңлая языландан гачып гутулып болмаз. Ине, меселемки диерсиң, бир гүн дузуны иен адам саңа мүң гүн салама гелмелимиш. Ягны миннетдар болмалымыш. Мунуң терс болуп чыкян вагтларам болар экен. Биз бир топар харамзаданы экләп гелен экенимиз. Өз дайханларымыз орсуң, тарапына гечип, Әрала ок атдылар. Олары мениң берен дузум тутсун. Кыяматда олар барып, довхаза дүшерлер. Әрала ок атдылар. Биз онсоң олары нәме этҗекдигимизи ягшы билйәрис. Хәлем оларың бирнәчеси Мазлумхансылувда агызлары гум гапып галдылар. Мен эртир я-да биригүн гайдарын. Герек-ярак затларыңыз болса ядыңыза салып, соң айдың. Йөне, энтек сиз бу ерде болмалы боларсыңыз. Биряңасы боландан соң гелип әкидерис. Гайрат эдиң. Баша гелениңи әр ялы чекмек мертликдир...

Шейдип, үч гүнләп Васда оглуның ясыны тутуп, Эмин бай оба доланды.

Ине, Җемалың халыны перишан эден, оны бүтинлейин ынжалыкдан гачыран, элини ишден совадан, гөзлериниң өңүни губорландыран, укудан, нахардан кесен зат Эмин байың шу гүмүртикли сөзлери болды. Эмин бай, элбетде, Дурдының адыны тутмады. Мазлумхансылувда Дурдының агзы гум гапдымы я гапмадымы, муны ол аныклап айтмады. Ол дине «бирнәчесиниң...» дийди. Шейдип хем Җемалың йүрегине көз салды. Җемал узаклы гүнүни Дурды барада пикир эдип гечирйәрди. Узак гыш гиҗелери болса худая йүзленип, Дурда узак өмүр диләп гечирйәрди. Эмма Җемал, басан ериңден от чыкарян, герек еринде әриң орнунда дуруп билйән, гайратлы Җемал Дурдының диридигине, онуң саг-аман доланып гелҗекдигине ынанярды. Бу ынам бирнәче гүнлериң түкениксиз пикирленмелериниң нетиҗесинде эмеле гелди. Җемалың элине дүшди. Җемал бу ынамы өзүниң яш, гуҗурлы эллерине берк гысды. Гайдып оны хич ере сыпдырмады.

Ине, шу ынам хем оңа гүйч берйәрди.

Оны хер гүнки иш хем-де гелҗек гүнлере тарап алып барярды.

Җемал шу ынамың эли баглы гырнагына өврүлипди.

Эмин бай Васда оглуна аят окадып, обасына доланып гелен-ден соң, бүтинлей өзгерди. Элли яшлы, узын бойлы, ак йүзли, гоңур сакгаллы эпей адам озал дашындан середенинде рехимдар адама меңзейәрди. Өзүни илки гөрен адамда мылайым, якымлы тәсир галдырярды. Инди болса онуң дик гөвреси өңе тарап эг-линди. Ак йүзи гара човлам болупды. Өңки ясама рехим-шепа-гатдан нам-нышан галманды, эллери-де, аграс гөвреси-де, кел-леси-де чалажа титрейәрди. Овадан гөзлери назарыны дикен ерини дешәйжек болярды. Йүреги оглы билен гидип, улы гөв-реси бошап галана меңзейәрди. Ол соңкы гүнлерде әхли зады — оглунын өлүминиң дердини, төверек-дашда болуп дуран вака-лары ичине йыгнап, ере бакып отурмагы, геплемезлиги чыкарды.

Байың ичине йыгнанан дерт барха гүйжейәрди. Онуң йүзүни өт ялы гаралдян, агзыны ажыдян, бүтин гөвресини титрелйән задың дүйби хем шундады. Бу дерт онуң йүрегинде рехимсизли-гин, өч алмагың тохумыны өсдүрип етишдирйәрди. Ояка-да, дүй-шүнде-де Эмин байың гөзүне ган гөрүнйәрди. Эмин бай юрдуң душен ягдайыны сынлап, пәхим эдип билйәрди. Эгер-де шу гүнүң вакалары шу гидишине өсүп гидип отурса, тиз гүнде өзүне, өзи ялылара Хорезмде аяк басмага ер галмажагыны Эмин бай ачык-айдын гөз өңүне гетирйәрди. «Дөртгүл алынды», «Хожаили алын-ды» диен хабарлар озал гулагына дегенде Эмин бай ончаклы гысылмаярды. Элбетде бу сөзлер гулага якмаярдылар, ондан-да бетери байың гахарыны гетирйәрдилер. Кежебесини даралдяр-дылар, эмма вели бу сөзлер «Көнеүргенч алынды» диен сөз ялы байың ичинден ок болуп гечмейәрди. Хава, большевиклер Кө-неүргенжи алдылар. Ол ерле тәзе хәкимиет беркарар эдилди. Тәзе дурмуш башланды. Бу дурмуш өңки дурмушы, ол дурму-шың тәчли хем-де тәчсиз солтанларыны ер билен егсан этмек үчин башланды. «Шейле боландан соң, шуңа гөзүм етип дурка, оглумы өлдүренлериңден соң, мен нәхили эдип, элими говшурып отурайын? Мен янып дуран ода өврүлип, балчабигиң аягынын деген ерини якмалы. Мен гызгын гүлле болуп, арабакешиң, онуң ызындакы салпаякларың йүреклеринден гечмели. Шонда-да аз боляр. Шонда-да мениң ичим совамаз» дийип, Эмин бай гагша-ярды. «Әхли гөвнүне дегленлери бир тугуң ашагына жемле-мели. Дин гылыжыны чалмалы. Хан агамыза көмек этмели. Она арка дурмалы. Худая шүкүр, биз ялакыларың багтына хан кака бар. Биз онуң ишини ровач этмели. Сөвдасыны күшат этмели. Адам жемлемели!» дийип, Эмин бай гурсагына урярды.

Онуң жемлемек ислейән адамларының өзлери-де көп гараш-дырмадылар...

Көнеүргенчде гечен улы, тарыхы митинг-йыгнакдан соң, гады-мы түркмен топрагының әхли ерлеринде хенизе ченли гөрүлме-дик бейик гөтерим башланды. Халкың гүйжи сил ялы болуп тол-куп атды. Узак, якын обаларда гаплы чакнышыклар башланды. Гүнортан башлачан үйшмелеңиң тә даң атянча довам эден ер-лери болды. Гарагалпакдакы тәзе дурмуш барада дерйаның өңүне гелип етйән хабарлар, Сапармырадың агзындан чыкан сөз-лер, топар-топар болуп тәзе дурмуш угрунда гөреше чыкан адам-ларың ишлери әхли халка гылав берди. Дайхан тәзе дурмуш үчин, илки билен онуң манысына дүшүнмек үчин Сапармырадың ызына дүшди. Көне дурмушы диши-дырнагы билен саклап гал-мак ислейәнлер болса башларыны хер тарапа уруп, өзлерине чыкалга агтарып ураадылар. Шейле вагтларда адамлар өзлери-не акыллы-башлы серкерде агтарярлар. Онсоң оны тапярлар. Онуң эли баглы гулуна өврүлип, айданындан чыкмаярлар. Баша дүшен иш олары хас ысныщдыряр, якынлашдыряр.

Бу гезек хем шейле болды.

Эмингала тарап гелйән улы шаёлларың эрки Сапармырадың элине гечипди. Бу ёллары онуң пикирдешлери эеләпдилер. Йөне велин яп-чиллериң ичинден, токай-жеңңеллериң арасындан тәзе-тәзе ёл-ёдалар эмеле гелип, оларың хеммесинде гымылды баш-ланыпды, херекет йүзе чыкыпды. Шу гүнлер бу ёл-ёдалара дүшүп угранларың хеммесиниң йүзи Эмингала тарапады.

Көнеүргенжиң иң улы обаларындан бири болан Эмингаланың адамларының саны соңкы бирки гүнүң ичинде ики-үч эссе артды. Ене бир гүн билен бир гиже гечендең соң обаның ташлакды япларының арасында гош басылып башланды. Бир вагт ичинден чыкылып гидилен көне тамларың ичи-де атлылардан долды. Оба бөведи яржак болян гыш сувы ялы болуп чишип, хынзап баш-лады.

Ызларына атлыларыны тиркәп гелен тиребашылары, атлыба-шылары гезек-гезегине нобатма-нобат Эмин байыңка салама ге-лип уградылар. Эмин бай оларың херси билен бирнәче вагтлап геплешйәрди. Оларың атлыларының саныны алярды.

— Бу сөвешде я алмалы, я өлмели. Балчабигиң элинден өл-сең шехит боларсың, оны өлдүрсең кесевиң гөгәр. Шу хакыкаты адамларыңыза етириң — дийип, Эмин бай гүррүң эден хер адам-сының гулагына гуйярды.

Тиз вагтың ичинде Эмингалада улы гүйч топланды...

13

Худайберди гаража, Газак йүзбашы, Халлы батыр, Дурды батрак дагы Хожаили кеселханасының даражык бир палатасын-да ердешипдилер. Олары бу ере гетирен батларына докторлар

нне гиришдилер. Илки билен яраларыны арассалап дандылар, гызгын песелдижи дерман бердилер. Гаи гойбердилер. Шол вагтки кеселханаңын мундан артык эдип билжек зады ёкды. Шулары өзи-де яш, хыжувлы адамларың беденлериниң тиз беркишип гитмеги үчин уллакан ярдам болды. Шейле-де болса Дурды батраклап бейлекилериниң ягдайлары агырды.

Дурды батрак ики гүнүң ичинде өзүни ягшы дүрседи. Үчүнҗи, дөрдүнҗи гүнде жайың ичинде гезмелэп башлады. Ёлдашларының гөвнүни гөтермек үчин олара хер хили вэши гүррүңлер айдып берди, эртеки отарды. Гүнлер шейдип гечип башлады. Эмма бу дөрт адамың ичини ит йыртярды. Сапармыратдан хич хили хабар ёкды. Буларың жайына доктордан хем медсестрадан башга гирип чыкян адам хем ёкды. Бу болса — буларың дөрдүси үчин-де иң агыр дертди.

Худайберди гаража бу ере гетирилели бәри бир ягдайда аркан ятырды. Гозганып билмейэрди. Ол петикдэки бир нокада гөзүни дикип ятышына ярасының агырысындан эзъет чекип, гашларыны чытды. Ыңранды. Ёлдашларына йүзленип шейле дийди.

— Адамлар, мундан гүн болмаз. Бизиң бу ятышымызың хич хили манысы ёк.

— О нэме үчин манысы ёкмушын? — дийип, Газак йүзбашы ёлдашының гелен нетижесинден нэрза болды. — Биз өзүмизиң ярамызы бежердйэрис, атлыларың ичине тиз доланып бармак үчин. Мундан бетер хем маны болармы?

Халлы батырың кроваты кичилик эдйэрди. Шонуң үчин-де ол аякларыны долы узадып ятып билмейэрди. Мыдама эндамы гуршуп дурды. Ол ювашлык билен эл-аякларыны узадып, гериндн. Сүңклери шакырдап гитди. Ене-де чугдуп, өңки хетдине гелди-де:

— Ятышымызда маны бар, Худайберди. Йөне бизиң гулагымыз кесилен ялы болды. Ине, яман ери-де шу. Шуңа бир алач тапмак герек. Сапармырадың, Шайдаковың, йигитлериң ягдайыны билмек герек, — дийди.

Худайберди гаража аграс ыңранды-да:

— Вах, мениң дийҗек болан задым хем шолды-да, — дийип, гамлы айтды.

Дурды батрак буларың гүррүңине гошулман, межбур эдилен ялы болуп, өз кроватында ашак бакып, пикире гидипди. Адамларың сеси ятышан бадына ол бирден еринден турды. Гелен карары өрэн жайлы болан болса герек, онуң йүзи ягтыланып гитди. Ол хүйт гара йүзүни гара эли билен сүпүрди-де, гөзлериниң хем дишлериниң акларыны ялдыратды.

— Адамлар, гулак гоюң. Эшиденем арманда, эшитмедигем! Худайберди гаража гөвресини гымылдадып билмэни үчин

бар үнсүни бир ере жемлэп, гулак салды. Бейлекилер Дурда тарап серетдилер.

Дурды шейле дийди.

— Эгер мени бакып сабып этмежек болсаңыз, мениң шу ятаным боляр. Мен ёла дүшейин. Эхли ерлери айланып гелейин. Адамларың хабарыны гетирип, сизе етирейин. Сиз болсаңыз хич затдан галавут этмэң!

Бу сөзе илки билен Газак йүзбашы гөзлерини петредип, бегенчли жогап берди.

— Жай гүррүң, жай гүррүң, адамлар!

Халлы батыр усуллык билен жаныны барлады.

— Ярац азмазмыка? Эрбетлешмезмикэ?

Дурды батрак сөзүне арка дурулжагыны андымы, нэтдими, хас гылав алды. Гөзлериниң өңүнде Жемал гашларыны какып пейда болды.

— Адамлар, яра диер ялы ярам ёк мениң! Битен ери-хэ битди. Битмедик ерини-де Жемал жан бир сыпалап гойберсе, мениң тенимде ол яраларың ызы-да галмаяр! Сиз йөне, илки билен, мени шу ерден бошатмак үчин бир чукура түйкүриң. Галаның иши ансат. Доктор биразрак дерман билен, биразрак ак мата берсе, өзүмем өзүме тебипчилик эдерин. Асла, мениң гайгымы этмэң!

Худайберди гаража ятышыны үйтгетмэн:

— Анруҗы атың үстүнде отурып билер ялы болсаң гит, Дурды. Бизе якымлы хабар гетир. Дердимизи еңлет. Адамлары еке-еке гөрүп, олара көп догайы салам айт.

Халлы батыр:

— Сенем-эйт, Худайберди, хемме зады ансат этдиң гояйдың. Эййэм көп догайы салам дагам иберип ятырсың. Хэли, оны докторлар иберйэрми бери? — дийди.

Худайберди гаража өңки эхеңинде, ынамлы жогап берди.

— Дердимиз дөрт ерден аягымызы депип дурсак, Дурдыны иберерлер. Онуң гүррүңи болмаз.

Газак йүзбашы умумы бегенже гошулып, бу теклибиң илки билен аркасыны тутаны үчин өңки жошгуны билен гепледи.

— Доктор гойбермесе-де, Дурдыны өзүмиз гойберэерис! Онуң ярасы еңил. Гутулыпдыр диен ялы. Онсоңам ёмут ок авусыны дадып гөрмесе, өзүни долы манылы адам хасап эдйэн дэлди. Дурды болса оны датды. Инди онуң өңүнде алынмажак гала ёкдур.

Шейле хем этдилер. Дурды батрага доктор марли билен яра сепилйэн дерман берип дурка шейле дийди.

— Мен сендэки түкениксиз хыжувың манысына дүшүнйэрин. Гайрат эт. Ишиң ровач болсун. Хер агшам ятмазыңдан өңинчэ

ярана шу дерманы чалып, саргысыны тәзеле. Шейтсең тиз гутарар.

Дурды батрак гүлди.

— Эгер ятмак миессер болмаса нәтмели?

Доктор хем өз гезегинде гүлүп, Дурдының эгнине какды.

— Онда-да саргыны тәзелемели...

Дурды ёлдашлары билен хошлашып, йүзүни гаранкa тутуп ёла дүшди. Хожаили ревкомының берен аты она ярады. Ат семизли, онат гезери барды. Дурдының сәхелче херекетине гулакларыны япырып, бөкүп, хоргурып дурды. «Йигидиң, аты говы дүшсе, онуң багтының гетирдигидир» дийип, Дурды батрак өз янындан нетиже чыкарды. Атына болса шейле сөзлер билен йүзленди.

— Ханы, атым, Җемала өзүң етир!

Дурды Хожаили билен Көнеүргенҗиң арасындакы ёла белетди. Шонуң үчин-де онуң азашар горкусы ёкды. Сапармырады гөрмек, сөвешҗең ёлдашларына душмак, чемини тапып билсе Васа-да дегип гайдаймак арзувы оңа ганат бекләпди. Әралы ханы өз эли билен өлдүренден соң, Сапармырадың атлыларындан, онуң өзүнден азатлык-деңлик барада маңылы, якымлы сөзлер эшиденинден соң Дурды батрак аҗайып Җемалы өз янына гечирипди. Инди бир ерден бир сүмелге тапып, она эелик эдәймек галды диен карара гелипди. Шу вагтлара ченли болса онуң өңүнде бирнәче бөвет барды. Биринҗи бөведи ол Әралының өлдүрмек билен йыкды. Икинҗи бөвет кеселханады. Гөршүмиз ялы, бу бөвет хем йыкылды. Ене ики бөвет галды. Буларың бириси Сапармырады ырып, ондан җогап алмакды, икинҗиси болса Эмингала дегмән, гөни Васа гечип, Җемалың хабарыны алмак, өз гелен нетиҗесини оңа етирмекди. «Худай халаса бу ишлер хем оңуна дүшүп гидер-ле» дийип, Дурды батрак гөйә хемме зат атың чалт йөремегинден дахыллы ялы, оны дебсиләп башлады. Ат Мазлумхансылувың дон мейданыны аякларының наллары билен янлап дырып, хоргурып, буруң дешиклерини бугладып өңе сүйнүп барярды. Дурдының гөвни болса атдан-да чалт учярды.

Сапармырадың атлыларының арасында гечирен бирнәче гүни өмрүнде долы хукуклы адам хатарында ады тутулмалык Дурдыны эрсдирди. Бу ерде онуң эден ишине улы баха бердилер. Себәби йүз атлы-яраглы адамы ызына тиркәп гелип, халкың ишине көмек бермек, ол вагтың шертлеринде өрән уллакан әхмиете эеди. Ондан соңра-да Дурды батрагың гелип гошулан адамларында улумсылык-да, байлык-да, гөрипчилик-де ёкды. Оларың дине айдың максатлары, ачык гөвүнлери, батыр йүреклери барды. Дурды батрак тәзе адамларың бу гылык-хәсиетлерини ичлерине гелип гошулан бадына аңлады, мунуң манысына

дүшүнди, халады, йүрегинден сөйди. Инди онуң бу ынамыны гылыч билен-де кесип айрып болҗак дәлди. «Обаларда ызына бәш-он атлы тиркәп йөренлер биз ялакылары ата басдырып гечйәрлер. Сапармырат ага улы лешгериң башыны башлап йөрен-де болса, гайтам сенден акыл сораяр. Саңа маслахат саляр. Сени өзүнден бирҗик хем кем гөренок. Шундан соң бу адам үчин өлмели-де болса, «вах» диймән җан берсе болар. Худай онуң ишини ровач этсин» дийип, Дурды батрак барха җошярды.

...Дурды батрак Сапармырады Көнеүргенчденем, онуң гүндогар обаларынданам, Порсыданам тапмады. Йөне ол бу ерлериң хеммесинде хәкимиетиң халкың элине гечендигини, хемме ерде өз адамларының херекет эдйәндиклерини гөрүп, хетденаша бегенди. Ол Сапармырада Порсы билен Дашховзуң арасындакы Булдумсазың демиргазыгындакы човдур обаларының биринде душды. Човдур байларының, гарайылгынлы ёмутларың, илерки гарадашлыларың байлары, тиребашылары, ханлары Булдумсаз мейданында улы гүйч йыгнап, Сапармырада гаршылык гөркезипдилер. Бир гиҗе билен бир гүндиз довам эден сөвеш рехимсиз хем гандөкүшикли болупды. Сапармырат хәзир Дурды батрак геленде шол сөвешиң җемини җемлемек, олҗа алнан ат-яраглары, оклары хасаба алмак билен мешгулланып отырды.

Бар пикирини шу затлара берип отуран Сапармырат Дурдының ызына тиркәп ичери гирен Игдирбайы гөрди-де (ол мыдама өе гирип-чыкып йөрени үчин), оңа әхмиет бермеди, пикирини бөлмән, ене ишини довам этди. Онуң ызындакы Дурдыны болса гөрмеди. Шонуң үчин-де гөрмегей йигит Игдирбай үсгүринҗирәп, Сапармырадың пикирини өзүне чекди, бир зат айтмак ислейәндигини херекет билен мәлим этди. Соңра:

— Сапармырат ага, Дурды батрак гелипдир. — Ыхха — дийди.

Сапармырат тисгиниp гитди. Элиндәки сары реңкли галамыны кечән үстүне ташлады-да, чалтлык билен ериңден туруп:

— Ким? — дийди. Онянча гапының ич йүзүнде гөзлериниң хем дишлериниң агыны ялдырадып дуран Дурды батрага Сапармырадың гөзи дүшди.

Сапармырат илкибада гөзлерине ынанмады.

— Дурды-ы...

— Салавмалейким, Сапармырат ага!

Сапармырат айы ялы ғөдекси йөрәп гелди-де Дурды батрагы гуҗаклады.

— Сенем гөрмек бар экен-ов! Ханы, ол гочакларам гелдими?

— Ёк, Сапармырат ага, олар геленок. Йөне олар гаты гургун. Көп догайы салам айтдылар. Ичимизи ит йыртыберди. Хич хили

хабар-хатыр болмады. Онсоң ярам енилрәк боланы үчин мен бәри гайтдым.

— Гаты говы, гаты говы — дийип Сапармырат ерине гечип отурды. Дурда-да өз янындан ер гөркезди.

— Ханы, Дурды гүрләп отур. Яраң битдими? Ягдайың, ничик?

Бу сөзлери эшиденден соң, Дурды миннетдарлык билен Сапармырадың йүзүне серетди.

— Саг бол, Сапармырат ага! Жанымам саг. Ярамам битеңкирледи.

Ол нәме үчиндир голтугындакы дерманыны хем акжа саргысыны чыкарып, Сапармырада узатды.

— Ал, Сапармырат ага, шуны доктор берди маңа — дийди.

Сапармырат ол затлары элине алып гөренден соң хезил эдип гүлди.

Бу дерманы хем саргыны Сапармырада нәме үчин узаданыны Дурдының өзи-де билмейәрди. Себәби ол ягшы сөзден соң бирбада өзүни йитирипди, хамсыгыпды. Эмма деррев хем өзүни дүзетди. Ол затлары алып, ене-де голтугына салды.

— Сапармырат ага, мен ене-де Дөртгүле барып гайтмасам болмаз. Халлы батыр «ики гүнүң ичинде оңат хабар гетирмесең, соңра сениң дат гүнүңе» дийип, азм уруп галды.

Сапармырат ене-де йүрегинден сыздырып гүлди.

— Эгер Халлы батыр шейле газаба мүнен болса, онда оларың ягшы хабара гарашяндыклары чындыр.

Соңра шейле дийди.

— Оларың ягдайлары ничик? Хачан гелерлеркә? Йөне, Дурды жан, маңа догрыңы айт.

— Сапармырат ага, догрымы айтсам олар энтек гелип билмеселер герек. Оларың ягдайы өверлик дәл. Яралары агыр. Йөне горкар ялы хич зат ёк. Докторың хут өзи шейле дийди.

Бир четде Сапармырат билен Дурдының гүррүңини хөвес билен диңләп отуран Игдирбай Дурды батрагы ичгин сынлаярды. Ол Дурдының укусыздыгыны, ядавдыгыны атдан дүшен бадына билипди. Эмма вели Дурды ичери гирип, Сапармырады гөренден соң бүтинлей башга сыпата — сөвешжең сыпата гечди дуруберди. «Ине, адам диениң хем шейле болса-да...» дийип, Игдирбай өз янындан нетиже чыкарды.

Бу аралыкда дашарда бир дүкүрди пейда болды. Игдирбай еңиллик билен туруп, гапа тарап йөреди. Ол бирсалымдан Салай экәни ызына тиркәп, ене-де ичери гирди. Йүзи гап-гара болан, ядав Салай эке аграс эдимләп гирди-де, өзүни гөренден ерлеринден сычрап туруп, алкымына гелен Сапармырат, Дурды батрак билен эллешип гөрүшди.

— Огулларым, гургунмысыңыз? Саглыкмыдыр? — дийип, дүшек үстүнде отурды.

Сапармырат Салай экәни гөренден нәме-де болса бир ишиң йүзе чыкандыгыны чаклады. Шонуң үчин-де ол оны гыссамады.

Салай эке Дурдыны башдан-аяк сынлап чыкандан соң:

— Гөзүң айдын, оглум. Саг-аман гелип, ене-де өз ериңи эеләпсиң-ов! Түвелеме, гөз дегмесин. Ханы, бейлеки батырлардан гүррүң бер. Оларам гелдими? — дийди.

Дурды батрак кеселханада галанларың иберен көп догайы саламыны Салай экә говшурды. Соңра оларың ягдайы барада долы гүррүң берди.

— Худай халаса, оларам гелер, огулларым. Гайгы этмәң. Хеммеси дүзелер — дийип, Салай эке бу меселәни жемледи.

Соңра нахарың башында Сапармырада гатырганды.

— Сен нәме мениң хабарымы алаңок?

Сапармырат гөнүсинден гелди.

— Оңлы хабар гетирене мензәңок, Салай эке! Шонуң үчинем хабарыңы алмага гыссанамок. Өзүң айдарыңа гарашярын.

— Гарашян болсаң онда диңле: Эмингаладакы ягдай өрән эрбет. Эмин бай дек ятанок. Онуң жемләң адамсының саны барха көпелип баряр. Бүтин келлекесерлер Эмингала обасына долды. Оларың үстесине-де Ситников билен Магсым хана-да шу гүн, эрте гарашярлар. Оларам эллерини бурунларына сокуп гелмезлер. Оларынам янлары атлыдыр. Онсоң өзүң ят, тур, пикир эдибер. Касымың ягдайы агыр. Ол аңружы элинден гелжек көмеги болса этсин дийди. Эмин бай, Ситников, Магсым хан башлыклайын, келлекесерлер Көнеүргенже чозжакмышлар. Касым бу гүррүни хут бир байын агзындан эшидипмишин. Ине, ягдай-ха шейле, Сапармырат. Касыма гаты тиз көмек ибермели. Онуң гөзи ёлда. Ол бу вагт хич затдан гайтжак дәл. Бирден яшлык эдип, гызмалык эдип, бир задың үстүнден бараймасын. Онуң гүйжи аз. Ине, Сапармырат ягдай-ха шейле.

Сапармырат агзындакы чөрегини кынлык билен ювутды.

— Көнеүргенже совлуп, бу хабары Шайдакова етирдиңми?

Салай эке бу сорага гатырганды.

— Шайдакова хабар эдер ялы зат ёк. Сен онуң янында адам гойдуңмы нәме! Хемме кишини ызыңа тиркәп алып гайтдың ахыры...

Сапармырат бу делилиң гаршысына хич зат тапмады. Ол бу хабардан соң бүтинлей ынжалыкдан гачды. Онуң йүрегине ховп аралашды.

Салай эке мыдама, өз ёлдашларының хеммесине: «Мениң сизиң сыясатыңыз билен ишим ёк, йөне юмшуңыз болса эдейин»

дийдәрди. Эмма велн ол шу сыясатың ичинде балык ялы йүзйәрди. Эгер сәхелче вагт алы тутулмаса, юмуш буйрулмаса, онуң ички дүнйәсинде харасат гопарды, йүреги гүрсүлдәп урун башларды. Элбетде, бу ишлериң арасында онун эсасы — жерчилик, сөвдагәрчилик иши көп дережеде пессе дүшүпди. Озаллар ол улы шәхерлере гидип мал гетирерди. Инди болса бу затлары этмәге онуң эли етмейәрди, етенде-де бу гүнлер улы шәхерлериң хем башындан гечйән дурмуш шу ердәкиден говы дәлди. Шонуң үчин-де бу сапар йүрекли яшулы хоржунындакы галанжа затларыны сатмазлыга чалышярды. Бу затлар эгер ол эле дүшәйсе онуң жерчилигине шаят гечер ялы тутарык хөкмүнде хызмат этмелиди. Салай экәниң еке өзүди. Башга хич кими ёкды. Онуң йыгнан-йыгшыраны болса ортача бир машгаланың икүч неслине-де аркайын етжекди.

Жерчи Сапармырады илки таншан гүнүнден говы гөрүп башлады. Сапармырадың башына дүшен агыр, айылганч ишден соң болса жерчи оны өзүниң жанындан хем эзиз гөрүп уграды. Ол Сапармырадың табшырыгыны өз йүрегиниң табшырыгы хөкмүнде кабул эдйәрди. Сапармырадың гөвнүне етип билсе өзүнден миннетдар боларды.

Сапармырат йүрегине аралашан ховпы басмалыдыгыны, эгер оны басмаса, ховпуң, барха гүйжәп, эрбет нетижелере элтжекдигини билйәрди. Ол башыны галдырды-да, көмек хем голдав ислейән ялы гөрнүшде Игдирбая йүзленди.

— Игдирбай, яшулының гетирен хабарыны-ха эшитдиң. Индики маслахат?

Игдирбай түйлери сув ялы толкун атып дуран телпегини дүзедишдирип, өзүни дүрсәнден соң:

— Индики маслахат шейле, Сапармырат ага: Касыма деррев көмек етирмели болар. Болмаса иш чатак — дийди.— Эгер макул гөрсең мен ела дүшейин...

Сапармырат башыны яйкады.

— Ек, Игдирбай, сен өз ериңи горамалы. Порсыны горамалы. Биз инди сениң билен хошлашып, Дашховуз хекиминиң сораян ериниң бир четинден гирерис. Сен онсоң өз атлыларың билен өз юрдуңа эелик эдерсиң. Сениң-де душманың аз дәлдир. Көнеүргенжиң Эмин байы бар болса, сениң-де Чәшем байың, Душем байың бардыр... Касыма көмек үчин башга адам ибермек герек...

Хәлиден бәри Сапармырат билен Салай экәниң, соңра болса Сапармырат билен Игдирбайың сөзүни бар үсүни берип диңләп отуран Дурды батрак горжанды. Илки ол «худай жан, голдавери» дийип, худайына йүзленди-де, соңра Сапармырада гултунып серетди.

— Сапармырат ага, «Юрды белет чапар» дийипдирлер...

— Нәме диймекчи болян? — дийип, Сапармырат үнс билен оңа серетди.

— Эгер макул гөрсең Эмингалалы иши өзүмизе табшырайсаң диййән. Мениң атлыларым шу хәзириң өзүнде ёла дүшмәге тайын.

Сапармырадың йүзи ягтылып гитди. Йөне дерревем аладаланды.

— Сен ялы, онсоңам нәче гүнүң укусызлыгы. Саңа гаты агыр дүшер.

— Эмингала гитмәге ругсат берен бадына мениң яраларым битер. Укусызлыкдан адам өлүпмиш дийип хениз эшидемок. Йөне, рутсат берип-бермезлик өзүңе баглы зат. Ол ере өңден белет адам гитсе говы болар.

— А сен Хожаилидәки ялыларың янына-да гитмели ахыры?

Дурды батрак кәсесиниң ичиндәкиже чайдан маны алжак ялы ашак бакып отуран Салай экә гөзлерини петиредип серетди-де, үм билен оны Сапармырада гөркезди. Бу онуң: «Салай экәни иберәймек герек» дийдигиди. Сапармырат муна дүшүнди. Эмма хич хили ышарат хем этмеди, оңа сөз билен хем жогап гайтармады.

Дурды батрак умыт билен довам этди.

— Мен Эмингаланың хер дабан ерине белет. Эмин байың өзүне-де, пикирлерине-де белет.

Сапармырат Салай экә йүзленди.

— Касыма йүз атлы иберсек болармыка?

— Бәш йүз атлыдан аз иберсең аз боляр.

Сапармырат гөзлерини гиңден ачды.

— Мен онча атлыны нирден алайын? Боляр, мен ики йүз атла разы. Галаныны Шайдаков Көнеүргенчден жемләр.

Соңра ол гелен карарыны гутарныклы хасап эдип, дишини согурҗак ялы болуп, агзына середип отуран Дурда йүзленди.

— Сен онда хәзир ики йүз атлы билен ёла дүш. Шайдаковың янына бар. Мен оңа бир хат берейин... Менден хич хили көмеге гарашмасын. Өзи шәхер халкының башыны жемлесин. Саңа-да нәме этмелидигини Шайдаков айдар. Онуң сөзүнден чыкма. Ела дүшүбериң.

Шу гүррүңден ики сагат геченден соң Дурды батрак ики йүз атлының башына гечип, Эмингаланың ёлуна дүшди.

Салай эке эртеси даң атып-атманка Хожаилә уграды.

14

Сапармырат шол гүн гижәниң бир вагтларына ченли ишледи.
Урушда алнан затлары хасаплады. Җемлешдирди. Мүңбашыла-
ры, йүзбашылары чагырып, оларың ягдайлары билен танышды.
Умумы хем-де айры-айрылыкда табшырыклар, буйруклар берди.
Хеммәниң эртир хабар эдилен бада сөвеше гирибермели болуп
дурмагының герекдигини айтды. Дашховза, Ефимовың янына
адам ёллады. Соңра Игдирбайың еке өзүни алып галып, Атамы-
рат Җапаков икисиниң этмели ишлерини, йөремели ёлларыны
жикме-жик дүшүндирди. Бу ишлерден соңра төверек-дашдакы
узак, якын обалардан гелен векиллери кабул этди.

Узакдан-якындан гелен, зерур ишли адамлар кәнди. Оларың хеммесини Сапармырадың кабул эдип билмежекдигине, онуң акыла сыгмажак дережеде ядандыгына гөз етирен Игдирбай дашкы эйвана чыкып, адамлара ялбарды.

— Яшулулар, яшкичилер, бу адама рехимиңиз гелсин. Хич болмаса эртире ченли гарашың. Ол инди геплемәге-де яражак дәл. Нәче гүн бәри онуң кирпиги-кирпигине деген ок. Хич болмаса биразажык ятсын. Онсоң нәме гүррүңиңиз болса диңләр.

Адамлар улы давадан соң, кынлык билен Игдирбайың сөзүни кабул этдилер.

Игдирбай бегенч билен ичери гирди.

— Сапармырат ага, инди биразажык дынч алың. Уклаң. Шу хәзир яныңыза гелжек болуп дуран адам ёк. Иши-де бирйүзли эдәйдиңиз герек...

Сапармырат Игдирбайың йүзүне мәхир билен середип, ядав йылгырды.

— Боляр, Игдирбай. Сени давада, җеделде еңип билмежегими билйәрин. Шонуң үчинем сениң чыкаран карарыңа боюн! — дийип, ики элини-де ёкары гөтерди.

Игдирбай тамың дашындакы сакчылары барлады. Оларың саныны көпелтди. Шондан соңра гелип, эййәм иркилен Сапармырадың голайында гышарды. Ол гөзүни юман бадына ука гитди.

Сапармырат хем келлесини яссыга гояндан уклапды. Эмма меймирәп, укының арасында бир гапдалындан бейлеки гапдалына өврүленде голтугындакы Нәзигиң бир тай көвшүниң өкҗеси гапыргасына батып агыртды. Сапармырат ялпа гөзүни ачды. Укусы бир топар серче ялы болуп, гүвләп гөтерилди. Ол илки агыран гапыргасыны сыпалады, соңра көвши, пөкгини голтугындан чыкарып алды-да, олары эмай билен, усул билен мылайым сыпалап башлады. Бирден гөзлерине яш долды. Йүреги җигләп, дилнип гитди. Гөзяшларының ере акмагындан горкуп, Дурдымырадың пөкгүсини илки саг, соңра чеп гөзүниң үстүнде гоюп, бирнәче вагт саклады. Пөкги онуң гөзяшларыны соруп алды.

Инди укы барада пикир этмегиң мүмкин дәллигине гөз етирен Сапармырат башыны яссыкдан галдырып, тирсегине сөенди. Янкы укы болуп учуп гиден серче сүрүси пикир болуп доланып гелди-де, Сапармырадың келлесинде ерлешди.

«Эгер хәзир какам дирилип: оглум, ханы мениң аггыгым? Ханы мениң гелним Нәзик? Ханы, мениң салан җайым? Сен булары нәтдиң? Җогап бер! — дийсе, мен оңа нәме җогап берердим?» «Ине, сен хәзир Бедиркенде барярсың. Хак эдйәрсиң. Йөне сен ол ере барып, хайсы гапыны ачҗак? Ниреде отурып, бир кәсе чай ичжек? Ниреде дынч алжак? Ким саңа нахар биширип берҗек? Ким сениң кирлән гейимлериңи ювҗак? — дийсе, мен оңа нәме җогап берердим? Оглум, сениң баш гошан ишиңи менем макуллаярын. Говы иш эдйәрсиң. Эмма нәме үчин сен өйүңи даргатдың? Нәме үчин Нәзиги, Дурдымырат җаны горап билмедиң? Шейтмек биленем ер уруп ерде галдың. Сен оба барярсың. Улы иш эдйәрсиң. Эмма ким сениң өңүңден чыкар? Ким какам гелди, эҗе? — дийип, бегенҗиңден товсаклар? Хич ким, Сапармырат! Хич ким! Сен еке галдың. Сен мениң диен оглум болуп билмедиң...»

— Кака, бу сөзлериң маңа гаты агыр дегйәр! Мен бу сөзлериңи чекмекден эҗиз! Бейдип мениң йүрегими паралама! — дийип Сапармырат, гөйә чынданам какасының өңүнде дуран ялы болуп, дүшегиң үстүнде дикелип отурды.

Гөзедүртме гараңкы җайың ичинде, Сапармырадың гаршысындакы бөвүрде Игдирбай хезил эдип уклап ятырды. Онуң бу ятышы, төверекде дурмушың бардыгыны Сапармырадың гөз өңүнде җанландырярды. Онуң агыр дердини ениледйән ялыды. Сапармырат гөзүни юмды. Өзүни, өз ягдайыны долусы билен гөз өңүне гетирмек иследи. Эмма бу болмады. Башгача болуп чыкды. Сапармырат гөйә гара басян ялы болуп, хопугып гөзүни ачды.

Сапармырат билен Игдирбайың арасына гелип сакланан Байраммырат ага ак башыны дим-дик тутуп дуршуна, болшуны үйтгетмән шу затлары сорады.

— Ханы, мениң эзизлерим?

— Кака, олар инди ёк. Мен олары горап билмедим...

— Ханы, Акҗагүл?

— Акҗагүл бар. Йөне ол мениң терсиме гитди...

— Ол акыл эдипдир. Эгер ол обада галан болса Атамырат готур онуңам келлесини кесерди. Сен Акҗагүлден хабардар бол. Оны гора. Җүнейит хан башлыклайын гелип, бизиң тамымызы йыканларында мен гөзе гөрүнмән, шоларың янында дурупдым. Олар сениң ерден өркүңи үздүлер. Йөне сен ене-де ере дамар гой-

бермелисиң. Шонуң үчин-де Акжагүле элиңден гелен көмегиңи бер. Касымы сөй. «Гул», «иг» диен зат хич вагт болманды. Бейле бер. Касымы сөй. «Гул», «иг» диен зат хич вагт болманды. Бейле задьы азгынлар ойлап тапыпдылар. Дүшүнүклими? Жай сал. Өйлен.

— Кака, мен кими алайын?

— Маңа сораг берме дийдим ахыры, мен саңа. Кими алжагыңы өзүң бил. Пикир эдип гөр. Нэзли саңа ашагындан чыкып болмажак ягшылык этди... Сенем оны ил хатарына гошуп гойбер...

Сапармырат бир зат диймекчи болуп, агзыны ачды. Байраммырат ага өңки эпей дуршуны бозман, келлесини гымылдатман онуң сөзүни бөлди.

— Мен гыссанярын. Хер агшам эрем багының гапысы белли бир вагтда япыляр. Шондан соң эртеси гүн догянча ачылмаяр. Мен хәзир дервезе япылманка барып етишмели. Эдип йөрен ишиң ровач болсун. Эгиндешлериң билен мылакатлы бол. Текепбирлик этме. Мениң айданларымы эт. Хей, өйсүз-илсиз, машгаласыз адамданам серкерде боларми? Долы маңылы адам боларми?

Сапармырат:

— Кака! — дийип, айылганч гыгырды-да, өрбоюна галды. Эмма Баймырат ага эййәм гөзден гайып болупды.

Игдирбай тисгиниип оянды.

Ол Сапармырады өз әхеңи билен көшешдирмек ислейән ялы мылайым, аркайын әхеңде:

— Сапармырат ага, оячайдыныкзмы? — дийип сорады.

Сапармырат зордан өзүне гелди.

— Әй, оянаның бар болсун, Игдирбай. Тур, чыра як. Тизрәк бол...

Игдирбай чыраның ышыгына Сапармырадың йүзүне серетди. Тисгиниип гитди. Онуң йүзүнде ган-пет ёкды. Гөзлери ханасындан чыкып барярды. Бүтин гөвреси гыздырма тутанынкы ялы титрейәрди.

Игдирбай ене өңки әхеңи билен:

— Яшулы, дүйш гөрдүңми? Бейле зат болгуч боляндыр. Ислесең туралы, чай ичели, — дийди.

Сапармырат бирден говшады. Бүтинлейин халдан дүшүп, өзүни ашак гойберди.

— Шейтсене, Игдирбай. Сен мениң гүнәми геч: мен сениң-де сүйжи укыңы боздум.

— Пә-хей, яшулы, диййәниңиз нәме! Укы бизден гачып гутуласы ёк.

Шейле диймек билен Игдирбай даш чыкды. Чай-нахар тайярламагы табшырышдырып, тамың төверегиндәки гаравулларың гөрүп чыкды. Хемме зат, хемме адамлар ерли-еринде. Бу болуш — азажыгам болса сүйжи уклап, гөзүниң авусыны алан Игдирбайы бегендирди.

Ики дост отуруп, чай-нахарың башында өз дурмушлары барада гүррүң этдилер. Сапармырат өйленмек барада гүррүң ачанда, Игдирбай оңа шейле дийди.

— Өрән жай гүррүң, яшулы. Ишалласа, иши бирйүзли эденимизден соң, әхли човдурлары ызыма тиркәп, тоюңы гутламага барарын. Шейле бир той эдерис вели, ол той көп йыллап, Хорезм топрагында агыздан дүшмез ялы болар...

Сапармырат достунын бу сөзүне бегенди.

15

Укусыз, ядав, дашындан середенинде өңкүден-де хас кичелен ялы Ефимов чалтлык билен әдим уруп, назарлан топарының арасына барды. Адамлар билен ичгин саламлашды. Олары гөйә өмрүнде биринжи гезек гөрйән ялы синe сынлады. Онуң дашкы ядав гөрнүшине габат гелмейән, ойнаклап дуран, гөзлери ахырсоны даяв бир адамда сакланды. Ефимовың назарына назары дүшен бадына репиде йүзли, чокга сакгаллы, инче мыртлы, даяв газак утанжырап ыза чекилди. Ефимов ичинден эдип дуран пикирини бозман, аладалы бир гөрнүшде, даяв адамың гушагындан тутды.

— Сырбай, сен мәңа зерур герек...

Шунча адамың ичинден сайлап өз адыны тутмагы Сырбай газагың башыны гөге етирди. Ол улы гөвресини бирден ыкжамлады. Йүзүниң этлеклигинден яна зордан гөрүнйән кичижик гөзлериня элек-челек этди. «Нәме юмшуң болса буйрубер, Ефим» диен маныда Сергей Михайловичиң йүзүне серетди.

— Онда, шу жая бир гирели — дийип, Ефимов какасының өңүне дүшүп ылгап барян чага ялы, Сырбайы ызына тиркәп, халкы чыкан гапысына тарап уграды.

Сырбайың барып гирен кичижик жайының ичи адамдан долуды. Сырбай буларың хеммесини диен ялы танаярды. Буларың хеммеси гураманың маслахатына жемленишипдилер. Сырбай муңа деррев дүшүнди.

Сырбайың гелен бу межлиси гиже сагат дөртде башлапды. Эмма вели ол агшам онда башланмалыды. Узак, якын обалардан гелжеклер вагты билен етишмедилер. Оларсыз болса бу жогапкәрли йыгнагы ачмак мүмкин дәлди. Бу йыгнак шу вагтлара ченли гурама тарапындан гечирилен ишлериң жемине, шу гүн — эртирки эдилмели айгытлы ишлере середйәрди.

Йыгнак бүтин обаларың векиллериниң шәхерден иберилен

сыясы гөтерим барада айдан хер
адамларын баран ерлериндәки бир сөзлерини гыссанман, пугта үнс берип чинтгеди.
Нетижеде илатың ики саны бири-бирине гаршы топара бөлүненди. Ики топарың-да бири-бирисини гайгырмажакдыгы әшгәр болды. Шейдип, гарыпларың башының җемленмеги билен байларың-да газап донуны геендиклери, оларың-да топар-топар болуп җемленйәндиклери аныкланды. Гарыпларың топарлары ның гураманың чапарына гарашып, тайяр болуп дурандыклары барада айдылды. Эмма вели Черригиң ягдайы долы суратда белли дәлди. Бу болса шу вагтың өзүнде гураманың ишиниң иң етмейән ериди. Бу етмезчилиги дүзетмелиди. Себәби бу сөвешде я алмалыды, я өлмелиди. Шонуң үчин-де душманың ягдайы, сыры, гүйҗүниң мукдары барада маглумат герекди. Кимиң хем-де нәхили гүйҗүң үстүне баряндыгыңы билмән, херекет этмек мүмкин дәлди. Меселе шу ере геленде Сергей Михайлович сөз алды.

— Ёлдашлар, бизиң айгытлайҗы сөвешимиз башланар-башланарың үстүнде. Сапармырат билен Шайдаков эртир гүнорта вагтлары Гөкчәгә гелерлер. Черригиң урушҗагы икучсуз. Шонуң үчин Черригиң гүйҗүни билмели. Эгер ругсат берсеңиз мен онуң янына Сырбай диен бир ишчи ёлдашымызы ибермеги маслахат берйәрин. Этмели ишини долы дүшүндирсең, ол өрән пәхимли адам. Айдан задыны гөвнежай ерине етирйәр. Мен оны көпден бәри танаярын. Сизем оны билйәрсиниз. Ол шәхериң яшайҗыларының арасында дүшүндириш ишини гаты кән гечирди.

Шу сөзден соң йыгнак Ефимовың теклибини макуллады.

Ине, Сырбайың бу ере чагырылмагының себәби шуды.

Сырбай йыгнагың өңүнде буйрулан юмшы ак йүрекден өдежеклигине сөз берди. Йыгнак онуң сөзүни макуллады.

Ефимов Сырбайы ызына тиркәп, гоңшы отагларың бирине чыкды. Ол ерде оңа нәхили херекет этмелидигини пугта дүшүндирип, оны ёла салды. Өзи доланып ене-де йыгнага гелди.

Арҗанов геплейәр.

— Ёлдашлар, эртир даң атан бадына шәхерде-де, обаларда-да бир вагтың өзүнде айгытлы херекете гечмели. Хич ерден хич зада гарашмалы дәл. Илки билен обаның эмелдарларыныңка, Җүнейит хан билен багланышыгы болан адамларыңка чозмалы. Ярагларыны бермежек болянлардан зорлап алмалы. Шейдип, эсасы гүйҗи Дашховза чекмели. Черрик урша башласа онуң еңсесинден урмалы. Умуман, эртир, биригүн Дашховза өрән улы көмек герек болар. Ол көмеги болса сиз гетирмели...

Йыгнак довам этди. Эдилмели әхли херекетлери еке-екеден гөзден гечирди. Хер бир ише, хер бир меселә вагт белленди, җогапкәр адамлар белленди.

Сырбайың Харман ногайың заводына гелип ише башланыны он йыла голай болупды. Ол бу ере геленде отуз яшындады. Гүнорта Газагыстандан аялыны, ики чагасыны алып, ачлык-хорлукдан гачып гайдыпды. Соңкы йылларда ол Ефимов билен, онуң пикирдешлери билен хас якынлашыпды. Акйүреклилиги, догрысөзлүлиги үчин Ефимов дагы-да, әхли ишчилер-де оны гowы гөрердилер.

Ылайта-да соңкы айларда Сырбай гураманың ишине кән көмек этди. Ол иш гүни гутаран бадына өйүне барып ховул-халат гарбанарды-да, шәхериң ичине сиңип гидерди. Өзбеклер гүн батмазының өңүсырасы гапыларының өңүне чыкып, месавы гүррүң эдип отурмагы халаярлар. Яшулурак, абрайлы адамларың дашына шол көчәниң адамлары үйшерди. Гапының өңүнде эдилйән бу гүррүңлер яссына чекерди. Ине, Сырбай шу үйшмелеңлерден герегинче пейдаланарды. Ол хер агшам бир топарың арасына барып, илки бу ерде эдилйән гүррүңлери эшидерди. Соңундан болса гүррүң гезегини өзүне аларды. Өвренип гайдан затларыны ярым газакчалап, ярым өзбекчеләп шәхериң яшайҗыларына айдып берерди. Адамлар ондан эшиден затларыны таныш-билишлерини етирердилер. Шейдип ол өз яшаян көчесиниң даш-төверегиндәки кән көчелериң яшайҗыларының арасында иң хорматлы адам болупды. Онуң сөзлери хөвес билен диңленйәрди.

Ефимов Сырбайы гоңшы отага алып гиренден соң, гапыны ичинден пугта япды.

— Сырбай, биз сени өрән ховплы ише ёллаярыс. Сен шуңа дүшүнйәрмиң?

Сырбай ак йүрекден сыздырып:

— Түсемин, тавыскан, түсемин, — дийди.

Ефимов элини онуң эгнине гойды.

— Аягыңы сәхел гышык бассаң, Черрик сени дири гойбермез.

— Билемин... Билемин, тавыскан.

— Иң соңкы мөхлетиң шу гүн гиҗәниң яры. Шоңа чейли мени гөрмели.

— Болат...

Сырбай Ефимов чыкып гиденден соң, бу ишиң хер тарапыны өлчеришдирип, бирсалым пикир эдип отурды. Соңра өйүне барып, сөк билен гара чайдан гарныны доюрды-да, Дашховзуң демиргазык дервезесине тарап уграды. Дервезеден чыкан бадына гөйә ызындан ягы гелйән ялы болуп, Черригиң галаның дашындакы ховлусына тарап ылгады.

Ол чым-гызыл болуп, гөзи ёк ялы, яп-чил диймән ылгаярды. Ховла етмәге атгайтарым мейдан галанда онуң өңүнден ики ясавул чыкды.

Ясавулларың бири:

— Нирэ мүнедеклэп барян, Сырбай газак? — дийип, түркменчелэп сорады.

Сырбай деми-демине сыгман, хопугып сөзледи.

— Шеррик батырдың касына барамын...

Сораг берен ясавул ха-ха-хайлап гүлди.

— Черрик сен дийип халдан дүшүп ятандыр дийип пикир эдйэрмиң?

Сырбай онуң сөзүне оңлы дүшүнмэн:

— Ийе... Ийе... — дийип, агзына геленини айдып гойберди.

Оны эпет улы, күнрели ховла тарап алып уградылар.

Ховлының дөрт төвереги гантарылгы дуран атдан долуды. Кесек атсаң ере дүшжек дэлди. Сырбай баршына гөз астындан атлары сынлады. Атлар ядавдылар, ачдылар, оларың ичлери-ичлеринден гечйэрди. Гөзе дүртүлип дуран иң эсасы зат — атларың хеммесиниң агызлары агыздырыклыды, уянларының ужы эериң гашына пугта даңылгыды. «Диймек, гыссаглы гелипдирлер. Гыссаглы-да гитжеклер» дийип, Сырбай өз янындан нетиже чыкарды.

Кичеңрэк гала ялы эпет улы ховлының ичи бөрек салнан ялыды. Гышюртдакы алтыганат ак өйлериң, гапылары ховлының ичине гарап дуран кэн санлы отагларың гапылары япылмаярды, ол гапылара он адам гирсе, йигрими адам чыкярды. Хеммэниң ярагы я элиндеди, я эгниндеди. Оларың йүзлери салыкды, аладалыды, эмма херекетлери вели дийсен чаласынды.

Ясавулларың бири Сырбайың янында галды, бейлекиси иң четки жайың гапысындан гирип гитди. Ол шол бада хем ызына доланып гелди-де, ёлдашыны бу ерде гоюп, Сырбайы шол отага алып гитди.

Бу отагда Черрик, Харман ногай, ене-де бирки саны эмелдар барды. Оларың яраглары гапдалларында тама сөелгиди. Оклы хатарлары биллериндеди. Чай, теммэки халталары гушакларындан өгүрилипди. Олар «хэх!» диенден туруп, ярага япышыбермэге тайярдылар. Жая гирен бадына Сырбайың гөзүне илен зат шулар болды.

Сырбая гөзи дүшенден Харман ногайың гөзлери ханасындан чыкайжак болды.

— Сен нэме үчин бу ере гелдиң? — дийип, Харман ногай, Сырбайың бу ере гелмегини ягша ёржагыны я-да ямана ёржагыны билмэн, икижахановарасы болуп сорады.

Сырбай кичижик гөзлерини бир гезек хырсыз Черриге, бир гезек-де өңки сыпатыны дүйбүнден йитирен Харман ногая дикип, соңра ашак бакды-да:

— Хожайың, ол ерде дурарлык галмады. Киме гулак асжагыңы, кимиң диенини этжегиңи билер ялы дэл. Онсоң нэме болса шол болсун дийип, Черрик батырың гашына гелдим. Элиме

яраг берсе, аягыма бир ябы берсе, батырың юмшуны эдейин дийип гелдим.

Харман ногай ишчи хөкмүнде Сырбайы танаярды. Онуң барасында хич хили эрбет сөз эшитмэнди. Харман ногайың Сырбая ынанмазлыга хич хили тутарыгы ёкды. Шонуң үчин-де ол ишчиниң бу сөзлериниң манысыны дэл-де, оларың эхенини пугта үнс берип диңлэнден соң, Черриге йүзленди.

— Хеким, диймек ишчилериң арасында-да жан ынанар ялысы бар экен. Мен бу газагы говы танаярын. Бу — хич зада гошулян адам дэл. Мунуң айдянларының хеммеси догры. Эгер муңа ат-яраг берсек, бу онуң хакыны соң үзер. Үзмегине мениң өзүм көмек берерин...

Вагтың аладалыдыгына, ховплудыгына, аласармыкдыгына гараман, Черригиң кейпи көкди. Әхли обалардан гелен чапарлар, байлар, ханлар бош гелмэндилер. Олар йүзлэп, ики йүзлэп атлы гетирмек билен, өз серкерделери Черригиң агзына атмага-да зат гетирипдилер. Ине, ол хэзир янындакы адамларың сөзлерини диңлесе-де, ол сөзлериң манысына дүшүнмейэрди, себэби бар пикири шол гетирилен пулларың хем затларың умумы саныны жемлемек билен мешгулды. Шонуң үчин-де ол Харман ногая:

— Нэме? Нэме? — дийип, эсасы ишинден пикирини бөлүп, сораг берди.

Черригиң гылыгына етик Харман ногай ички гахар-газабыны ювдуп, өңки сөзлерини екэн-екэн гайталамалы болды.

— Боляр, үзмеги өзүң бойнуңа алян болсаң, бар айт, ат-яраг берсинлер. Соңра Сырбая йүзленди.

— Йөне ак йүрекден хызмат эт, газак! Инди сениң билен бизиң атлы санымыз бэш йүзденем гечйэр. Инди мен сениң заводдакы ол гара гейимлерини дүйп-тейкары билен ёк эдип билерин. Эгер говы хызмат этсең, соңра өзүм хал-ягдайыңданам хабар алып дурарын.

— Болот, Шеррик батыр, болот.

Сырбайың репиде ялы йүзүне середип, онуң чын я-да нэдогры сөзлейэнини хер хили сынчы болсаң-да билмек кынды. Ол йүзүниң хамыны херекетлендирмэн бир болшунда сагатларбойы саклап дуруп билйэрди. Хатда онуң сычаның гүйругы ялыжак инчежик муртларының-да, сейрежик гечи сакгалының-да бир түйи гымылдамаярды. Ол тэ отага гелип гирели бэри түйсүни үйтгетмэн дурярды.

Черрик дийжегини дийип гутарандан соң, Харман ногай Сырбая йүзленди.

— Ханы, гара даш ялы болуп дурма, ызыма дүш...

— Жөр!

Харман ногайың болшуны Сырбай хас оңат сынлады. Ол хэ-

зир аягы бишен товшаны ядына салярды. Бир минут бир ерде гозганман дуруп билмейәрди. Өңүнден чыканлара буйрук берши гүйчлүди. «Дүнйәси элинден гидип хекимиң буйругындан-да гүйчлүди. «Дүнйәси элинден гидип баряр» дийип, пәхимли Сырбай онуң болшундан нетиже чыкарды.

Харман ногай Сырбайы ызына тиркәп, хекимиң янындан чыкды. Сейисханадакы гантарылгы дуран атларың арасындан өтүп, төрдәки саманхананың гапысыны жыгылдадып ачды. Сейисхананың гапысындан төрүне ченли ниллери ялдырап дуран японы бәшатардан, оклы хатарлардан долуды.

Өвүнжең бидөвлет Харман ногай Сырбая бегенч билен шейле дийди.

— Бу яраг ене бәш йүз адама етйәр. Сен ак йүрекден гелипсиң, гайрат эдип хызмат хем гөркез. Биз заводдакы ожагаз большевиклери дүнйә гелмедик ялы эдерис. Шондан соң сениңем ягдайың ягшылашар. Олары ёк эдип, бейлекилериң-де гөзлерини горкузанымыздан соң, бизе сениңки дәл дийжек адам тапылмаз. Ханы, яраг ал. Ок ал. Бармак басмалы ерине бармак хем бас. Онсоң мүнжек атыңы-да өз элим билен табшырайын. Шондан соң гызыл от болар дурубирсиң. Ничик, өзүң горкак-ха дәлсиң-дә?

Сырбай бу вагт: «Ханы, заводың большевиклерини ёк эденем экениң-дә, Сапармырат билен Шайдаковы нәтжек?» дийип, Харман ногайың сөзлерине ичини гүлдүрип дурды. Йөне ол Харман ногайың соңкы сөзүни эшидипди. Шонуң үчин-де деррев:

— Коркак дегениң не, коркак емес. Батырмын — дийип, жогап берди.

Яраг аммарының гаравулы Сырбайдан сораг эдип, янындакы хениз сакгал-мурт чыкмадык, ак йүзли мүрзесине онуң сөзлерини ядырып башлады. Ок-ярагы элине берип:

— Шу ере бармагыңы бас — дийип гөркезди. Сырбайың саг элиниң башам бармагына гара сыя чалды.

Сырбай гөркезилен ердир-дә дийип, кагызың башга бир ерине сыялы бармагыны дүйәниң дабаны ялы эдип басып гойберди. Аммарың гаравулы-да, мүрзе-де гыкылык этдилер. Эмма Харман ногайың:

— Бес эдиң! Бармагы кагызың бир ерине деген болса боляр. Ол-а ганлы уруша баряр, сизиң гыкылыгыңыз нәме! — диен сөзлери оларың сесине сув гуйды.

Бу ерде иши гутарандан соң, Харман ногай Сырбайы башга бир сейисхана алып барды. Оңа маңлайы сакар алашаны гөркезип:

— Ине, иним Сырбай, алныңы хак ачсын. Ак йүрекден хызмат эт! — дийди.

Сырбай аты, ахырың голайындакы эрдүзүви өз янына гечиренсоң, хожайынының алкымына барды-да, йүзүниң өңки түйсүни бозман:

— Колдунды бер, кожайын! — дийди.

Харман ногай оңа саг элини узатды. Сырбай хожайынының памык ялы ювшак элини өзүниң, эпет улы жайрык-жайрык эллери билен пугта гысды-да:

— Өлгенше касында боламын, кожайын... Кизметинден кайытмаймын — дийди.

Сырбайың бу болшы Харман ногайы хамсыкдырды. Хожайын ишчиниң аркасына какды.

— Саг бол, Сырбай... Алла ишиңи ровач этсин. Гайрат эт. Ханы, дур, сени хайсы топара гошсаккак?

— Үзи, канча топарың бар, кожайын?

— Ики топар бар. Биринде үч йүз атлы. Гөкчәгәниң ёлунда. Биринде ики йүз атлы, ол болса галаның гүндогарында.

— Хожайын мени узага иберме. Өвренишен ягы урушмага ягшы дийип, түркмениң бир сөзи бар. Мен чозха-чоз боланда илки билен завода бармалы ахыры. Ол бозгаклар хайсы дешиге гирсе-де, олары мен тапып билжек. Шонуң үчин мени шол гүндогаркы топара ибер.

— Макул гүррүң — дийип, Харман ногай онуң сөзүни тассыклады. Соңра голайындакыларың бирине:

— Бәри гел! — дийип гыгырды.

Яраглы пыяда шол демде Харман ногайың алкымына дыкылып гелди. Харман ногай оңа Сырбайы гөркезип:

— Ине, шу пыяданы галаның гүндогарындакы атлыларың арасына әлтип, Мәммет йүзбаша табшыр. Бу мениң өз адамым. Мунуң гөвнүне дегмежек болсун! — дийип буйрук берди-де, Сырбай билен хошлашып, Черригиң отагына гирип гитди.

Сырбай узаклы гүнүни Мәммет йүзбашының атлыларының арасында гечирди. Ол бу ере дашындан серединде хич зада үнс бермейән, диңе гарнының дояныны билйән адамың сыпатында гелди. Шонуң үчин-де икиден-үчден гош басан адамлар оны хөвес билен чая, нахара чагырдылар. Эмма вели Сырбай эдилйән гүррүңлериң бирини-де гулагының душундан гечирмеди.

Гүн агыберен вагтлары Сырбай Гурбангелди диен бир гарапорсанлының гошуна гелди. Гурбангелдиниң гошунда өзүнденем башга ики адам барды. Гурбангелди Шабадың боюна голай отуран бир тамын кичижик хүжүрелериниң бирини эелэпди.

Сырбай салам берип гапыдан гиренде, Гурбангелди оны:

— Гел, сакгалдаш, гел, ынха шу ердежик отур — дийип, ожагың башындан ер гөркезди. — Заводдан бир газак гачып гелипмиш дийип эшитдим. Ханы, онсоң заводың, Дашховуз галасының

ичиндэки ягдайлар нэхили? Гүррүң берип отур — дийип, Гурбангелди донуның сыйларыны дызының ашагына йыгнады. Ыкжамланды. Сонра Сырбая соргаглы назарыны дикди.

— Чилим чекжекми?

Ожагын башында жайлашып отуран Сырбай, башындакы шыпырмасыны чыкарып, дызының үстүнде гойды.

— Жок.

— Чай ичжекми?

— Кара шайың барма?

— Гара чай нәмишлесин, сакгалдаш. Бизиңки гөк чайдыр. Ханы, ак-гара дийип отурма-да, бир чәйнек чай ич.

Олар өңлерине чай алдылар.

Шундан соңра Сырбай Гурбангелдини заводың, галаның ичиниң ягдайлары билен танышдырып, узак гүррүң берди. Онуң гүррүңини Гурбангелди улы хөвес билен диңледи. Ара дүшен дымышма узага чекди. Соңундан Гурбангелди улудан демини алып, бу дымышманы бозды.

— Хава-да, сакгалдаш, шейле бир замана болды вели, ит эесини, пишик бикесини танар ялы болмады. Хернә бу затларың соңы хайыр болсун. Худай өз бендесине гарашык этсин. Бу затлардан баш чыкарар ялы болмады...

Бу сөзи айдып отырка Гурбангелди гөзлерини Сырбайын йүзүнден айырмады, өз сөзлерине онуң нәхили гараяндыгыны, бу отуран гара даш ялы пыяданың өзүне, ягны Гурбангелдә достмы я-да душмандыгыны, ак йүрекли адаммы я-да йылан ялы айылганч ичалымы — ине, Гурбангелди хем шу затлары аныкламак ислейәрди. Эмма ол Сырбайын йүзүнден хич зат аңшырып билмеди. Ол йүзүң аңырсында нәхили пикириң бардыгыны дине ичини ярып биләймесең башга алач ёкдугына Гурбангелди гөзүни етирди. Шейле-де болса Сырбай Гурбангелдә ярады. Онуң йүзүниң гөрнүши гүнәсиз чаганыңкы ялы якымлы хем-де өзүне чекижиди. Бу йүзүң аңырсында хич хили яманлык бара меңземейәрди. Ондан соңам Гурбангелдиниң бирнәче гүнден бәри кимем болса бириниң янында ичини дөкеси гелйәрди. Янындакы ики адам билен геплешмек, пикир алышмак оны канагатландырмаярды. Себәби оларың икиси-де өз обасынданды. Олар билен геплеше-геплеше агзы ядапды. Ине, Сырбай оңа худай тарапындан йөрите иберлен ялы болды дуруберди.

Йөне оны илкибада бир зат гладаландыржак ялы этди. «Ич сырымы билип, соңундан ишими гайтараймасын» диен горкы аралашжак ялы болды. Гурбангелди бу горка: «Бейтсе, гереги бир ок дәлми» диен жогабы тайярлап гойды. Шундан соң аркайынлашды.

Сырбай кәсесиндәки чайы гөвүнли-гөвүнсиз ичип отырышына, Гурбангелдиниң замана барадакы айдан сөзлерини тассыклады.

— Догры айдярсың, Гурбангелди. Диңе бир ерде дәл, бизиң газакларымызың ягдайы-да шейлемиш. Арада мениң якын гарындашларымдан бири гелип гитди. Ол ерде хем тутда-баслыкмыш.

— Хә, шейле дийсене — дийип, Гурбангелди бирден йүки еңлән ялы болуп, Сырбайың йүзүне чиңерилип серетди.

— Хава, шейле Гурбангелди. Хут якын гарындашымың агзындан эшитдим. Диңе ол ерде-де дәл, өңки ак патышаның соран ерлериниң хеммесинде-де шейлемиш...

— Сен газак-ха ериң ашагында йылан гәвүшесе-де билйәң болмага чемелиң — дийип, Гурбангелди хас язылып-яйрап уграды. — Ханы, айтсана, бу затларың соңы хачан гутарар, нәхили гутарар?

Сырбай йүзүниң түйсүни үйтгетмән, бокурдагындан бир хили сес чыкарып, гүлен ялы этди.

— Мен кайдан билемин, Курмангелди?

— А, сен заводда ишләп билмесең, башга ким билсин? Сизиң араңызда шейле гүррүңлер көп эдилйәндир ахыры?

— Гүррүң көп эдилйәр, Гурбангелди. Эмма ол гүррүңлерден мениң башым чыкмаяр. Шол зерарлы-да, ине, мен заводдан гачып гайтдым. Чыкалга агтардым. Ине-де тапан чыкалгам. Инди сениң билен багтымыздакыны биле гөрүбермели.

— Өз эркиңе гайтдыңмы?

— Хава.

— Башга-да сениң ялы гайданлар болдумы?

— Жок.

— Нахак эдипсиң, сакгалдаш! — дийип, Гурбангелди жаныгып айтды. — Нахак эдипсиң. Шонча гара гейим нәме болан болса, сенем шолар билен болмалы экениң. Онча адамы еңип билжек гүйч аңсат тапылмаз.

— Онда сен нәме үчин гайтдың? Бу ерде нәме ишләп отырсың? Нәме үчин шонча дайханың ичинден сөмелип чыкып гайтдың? Сизиң обаңызың дайханлары гара гейимлерден азмы нәме? Гүйчсүзми, нәме?

— Мениң ягдайым башга геп, сакгалдаш — дийип, Гурбангелди ене-де улудан демини алды. Хырчыны дишләп, агыр келлесини еңиллик билен яйкады. — Мениңки башга геп. Бизи зорлап, сиңи еңиллик билен алып гайтдылар. Черрик хеким биягырнымыза гамчы чала-чала алып гайтдылар. Шонуң бири эдип мениң эмелдарымыза отуз атлы салыпдыр. Шонуң бири эдип мени ибердилер. Атымам, ярагымам несъе бердилер. Уруш гутарандан соң ат-ярагың пулуны яңыжа доган гызымы сатып үзәймесем, башга нәхили эдип үзжегими билемок. Ине, мениң ягдайым, сак-

галдаш. Мениң ичими якма. Мен хәзир башымы нирә уржагымы билемок.

Гурбангелдиниң бу сөзлери Сырбайы толгундырды. Ол бу хакыкатың тәсирине шейле бир берилди вели, тас отуран еринден турагада. Гурбангелдини жайдан чыкарып алып уграпды. Тас она өзүнин бу ерлерде нәме эдип йөрениниң үстүни ачыпды. Хер ягдайда полат ялы берк дуруп билйән Сырбай бирден эжизледи. Эмма сакланды.

— Онда, бу жемленен атлыларың хеммеси өзүң ялы болуп геленлер-дә?

— Әй, ёк, сакгалдаш, хеммеси мениң ялы ягдайда геленлер дәл. Бу ерде байларам бар, эмелдарың илен-чаланлары-да бар. Эмма көпүси мениң ягдайымдакы адамлар.

— Инди, шейдип, урушмакчымы онда?

— Нәме эт дийселер эдибермели болар-да... Бизиң элимизде эрк ёк, сакгалдаш.

— Ичиңизде урушмакдан башга ёл тапып билжек пәхимлиң ёкмы?

— Сениң гөвнүң ислейән задыны, сакгалдаш — дийип, Гурбангелди ажы йылгырды. — Олар ялы адам болса, биз шейдип йөржекми?

Ол бирсалым пикир эдип отурандан соң гурсагына уруп, шейле дийди.

— Вах, гарамаякда гүн галдымы, пәхим галдымы... Худая чокунмакдан башга бизиң элимизден гелжек зат ёк.

Сырбай ичини хүмледип пикир эдйәрди. Гурбангелди бирден «Вах, сениң!» дийди-де, Сырбайың пикирини чашырды.

— Сакгалдаш, сен пәхимли адам диййәрсиң. Мен гечен йыл бир пәхимли адам гөрдүм вели, ол эдил пыгамбериң бәри яны экен...

— Қай жерде?

— Гарапорсаңда. Башга ниреде болсун.

— Кезир ол кайда?

Гурбангелди умытдан-арзувдан долы гөзлерини мылайымлык билен, ичгинлик билен Сырбайың гөзлерине дикип, ярым бегенчли, ярым ахмырлы, улы жошгун билен сөзе башлады.

— Сакгалдаш, гарапорсанлы Пири ага диениң өйүнде, гечен йыл мен бир кичижик орус гөрүпдим, ине, пәхимли дийип шоңа айдайсаң! Гөрәймәге гаты кичижик адамам вели, агзындан чыкян сөзлери, адамлара берйән маслахатлары асман ялы гиң, даг ялы белент. Мен-ә йөне агзымы ачаяндырын, сакгалдаш. Ол горкыны-үркини-де билмейәр экен. Бизиң дилимизи-де билйәр экен. Әйт ол, нахар-чөрекден соң омынам эдип отыр-айт.

Гурбангелдигиниң бу сөзлерини диңләп отурышына Сырбайың йүзи ягтыланып уграды. Ол Гурбангелдә сорагам бермеди, онуң сөзүни-де бөлмеди. Гурбангелди болса өңки гетерими билен довам этди.

— Ол бу гөрүнйәнлерден үйтгешик адам экен. Шол агшамың эртеси обаның ортасындакы мейданчада шейле бир топалаң турузды вели, хей, гояй! Ол болса Гуртгелди аганың янында дуруп, оңа хер әдимини нәхили басмалыдыгыны өвредйәр. Гуртгелди ага-да онуң айданыны эдйәр, оба адамлары-да Гуртгелди аганың сөзүнден чыканок. Ине, шейдип биз хекимиң бизиң обамыза иберен ясавулларыны күл-пеекун этдик отурыбердик. Әй, хезил болды-ха. Ине, шол адамың маслахаты билен биз яшларымызы-да, мал-гарамызы-да гачырым эдип, саклап галыбердик. Әй, сакгалдаш, ол адам ак нәме, гара нәме, пейда нәме, зыян нәме, буларың барысыны дырнагына середип билип отыр.

— Онуң соңы нәхили болды? Ягны, турзан гозгалаңыңызың? — дийип, Сырбай билип отуран задыны гөйә аныкламак ислейән ялы болуп сорады.

— Соны нәме болсун! Обаны бошадып гачдык. Көне тамлара салгыт салыбермесе олара башга алач галмады. Хеким хырчыны дишләп, бирки гезек үстүмизе атлы сүрүпдир. Оларам обадан хич кими тапман, эллерини бурунларына сокуп, гайдып барыпдырлар.

Гурбангелди кәсесинде совап чайыны бир демине чекип, гөйә гүррүң гезегини бириси элинден алып барян ялы, гыссанмач довам этди.

— Адамың гүйжи хемме зада етжек экен. Мен оны Гарапорсанда шол гүн гөрдүм. Бизе ёлбашчы, серкерде герек экен. Вах, сакгалдаш, шу вагт ол орсуң герек ери-дә. Гөр, нерессе не гүнлерде яшаярка? Хер ничик дири болайса ягшы. Пахырын эли-гөзи дерт гөрмесин. Эмма вели адамжан экен! Сен оны танаян-а дәлсиң, сакгалдаш!

Сырбай өз досты барада эдилйән бу гүррүңлери эшидип отурышына бегенчден яңа ики болуп билмейәрди. Онда-да бу сөзлери эртирин өзүнде Ефимова гарап от атжак адам айдып отырды. Сырбай ичинден: «Хәй, бу дүнйәниң ишиниң чылшырымлыдыгыны. Асла, баш чыкарар ялы дәл» дийип, пикир эденден соң, Гурбангелдиниң сорагына жогап берди:

— Дүнйәде кичижик орус көп, Гурбангелди. Мен онуң хайсы бирини танайын?

— Икиңиз бир галада яшап, бири-бириңизи билмейшиңизи дийсене! Ким ынанар-айт муңа? — дийип, Гурбангелди соңкы сорагы өзүне берен ялы эдип айтды.

Сырбай агыр ягдайда галды. Бирден бу адама Ефимов барада, өзүни Ефимовың шу ере иберендиги барада айдып отурыберсе,

онда соны нәхили боларка? Эгер Гурбангелди хич хили душманчылык этмесе-де, онуң бу айдян затлары, бегенчлери чын болса, онда хакыкаты билениден соң өзүни сакламагы башарармыка? Муна нәхили бил баглап борка? Ене-де отуран ериңден бөкүп турул, атлыларың арасына чыкып: «Адамлар, хакыкат бейледе, дүшүң ызыма!» дийип гыгырыбермесин...

Мундан бир йыл озал Ефимов илки душанда Сырбай онуң үндейән угруны бирбада өз яныңдан макулламады. Онуң йүзүне: «боляр», «ягшы», «макул гүррүң» дийсе-де ичинден: «Хей, мунуң гам бир гүррүңи бормы, шейдип мени ёлдан чыкарып, өзи болса мен билемок дийип бир четде галар. Әхли әзъет мениң гарып башыма дүшер» дийип, тәзе ёла дүшүп уграмага горкды, икирҗиңледи. Сонра ол Ефимовы сынлап, онуң аягыны нәхили басышыны барлап уграды. Бу кичижик, гужур билен гайратдан югрулып ясалан ялы адамың өз ёлдашының үстүнде җан алып, җан бермәге тайярдыгына Сырбай гүн гечдигисайы гөзүни етирип башлады. Ефимовың хер бир ишчиниң хак-хукугы угрунда, алып барян гөреши, ишчилериң адындан хоҗайының өңүнде меселе гойшы Сырбайың гөвнүнден турды. Ол Ефимова әден мүңкүрлигинден утанды. Соңра бир гүн онуң янына барып, өзүниң Ефимовың әхли юмушларына тайярдыгыны айтды. Ефимов оңа миннетдарлык билен гарады. Сырбайың гөзлеринден онуң йүрегиндәкилери окады. «Муны бир гөрен адам өмүр ядындан чыкармаз бу эдил жадыгөй адам ялы экен» дийип, Сырбай шол гүн өйүне геленден соң нетиже чыкарыпды.

Ол өзүниң бу гелен нетижесини Гурбангелдиниң мысалында хем гөрүп, хетденаша бегенди. Ефимова болан гуванжы йүрегине сыгмады. «Гөр, ол оба адамларының-да бир гезек баранда йүреклерини өзүне табын эдип гайдыпдыр. Онуң хакында гөр, нәхили арзув билен гүррүң берйәр, бу отуран Гурбангелди... Мен онуң ызына дүшүп акыл эдипдирин. Мен онуң ёлунда хемме зада тайяр» дийип, Сырбай хәзир шу отуран ериңде ене-де касам этди. «Ине, инди Гурбангелдә нәме диймели? — дийип, Сырбай пикирини довам этди. — Хакыкаты муңа долусы билен айдайынмы я-да айтмайынмы? Айдайын. Муңа онуң адындан юмуш табшырайын» дийип карара гелди.

— Гурбангелди, шу ердәки ики йүз атлының ичинде сен нәче адамы танаярсың?

— Отуз адамың хеммесини, ягны өз обамыздан геленлериң хеммесини танаярын, сакгалдаш.

— Шол отуз адамың хеммеси билен достмуң? Олар сениң сөзүңе гулак салжакламы?

Гурбангелди бирсалым отурандан соң җогап берди.

— Әй, ёк, сакгалдаш, оны дийип болмаз. Буларың херси бир келле. Онсоңам оларың арасында эмелдарың адамларам бар. Түҗҗар байларың адамларам. Олар биз ялы гарамаякларың саламыны-да алмаярлар. Йөне, бу адамларың он санысы-ха мениң диеңимден чыкмаз. Олар билен сөзүмизем алышяр, гандүшер гарындашлыгымыз хем бар.

Сырбай илки гапа серетди. Соңра:

— Шу жайың ичинде, шу вагт икимизден башга адам ёкмы? — дийип, жаныны барлады.

Гурбангелди бир гең зада гарашып, гаты чалт җогап берди.

— Гөрүп отырсың-а сакгалдаш, хич кимиң ёкдугыны...

Сырбай Гурбангелдә хас голай сүйшди. Онуң чигниңден тутды. Йүзүне ыхлас билен серетди.

— Гурбангелди, мени шу ере шол кичижик орус диениң, ягны Ефим иберди. Сен ялы алдава дүшүп ёлуны йитирип йөрен адамлара геп дүшүндир дийип иберди. Саңа мен догрусыны айдайын: сен бизе гаршы ок атсаң-да, атмасаң-да биз енерис. Бизиң гүйҗүмиз кән. Адамымыз кән. Эмелдарың-да, хекимиң-де гүни, сагады саналгы. Биз оларың соңуна соган экерис. Онуң үчин-де гачы ызыңа тиркәп гач. Ислесең бадиениңи эдәйжек әхли адамлары ызыңа тиркәп гач. Ислесең барып шу гиже бизе гошул, ягны завода бар. Ислемесең-де, обаңыза гидин-де бизе гаршы ок атмаң. Өз ишиңиз билен болуң. Шейтсеңиз акыллы иш этдигиңиз болар, Гурбангелди.

Бу сөзлерден соң, Гурбангелдиниң гөзүниң өңүнде йылдырым чакан ялы болды...

Ол бирнәче вагтлап өзүни раслап билмеди. Ахырсоны:

— Хәй, газакбай, улугыз ялы сүйиңүп-саркып гелшиңденем-ә йөнекей адам дәлдигиңи билипдим... — Сырбай онуң сөзүни кесди.

— Йөне вели, Гурбангелди дилиңе гайым бол. Адамларың билен геплешениңде324 серетсап бол. Бизиң үчин сизиң шу беланың ичинден башыңызы алып чыканыңыз герек. Ёгсам, урушдыр. Ол ерде гүлле хөкүм сүрйәр, ол болса адам сайгарып дуранок.

— Сакгалдаш, оҗагаз орус хайсыны говы гөреркә, сизе барып гошуланымызымы я-да оба гайданымызымы?

— Оны өз выжданыңыздан сораң. Ислесеңиз гелиң, бизе көмек эдиң. Шейтсеңиз хас говы болармыка диййәрин. Себәби бизиң максадымыз сизиң ялы гарыплары — дайханлары, ишчилери ханларың хем-де байларың зулумындан азат этмек. Шейтсеңиз өзүңизиң ишиңизе көмек бердигиңиз болар. Ёк, муны этжек дәл дийсеңиз, онда бизиң гаршымыза гитмәң, ягны бизе пәсгел бермәң. Четде дуруң.

Гурбангелди Сырбайың хер сөзүни агзындан какып алып, өз якасындан ичине гойберип отуран ялыды.

— Сакгалдаш, бейле вагт биз илки билен-ә обамыза аркайын барып билмерис. Эмелдара җогап бермели болар. Барып билмәнимизде-де, сизин бизиң аладамызы эдип йөркәниз, бизиң бейдип гитмегимиз хелейлик болар. Сен бизи ызына тиркәп әкит. Сен шол пәхимдарың иберен адамсы болсаң, бизи шонуң гашына бир әлт. Мен оны ене бир гөрүп, онуң билен хал-ягдай сорашайын. Сырбай бирбада нәме җогап бержегини билмеди. «Булары ызыма тиркәп әкитсем эле дүшерин. Әкитмесемем Гурбангелдиниң гөвни галжак. Йөне бу хениз тайяр дәл. Ине, чыкалга» дийип пикирленди-де, Гурбангелдә йүзленди.

— Гурбангелди, сен бейле гыссанма. Сен хениз адамларың хайсы гулакдан гөчжекдигини биленок. Олар билен гүрлеШенок.

— Оның догры, сакгалдаш. Йөне ол адамлара «ызыма дүшүң!» дийсем, олар күртдүрип дурҗак адамлар дәл. Сен ол тарапдан-а асла әгияч этме.

— Онда-да олары гөрмән, олар билен маслахатлашман бейле этмек болмаз? Говусы сен бир зат эт: хораз гыгыранда Дашховуз галасының гүндогар дервезесинден адамларың билен гир. Сени сакларлар. Гойбермежек боларлар. Сен: «Мени Мәммет йүзбашы хекимиң янына иберди. Гыссаглы хабар билен» дий-де, оларың сөзүне гулак салман, гөни гечибер. Саг тарапдакы гайралыгына совулян көчәниң бурчунда болса сизи мениң өзүм гаршыларын. Шуны ничик гөрйәрсиң? Разымың?

— Гаты җай маслахат! — дийип, Гурбангелди түйс йүрекден макуллады.

...Сырбай ене ики сагат гошлара айланып, герек затларының анырсына гөз етирди. Соңра өрән пәхимлилик билен адамларың гөзүне чөп атып, гүн батып гараңкы дүшенсоң, Ефимовың өйүнде пейда болды.

....Гурбангелдиниң гонҗуна гор гуюлды. Ол өзүниң сөзи өтәйҗек адамлары еке-екеден янына чагырды. Олары ялтанман ягдай билен танышдырды. Зор билен алнып гайдылан адамлар бейле чыкалганың тапыланына бегендилер. «Гурбангелди, өз ыкбалымызы саңа табшырярыс, сени-де худая» дийип, он үч саны адам онуң өңүнде касам этдилер. Бу он үч адамың ичинде өзлери үчин нәмәлим болан ёла гитмекден горканлары-да болды. Олардан бирнәчелери:

— Биз ол орсуң ызына дүшүп гитсек, эртеси бир гүн оны, онуң адамларыны тутсалар, онсоң өмүр бизиң йүзүмиз Гарапорсаңа-да, өйүмизе-де дүшмез. Бу нәхили боларка, Гурбангелди? — дийип сорадылар.

Бу меселә чуңлашыбермекден Гурбангелдиниң өзи-де горкярды. Ол Гарапорсаңдакы еңши, Ефимовы, пәхимли Сырбайы гөз өңүне гетирди-де, бедениңе тәзеден гүйч гелип гошулан ялы хас җанланды. Ынамлы хем-де батлы гепледи. Шейдип, он үч адамың хеммеси бир чукура түйкүрди.

...Гураманың әхли членлери гиҗе сагат он икиде йыгнанды. Илки билен Сырбайың маглуматы диңленди. Ол гөрен-эшиден затларыны, аныклан, аңырсына гөз етирен маглуматларыны гыссанман долы суратда айдып берди.

Чыкып гөплемелериң соңунда Сергей Михайлович Ефимов сөз алды:

— Ёлдашлар, хемме зат айдың. Вагт болса аз галды. Хәзирин өзүнде өз белленен обаларыңыза гарап ёла дүшмели. Арҗановың айдышы ялы, эртир даң атан бадына херекете гечмели. Өз обаларыңыздакы ишлериңизи битирип, гөни шу ере — заводың өңүне йыгнанмалы. Ишиңиз оң болсун! Яшасын пролетар революциясы!

Адамлар узак вагт эл чарпышанларындан соң, отуран ерлеринден гүсүрдәп галдылар...

16

Дашховуз адатдакысындан ир оянды. Даңың алагараңкысында заводың ишчилери эййәм жемленипдилер. Олар улулы-кичили гызыл байдаклары эллерине гөтерип, заводың өңүндәки мейдана чыкдылар. Агач, палта, чүй гетирип, дервезәниң саг тарапында уллакан, гиң трибуна гуруп башладылар. Көпчүлик болуп башланан иш деррев гутарылды. Трибунаның дашына гызыл мата чекип чыкдылар. Дашховузда озал өмүр гөрүлмедик гызыл трибуна көпрүден гечип бу ере гелйәнлериң гөзүне ловурдап дуран Гүн ялы болуп гөрүнди. Оларың рухуны гөтерди, хөвеслерини артдырды.

Заводың өңүндәки мейдана ишчилерден соң оларың машгалалары йыгнанып уградылар. Аяллар, чагалар, гаррылар трибунаның төверегиниң херекетини җанландырдылар, өңки гөрнүшиниң үстүне тәзе гөрк гошдулар. Экабыр огланлар бу гөрнүше гөзлери дүшен бадына ене-де Шабадың көпрүсинден гечип, ылгавларыны яздырман шәхере сиңйәрдилер. Шәхериң яшайҗылары огланларың бу сеслерини эшидип, ичип отуран чайларыны, ийип отуран нахарларыны ташлап, көпрүден гечип, мейдана долярдылар. Шабадың пыяда көпрүси шу вагта ченли хич хачан бирки сагадың ичинде өз үстүнден шунча адам гечирмәнди.

Хова совукды. Ериң үстүни дыза ченли гар өртүп ятырды. Асмана галан гүн вели эдил хаммамдан чыкарылып гойберилен ялы тәмизди. Онуң нуры бу гүн ики эссе көпелене мензейәрди. Мәрекәниң депесинде күмүш гырындысы ялы гар учганаклары ойнаярды. Адамларың ичинде нәмәниң-нәмедигине дүшүнмейәнлери-

-де көпдя. Олар нәмәлим бир гең зада гарашярдылар. Бу гүнки гүнүң манысына душүнйәнлер-де гарашярдылар.

Бирсалымдан Сергей Михайлович үч йүзе голай яраглы адам мәрекәниң бир четинден ер гөркезди. Адамларың гетирип, олара мәрекәниң япоры бәшатарларын, берденкелериң нилляраглары хер хилиди: япоры бәшатарларын, берденкелериң нилляры гүнүң нуруна ялдыраярдылар. Диңе эгри гылыч билен, гаратап пычак билен, пил-палта билен яраглананлар-да барды. Ефимовың ыз яны билен Сырбай Гурбангелдини онуң атлысы билен гетирди. Гурбангелди Ефимов билен даның өң янында душушыпды. Шонуң үчин-де хәзир ол атлыларыны бир ере гоюп, Ефимовың көне досты ялы болуп, Сырбай билен онуң янына гелди.

— Ефим, нәме юмшуң болса, ынха шу гочаклар хызматыңа тайын — дийип, Гурбангелди аты чыкан ялы йылгырып, Ефимова рапорт берди.

— Саг бол, Гурбангелди — дийип, Ефимов онуң аркасына какды. — Хәзирликче хич хили юмуш ёк, йөне хер минутда хекимиң атлыларының бу ере чозмаклары мүмкин. Ине, шундан әгә болмак герек.

— Эдил айданың ялы эдерис, Ефим!

Ефимов Сырбая йүзленди.

— Говы йигит экен! Сырбай, эден хызматыңа саг бол. Ханы, йөр, ишчилериң янына баралы...

...Харман ногай хекимиң янындан гаты гич гелди. Гелен бадына хич зада гараман, бирки сагат укламак иследи. Чыкарыдына чыкарынман өзүни кровата оклады. Эмма укы гелмеди. Элден гидип барян заводың — байлыгың аладасы онуң бедениние сых ялы болуп санжылярды. Гөзлерине чиш болуп какылыпды. Ол хич болмандан соң сөгүнип еринден турды-да, бир стакан арагы башына чекди, ене-де кровата барып гышарды. Нетижеде, даң атып, жахан ягтылып гуранда ука гитди. Гүн доганда хем үстүнден бир челек бузлы сув гуйлан ялы болуп, хопугып оянды. Чала-чула ювнуп, чай-чөрек иймән, аялының сорагларына-да хич хили жогап бермән завода тарап ылгады. Көприни орталан бадына заводың өңүндәки агыр мәрекә, ол мәрекәниң депесинде парлаян гырмызы байдаклара гөзи душди. Харман ногай гөзлерине ынанмады. Ол өзүни укуда, дүйш гөрйәндирин дийип пикир этди. Йөне вели ики тарапындан дәйырдашып гечип барян адамларың аякларының сеслери, гыкылык-говгалары оны хушуна гетирдилер. Бу затларың хеммеси дүйш болайса ол гөр, пәхили бегенжекди.

Харман ногай завода голайлашмакдан чекинди. Шонуң үчин-де гөни Черригиң галадакы ховлусына тарап совулды. Даңа галан доңуз ялы хөкүрдәп баршына: «Худай-ей, бу нәмәниң аламаты? Замананың, инди шейдип, ахыр болдугымыка? Ёк, мен мунча байлыгы элден гидерип билмен! Мен хич затдан гайтмарын. Заводы мениң маслыгымы депеләп гечип элләрлер. Башга хили болмагы мүмкин дәл? Хеким, хеким, аңрыңда-бәриңде бир гүйжүң болса етиш! Бу гызыл-чызыла оранан арвахлары гыр! Мынжырат! Дүнйә гелмедик ялы эт! Шейт, хеким! Болмаса заводдан соң сениң жайыны элләрлер! Өйүңи башыңа йыкарлар!»

Оны хекимиң дервезесиниң өңүндәки ики ясавул ичери гойбермежек болды. Эмма бу вагт отдан чыкып гачан ялы болуп гелйән Харман ногайы йүз ясавул хем саклап билжек дәлди. Ол юмрукларыны дүвүп өңе дызаярды.

Ол ясавуллара азгырылды.

— Сиз нәдип дурсуңыз? Хемме зат элден гитди! Замана ахыр болды! — дийип абайланды-да, гөни хекимиң мыхманжайына күрсәп урды.

Хеким Харман ногайың дервезәниң агзындакы гыкылыгыны эшидип, мыхманжая чыкыпды. Йүзүни ак там эдип, гөзлерини петредип, деми-демине етмән, ичери уруп гирен Харман ногайы гөренде, догрудан-да, хекимиң зәхреси ярылды. Онуң йүреги бирден гүрсүлдәп уруп башлады. Бир эрбетчилигиң йүзе чыканыны дуян ялы болуп, хеким өз әхмиетини песелтмән, завод эсине йүзленди.

— Нәме болды-хав? Бу гыкылыгың нәме?!

Харман ногай титрейәрди.

— Ишчилер байдак алып көчә чыкыпдырлар. Завод элден гитди, хеким! Айгытлы херекет эдип, олары күл-пеекун этмегиң вагты гелди. Шу вагтлар бу гозгалаңың өңи алынмаса, олар ене бир сагатдан сениң үстүңе чозарлар.

Черрик өңкүсинден-де хырсызланды:

— Байдак алып чыкыпдырлар?!

— Хава-ла, хеким! Олар хетден ашдылар...

— Деррев дашкы гала угра! Менем хәзир гейнен бадыма уграйын. Тиз бол! Шу гүн олары ган дерясына гарк этмесем болмаз! — дийип, хеким ок деген мөжек ялы дөрт тарапа урунды.

Хекимиң соңкы сөзи Харман ногая ганат бекледи:

— Хеким ага, бир минут гарашар ялы болан дәлдир. Хәзир гачан гутулар, дуран тутулар диен замана гелди. Мен ураадым. Сенем гаты гыссан, хеким.

— Боляр, боляр! Гүндогаркы ики йүз атлы дашкы гала барандыр. Әхли яраглылары жемләп, галаның демиргазык дервезесине гетир! Мен шол ерде өңүңизден чыкарын!

Харман ногай сапандан сыпан ялы болуп, ховлудан чыкды.

Черрик:

— Пайтуны тайын эдиң! Тиз болуң! — дийип, чар тарапа азм

урды-да, гейинмэге дурды. Терслин-оңлын хатар дакынып, гоюн-голтукларыны нагандан долдурды. Бир кэсе гөкнары башына чекип, гапдалында гол говшурып, башыны чалаҗа эгип дуран байры аялына:

— Билип болмаз, пелек ишлир, этнячдан гыммат бахалы затларыны гизле. Сейисхананың төрүнден чукур газдыр-да, алтын-күмшүни йыгшыр. Элиңде йигримэ голай хызматкэриң бар. Хеммесини өкүз ялы ишлет.

Аял бир агыз ягшыдан-ямандан сөз диймэн, голларыны дөшүнде гоюп, баш эгди.

Хеким довам этди.

— Менден башга хер ким гелсе-де дервезэни ачман. Гараз, гепиң гысгасы ыкҗамлан. Бу заманда хер зада гарашмак болар.

Хеким гейнебиленини гейнип, ховлуда эййэм ики ат гошулан пайтуна барып мүнди-де:

— Сүр! — дийди.

Атлар дервезеден чыкан бадына демиргазыга гидйэн дараҗык көчэ дүшүп, үстүни бир бармак хапа басан гарың үсти билен буруннарыны еллендирип, агыздырыга зор салып гитдилер. Хекимиң пайтунына гөзи дүшен ек-түк көчеде гезип йөрен адамлар деррев ёлдан совлуп, чете чыкярдылар, тэ пайтун деңлериниден гечйэнчэ ики бүкүлип, ашак эглип дурярдылар. Мес атлар «хэ» диймэн демиргазык дервезэ барып етдилер. Хеким:

— Сакла! — дийип, пайтунча буйрук берди.

Харман ногай дашкы гала гелип, хеммэни шол демде аяга галдырды. Онбашылар, йүзбашылар эдил депелеринден гамчы инип гелйэн ялы ярага япышдылар. Атларыны эерлемедиклери деррев эерлэп тайын болдулар.

Бу арада Харман ногай Мэммет йүзбаша душды.

— Йүзбашы, мен дүйн сениң яныңа бир газак ибериpдим. Ханы, шоны тапып, деррев бэри ибер! Чалт бол! — дийип буйрук берди.

Харман ногай үчин Сырбай хэзир хова билен сув ялы герекди. Завод эеси оны байдак эдиниp, эхли атлыларың өңүнден йөретҗекди. «Ине, хакыкы ишчи. Гөрүң! Бу — бозгакчылык чыкарып йөренлер ишчи дэл, галтаман! Хакыкы ишчи завод эесиниң тарапында!» дийип, мэрекэниң гөзүне чөп атҗакды. Көпчүлиги өз тарапына чекҗекди.

Мэммет йүзбашы ёгын бармаклары билен эгри гылыҗының сапыны ойнап дуршуна:

— Хэй, Харман ногай, сен гөрйэн вели пилиң гулагында уклап йөрсүң-ов! Хениз хич зат эшидеңокмы? — дийип, йылгырып сорады.

— Ек! Нэме болды? — диенде, Харман ногайың тас гөзлери

ханасындан чыкыпды. Эрбет бир зат эшитҗекдигини дуян ялы онуң йүреги гүрсүлдэп урды.

— Нэме болаңы гурсун, бу галалыларың болушларына дүшүнер ялы дэл. Бириси ол газзгы маңа элтип табшыряр-да: «Бу Харман ногайың, хекимиң адамсы, мунуң гөвнүне дегмэң», диййэр. Гөвнүне дегилмели дэл адамам ызына бизиң он үч атлымызы тиркэп, ене-де гала гачып атяр. Харман ногай, бу затлара нэхили дүшүнмели? Хайсына ынанмалы? Биз-э эдил чашының гөзүне середен ялы болдук.

Эгер-де бу сөзлериң ерине Мэммет йүзбашы гелип, дулугына чекен болса, Харман ногай бу эзъети гаты еңиллик билен кабул эдерди.

Онуң гөзлериниң өңи гараңкырап гитди. Дили бирбада диенини этмеди. Эмма хэзир гынанжыны мэлим эдип дурмага вагт ёкды. Хэзир херекет этмелиди. Харман ногай Мэммедиң берен маглуматына эхмиет бермейэн киши болды, онуң сорагына җогап бермеди. Эмма бу хабар онуң билини ики бүкди. Шейдип ол үч йүзе голай атлыны өңүне салып, демиргазык дервезэ тарап уграды. Ол дервезэ голайлашыберенде хем хекимиң пайтунының гелип дураныны гөрди.

Атлылар янына гелип сакланандан соң, хеким пайтундан дүшмэн олара йүзленди.

— Адамлар, бизиң өңүмизде ики ёл бар. Бириси — динден чыкып, орсуң гулы болмалы. Икинҗиси болса өз динимизи горамалы. Кимде-ким динден чыкып, орсуң гулы болмак ислейэн болса бэш эдим гүндогара чекилсин.

Хеким гөзлерини алардып атлылара серетди. Бэшатарларыны өңлерине кесе басып, ат үстүнде отуран адамлардан сес-седа чыкмады. Хич ким гүндогара бэш эдим чекилмеди. Бу болушдан гылав алан хеким хас аэмлы гепледи.

— Сизден мениң тамам хем шейледи. Хэзир заводың гара геймлилери Харман ногайың заводыны элинден алҗак болуп, гызыл ялав тутуп чыкыпдырлар. Олар бу гүн Харман ногайың заводыны алсалар, эртир бизиң өйлеримизе эелик эдерлер. Муны билмек герек. Хэзир кимде-ким Мухаммет умматы болса мениң ызыма дүшмели. Гара геймлилери рехимсиз гырмалы. Гозгаланы ятырмалы. «Гамшы говшак тутсаң, эл гыяр» диенини ятдан чыкармаң. Дин гылыҗыны эллериңизде берк саклаң, гочаклар! Өңе! — дийип, хеким пайтуныны ыза өврүп, гелен көчеси билен сүрди. Озал гызан, соңра үшэн мес атлар гуш болуп учайҗак болярдылар. Хекимиң ызы билен үч йүзе голай атлы атларыны горгунына сүрди. Дашховзуң демиргазык дервезеден гүнорта дервезэ ченли узалып гидйэн еке-тэк уллакан көчеси ат аякларының сесинден яңа лерзана гелди. Атларың тойнакларындан са-

пандан чыкян кесек ялы болуп атылян хапа гар топбаклары кө-чәниң депесинде серче топарлары ялы болуп гаймалашярды. За-водың өңүне гитмән, өйлеринде галан аял-оглан-ушаклар, гарры-лар ер титрән ялы ылгашып көчә чыкярдылар.

Хекимиң пайтуны гүнорта дервезеден чыкып, сага доланды. Хеким гүнбатардакы араба көпрә тарап сүрди.

Бу арада, хеким көпрә етмәнкә, онуң габат өңүнден дөрт саны атлы чыкды. Оларың атларының реңкини сайгарар ялы дәлди. Агызларындан ак көпүк сычраярды. Атлылар хекимиң ёлуны кес-дилер-де дурубердилер.

Атлылардан биркисини танап, хеким пайтуны сакламага меж-бур болды.

Булар Гөкчәгәниң голайындакы үч йүз атлының серкердеси тарапындан иберилен чапарлардды.

Чапарларың яшулусы сакланан пайтуның эдил алкымына сү-рүп гелди-де, атындан бөкүп дүшүп, хекимиң өңүнде гол говшу-рып, башыны эгди.

— Хеким ага, Порсы тарапындан бир атлы гелйәр вели, мөр-мөжекде сан бар, онда сан ёк. Тизрәк етишмесеңиз болжак дәл!..

Хекимиң депе сачы дүйрүкди. Ол бу хабара гарашярды. Эм-ма бу гүнде, эртирде бу хабар гелер дийип, келлесине-де гетир-мейәрди. Шонуң үчин-де илки билен Дашховузың ичини, голайда-кы обалары гозгаланчылардан, мүң йыллэрча довам эдип гелйән дүзгүне гаршы баш гөтерйәнлерден арассаламакчыды. Шундан соң Сапармырадың өңүнден чыкмакчыды. Ол эййәм Бедиркент галасына адам иберип, Жүнейит хандан көмек алып болжагыны-болмажагыны ашаклык билен билип гелмеги табшырыпды. Хеким мундан хем башга Эмингала иберен адамларының-да шу гүн-эртир ягшы хабар билен доланып гелмеклерине гараш-ярды.

Бу дөрт саны чапарың шейле айылганч хабар алып гелмек-лериниң хекимиң депе сачыны дүйрүкдирмегиниң ене-де бир се-бәби, хеким говгалы гүнлер башланалы бәри өңки байлыгыны бирнәче эссе артдырыпды. Пул, алтын, күмүш, бол сувлы, мес топраклы ерлер, гоюн-гечи, мал-гара...ине бу затларың саны дөрт-бәш эссе көпелипди. Сапармырадың гәлмеги болса — бу затлардан махрум болмагың аламатыды. Шу зерарлы хем хеким хер эдип-хесип эдип, Сапармырадың гошуныны Гөкчәгәниң го-лайында дерби-дагын этмелиди. Шу максада хызмат этмек билен ол хер гүнүң хер сагадындан пейдаланярды.

Дөрт чапарың гетирен хабары, ине, шу себәплере гөрә хеки-миң инжигини сандыратды. Харман ногайың заводы, онуң өңүн-дәки гара гейимлилериң үйшмелеңи хекимиң янында өз әхмис-тини йитирди.

Ол чапарларың яшулусы билен эдйән гүррүңини гутаран ба-дына ене-де атлылара йүзленди.

— Гочаклар гайрадан агыр бела гелйәр. Хеммәң бир адам ялы болуп, онуң өңүнден чыкмалы. Юрды орус алса ийжегимиз доңуз болар. Аял-оглан-ушакларымыз басаланар. Метжит-медре-селеримизе доңуз габалар. Бейдип яшандан өлен ягшыдыр. Гөк-чәгә тарап мениң ызым билен өңе! — дийип, хеким пайтуны дуран ериңден гозгады.

Бу арада нәмәниң-нәмедигине гөз етирен Харман ногай хеки-миң атларының жылавындан япышды.

— Хеким, бу нәме этдигиң болды? Гара гейимлилери ёк этмә-ге көмек эт, ахыры! — дийип, сесини титредип гыгырды.

Хекимиң йүзи-де, гөзи-де үйтгәпди. Ол бу вагт өз байлыгыны горап сакламагың пикири билен мүбтелады. Шонуң үчин-де ол:

— Чекил ёлдан! Заводыны жын урасы ёк! — дийип, эрбет сө-гүнди. Тайлы гезек гамчы чалнан атларың гөзлери учганаклап гитди. Харман ногай оларың өңүнден зордан совулмага етишди.

Хеким Дашховуз галасының гүнбатарындан гечйән ёла дүшүп, илки гөни гайралыгына сүрди. Бирсалым йөрәнден соң, демиргазык-гүнбатара — Порса гидйән ёла дүшди. Үч йүзе голай атлы онуң ызы билен сүрүп барярды...

Хеким Порсының ёлуна дүшен вагты Сапармырат гөкчәгели досты Гурбанбайың чайханасында, мыдама бу ерлере геленде боляң отагында чай ичйәрди. Келте бойлы, ёгын пыяда Гурбан-бай онуң гаршысында отурды. Ики дост көпден бәри бири-бирини гөрмәнлериңден соң чайың башында, йылы жайда көп вакалары гөз өңүне гетирйәрдилер, көп затлар барада сөз ачардылар.

Гурбанбай Сапармырады ховлусының өңүнде гөренде өз гөз-лерине ынанмады. Гурбанбай чайхана йөредип отураны үчин онуң үстүниң адамсыз болян вагты ёкды. Бу адамларың хеммеси гөйә аңырдан өвредилип гойберилен ялы өнлерине чай алан батлары-на Сапармыратдан сөз ачардылар. Оларың кәбирлери Сапармы-рады өвүп арша чыкарарды. Кәбирлери оңа агзына гелениңи аяман сөгерди. Гурбанбай бу гүррүңлери хөвес билен диңләрди. Сапармырады өвйәнлерден, эгер оңа душсаң, менден көп догайы салам айт дийип товакга эдерди. Сапармырада сөгйәнлериң чайы-ны юван демләрди, олара йүз бермезди. Нәме-де болса бу гүр-рүңлериң нетижесинде Гурбанбайың пикиринде Сапармырат әлъетмез белент дережә етипди. Соң-соңлар Сапармырадың ат-лысының саның бәш мүңе етенини эшиденде Гурбанбайың, хушы башындан учды. Ол аялына: «Гөрйәрмиң, бу арабачы ахыр-соңы белент адам болар диййәрдим, ине, догры болдумы? Гөр, онуң хакында нәмелер диййәрлер. Сен, хелей жан, шу затлара бе-ген. Ол бизиң достумыз» диййәрди.

Гурбанбай аялына шейле дийсе-де, атың үстүнде гызыл оғ болуп отуран, яны үч-дөрт адамлы Сапармырада гөзи дүшенден онуң инжиги сандырады. Оңа ылгап барып салам бермежегини-де билмеди, бир четде гөзлерини мөлердип, агзыны ачып дурды. Йүз йылларбойы атлы-яраглы адамлар тарапындан өзлериниң адамчылык мертебелери аяк астына салнып депеленен Гурбанбай ялы гарыпларың бейдип дурмагы тебигыды. Сапармырат муңа дүшүнйәрди. Гурбанбайың бейдип дуршуна, өз яныны гелмәге-де чекинишине Сапармырадың йүреги авады. Ол: «Бу бичәрелере деңлик, азатлык сөзлериниң манысыны дүшүндирмек үчин хем көп ишлер этмели болар» дийип, өз янындан гамлы белледи.

Сапармырат барада: «Ол бизиң достумыз ахыры» дийип сөзе башланда Гурбанбайың аялы узын бойлы, сыратлы Гүлжан:

— Хеммеси говы. Сапармырат аганың шейдип ил агасы болуп йөрмегине етеси зат ёк. Йөне, инди икиңизиң араңызда достлук галдымы? Сен бир чайханачы, ол болса серкерде болды. Онуң атлысы бәш мүңден затдан гечйән болса, онуң алмажак галасы болмаз. Ол өзбеги, човдуры, гарадашлыны ики гүнүң ичинде өз агзына бакдырар.

Ине, Гурбанбай хәзир икижахановаррасы болуп дуршуна аялының шу сөзлерини ядына салярды. Гүлжаның бу сөзлерини тассыклаян ялы болуп, Сапармырадың гошуны гайракы ёлдан сеп-сеп болуп Дашховза тарап гечип башлады. Сапармырат янындакыларың бирине:

— Өңдәкилере хабар етир, шу ерлерде дүшләп чай ичсинлер. Атлара дынч берсинлер — дийип буйрук берди.

Буйругы алан йигит ок ялы болуп атылып гитди.

Шундан соң Сапармырат Гурбанбайың дуран ерине сүрүп гелди-де, атдан дүшди. Янындакыларың бириси деррев атың жылавыны алды.

— Гурбанбай, саглыкмы, гургунчылыкмы? Гүлжан дагы саг отырмы? Бу нәме, салам-хелик ёк, зат ёк, я-да көне достуңдан йүз өвүрдиңми? Я-да Сапармырат капыр болупдыр дийселер, инди мениң билен саламлашмага намыс эдйәрмиң? Ынанма, бейле сөзлере Гурбанбай, Сапармырат шол өңки Сапармыратдыр.

Гурбанбай бу сөзлериң манысындан, достлуклы, мәхрибан эхеңинден яңа бүтинлей диен ялы серхош болды. Гөзүниң окараларыны долдуран бегенч гөзяшларыны еңи билен сүпүрди-де, түйс йүрегинден гайнап чыкан сөзлерини айтды.

— Мен сизе голайлашмакдан чекиндим, Сапармырат ага. Сиз гиже-гүндиз мениң пикиримден чыкмадыңыз, гөз өңүмден гитмедиңиз. Эгер чыным! Ялан сөзлесем худай урсун, Сапармырат ага...

— Саг бол, Гурбанбай. Ягшы сөзүң үчин саг бол. Йөне менден чекинме. Чекинсең өйкелярин. Хей, гарыбың гарыпдан чекиненини гөрүпмидиңиз? Мен шол өңки Сапармырат...

Олар гужаклашып гөрүшдилер. Гурбанбайың халы перишан болды...

— Гурбанбай, саңа бир сорагым бар.

— Айдыбериң, Сапармырат ага. Айдыбериң...

— Мениң жайым бошмы?

— Сизиң жайыңыза хич кими гойберемок. Хер гүн бир гезек сырып-сүпүрип, агзына гулп уруп гойярын.

— Хачандан бәри?

— Дөртгүлден Жүнейит ханы коваң гүнүңизден бәри. Ондан озал сиз хакда бирнәче вагтлап хич хили гүррүң эшидилмеди. Гаты гамгын болдук...

Бу сөзлере ынанмазлыга хич хили тутарык ёкды. Булар садалы, йүрекден сызып чыкярдылар. Шонуң үчин-де Сапармырат гөз ачып-юмасы салып эжизледи. Соңра өзүни дүрсәп:

— Мениң Гүлжан хакдакы сорагыма-да жогап бермедиң, Гурбанбай — дийди.

— Гүлжанам гургун, хемме-де гургун. Сизиңем гургун гелениңи гөрдүк, инди жанымызда арман галмады, Сапармырат ага...

Гүлжан отагындан чыкып элини дөшүне гоюп, баш эгип салам берди.

— Гургунмың, айым, саглыкмы?

Бу икиси саламлашып дуркалар Гурбанбай ылгап бир гапа гирди-де, бир габы долдурып дары алып чыкды. Сапармырат өз жайының гапысына элини етирип-етирмәнкә Гурбанбай ол дарыны гапының өңүне дөкди.

Сапармырат түйс йүрекден ха-ха-хайлап гүлди.

— Бу нәме этдигиң болды, Гурбанбай?

Гурбанбай онуң сорагына жогап бермән:

— Худайым, бу юрда ымыклы гелдигиң болсун! — дийип, өз-өзи билен геплешйәрди. Соңра ол габы Гүлжана оклап:

— Тиз бол, дөрт товук салып, меле палав бишир. Жанлы өлдүрмәге вагт ёк. Агамыз гыссаняр — дийди. Ине, инди-де олар чайың башында гүрлешйәрдилер.

Сапармырат чай-нахардан кейпини көклап, ёла чыкмак үчин ярагларыны дакынып дуран вагты Ефимовың чапары гирди. Ол гыссагара саламлашандан соң:

— Сапармырат ага, мен ёлда эглендим. Улы ёлдан йөрәр ялы дәл. Яп-чиллериң арасы билен гелмек көп вагт алды — дийип, өзүни акламак билен болды.

Сапармырат деррев онуң сөзүни бөлди:

— Ягдай хакында айт.

— Ягдай хакында айтсам шейле: Дашховуз сизе гарашяр. Шәхериң әхли ярағлылары, обалардан гелен ярағлылар заводың өңүндәки мейданда жемленди. Әхли ишчилер хем шол ерде. Хеким бәри уграды. Янында үч йүз атлысы бар. Ене үч йүзден говрак атлысы хем Гөкчәге билен Дашховзуң арасында болмалы. Олар эййәм гошулышандырлар. Ефим хем ики йүз атлы билен онуң ызындан уграды.

— Нәхак эдипдир. Ефим шәхерде болмалы экен.

— Шәхерде гураманың хемме агзалары бар. Оларың янында-да үч йүзе голай ярағлы бар. Шәхерден әтияч этмәң, Сапармырат ага.

Сапармырат бир салым ере бакып дурандан соң шейле дийди.

— Иним, хәзириң өзүнде ызына долан. Ефими ниреде-де болса тап. Оңа менден көп догайы-салам айт. Өзүне-де Сапармырат атлылары билен ыза чекилсин дийип хайыш этди дий. Болмаса мунча атлы хүжүме гечсе билмезликден, келләниң гызгынына хер задың йүзе чыкмагы мүмкин. Дүшүнүклими?

— Гаты дүшүнүкли, Сапармырат ага... Онда, мен гидиберейин?

— Ганатың болса учуп гит.

Чапар шол бада чыкып гитди.

Сапармырат Непес әдикчиниң оглы Амана йүзленди.

— Аман жан, йүзбашыларың, онбашыларың хеммеси чайханаңың өңүне йыгнансын. Чалт бол, иним!

Аман жайдан чыкып дервезә ылгады. Дервезәниң өңүнде йүзе голай атлы нәхили буйрук боларына гарашып дурды. Аман олара:

— Яшулулар, шу хәзириң өзүнде әхли йүзбашылар, онбашылар шу ере жемленмели. Гаты гыссаглы, — диен бадына, адамларың херси бир тарапа йүзи-угрың атларыны сайып гитдилер.

Ярым сагатдан Сапармырат ховлының өңүне чыканда, жемленмели адамларың хеммеси жемленип, эдилжек гүррүңи диңлемәге тайын болуп дурдылар.

Сапармырат деррев гүррүңе башлады.

— Еллдашлар, гадырлы достлар! Мен якыжа Дашховуз галасындан, бизиң достумыз Ефимден хабар гетирен адамың сөзүни диңләп, оны ызына уградым. Гелен хабар гаты гуванчлы. Достлар, әхли Дашховуз халкы Шабадың өңүне жемленипдир. Шәхер илаты-да, оба илаты-да! Олар бизе гарашярлар. Ефимден хеммәңе көп догайы салам!

— Саг болсун!

— Саламат болсун!

— Яшы узак болсун! — диен сеслер ери сарсдырып гитди. Сапармырат бегенч билен довам этди.

— Ёлдашлар, биз көп сөвеш ёлуны гечдик. Көп хорлуклары ден чекишдик. Хер нәче агыр ягдая дүшсек-де бизиң адамларымыз тертип-дүзгүни бозмадылар. Инди херекет эдилмели ерлерхә хут өз обаларымыз. Шонуң үчин-де бу ерлерде тертип-дүзгүниң өңкүсинден-де бетер берк болжагына мен ынанярын.

— Ынамың үчин саг бол, Сапармырат ага!

— Ынамыңы өдәрис!

— Хич зады гайгы этме, Сапармырат ага! — диен сөзлер онуң сөзүне жогап болды.

— Өзүңиз саг болуң адамлар! Йөне башга бир гүррүң бар: Дашховуз хекими, бизиң гадымдан гелйән душманымыз Черрик бай хем бизи Көнеярмыш обасының этегинде алты йүз атлы билен гаршылаярмыш. Ефимиң якы гелип гиден чапары бу хабары гетирди. Элбетде, достлар, Черриге-де бир жогап бермели болар-да...

Сапармырадың соңкы сөзи бегенчли гүлкиниң батлы сесиниң ичине гарышып гитди. Адамлар хер хили усул билен өз бегенчлерини мәлим этдилер.

— Гереги жогап болсун!

— Гөвнүңдәки ялы эдерис, Сапармырат ага!

— Онуң галасыны-да текизләрис!

— Энесинден догмадык ялы эдерис!

Сапармырат элини гөтерип, вагырлыны басды.

— Йөне Черригиң ызына дүшүп гелен адамлар алдава дүшен адамлардыр. Оңа гөрә-де оңарып билсеңиз олары есир алмага чалшың. Тей, болмаз ялы болса, онда өзүңиз билиң, муңа уруш дийййәрлер...

Эзиз достлар, онда шейле: Индики душелге Дашховуз галасында!... Адамларыңызы алып, ёла дүшүң! Ишиңиз ровач болсун!

— Агзыңдан худай эшитсин, Сапармырат ага!

— Ёлуң ак болсун, яшулы!

— Гылыжың кесгир, ярагың атгыр болсун, Сапармырат ага! — диен сөзлерден соң онбашылар, йүзбашылар дайырдашып ёла дүшдүлер.

Черрик өзүниң еди йүзе голай атлысы билен Көнеярмыш обасының гайра йүзүндәки шорлукда Сапармырадың өңүнден чыкды. Бир сагада голай чекен уруш әрән гүйчли болды. Черрик реды. Бир сагада голай чекен уруш өрән гүйчли болды. Черрик реды. Ол соңабака атлыларының ызына гечип, сәхелхимсиз гөрешди. Ол соңабака атлыларының ызына гечип, сәхелче гөвнүне бөленлери, ыза чекиленлери өз эли билен атярды. Муны гөрен, ики одуң арасында галан адамлар «нәме болсам шол болайын» дийип эллериңден гелениңи аямаярдылар.

Бир салымдан Черригиң гүндогар гапдалындан Ефимовың ики йүз атлысы сөвеше гирди. Дүрби билен бир бейикде уршуң

гидишини сынлап дуран Сапармырат бу ики йүз атлының сөвеше гиренини гөрди. Ики йүз атлыны бир ере жемләп, пугта дүвлен юмрук ялы болуп, Ефимов гөрүнди. Сапармырат оны гейиминден хем-де боюндан танады. Ол гапдалындакы Амана:

— Аман, гүндогардакылара хабар етир: Черригиң гүндогарындан Ефимов сөвеше гирди. Ол тарапа ок атмасынлар. Ефимден, онуң атлыларындан хабардар болсунлар! — дийип, буйрук берди.

Аман бу хабары шол демде гошунның гүндогар ганатына етирди.

Сапармырат Ефимовың топарындан гөзүни айрып билмейәрди. «Бу нәме урша гирдикә? Я-да чапар барып етишмедимикә? Я-да чапары ёлда тутдулармыка? Әй, ёк, Ефим тутулжак, эле душжек адамы чапар эдип иберйәрми?.. Онуң өзи бойнуёгынлык эдип сөвеше гирендир. Ол бир зады гөвнүне дүвсе, оны этмән гойярмы, нәме».

Бу арада Черригиң элләә голай атлысы Ефимовың тарапына өврүлип, атышып башлады. Ефимовың адамлары багырларыны ере бердилер. Букуп, өңлерине чем гелен затдан пена тутунып, атып уградылар. Муны сынлап дуран Сапармырат, янындакылардан ене бириниң адыны тутды-да:

— Ефимовың үстүне чозан элли-алтмыш адам дагы бар. Гүндогар ганатдакы ики саны йүзбашы шоларың үстүне чозсун! Өзүмизиңкилере зыян етирәймесинлер, хабардар болсунлар!

— Боляр, яшулы!— дийип, буйрук алып гиден йигидиң ызындан Сапармырат: — Тиз бол! Гаты сүр! — дийип, гыгырып галды.

Ол тә ики саны йүзбашы өзлериниң үч йүзе голай атлысы билен Черригиң элли атлысыны ер билен егсан эдип, Ефимовың топарына барып биригйәнчәлер такат тапмады. Олар биригенлеринден соң, жаны рахатланды. Йүки еңлән ялы болды.

Сапармырат шундан соң дүрбини өңдәки мейдана тутды. Аякларыны асмана тутуп ятан атларың маслыклары, эллерини серип ятан адамларың мейитлери, эелери атдан йыкыланда ере гачып, тигирленип гиден гара телпеклер, херси бир ерде чашып ятан түпеңлер, гылычлар... гарлы мейданың үстүни өртүп ятырдылар. Эмма Черригиң үч йүзе голай галан атлылары диш-дырнак болуп урушярдылар. Бу ягдай Сапармырадың жыныны атландырды. Ол хырчыны дишләп, дүрбүсини бойнундан асды. Гөзүни мейдандан айырман, эли билен ышарат эдип, атыны янына гетиртди. Деррев атланды-да, өзүниң саг тарапында резервде дуран бәш саны йүзбашының адыны тутуп:

— Мениң ызым билен! Тиз болуң! — дийип буйрук берди.

Сапармырат гылыжыны яланачлап, атың жылавыны өңе гойберди. Бәш йүзбашының үшәп, агыздырыкларыны чейнәп, ер пешәп дуран атлары Сапармырадың ызы билен окдурылдылар. Ики йүзбашы әхли атлысы билен Сапармырадың өңүне гечди. Бейлеки йүзбашыларың атлылары онуң төверегине өврүлдилер. Шейдип, Сапармырат ортада галды. Бу ягдая онуң ене-де гахары гелди. Өңдәки гиден ики йүзбаша көмек үчин агзыны ачан бадына олар эййәм гылычларыны ише салыпдылар. Ондан соң Сапармырада өз адамларындан миннетдар болмакдан башга алач галмады.

Ол йүзбашылардан-да, йөнекей атлылардан-да, шейле вагтларда шулар ялы, мундан өкдерәк-де хормата әдим сайын душ гелйәрди. Йүзбашылар онуң йүзүне гелип, сениңки дәл дийип билмейәрдилер. Эмма велин олар өз араларында: «Сөвеше гириленде хеммәниң гөзи яшулуда болмалы» дийип, белли бир нетижә гелипдилер. Бу гелен нетижелерини атлыларының-да гулакларына гуюпдылар.

Сапармырат билен өңе чозан атлылар бу газаплы уршуң тәлейини чөздүлер. Көпүң ойны аз билен деň гелмеди. Арадан он-он бәш минут гечип-гечмәнкә, Черрик дири галан бәш-он атлысы билен Дашховуз билен Гарадашлы обаларының арасындакы көне, ташланды япларың ичине сүмүп гитдилер...

...Сапармырат Ефимов билен ики йүзбашының душушан ерине тарап атың жылавыны өврди. Ениш зерарлы келлеси гөчен атлылар өз серкерделерине гуванч билен ёл ачып, оны гүлер йүз билен, эл салгамак билен өз душларындан гечирип гойберйәрдилер. Сапармырат хем элини ёкары гөтерип, етишибилдигинден:

— Яшаң, гочаклар!

— Өмрүңиз узак болсун!

— Гайрат эдиң!

— Гөзүңиз айдың! — дийип гыгырярды.

Сапармырат атыны эдил Ефимовың алкымына элтип саклады. Ефимов оны өзүне гарап ат салан бадына гөрүпди. Даяв, габа телпек, оңат гейнен, өрән гөрмегей, ок-яраг билен кемсиз безенен Сапармырадың болуп гелшине гуванмакдан яңа онуң гөзлерине яш долды. Ол шу аралыкда: «Мениң доганым. Мениң мәхрибаным» дийип, ичини гепледйәрди.

Сапармырат гөвресине гелишмейән еңиллик билен атдан бөкүп душди. Айы ялы болуп, Ефимовы гарбап гужагына алды. Маңлайындан ики гезек огшады-да, дөшүнден усуллык билен итерип гойберди.

— Сениңки ене гудуз ачды? — дийип, инди Ефимов өз гезегинде гүжүм гужаклаян ялы, әпет Сапармырадың билинден гужаклады.

— Дашховуз топрагында хош гөрдүк, Сапармырат!— дийип, Ефимов онуң эллерини гысды.

Соңра гашларыны чытды-да гахарлы сорады:

— Ханы, Черрик? Ол нәме үчин гачды?

Сапармырат гүлди:

— Сен пишиги билйәрмиң?

— Мен сенден пишик сорамок, Черриги сораярын?!

— Ёк, пишиги билйәрмиң?

— Хава билйәрин.

— Сычанам билйәрмиң?

— Хава — диенде Ефимовың сеси хас гахарлы чыкды.

— Ана, билйән болсаң шейле Ефим. Гарны док пишик, тутан сычаныны ойнап башлаяр. Шейдип, азар барыны берип, сычаның жаныны аляр. Мен хем Ефим, гандан, мейитден дойдум. Менинем оны ойнасым гелди. Гой, еди йүз атлысыны йитирен Черрик, япларың арасында бир азрак пикир этсин. Или нәхили ягдая саланындан утансын. Гой, оны намысы өлдүрсин. Онсоңам. Ефим, сен түркмениң дилини өвренен болсаң, онуң гылыгыны, хәсиетини долы өвренмәнсиң. Гачан намарды ковмак әриңиши дәлдир, Ефим... Онуң гачып гутуласы ёк. Ол бизиң элимиздәки адам. Ондан гайгы этме, доган. Индики маслахат нәме?

— Индики маслахат Дашховуз. Әхли Дашховуз халкы сизе гарашяр.

— Ханы, онда башла.

— Сүр, мен тайяр, Сапармырат!

Сапармырат янындакылары дөрт төвереге612 уградып ёла дүшмәге буйрук иберди. Өзи-де Сергей Михайлович билен жылав деңләп, Дашховуз ёлуна дүшди. Олар атларыны горгунына сүрдүлер. Өңи-арды гөрүнмейән агыр гошун оларың ызына дүшди.

Көнеярмыш билен Дашховзуң аралыгындакы обаларың әхли яшайжыларының еди яшлысындан етмиш яшлысына ченли хеммеси ёлуң угруна чыкыпдылар. Олар эл салгаярдылар. Сапармырат ики тарапа эл гөтерип, баш эгип салам берйәрди. Олары тәзе гүн, тәзе дөвүр, тәзе багт билен гутлаярды.

Гүн сүйр депә чыкыпды. Онуң арасса найзалары мейданың гарының үстүне дүшүп, гадымы Дашховуз топрагының депесиндәки нуры ики-үч эссе ягтыландырярды. Бүтин адамлар, гелйән атлылар, бүтин мейдан гүлйәрди.

17

Сапармырат Шабадың өңүндәки мейданы, төверекдәки атыз-чиллери долдурып дуран адам деңзини гөренде гөзлерине ынанмады. Көне казарманың төвереги, диварларының үсти, йүз яшлы гүжүмлерин шахаларының үсти чагалардан, етгинжеклерден долуды. Әпет узын сурнайларың сеслери гөк гүбүрдиси ялы

яңланярды. Сапармырадың атлылары-да бу халкың ичине гелип гошулландан соң мейданың гөрки-де, манысы-да, адам саны-да хас артды.

Митинг өрән дабаралы гечди. Сапармырат Дашховуз халкыны әгирт улы еңиш билен, тәзе дүнйәниң гапысыны ачандыклары билен гутлады. Ондан соңра Дашховуз гурамасының, заводлары, дайханларың векиллери чыкып геплелилер. Бу векиллерден соң Сапармырат ене-де сөз алып, Дашховуз топрагында шура хәкимиетиниң беркарар эдилйәндигини мәлим этди. Эл чарпышмалар, бегенч сеслери, керней-сурнайларың сеслери бирден гөге гөтерилип, Дашховзуң депесини лерзана гетирди.

Адамлар улы рухубелентлик билен дагашып башладылар.

Дашховуз гурамасының ёлбашчылары билен Сапармырат Харман ногайың хашамлы кабинетине гирдилер.

Ефимов деррев сөз алды. Ол бу ерде отуран адамлары чын йүрекден гутлады. Олара түкениксиз багт арзув этди. Соңра шейле дийди:

— Хорматлы ёлдашлар, бизиң шу гүнки, шу сагаткы везипәмиз әгирт улудыр. Биз шу гүнки газанан бүтиндүнйә әхмиетли еңшимизи горамалыдырыс, оны хер таралайын беркитмелидирис. Илки билен революцион гошунымызы өңки планымыз бою‑нча жай билен үпжүн этмели. Мунуң үчин белленен адамларың хеммеси шу ердеми?

— Хава!

— Хава!

— Биз шу ерде! — диен сөзлер эшидилди.

Ефимов довам этди.

— Шу ерде болсаңыз хәзириң өзүнде ише гиришиң. Сизе ругсат.

Он бәш адам ярагларыны шакырдадып чыкып гитди.

— Индики улы иш: Заводың эеси болдук. Эмма онуң өңки эеси-де бар, онуң достлары-да бар. Шонуң үчин-де өз эмләгимизи гөзүң гөрежи ялы горамагымыз герек. Душманлар ичлериниң яныл дуран вагты хич бир затдан гайтмазлар. Заводың әхли дервезелеринде, цехлериң гапыларында гүйчли гаравул постларыны гоймалы. Мунуң үчин яраглы ишчилериң өзлерини пейдаланмалы.

Ол бәш саны коммунистиң адыны окап, оларың ерлеринден турмакларыны хайыш этди. Олар турдулар. Ефимов шейле дийди:

— Заводы горамак иши сизиң бойнуңыза йүкленендигини гураманың йыгнагында эшитдиңиз хем-де өзүңиз бу иши үстүңизе алдыңыз. Шонуң үчин-де шу сагатдан башлап, тәзе совет хәкимиетиниң өңүнде завод үчин сиз жогапкәр. Дүшүнүклими?

В-517.—15

— Душнүкли, Сергей Михайлович!

— Дүшнүкли болса, илки эдимиңизи эртирден бәри гаравулчылыкда дуран адамлары чалшырмакдан башлаң. Олар үшәндирлер, ядандырлар.

— Боляр, Сергей Михайлович.

Ол бәш адамам чыкып гитди.

Бу ердәки гүррүң, маслахат, адамлара хер хили юмуш табшырмак ялы зерур ишлер гижәниң бир вагтына ченли чекди. Галаның дөрт дервезесине, диварларың п...рәк ерлерине гойлан гаравулларың саны хас артдырылды. Хер дервезе үчин коммунистлерден жогапкәр эдилип, айры-айры адамлар белленди. Харман ногайың кабинети штаба өврүлди. Ефимов бу ерде хем штаб нобатчыларыны, штабы горар ялы гаравуллары белләнден соң Сапармырада йүзленди.

— Ханы, дост, өе баралы, чай, чөрек берселер гарбаналы.

Сапармырат бу сөзе өңден гарашып отуран ялы ярагларыны шакырдадып, аграслык билен ериңден галды.

Олар заводың дервезесинден чыкып көпрә тарап уградылар.

Булар көпрә голайлаберенлеринде көпрүден дүшүп, өзлерине гаршы батлы йөрәп гелйән ики аялы гөрдүлер. Олара гөзи дүшенден, Ефимов аяллары долы танамаса-да ичинден «Маша билен Акжагүлдүр» дийип чак этди. Шейле хем болуп чыкды. Эмма ол Сапармырада хич зат диймән йөрәберди. Олар бирибирлерине гапма-гаршы геленлериңден соң, аялларың бири бир чете чекилди. Бейлекиси:

— Серёжа, горкуздыңыз-ла, нәме көп эглендиңиз? — дийип сесленди.

Өз пикирлери билен гүмра болуп гелйән Сапармырадың гулагының азагында түпең атылан ялы болды. Ол «Хых!» дийип ичини чекди-де:

— Гелин! Сенмиң? — дийип сорады·

— Сапармырат, хош гелдиңиз... — дийип Мария Павловна оны барып гужаклады.

Онянча чете чекилен аял:

— Кака жан, — дийип (мундан артык дурмага чыдап билмедик болара чемели) улилы билен мөңңүрип гойберди.

Сапармырат Мария Павловнаның гужагындан бошап, сес чыкан тарапа окдурылды. Ики эли билен Акжагүлиң келлесинден тутды-да маңлайындан тайлы гезек огшады.

— Балам, екежәм, гызым — диенде онуң сеси титрәп гитды.— Сагмың, гургунмың?

— Шүкүр худая, кака жан...

Сапармырат геплэп билмеди. Аңырсына өврүлип гөзүниң

яшыны сүпүрди. Муны гөрен Ефимов билен Мария Павловнаның херси барып, онуң бир голтугына эллерини өтүрдилер.

Ефимов:

— Эжизлеме, доганым — дийди. Онуң сеси мүйнли ялы чыкды. — Ханы өе гиделиң. Маша, өе турап уграсана...

Онянча Акжагүл бәри өврүлен какасының элил алкымына дыкылып барды-да, элини онуң билиндәки хатардан өтүрди:

— Кака жан, обадан хабарың ёкдур. Олар-а мени бүтинлей ятдан чыкардылар. Кәвагт салам иберйәрлер. Салам гетирене болса еке гезек өзүм душмадым. Олар саламы мен ёккам гетирип, гелнежеме табшырып гидйәрлер.....

Ефимовам, Мария Павловна-да гөйә Сапармырада: «Ол хич зат биленок. Сен хем айтма» диен маныда онуң чигниңден гысып гойбердилер. Сапармырат муңа дүшүнди. Эмма ол эййәм өзүни эле алыпды. Йүрегине даш баглапды. «Мыдама бейдип, яшрып йөрүп болмаз ахыры, ахыры айтмалы-ха болар»... дийип, гөнүсинден гелмекчи болды. Эмма богны ысмады. Ол шонуң үчин-де Акжагүлүң сорагларына жогап бермән, оңа йүзленди.

— Ханы, онда, гиделиң гызым. Еди ёлуң үстүнде бейдишип дурмалың.

Ефимов билен Мария Павловна-да олары гыссашдырып уградылар.

Акжагүлиң ховсаласы артды.

— Кака жан, нәме жогап бермедиң?

Сапармырат дилини дишледи.

— Өе барып гүрлешерис-дә...

Акжагүл ынжалан ялы болды. Шейле-де болса:

— Мен өе бир шерт билен гитжек кака жан...

Сапармырат Акжагүл ене-де эжеси билен доганының гүррүнини эдер дийип, гөнүсинден гелмеги йүрегине дүвди-де, элини голтугына етирди.

— Ол нәхили шерт, гызым?

Акжагүл гөвнүни бире баглады.

— Мениңем, Касымыңам гүнәмизи гечсең, онда-да ак йүрегиңден гечсең, өе гитжек. Болмаса шу ерден гозганжак дәл...

Ефимов гүлди.

— Маша, гөрйәрмиң, тутанъерлиликде гызы-да атасындан кем дәл...

— Шейле хем болмалы-да!— дийип, Мария Павловна Сапармыратдан элини чекип, Акжагүли гужаклады.

Сапармырат ене-де гызының келлесини багрына басды.

— Гүнәңизи гечдим, гызым. Шу ерде тәзе дөврүң, тәзе дүзгүниң беркарар эдилен еринде худайданам, пыгамберденем ант ичйәрин: Сениңем, Касымыңам гүнәңизи гечдим. Багтлы болуң.

Сен гызым, Касым огум... Ефим, доганым, маңа эден ягшылыклары үчин, мениң Акжагүлүми өз чагаң ялы эдип сакланың үчин сенем саг бол. Гелин, саңа-да таңрыялкасын...

— Биз өз боржумызы өдедик — дийип, Ефим жогап берди.

— Хава, биз дине өз боржумызы өдедик — дийип, Мария Павловна әриниң сөзүни тассыклады.

Олар бегенишип, гүлшүп, өе гелип етдилер.

Эмма Акжагүлиң-де, Сапармырадың-да шатлыклары ясамады.

Назы-ныгмат тайяр эдилен стола гөзи дүшенде Сапармырат өзүниң өрән ажыгандыгыны дуюп галды. Столуң башына гечип, олар Ефимов билен гызыклы гүррүңе башладылар. Мария Павловна билен Акжагүл бу отаг билен кухняның арасында мәки ялы гатнаярдылар.

Акжагүл дынман, леззет билен ишләп йөршүне какасы билен шу гүнки душушыгыны еке-екеден ятлап уграды. Ол бир меселәни дүйпли хем-де кемсиз чөзендиги үчин өз яныңдан ики болуп билмейәрди. Какасы онуңам, Касымыңам гүнәсини гечди. Эмма ол әжеси хем Дурдымырат барада какасына берен сорагына ондан хич хили жогап болмандыгына хениз хем гең галярды. Хениз хем мунуң аңырсына етип билмейәрди. «Ол нәми үчин хич зат диймеди. Хә, билдим, онуң өзүниң-де обадан хабары ёкдур. Оларың ягдайыны өзи билмәнсоң маңа нәме дийсин... Белки ол оба хакында мениң гүррүң бермегиме гарашандыр. Өзүнден сораныма гахар эдендир. Менем хич зат билемок ахыры. Менем мыдама ишли болуп, галада аз гөрүндим. Хачан өе доланып гелсем Маша гелнежем обадан адам гелди, әжең дагы салам айдыпдыр дийййәр. Мен болсам ол геленлериң бирине-де душуп билмедим. Онсоң мен оңа нәме диейин. Әй, ынха чайдан-нахардан кейдим. Онсоң мен оңа нәме диейин. Ол билйәндир. Онуң билмежек гүманы бармы?»

Ики аял кухняда Сапармырат билен Ефимов барада ызыны үзмән, гуванч билен геплешйәрдилер.

— Каканы танар ялы болмандыр, Акжагүл. Өңки Сапармырада дүйбүнден меңзәнок. Гылыгы задам үйтгәпдир. Дөвлет адамсы болупдыр. Хернә өмри узак болсун.

— Хава, гелнеже, өе геленсоң чыраның ягтысында ашаклык билен сынладым вели, менем оны зордан танадым. Какам жан, жебир барыны чекен болмага чемели, сачы-сакгалының агы гарасындан көп. Озал бейле дәлди ахыры.

— Онуң ерине башга бири болан болса сач-сакгал бейледе дурсун, гөзем агарарды...

Шейле гүррүңлериң ызы үзүлмейәрди. Мария Павловна бир зат үчин кухнядан чыкып гиденде, бирден Акжагүл ток уран ялы

болды. Ол тисгинип гитди: «Какам жан маңа нәме үчин екежәм дийдикә? Ол шейле дийди ахыры. Хут өз гулагым билен эшитдим. Хи-ви, жанларым бу затлар нәмәниң аламатыка? Ёк, мен бу гүррүңиң ызыны ондан сорайын. Ол нәме үчин шейле дийдикә?» Акжагүлүң эдип дуран ишинден эли совады. Оны нәмәлим, гарым-гатым дуйгулар долап алды. Мария Павловна кухня гелип гиренден соң, онуң йүки еңлән ялы болды.

— Маша, тизрәк болуң, бизиң ишимиз бар — дийип, Сергей Михайлович гыгырды.

Мария Павловна:

— Хәзир, Серёжа — дийди-де гөйә йүреги бир зат сызян ялы болуп, Акжагүле йүзленди.

— Акжагүл, олар ядавдыр. Сен какаңа хер хили сораглар берип, оны азара гойма... Бу гүн сен өз дурмушыңда улы үстүнлик газандың. Шонуң өзем етерликдир — дийип йылгырды.

Акжагүл:

— Боляр, гелнеже, өзи зат диймесе, менем сесими чыкармайын — дийсе-де, Мари Павловна онуң әхеңини гаты гамгын гөрди.

Нахарың башына гечдилер.

Нахар бир сагада голай довам этди. Шу сагадың ичинде болса бүтин бир дөврүң гүррүңи эдилди.

Ефимов:

— Менә штаба гитжек, Сапармырат. Сен ятып дынжыңы ал — дийди.

— Дийййәниң нәме, Ефим! Мен шонча адамың халындан хабар алман, ничик ятайын?

— Олардан өзүм хабар тутарын.

— Мен нәме үчин сениң гүйжүңден пейдаланмалымышым?— дийип, Сапармырат гүлди:— Ёк, Ефим, мен олары барып гөрмесем болмаз.

— Онда көне газармадан башлап, Дашховзуң бүтин обаларыны айланып чыкмалы боларсың...

— Ики гезек айланмалам болса айланарын.

— Сениң хенизем шол бойнуёгынлыгың-ов! Бойнуңы бирнеме инчелтмели болар — дийип, Ефим Сапармырады ителәп гойберди.

Сапармырат ок-ярагыны дакынып дуршуна Ефимовың әхенинде сөзледи.

— Егса-да, мени ене элиңе салдың. Инирдәп жанымы аларсың. Мен аңырдан шуны дуюп гелйәрдим...

Достлар йүрекден гүлүшдилер. Маша билен Ефимов бейлеки отага гечдилер.

Бу пурсатдан пейдаланып, Акжагүл:

— Кака жан, эжем дагыдан хич хабарың ёкмы, ахыры, Яны-да хич зат диймедиң, — дийди.

Сапармырат ок-ярагыны дакынып боландан соң, ики элини билиндәки хатардан өтүрип, Акжагулуң йүзүне сиңе серетди.

— Гызым, Ефимиң гол астында ишләп, агы-гараны сайгардыңмы?

— Хава, кака жан. Айдыбер — дийип, Акжагүл мертлик билен, хер хили айылганч хабар хем болса диңлемәге тайын бир халда какасының йүзүне бакды.

Сапармырат элини голтугына салды. Ол ерден Нәзигиң бир тай көвши билен Дурдымырадың пөкгүсини чыкарып, Акжагүле узатды.

Акжагүл ол затлара элини узалып билмән:

— Какам жан, булар нәме?! — дийип айылганч гыгырды.

Сапармырат:

— Булар сениң эжең билен Дурдымырат жандан галан ядыгәрлик — дийди-де, йүзүниң угруна өйден чыкып гитди.

Акжагүл дүйби кесилен серви ялы болуп, дуран ериндеп аркан гайтды. Ефимов билен Маша оны тутмага етишмедилер.

ҮЧҮНЖИ БӨЛҮМ

БЕДИРКЕНТ

1

Бедиркент базары хепдеде ики гезек болярды. Оңа көп обалардан гелердилер. Базар жайы гүн догандан тә гүн батянча адамлы болярды, гүнортан вагтлары болса базар хас гызарды. Газыкчыларың, чайчыларың тутян мейданы илерки гумуң этегине ченли барып етерди. Шейле гызгаланлы базар гүнлеринде, бу ерден ислән заданы тапмак болярды.

Бу гүнки жума базарының угры болмады. Узак-якын обалардан адамлар гелип, базар яңы гызып угран вагты йүзе голай атлы гөрүнди. Олар гүндогардан, ханың галасы тарапдан гаты сүрүп базара тарап гелйәрдилер. Муны гөрен жеменде хич задың аңырсына гөз етирмән чар тарапа пытрамак билен болды. Сөвдагәрлер дүканларының агзыны чалак-чулак беклəп, жерчилер эшиклерини ташлап, диңе хоржунларыны гөтерип гачдылар. Зат алмага я-да дилегчилик этмәге геленлер чөпе-чалама сиңип гитдилер. Диңе мал базарындакылар малларыны ташлап, хич ере гачып билмедилер. Олар сатмага гетирен дүелериниң, гара малларының, гоюн-гечилериниң төверереклеринде, худайы чагырып дурубердилер.

Бедиркентлиниң атлы-яраглыдан яңа зәхреси ярылыпды. Ханың галасының төверегинде атлы-яраглы гөрнен гүни хөкман бир бела йүзе чыкарды. Оба араларында гөрүнйән атлы-яраглылар болса, я бириниң элини аркасына даңып экидердилер, я өйүни талардылар, я гызыны сүйрәрдилер. Бейле ягдай бир гүн, ики гүн дәлди, мыдама шейледи.

Шонуң үчин-де адамларың базары ташлап гачышлары дүшүнүклиди.

Йүз атлы гөкден дүшен даш ялы болуп, мал базарының үстүне дөкүлди. Ясавулбашы базарда дүе гетиренлере йүзленди.

— Хәзириң өзүнде дүелериңизи ийдип, ханың галасына гурамалы. Дүелер хана герек!

Адамларың арасында нәразычылык сеслери пейда болды. Ясавулбашы бүтин мал базарына азгырылды.

— Буйругы бержай этмедигиң башы өлүмли, малы таланлы...

Ики йүзден говрак дүе булут сүйшен ялы болуп, ханың галасына тарап йөреди.

Базар бошап галды.

Адамлар атлыларың арасы ягшы ачыландан соң чөп-чаламың ичинден чыкып, ене-де базар жайына гелдилер. Эмма инди хер ким ода гелен ялы ишини чала-чулажа битирди-де, обасына уграды. Әхли адамың пикири әкидилен дүелериң, эелериниң такдыры барадады...

...Мерет чапык бар задыны сатып, доган-гарындашларындан, иле-чаланларындан карз-ковал алышдырып, бир сыгрың бахасына етер ялы пул жемләпди. Эмма ол бу гүн сыгыр алып билмеди. «Етимиң агзы аша етсе, бурны ганар» диенлери болды-ов, би» диййп, өзүнден, атлылардан кәйинди-де, өйүне тарап уграды.

Мерет чапык ёлы орталаберенде сакгалдашлары Сейитмәммет билен Көсәниң ызындан етди.

— Саг-аман гелйәңизми?— диййп, Мерет сакгалдашларына гамлы йүзленди.

Көсе:

— Худая шүкүр, сатмага дүйәмиз болмансоң, саг-аман гайдан-а болдук,— дийди.

— Хәй, мунуң дүесем гурсун, бейлекисем... Мундан гүнем болмаз, гүзеранам... Шунча базардан бәри гатнай-гатнай сыгыр алып билемок. Озал-а оңлусына душмадым. Бу гүнем базарың ишини гайтардылар. Ёгсам-а гөзе якымлы бир сыгыр-а гөрүпдим.

Сейитмәммет гиң маңлайыны, гүр гашларыны сыпалап чыкды.

— Муңа-да шүкүр эт. Бетеринден сакласын...

Көсе ажы йылгырды.

— Бедиркендиң шу гүнлер башындан гечирйән зулмундан бетер гүн бар дийселер, өзүм-ә ынанжак дәл. Ынанан ынанаверсин.

Сакгалдашлары билен гүррүңе башлансоң дерди еңләп угран Мерет чапык ене газапланды.

— Дүелер хана герек... Хей, шунданам бир гүррүң болдумы? Хана дүе герек болса, әр ялы гелсин-де, пулуны санап берип, нәче герек болса сатын алсын... Эдил өз малы ялы.

Сейитмәммет:

— Ол пул берип зат алмагы билмейәр. Онуң келлесинде бейле дүшүнже ёк ахыры — дийди.

— Әй, нәме дийсеңем-ә, бу дүе йыгнанышыгының бир эммасы-ха болмалы. Бу йөне ерден дәлдир — диййп, Көсе пикир йөретди.— Озалам-а илде зат гоймады. Инди гел-гел дүйә япышды. Эртир агсак ябыңа, биргүн гөк эшегиңе, соңкусы гүнем... бир зат тапар. Хелейиңизи гетириң диймесе-де шүкүр эдибермели...

— Онам диер би, шу гидишине гитсе — диййп, Сейитмәммет сөз гошды.

Мерет чапык әдимини санап барян ялы ашак бакып, пикир эдип баршына бирден бу дурмушдан чыкалга тапана меңзеди.

— Әйт, адамлар, Сапармырадың даб-дабасы гүйчленди вели, Хан байтал гөчүп гачмагың күл-күлүне дүшаен-ә дәлдир-дә! Ёгсам бу дүе йыгнамасы нәмекә? Шунуң бир себәбә болмалы...

Сакгалдашлар бу меселәни йөрәп бaряркаң чөзүп болмаз диййән ялы бирден аяк чекдилер.

Көсе:

— Шу пикириң жаны ёгам дәл хав!— дийди.

Сейитмәммет:

— Хан байтал Дөртгүлден гача-гача гачмагы-ха өврениди — диенде гүлүшдилер.

Гүлки ятышансоң отурып нас атдылар.

Мерет чапык агзыны шапбылдадып шейле дийди:

— Әйт, ол Сапармырат өңүнден чыкан галаны йыкып-юмруп, илатыны өзүне табын эдип гелйәрмиш. Гарагалпагың, човдурың, гардашлың ёк, хеммесини алыпмыш диййәрлер. Дашховзуңам бу гүн билен эртири галанмыш...

Бу маглумат Мерет чапыгы бейлеки икисиниң гөзүниң өңүнде бир гез ёкары гөтерди.

— Мерет ага сен бу затлары ниреден эшидйәрсиң?— диййп Көсе гең галды.

— Эдил хемме задың сакасында отуран ялайт сен, Мерет,— диййп, Сейитмәммет Мерет чапыгың голтугындан гоп берди.

Шундан соң сыграм, дүе-де Мередиң ядындан чыкды. Ол гиң гөврүмлилик билен сөзледи.

— Сапармырат мениң гандүшерим болансоң, мен бу затлары билмели боларын. Гайрадан, ашакдан Бедиркенде гелмейән бармы? Шейдип, оларың бириндеи бир зат эшидйәрсиң, бейлекисинден башга бир зат. Онсоң, эшиден затларыңы жемлейәрсиң-де, оларлан белли бир маны чыкарярсың. Хава, би-йә шейле. Айдышларына гөрә хемме Сапармырадың агзына гарап дуранмыш. Онуң ак диени ак, гара диени гарамыш. Өземәй, яман мерген

болупмыш-а... Гуш дагы гөзүне гөрүнсе боля диййә, илки хайсы гөзүнден урайын дийип сораярмыш. Саг гөзүнден ур дийсең сагындан, чеп гөзүнден ур дийсең чепинден урайярмыш. Ол өңки Акжа молланың дагы «Сапармырат мәтишге алыпдыр, кәбир ишлери дик дуран еринде эдип гидиберйәрмиш» дийип яйрадян гүррүнлери залы сув гысымлан ялы экен. Инди ол бәш вагт намазыны яздырмаярмыш. Оразаны зады-ха үчүрдикләбем тутмаярмыш, башданаяк долы тутярмыш. Өзем шу Хывасы, Газавады билен күлли Дашховуз топрагыны сорап отурайжакмыш дийилйән гүррүңем бар — дийип, Мерет чапык чалажа үсгүрнен болуп сөзүне дынгы берди.

Көсе:

— Ине, бу гүррүң жай гүррүң — дийди.

Сейитмәммет:

— Хернә агзыңдан худай эшитсин, Мерет, гарамаякданам юрт соран болсун, өлмәнкәк шонам бир гөрели — дийип, умыт билен айтды.

Көсәниң гөвнүне гүман гитди.

— Әйт, олам, сусагың сапы элине етенден соң, биз ялакдары ата басаладып йөрмесе ягшы. Адам улалса гөзи гызарыбер-йәрмиш диен сөзем бардыр... Ахмал болмаң, адамлар — дийип, гөйә үстлерине ягы сүйшүп гелйән ялы янындакылары хабардар этди.

Мерет чапык жаныгып сөзледи.

— Сиз нәме, асмандан дүшдүңизми? Сапармырады, Байраммырат аганы танамаяңызмы. Диййән сөзлериңиз нәме! Сапармырат бир дөвүм чөрегини бири билен пайлашып иймесе жанына сиңдирип билмейәр.

Мерет чапык ардынжырап, хер сөзүниң әхмиетини артдырмак максады билен хас улумсы гепледи.

— Онсоңам бизиң тохумымызда улумсылык, адам танамазлык диййән заты билйән адам ёкдур. Онсоңам мениң оны өз угруна гойбересим ёк, танапындан чекип дурарын.

Ичлерини дөкүшенлеринден соң Көсәнинем, Сейитмәммединем, Мерет чапыгың өзүнинем йүклери еңлән ялы болды. Насларыны түйкүрдилер. Туруп өйлерине тарап уградылар.

Көсе гайракы шорлукдан йүзлерини ханың галасына тарап тутуп барян йигрими-отуз атлыны гөрди. Ол атлылар үстүни гар басан мейданда месе-мәлим гөрүнйәрдилер.

— Адамлар ене-дә бир топар атлы гала гаршы баряр, ана гөрүн...

Хер ким бир зат чак этди.

Ахырсоны Мерет чапык:

— Әй, булара бу гүнки Тагта базарындан дүе тапман гайдан адам диерлер — дийип чак этди. Сакгалдашлары макулладылар.

Гүррүң ене дүели меселә гелип диреди.

Мерет чапык:

— Хәй, дийсеңизем-ә шу дүели гүррүңиң өзи...— дийип сагынды.

— Әй, гачса атамданам аңыррак-ла!— дийип, Сейитмәммет сөзледи.

Көсе гүррүңе гошулды.

— Булар ялакылар гачанда-да йөне гачасы ёк. Гавуна доңуз гирен ялы бар ери вес-вейран эдип гачар. Ине, гөрүң-де дуруң бакалы...

— Сапармырат бейтдирмез. Ол илиң дадына етишмели ахыры — дийип, Мерет чапык бу гүррүңи шу айгытламасы билен тамам этди-де:

— Ол пахырларың дүелерини шейдип; хич зат бермән алар отурыбирми бу хан?— дийип сорады.

Көсе:

— Бейтмез-ле, хер дүе үчин ики-үч танап мес ер бөлүп берер — дийип, ене-де ажы йылгырды.

Мерет чапыгың Сапармырат барада айдан соңкы сөзи Сейитмәммедиң маңзына батмады.

— Мерет, Сапармырат Жүнейит хана гачан вагты или хорлатмаз диййәрсиң. Сен бир пикир эдип гөр, ахыры, хан гачан вагты Сапармырат онуң янында болмаз. Ол хан гачансоң гелер.

Мерет чапык ене-де ян бермеди.

— Сен Сапармырадың саглыгыны диләбер. Инди бизиң маңлайымыздан диреҗек шолдур.

Сейитмәммет ичинден: «Хәй, чапыгам-а сүрегине етдирди-ов. Мундан аңры мунуңам билйән заты ёк» дийип нетиже чыкарды. Дашындан болса сакгалдашының гөвнүне дегмезлик үчин:

— Вах, онуң гүррүңи нәме — дийип, оңа жогап берди.

Сакгалдашлар ёлайырдына гелип, өйли-өйлерине совулмакчы болуп дуркалар, гүнортадан, демиргазыкдан, гүндогардан, гүнбатардан ханың галасына гарап ат салып гелйән сансыз кән атлылары гөрдүлер. Яшулулар:

— Бу не бела — дийшип, ичлерини чекдилер.

Көсе:

— Догрудан-да бу затлар оңлулыгың алматы-ха дәл — дийип чак урды.

Сейитмәммет йүзүни кыбла тутуп:

— Аллатагала, бенделериңи өз пенаңда сакла — дийип, худая чокунды.

Шунча билдирмежек болса-да, мунча атла гөзи дүшен Мерет чапыгың зәхреси ярылды. Ол гөйә бириниң агзына өйкүнйән ялы дөрт төверегинден гөзүни айрып билмән ик ялы пырланярды. Шейле-де болса:

— Адамлар, нәме баша дүшсе-де хабарлырак болалың — дийип, Мерет чапык сакгалдашларына маслахат берди.

Атлылар болса гөзъетимден зырмырлып чыкып, гала тарап энип дурдулар, энип дурдулар.

Сакгалдашлар ичлерини хүмледип, өйли-өйлерине совулдылар.

2

Хыва ханы Сейит Абдылла төрәни гүндогаркы шорлугың аңры четине ченли уградып, Гурбанмәммет сердар ызына гайтды. Галаның гүндогар дервезесине голайлаберенде, бирден атының башыны илерлигине совды. Какабай башлыклайын онуң янындакыларың хеммеси-де шейтдилер. Ханың ики оглы бу болша гең галып, бири-бириниң йүзлерине сораглы бакышып, чалажа эгинлерини гысдылар. Эмма Эщи-де, Эймир-де какасы билен атың жылавыны деңләп ондан: «Нирә барярсың?» дийип, сорамага йүрек эдип билмедилер. Бейлекилер-ә бу хакда пикирем эдип билжек дәлдилер.

Хан эййәм сүрлүп, дөкүлленип, экише тайяр эдилип гойлан мес ерлериң ичи билен ики тарапыны сынлап, атыны әдимине сүрүп барярды. Ерлериң сүрлүши-де, хер бөлеги чатма ялы болуп отуран дөкүнлер-де, эртириң совук, арасса ховасы-да хана ярады. «Бейле топраклы ер Бедиркентден башга ерде ёклур. Бу ерлере кесеви санчсаң-да гөгерджек» дийип, хан пикир эдйәрди. Пикир гүйжедигиче онуң йүрегини тыга меңзеш бир йити зат дилйәрди. Авадярды. Озаллар ол бу ерлер барада пикир хем этмейәрди. Бу гүн Мазлумхансылувдан башыны зордан алып гачып, Бедиркенде өзүни атан гүни, нәме үчиндир, бу ерлери онуң гөреси гелди. Ол шол сүрүп баршына гумуң этегине ченли барып етди. Соңра атыны гыялап сүрүп, белент гершиң үстүне чыкды. Үстүни гар басан Бедиркент өзүниң көне галасы, белент-белент гүжүмлери, түйнүгинден өлүгсиже түссе чыкып дуран хүтдүжек тамлары, күммети, мазарыстанлыгы, бири-бириндеи айрылып гидйән яплары билен онуң совук назарларының өңүнде язылып ятырды. Хан өз галасына серетди. Ол обаның гайра четинде көп мейданы тутуп, думанлап гөрүнйәрди. «Шуларың хеммеси мениңки. Шу гөзъетимде, ондан анырк гөзъетимлерде-де мениң хөкүмим йөрейәр...» Ене-де онуң йүрегини бир зат дилип гойберди. Ол хачан-да ере, гөге, мүлкүне гуванып башласа, шу тыг ялы зат

пейда болуп уградды. Хан мунуң нәмеден шейле боляндыгыны деррев билди. Эмма биленини өз өңүнде боюн аласы гелмеди. Горкды.

Гурбанмәммет сердар бу ерде бираз дурандан соң, ене-де хичи киме хич зат диймән атыны гордурып сүрүп, ашак дүшди. Инди ол гөни Бедиркендиң көне галасына тарап уграды. Шол гелшине ичиниң сувы доңан, галаның дөрт төверегини тутуп отуран гамышлыгың ичи билен гечип, галаның депесине гидйән эгрем-бугрем ёл билен ёкарлыгына сүрди. Үстүнден араба йөрәп билжек гиң диварларың депесине чыкып, атың жылавыны чекди. Шу гиң дивар көп гектар мейданларың дашындан айланярды. Онуң ичини болса йыкылып, харап болан жайларың, көшклериң, башга хили ымаратларың судурлары безейәрди. Гала әпет улуды, әпет белентди. Жүнейит ханың башы булуда етенкирледи. «Гөр, бу галаны хайсы хан сорап отурдыка? Онуң тәлейи нәхили болдука? Эмма мен вагтал-вагтал бу галаны гөрүп дурмасам, хич хили канагат тапмаярын. Мунуң шейдип, ховалап-думанлап дурмагы гөр, нәхили говы» дийип, келлесине гелен үзлем-саплам пикирлере гүмра болуп, хан ене-де бираз дурандан соң, бу ерe бичыкан ёлы билен ашак дүшүп, ишан күммединиң гүндогары билен гөни өз галасына сүрди.

Ханың бу болуп йөршүни Эщи билен Эймир өз янындан гаты эрбетлиге ёрдулар. Йөне олар келлелерине гелен бу пикирлерини бири-бирине сесленип айтмакдан горкдулар. Какабай өз янындан: «Худай саклаверсин, хан какамызың бу болшы, бейдип йөрши жанховлуна дүшен адамынка меңзейәр. Гөвнүме болмаса ол ер-юрды билен хошлашып йөрен ялы» дийип пикир этди.

Гурбанмәммет сердар шол гелшине галаның илерки дервезесинден гирип, атдан дүшди-де, арз соралян жайың гапдалындакы жайларың бирине гирип, гапыны ичинден илдирди. Оңа ченли ылгап гелип, дәлизе гирен Какабай ханың хайсы гапа гиренини гөрүп билмеди. Шонуң үчин-де ол узын, гараңкы дәлизиң ичинде ики-бака ювашлык билен гезмеләп башлады. Какабайың йүрегинде бир хили ховп, нәсазлык дөреди. Ол нәсазлык барха гүйжейәрди. Хан халы-палас билен безелен жайың ичине гирди-де ерде ятан үч-дөрт саны ики адамлык яссыгы үсти-үстүне гоюп, тирсегини берди. Янкы, өз мүлкүне середип йөркә, йүрегини дилип угран тыг ялы задың нәмеден пейда боланыны хан билипдилип угран тыг ялы задың нәмеден пейда боланыны хан билипди. Эмма оны боюн алмакдан горкупды. Инди ол муны боюн алмалы болды.

Гурбанмәммет сердар өзүниң гөзсүз батырлыгының дүйпманысына гөз етирип билмесе-де, вагтың, йүзе чыкан ваканың, онуң нәхилидигиниң, нәдережеде дигиниң манысына гөз етирип, онуң нәхилидигиниң, нәдережедедигиниң манысына гөз етирип, тизлик билен белли бир нетижә гелип билйәрди. Шонуң үчин-де

хәзир халыныӊ үстүнде гышарып ятышына өзүниӊ шу гүнки дүшен ягдайыныӊ дүйбүнден чыкгынсыздыгына, эрк-ыгтыярыӊ бүтинлей элден гидип баряндыгына, Бедиркендиӊ көне галасыныӊ барха узаклашып, думана гарышып, кәсә атылан гант ялы эрәп баряндыгына Гурбанмәммет сердар гөз етирди. Муны илкибада боюн алмак оӊа гаты агыр дүшди. Эмма боюн алаймакдан башга хич чыкалга ёкды.

Ёкарда айдышымыз ялы Җүнейит хан Мазлумхансылува әгирт улы умыт баглапды. Ол илки билен бу мейданда Сапармырады, Шайдаковы эле салмакчыды. Сапармырады өз эли билен кесим-кесим эдип, Шайдаковы нәхили ёл биленем болса өзүне хызмат этмәге боюн этҗекди. Ол бу иши амала ашырмак үчин, хич затдан гайтҗак дәлди. Ол Шайдаков үчин көп пул, көп серпай бөлүп гоюпды. Эмма онуӊ бу умыды сув гысымлан ялы болды. Иӊ яманы-да олар инди ханыӊ өкжесини басып гелйәрдилер. Көнеүргенҗиӊ, Порсыныӊ алнандыгыны чапарлар биреййәм мәлим эдипдилер. Бу сөзлер ядына дүшенде ханыӊ ини тикенекләп гитди. Тыг ялы зат ене-де йүрегини дилип башлады. «Ханы, иӊлис?! Ханы, Бухара эмири?! Ханы, маӊа көмек этҗек довлетлер, адамлар?!» дийип, хан сычрап, ятан еринден турды. «Әй, оларыӊам гүни шу вагт меӊкиден говы дәлдир. Белки олар менден көмеге гарашяндырлар» диен пикир, гөйә оны көшешдирмек үчин бир ерден пейда болды. Ол догрудан-да шундан соӊ көшешди-де, ене-де тирсегини пер яссыга берди. Көнеүргенчли меселеде Гурбанмәммет сердар Эмингаладакы җемленйән гүйҗе бил баглады. Порсуда вели онуӊ үчин хич хили даянч ёкды. Дашховуз онданам бетерди. Хан Черриге ойнатгы хөкмүнде середерди. Барды-гелди Черрик ойнатгы болмаянда-да онуӊ башында заводыӊ гарагейимлилери барды. Җүнейит оларыӊ (завод ишчилериниӊ) айылганч гүйчдүгини билйәрди. Шонуӊ үчин-де ол: «Черрик шолары оӊарса-да боланы» диен нетиҗә гелди. Инди Дашховуз билен Бедиркент галасыныӊ аралыгында Тагта барды. «Тагтаны алдыклары, Бедиркент галасыныӊ четинден гирдиклери ахыры, хей, муӊа-да ёл берип болармы?» дийип, хан, дишлерини гыҗырдадып, өзүне сораг берди. Шол бада бу сорагыӊ җогабыны-да өзи бермели болды: «Ёл бермән алаҗыӊ нәме? Дөртгүлде ёл бермеҗек болдуӊ, нәче гезек! Мазлумхансылувда ёл бермеҗек болдуӊ! Ханы, элиӊден гелен задыӊ болдумы! Ёк! Ёк! Инди нәме эдип билерсиӊ? Маӊа инди диӊе худай әпет бир гудрат гөркезәймесе, ериӊ йүзүнден көмек ёк»... Шу пикир гысыпговруп уграндан соӊ, ханыӊ деми-демине сыгмады-да, гиӊ җайыӊ ичинде өрбоюна галды.

Ол гөзенегиӊ аӊырсындакы яралы мөҗек ялы, җайыӊ ичинде икибака гезмеледи. Ол хәзир дүшен ягдайындан чыкалга гөзлейәрди. Эмма онуӊ дөрт төверегинде билек ялы ёгын демирден ясалан гөзенек барды. Ол ерден чыкалга ёкды.

«Бейле болуп, дейәнден агыр пикирлер басыберенде, аламыӊ аклындан язаймагы-да мүмкин» диен ялы, хан ишиги ачды. Дәлизде гезип йөрен Какабай ылгап ишигиӊ агзында пейда болды. Хан оны ичери чагырды, Какабая сиӊе сын эденден соӊ, хан өзүниӊ мүлкүне эден гезеленҗини ятлады. «Хәй, мен нәхак эдипдирин. Буларыӊ гөвнүне хер хили затларын гелен болмагы мүмкин» дийип, ол чалаҗа гысынды. Өзүниӊ бу эҗизлигиниӊ үстүни басырмак максады билен Какабая гиӊ гөврүмлиниӊ геплейиш әхеӊи билен йүзленди.

— Иним Какабай, Бедиркентде агач аз. Экин экилмейән бир дабан ер болса, шу гелҗек бахарда агач нахалларыны отуртсынлар, сен шу барада адамларыӊа буйрук бер. Онсоӊам дөкүн түммеклерини инди яйрадып башлаберселерем болар. Яп-чиллери арассаламак, салмалары гырчашлырмак ишине хениз гиришмәндирлер. Иш малларыныӊ ягдайлары маӊа мәлим дәл. Шу затлара гөз-гулак болсунлар. Гыссашдыр. Буюр. Адамларыӊ гөзлеринде от як!

Озал ханыӊ болшундан, мүлкүне айланышындан өзүне айылганч нетиҗе чыкаран Какабая ханыӊ бу сөзлери ярала эдилен гүйчли мелхем ялы тәсир этди. Җүнейит хан сынлап дуршуна өз сөзүниӊ Какабайыӊ гечисини дага яйрадандыгыны билди.

Мундан соӊ гечен ики-үч гүнүни хан көпленч екеликде пикир эдип гечирди. Бирки гезек ишаны чагырды. Соӊкы душушыкда ишан билен көп затлара барып етдилер. Эмма икиси-де бири-бирине геп дүшүндирип билмеди. Ишан хем ягдайыӊ пикирини, догрусыны айтсак, хандан аз этмейәрди. Ол соӊкы душушыкларында хана:

— Сердар, оюнчы утуланыны билсе ягшы. Иӊ говусы гел, бу дүшүлен ягдайыӊ манысына догры дүшүнели. Биз аз, олар көп. Нәхили-де болса башга бир чыкалга тапмалы. Мениӊ пикиримче-хә, Сапармырат билен Шайдаковыӊ янына адам иберип, Бедиркент галасына дегмесеӊ, бизиӊем сизиӊ билен ишимиз ёк диели...

Хан чым-гызыл болуп, гөзлерини алардып, тас ишаныӊ бокурдагындан япышыпды:— Ене нәме?! Ене нәхили дүрдәне пикирлериӊ болса айт! Белки ол арабакеше совгат-серпай хем ибермелидир? Белки өлдүрилен аялыныӊ ерине бирки саны гөзи гызыл гыз хем ибермелидир? Ене нә-ә-ме-е?!.

Соӊкы сөзи хан шейле бир гыгырып айтды вели, җайыӊ гапысы шакырдап гитди.

Ишан совукганлылыгыны саклады.

— Башга алач ёк, сердар. Мунча адамыны гөз-гөртеле гырдырып отурыбермек хем болмаз ахыры...

Ишанын бу сөзлери айдандакы совукганлылыгы ханың өңкүден бетер гахарыны гетирди.

— Мен инди ол арабакешиң өңүне барып дызыма чөкмелими? Мен ондан аман дилемелими?! Бу маслахатыны киме берсең, шона бер, эмма гайдып мениң янымда бу хакда дил ярыжы болма! Мен энтек ол дережә етемок.

— Сердар, бизде етип-етмез ялы дереже галмады, пикир эт. Зыянын ярысындан гайтмак хем пейдамыш...

— Кес сесини!

Ишан турды.

— Мен сесими кесерин. Ол кын иш дәл. Йөне, сенем гаты гитме, Гурбанмәммет! Сен ил агасысың...

— Нәме диймекчи болян?

— Атыны еке чапма диймекчи болян. Екәниң чаңы чыкмаз диймекчи боляры...

— О нәме үчин мен екемишим? Әхли халк мениң ызымда ахыры...

Ишан ханың ховасынын песелип уграндыгыны аңып, хәзир агзына гелениңи айтмагы йүрегине дувди.

— Сени-де ярадан, ханлык дережесине етирен худайдыр. Халк илки худайың адыны тутяндыр. Худайдан башганың хеммеси чиг сүйт эмендир.

Бу сөз ханын этинден өтүп, сүңкүне етди. Онуң гөзлерине ган өйүлди. Гахарданмы я белли бир максат биленми, гараз нәме-де болса ол гылжынын сапындан япышды.

— Гөрйән вели, мени, сен өз эркиндәки адам дийип хасаплаярсын-ов?

— Ёк, сердар, мен сени диниң эркиндәки адам дийип хасаплаярын...

Хан билен ишаның икиси-де сүсүшжек гоч ялы болуп, гыңралышып дурдулар. Хан пикир этди. «Шу вагтлар би чыкып, «адамлар, алла-тагаладан бир седа гелди, Жүнейит хан, ягны Гурбанмәммет сердар акылындан языпдыр. Ол инди хан дәл. Онуң элини-аягыны даңып, зындана ташламалы» дийсе, халк оңа ынанар. Озалам ики гөвүнли гарамаяк маңа хезил бермез» диен ойлар билен хан өзүне басалык этди.

— Ишан, отур, бейдип уршуп-айрылшан ялы болуп дурмайлы. Бир чайлыгам болайды өйдйән — дийип, хан элини чарпды. Хызматкәр сачак, чай гетирип, гөтинжеклэп, гапыдан ене-де чыкып гитди.

Ишан өңки ерине гечип отурды.

Ханам отурды-да, шейле дийди.

— Ишан, сен башга ёл агтар. Мен ол арабачының өңүне барып, дызыма чөкмерин. Бейденден-ә маңлайымдан бир гүлле гечиререрин-де, вессалам дийәерин.

Ишан ханы шу гөдеклиги, шу тутанъерлилиги үчинем сылаярды.

— Гурбанмәммет сердар, менем гиже-гүндиз пикирде. Хер хили ёл агтарып чыкярын. Эмма хич хили чыкалга ёк. Гызарылмак, гахарланмак герек дәл. Бу ерде совукганлылык хем пәхим герек. Биз я олара йүз тутмалы, я-да...

— Өлмели — дийип, хан онуң сөзүниң ызыны етирди.

Ишан пикирини довам этдирди.

— Ёк, я-да гума чыкып, ачлыкдан, сувсузлыкдан хеләк болмалы...

— Ине, бу пәхимли гүррүң. Ахырсоңы палтамыз даша дегсе гума чыкалы. Илаты-да алып гитмели. Гой, олар бу ере гелип, көне, йыкык харабалара эе болсунлар. Байгушханаларың үстүнден гарасынлар. Бу сөзүң макул сөз.

Ишан ханын бу меселә шейле еңил гарайшына гең галды. «Ягшы, гума гачдык. Илатам алып гитдиң. Бардың бир гуйының башына. Онсоң? Илата чәге ийдирҗекми? Нәме үчин бу шу затларың пикирини этмейәркә?» дийип ойланды. Эмма дашындан хич зат диймеди. Шейдип икинҗи душушык хем нетиҗесиз гутарды. Соңра хан ишаны чагыртмады.

Хан 1920-нҗи йылың февраль айының бир гүнүни, шол гүнүң гижесини екеликде, укламан гечирди. Хер гезек иркилиберенде, йүрегине ховул дүшүп, өрбоюна галыберди. Ахырсоңы хениз даң атманка туруп гейинди, галаның ичине чыкды.

Хан өйүндекә галадакыларың ягдайы гаты агыр болярды. Мыдама оларың депесинден дагың бир бөлеги ийнип гелйән ялыды. Хич ким ятмаярды, хич ким дынч алып билмейәрди. Соңкы бирки гүнүң ичинде-хә ягдай хас эрбетлешипди. Ханың болшуны, онуң соңкы гүнлери гечиришини галадакыларың хеммеси: Ханың әгирт улы машгаласының хемме адамлары, ясавуллар, оларын машгалалары, сансыз кән хызматкәрлер... билйәрдилер. Зикге какян, яраг ясаян, алтын, күмүш билен иш салышян әхли адамлар, демирчилер, харазчылар, жувазчылар билйәрдилер. Шонуң үчин-де хәзир хан галаның ичине чыкан вагты хемме адам аяк үстүндеди. Хан ичинде долуп дуран гахарыны чыкармак, хич болмаса оны еңлетмек үчин гөзүне гөрнен адамларың арасындан бахана болар ялысыны агтарды. Эмма тапмады. Галаның ичи гүндиз ятып, гиже ишленйән ере меңзейәрди.

Ол доланып ичери гиренде, эййәм чай-сачак ортада дурды. Гапының даш йүзүнде сув бойлаҗак ялы болуп дуран Җакабай

16*

деңинден гечип барян хана ики бүкүлип салам берди. Хан башыны чалажа атып, онуң саламыны алды. Хан гирип гиден гапысыны гаты итерип, берк япды. Какабай хич ере гитмеди. Ол хем отурды-да, өңүне чай алды.

Ясавулбашы деми-демине сыгман Какабайың отуран жайына гирди. Ики бүкүлип Какабая салам берди.

— Какабай ага, Дашховуздан ики чапар гелди.

Какабай сачагы аңыррак сүйшүрип, өрбоюна галды.

— Кимден гелен чапар олар?

— Черрикден, Какабай ага... Ягдай гаты эрбет ялы.

Какабай ясавулбаша аларылып серетди, авусыны пүркди.

— Ягдай билен ишиң болмасын. Гаты пугта барлап, икисинем шу ере алып гел.

Ясавулбашы гапыдан ок ялы атылып чыкды.

Какабайың йүрегине дүшен ховул гүйчли елде деңиз толкуныының барха гүйжейши ялы гүйжейәрди. Онуң эрбет хабар эшитжек ялы гижәниң ярындан бәри йүреги гысярды. Ол: «Хернә, худай, бетеринден саклавери. Дашховуз аман дуран болса ягшыдыр. Ол элден гиден болайса, Хан какамызың ягдайы нәхили боларка» дийип, якасыны тутды. Онянча ясавулбашы ики саны чапары огры тутан ялы эдип, өңүне салып гетирди. Какабай ясавулбаша чыкып гитмеги үмледи-де, чапарларың саламыны-да алман, олары сынлады. Чапарларың ядав, ашак салланып дуран муртлы йүзлеринде ган ёкды. Оларың ириңләп гиден гөзлери-де ичине чөкүпди. Оларың даш сыпатлары ач, ысгындан гачан адамлары яда салярды. Какабай бу болшы гөренден соң, хич хили оңлы хабара гарашмады.

— Хайсың гүрлежек?

Чапарлар бири-бириниң бөврүне дүртдүлер. Муны гөрүп дуран Какабайың такады гачды. Ол чапарларың йүзүне аларылып серетди. Шол бада олардан бири.

— Бизи Черрик хеким иберди... Черрик хеким хәзир Гарадашлының көне япларының арасында. Дашховзы Сапармырат алды. Черрик хеким Хан хезретлеринден маслахат хем-де көмек сораяр — дийип, сесини аглаян адамың сеси ялы титредип гүррүң берди.

Какабайың аңырсы бәрсине гелди. Додагы кепеди. Гөзлериниң өңи учганаклап гитди. Ол Дашховзуң элден гиденине, элбетде, бир адам гынанян болса, шонча-да гынанды. Эмма вели бу хакдакы хабары хана етирмек герекди. Бу айылганч ишди. Бу ишиң янында Дашховзуң алнышы — аңырки планына гечди дуруберди. Хабары шу дакыканың өзүнде хана етирмелиди. Онуң янына өзи чагырмаса нәхили бармалы? Бараянда-да нәхили айтмалы? Бу хабары оңа айтмага дил херекет эдерми? Қакабай шу

пикирлер билен ишиге тарап әдимледи. Эййәм ол бу хабары хана нәхили етирмегиң ёлуны тапды. Ол гөйә кеселлиниң элинден тутан ялы горка-горка, сандырап-сандырап гапының тутаважындан тутды. Гапыны ювашлык билен ачды.

Хан нәме үчиндир:

— Иним Какабай, сенми?— дийип, ховсалалы сорады.

Ханың әхеңинден маны алан Какабай:

— Хава, хан хезретлери, мен. Дашховуздан ики саны чапар гелди — дийип хабар берди.

— Гелсинлер...

Какабай деррев чыкды-да, чапарлар ханың отагына гиренден соң, оларың гирен гапысыны пугта япып, үстүнден бела совлан ялы еңиллик билен улудан демини алды. «Хабарыны-да өзлери берсин, алмытларыны-да өзлери алсын» дийип, гапының агзында дикелип дурды. Чай-чөрек ядындан чыкды.

Ол көп дурмалы болмады. Ичерден айылганч сес, сөгүнч, гыкылык чыкды. Поссуна дегйән гамчы сеслери эшидилди. Бу «оюнлар» гөйә өзүниң үстүнде турян ялы Какабайың инжиклери сандырады. Реңки агарды. Онянча.

— Иним Какабай! — диен айылганч сес гулагына гелди.

Какабай уруп ичери гирди.

— Әкит! Әкит бу эшеклери! Непес пещаба табшыр! Итден чыкарсын! Хәзириң өзүнде! Деррев бол!— дийип, хан Какабая гыгырды.

Какабай ярым өли, ярым дири чапарлары өңүне салып, жайдан чыкды. Галаның гүндогар дервезесине голай гапыларың бириниң өңүнде чапарлары гоюп, өзи ичери гирип гитди. Бу жайың ичинде ол дүнйәден гелип гизленен ялы болуп отуран Непес пещабың яззы маңлайына барып, дүе ялы чөкди. Непес пещап дашына хам чекилен сүңке чалым эдйәрди. Ол кимиң гелениние, нәме үчин гелениние үнс бермеди-де, тирьегиң ажы түссесини леззет билен ювутмагыны довам этди. Какабай хем ондан хич хили сөзе, хич хили хеззет-хормата гарашмаярды. Йөне ол Непес пещабың өңкүсинден-де бетер гурандыгыны гөрди. Соңра ериндеи туруп.

— Гапының өңүнде ики саны адам бар. Шолары хәзириң өзүнде итден чыкармалы — дийди-де, чыкып гитди.

Непес пещап эдип отуран ишини бир кемсиз эдип гутарды. Кейпден чыкды. Соңра ики элини ере дирәп, сүңклерини шакырдадып, ериндеи турды. Эсбапларыны алды. Көмекчилериниң гапысыны ачды. Дүшби көмекчилер эли эсбаплы Непесе гөзлери дүшенден елек ялы еңиллик билен ерлериндеи туруп даш чыкдылар. Яңкы ики чапарың эллерини сыртларына даңып, Непедылар. Яңкы ики чапарың эллерини сыртларына даңып, Непес пещап сиң ызы билен гүндогар дервезеден чыкардылар. Непес пещап

гөрден чыкып барян ялы бир салым, башыны ашак салып йөреди. Дар агачлары хатар-хатар дуран ойлук ере гелип, көмекчилери-де геленден соң, ише гиришди...

3

Дашховзуң Сапармырат тарапындан алнандыгы барадакы хабар ханың буланык пикирлерини өңкүден-де бетер булашдырды. «Бу гүн Дашховза гирен болса, эртир Тагтаны эелэр. Элбетде бу [illegible]дүшнүкли. Онча атлың, онча ярагың, Шайдаков ялы пәхим[illegible] барка, ол-а Тагта, Эйран билен Овганы-да бир гүнде [illegible] олар. Инди мен чыкалга тапмалы. Гума чекилмекден гоэусы ёк. Адамларың хеммесини, гош-голаң билен әкитмели. Ишан олара нәме ийдиржек диййәр... Мениң үчин олар арабакешиң элинде галмаса боланы. Арабакеше хызмат этмеселер боланы. Нәме ийселер, шоны ийсинлер. Зәхер ийсинлер, гой ачлыкдан гырылсынлар, чишип өлсүнлер. Маңа несип этмедик юрт, гой, хич киме-де несип этмесин. Ине, ишаны шуңа боюн этмек герек»...

Ол деррев ишаның ызындан адам иберди.

Ишанам бу хабар гулагына дегели бәри, өзүниң гараңкы хүжрелериниң бирине гирип, үстүни басан агыр пикирлериң ашагында гөзүни яшардып отырды. Олам хәзир чыкалга агтарярды. Эмма вели дүнйәниң дөрт төверегине агыр гулп урлан ялыды. Баш алып чыкмага хич хили дешик ёкды. Олам ахырсоңы ханың гума чекилмек барадакы пикири билен разылашмакдан башга ёл тапмады. «Адамларам баржа затларыны нерлер. Соңуны-да алла-тагаланың өзи етирер» дийип, өз яныдан нетиҗә гелди. Шу вагт хем оңа ханың чагырандыгыны хабар этдилер.

Хан ишаны гапының ички агзында гаршылады.

— Ишан, болан затлардан хабарың бармы?

— Бар, сердар. Иш барха эрбетлешип барян ялы.

— Эрбетлешип барян ялы дәл, мундан бетер эрбетлешмегем мүмкин дәл. Инди нәме этмели болса, ханы айдыбер. Инди гарашара вагт галмады. Пычак гелип алкыма дирелди.

Ишан төре гечип отурды-да, гөзлерине япышды.

— Сердар, Дамла гуюсына чекилмекден башга ёл ёк. Мен дүйн сениң бу сөзүңе боляр диймәндим вели, гөрүп отурсам, шундан башга ёл галмандыр. Чар чарапа гидйән әхли ёл-ёдалар япылыпдыр.

Бу барада разылашдылар.

Соңра хан шейле дийди.

— Ишан, менде ене бир кичижик умыт бар. Олам болса Эмингалалы гүррүң. Пикир эдип отурсам, ол ерде өрән салдамлы гүйч болмалы. Бу гүнлере ченли ол гүйч хас көпелипдир. Бу харамзада арабакешиң енсесинден урсак нәдйәр? Эгер маслахат билсең, мен хәзириң өзүнде ики чапары ёллайын. Екеже кәсе чай ичер салым гарашман, дерревиң өзүнде Эминбай көнәни эләп, арабакешиң енсесинден урсун дийип айдып гойберейин. Мунуң өзи үйтгешик бир зат дөредип билмесе-де, оларың бәри сүйшүп гелшини-хә бирнәче вагт саклар.

Ханың ишдәси хас ачылды. Гөзлери ялдырады.

— Эминбая гайтавул бермек үчин арабакеш аңры өврүлен бадына, бизем енсесинден юмругы жайлап урсак.. [illegible]

— Эмингалада нәчерәк гүйч җемленендир дий[illegible]кия эдйәрсиң, сердар?

Хан биразрак пикирлененден соң:

— Ики ярым, үч мүңден-ә аз дәлдир. Ишан, мунуң өзи өрән улы гүйч! Бизем бу ерден шончарак гүйч-хә топлап билжек.

Ишан ханың бу сөзүне «хава» диймеди.

— Сердар, сениң гүндогар тарапыңам бардыр, шоны-да ядыңдан чыкарма — дийип, ишан сөзүни довам этди.

— Хава, Хыва-да бардыр. Онсоңам гума чекилмели болса, өзүңи-де горамак герекдир. Шонуң үчин-де сениң инди урша гирҗек диймәң боланок. Инди сәхелче гүйч тапсаң, оны горап сакламагың пурсаты гелди.

Хан ишаның бу сөзлери билен разылашды.

— Макул гүррүң!— дийип, барха агралян йүки еңлән ялы болды.

Хан деррев Какабайы чагырып, Эмингала ики саны чапар ибермеклиги табшырды. Нәме этмелидигини, хайсы ёл билен гитмелидигини оның гулагына гуйды. Соңра оны ууградып, ишаның янына гелди-де, өңки еринде отурды.

Эдил шу вагтың өзүнде-де Хываның он атлыдан ыбарат чапарлары гелип, гүндогар дервезәниң өңүнде дерлери жорлап акып дуран, өңки реңкини йитирен атларының жылавларыны чекдилер. Оларың ядав атларыны деррев тутдулар. Галаның ичине гетирип, дери гайдышянча дийип гайтарып гойдулар.

Гам лайының ичинден чыкып гелйән ялы чапарлары гүндогар дервезәниң ясавулбашысы [illegible] хормат билен гаршылады. Деррев чилим отлап, чай гойдулар[illegible]

Ясавулбашы:

— Мен хәзир сизиң гелениңизи хабар эдейин — дийип, гыссаглы чыкып гитди. Ол, Какабай өз чапарларыны ёла салянча оңа йүзленип билмән, бир четде гултуныл дурды. Ишини битиренден соң Какабайың өзи оңа йүзленди.

— Нәме хабар, ясавулбашы?..
— Какабай ага, Хыва ханының чапарлары гелди...
— Олар ниреде?— дийип, Какабай бөкүп дүшди.
— Гаравулханада чай ичйәрлер, Какабай ага.
Башга хич зат диймән, Какабай чалт-чалт йөрәп ханың янына гитди.
Хан гөйә бу хабара гарашып отуран ялы шол демде чапарлары өз янына гетирмеги буюрды.
— Ишан, нәхили хабар билен гелдилеркә?
— Худай билйәр-дә, сердар. Хернә оңайлысы болсун-да...
— Омын...
— Омын...— дийшип, икиси-де эллерини сакгалларына етирдилер.
Чапарлар гирип, эдеп билен баш эгип, эллерини дөшлерине гоюп салам бердилер. Соңундан гөркезилен ерде отурып, Хыва ханы алы хезрет Сейит Абдылла төрәниң адындан Гурбанмәммет сердара көп догайы салам говшурдылар. Сейит Абдылла төрәниң Гурбанмәммет сердара баш саглыгыны, узак өмүр сүрмегини, дөвлетиниң зыяда болмагыны арзув эдйәндигини айтдылар. Шундан соңра чапарларың улусы шейле дийди.
— Хан хезретлери, алы хезрет Сейит Абдылла төре бизи сизиң гашыңыза ёллап, өрән важып хабар иберди. Большевиклер үч тарапдан Хыва галасына сүйшүп гелйәрлер. Гаты голайлашан ерлери-де бар. Сейит Абдылла төре сизе йүзленип, сизден көмеге гарашяр. Хыва гелип, көшкде болмагыңызы, агзыны ачып гелйән душмана билеликде гаршы дурмагыңызы ислейәр. Алы хезретлери бизе: Ягдай хетденаша агыр болмаса Хан хезретлерине азар бермежекдиклерини ныгтап айтмагы өвран-өвран табшырып гойберди.
Чапарларын улусы шу әхенде сөзүни довам этди. Гурбанмәммет сердар онуң сөзүни кесгитледи. Йөне чапарың илки сөзүнден ягдайың нәхилидигине дүшүнип, агыр ягдая дүшди. Онуң соңкы сөзлерини диңлемедем. Чапар гепләп отырка ханың өз байлыгы гөз өңүнден гечди. Олары гутармак, бала-чаганы халас этмек, гара маллары, йылкылары, гоюн-гечилериң сансыз сүрүлерини гума нәхили эдип ашырмак меселеси хәзир онуң бар пикирини эеледи: «Инди боланы. Хываның үч тарапыны габан болсалар, инди бу юртдан башыны алып чыкмаклык галды. Акылыны йитирен Сейит Абдылла төре! ...чәбагт менден көмеге гарашярмың?! Мениң өзүме ким көмек берсин?! Сен нәме үчин шонуң гүррүңини беренок?! Хава, эртир базардыр. Бедиркент, Тагта, Газават базарларындан әхли дүелери йыгнап, эртир гараңкы дүшенден соң гума затлары уградып башламак герек. Бу ерден гачан гутулар, дуран тутулар...».

Чапар хениз хем сөзүни довам этдирйәрди. Хан онуң сесине укусыны бозуп оянан ялы бирден гахарланды. Эмма сыр билдирмезлиге чалышды.
— Ягшы, хеммеси дүшнүкли. Сиз барың, чай-чөрек ийиң-де ёла дүшүң. Менден Сейит Абдылла төрә көп догайы салам айдың. Мен, ынха, ишан ага билен маслахатлашып, шу гүн-эрте алы хезретлерине чапар ёлларын. Йөне, бир зады ятдан чыкармаң. Өзбек улы миллетдир, көп халкдыр. Ол халкың еди яшлысындан етмиш яшлысына ченлиси бирлешип душманың өңүнден чыкса (бу иши әлбетде оңат эдип ёла салмак герек) ол гүйжүң өңүнде дуржак душман тапылмаз. Ине, шу сөзи алы хезрет Сейит Абдылла төрә етириң. Көшги горамак үчин хич зады гайгырмалы дәл. Душманың окундан өлен шехит болар. Урша харч эдилен затлар, соңра, он эссе болуп доланып гелер. Ине, оңа шу хакыкаты-да айдың. Ягшы, саг-аман барың.
Хан, чапарлар чыкып гиденден соң, ишана йүзленди.
— Дөвүр бейле үйтгешер дийип, ятамда-турамда келләме гелмейәрди. Нә-ничик замана болды?..
Ишан оңа:
— Аллатагаланың халаныдыр, сердар. Кайыл болубермели. Онсуз чөпүң башы гымылдармы, нәме...
— Хава, өз-ә шейледир — дийип, хан газап билен хырчыны дишледи.
Хан ишаны уградып, огулларыны чагырды.
Гурбанмәммет сердар өзүниң ханлыгыны бакылык хасап эдйәрди. Бу хакда онуң асла башга хили пикири ёкды. Шонуң үчин-де ол хәзирки дүшен ягдайына асла акыл етирип билмейәрди. Онуң гөвнүне нәхили-де болса бир гудрат йүзе чыкып, агыр ягдайда онуң маңлайындан диребжек ялыды. Бу гудрат Жүнейит хандан бейлеки әхли ханлары, беглери, шол санда арабачыны-да ёк эдип, ахыркы пурсатда әхли эрк-ыгтыяры Гурбанмәммет сердарың элине берәйжек ялы болуп дуюлярды. Жүнейит хан шуңа ынаныпды. Шу ынамдан асла бошап билмейәрди. Шонуң үчин-де соңкы гүнлерде онуң гөзи гапыдады, гулагы дашардады.
Эщи билен Эймир эдеп билен гирип, саламлашдылар. Какабай бу ерде өзүни артыкмач гөрүп, олары гетиренден соң, ызына өврүлди. Хан оны гапа етиберенде саклады.
— Иним Какабай, сенем инилериң билен отур.
Огуллары-да отурып, өңлерине чай аланларындан соң Гурбанмәммет сердар геп чагалатман, гөни иш гиришди.
— Огулларым, замана гарашылман дуран ерден үйтгеди. Хич бир зада дүшүнер ялы болмады. «Замана ахыр болса, атдан

эшек озар» диенлери болды. Шу обалы арабачы ызына мүңләп-мүңләп атлы салып гелип, бизи еримизден гозгажак боляр. Иң агры-да шу. Йөне алач ёк, маңлая языланы шудур. Кысматыңда нәме болса, гөрүбермели болар экен — диенде онуң сеси өрән гамлы чыкды. Огулларының, Какабайың гөзүне дүйн-өңңүн юртда от якдырман йөрен, депенде ер сарсдырян ханың гөвреси кичелен ялы, рухы өчен ялы, әхмиети бүтинлей гачан ялы болуп гөрүнди. Олар ханың дүшен бу ягдайына гынандылар. Ханың болуп отурышына оларың йүреклери авады.

Хан довам этди.

— Шонуң үчин-де биз азу-көп вагтлык, ягны худай гүлүп бакана ченли, гума чекилмели боларыс. Бизде башга хили чыкалга ёк. Огулларым, иним Какабай, билиңизи гушаң. Гайрат эдиң. Ири, овнук малларың хеммесини шу сагадың өзүнден башлап, Дамла тарапа сүрдүриң. Ята-тура шол ере барыберсинлер. Онсоңам эртир жума базарыдыр. Бедиркент, Газават, Тагта базарларына адам иберип, базара дүшен әхли дүелери йыгнаң. Эрте агшам гараңкы гатлышандан соң, машгалалары, затлары ёла салың. Галада чигит ялы зат галмасын. Мен бу байлыгы арабакеш үчин йыгнамадым. Соң, юрдуң эрки тәзеден элимизе геченден соң, Дамладан бу затлары шол арабакешиң аркасына йүкләп гетирерис...

Гүнлерини кейпи-сапада гечирип йөрен Эщи билен Эймириң гулакларының агзында түпең атылан ялы болды. Олар хем аталары ялы өз гүнлерини мыдамалык хич вагт үйтгемежек зат дийип хасап эдйәрдилер. Эмма нәче гынансалар-да олар хем ягдай билен разылашмалы болдулар.

Эщи какасына йүзленди.

— Кака, башга хич хили ёл ёкмы?

Эймирем онуң ызы билен:

— Кака, белки ишан ага бир маслахат берер?— дийип сорады.

Огулларының садалыгына ханың йүреги авады.

— Балаларым, шундан башга хич хили чыкалга-да ёк, ёлам ёк. Ишан аганың хем пикири шейле. Гочакларым, гамланмаң. Бизиң бу чекилишимиз аз вагтлыкдыр. Биз тиз доланып гелерис. Онсоң вели этжегими билйәрин. Онсоң вели гамшы говшак тутман...

Бир салым бу меселәниң үстүнде гүрлешип отуранларындан соң, ханың огуллары яса барян ялы болуп, башларыны ашак салып, чыкып гитдилер. Олар гапыны япанларындан соң, хан Какабая йүзленди.

— Иним Какабай, сен инилериңе гөвүнлик бер. Олар гамланмасынлар. Мүң гайгы бир иш битирмезмиш. Гайтам шейле

вагтларда мерт болмалыдыр дий. Өзүнем гошуны, бала-чагаларыны бизинкилер билен гөчүр. Биле болсунлар...

Какабай гөзүне долан яшыны кирпигини гырпылдатман жайдан чыкянча зордан саклады. Гапыдан чыкып, оны ювашжадан япан бадына ол яшлар пайырдап дөкүлдилер.

...Әхли ишлер айдылышы ялы ёла салнып гуралды. Базар гүнүниң агшамсы, эртеси гала гелйән атлыларың турузян тозанлары Бедиркендиң үстүни түссе ялы гаплады, ёлларың ики тарапындакы гарларың үстүни япды. Бу гелйәнлер, гидйәнлер ханың сораян ерлериниң эмел етен адамларыды, молла-муфтүлер, ишан-сопуларды. Хан олары топар-топар, бөлек-бөлек эдип кабул эдйәрди. Илатың арасында гечирилмели ишлер барада чүрт-кесик буйруклар берйәрди. «Хер эдип, хесип эдип обалары бош галдырмалы. Орса адамам, задам гоймалы дәл. Илки өзүңиз гөчүп уграң. Соң илаты гөчүриң. Бир адам гөчмән галса, башы өлүмли, малы таланлыдыр. Шуны хеммәниң гулагына гуюң» дийип, хан хер топар билен эден гүррүңини шу ёкаркы сөзлер билен тамамларды.

...Әхли обаларың ичинде гөрлүп-эшидилмедик херекет башланды. Адамлары жемлейәрдилер. Эмелдарлар олара хандан эшидип гайдан сөзлерини айлярдылар. Соңра эмелдарлар гиденсоң, адамларың өзлери жемленишйәрдилер. Адамлар бирден өзлерини йитирдилер. Бирбада нәме этжеклерини билмән, башларыны хер тарапа уруп башладылар.

Жүнейит хан болса затларыны гума ууградып башлады. Ики мүңден говрак атлыны Бедиркентде саклап, гарашылмадык ваканың өңүнде тайяр болуп дурды. Өзи болса Эмингала гиден чапарларына гарашярды...

4

Ситников билен Магсым ханың атлылары гелип гошуландан соң, Эмингаладакы жемленен контрреволюцион гүйжүң саны үч мүң атла йүз урды. Булар йөне бир сан дәлдилер. Үч мүңе голай атлының хер бириси большевиклерден янгынлы адамларды. Бириниң ери алныпды, бириниң малы, ол бириниң жайы, бириниң доганы я-да гарындашы большевиклере гаршы сөвешде өлүпди. Онсоң буларың тәзе хөкүмете гахар-газабыны хич зат билен деңәр ялы дәлди. Оларың агызларындан от билен ялын чыкярды.

Касым илки шу хакыкаты аныклады. Ол гиже-гүндиз ятмаярды. Душманың әхли сырларыны хер хили ёл билен өвренйәрди. Бу оңа гаты кын дүшйәрди. Себәби өңки дайханлары тарапындан оглы өлдүриленден соң, Эмин бай гапысындакылары

гөренде, гөйә йылан гөрен ялы титрейәрди, дишлерини шакырдадып, олары нйәйжек болярды. Олары диңе гара гүйчлери үчин саклаярды. Шейдип әхли (мүмкин болан) затлары аныклап, бирйүзли эденден соң, Касым өзүни Көнеүргенҗе атып, Шайдаковы гөрмеклиги хем-де Эмин байың гич галса биригүн даң билен Көнеүргенҗиң үстүне чозҗакдыгының хабарыны оңа етирмеги йүрегине дүвди. Бу айылганч гүйҗүң гаршысына гөрешер ялы Касымда адамам, ярагам ёкды.

Бу допзахың ичинден нәхили сыпмалы? Эерли дуран атларың бирини мүнүп гачмалымы? Онда өз сырыны өзүң ачдыгың болмазмы? Пыядалап, йүзүни гижә тутуп гачмалымы? Бирден Эмин бай агтарайса? Онда нәтмели? Ол деррев Касымың нирә хем-де нәме үчин гиденини билмезми? Көнеүргенҗе этҗек хүҗүмини шол бада башлаймазмы? Көнеүргенчдәки ягдайы болса Касым билмейәрди. Белки о ерде атлы аздыр? Белки Шайдаков бир ере гидендир. Онсоң әхли зат пуҗа чыкаймазмы? Ёк, башга бир чыкалга агтармак герекди.

Касымың жеми отуз саны атлы-яраглы адамы барды. Олар шу обаның йигитлериди, атларыны, ярагларыны, ниетлерини өз ата-энелеринден хем гизлейәрдилер. Өзүниң бу ерден сыпып билмежегине гөзи етенден соң, Касым шол йигитлериң бирини Көнеүргенҗе ибермеги йүрегине дүвди. Илки билен долы әсасландырып, Шайдакова хат язмалыды. Чаласоват Касым үчин шейле хат язмагың өзи-де өрән кынды. Мунуң үстесине-де сәхелче хат үчин көп вагт сарп этмелиди. Вагт болса ёкды. Касым мыдама аяк үстүндеди. Мыдама ишлиди. Эмма вели хат язмагы-да, адам ибермеги-де екеже сагат ыза чекмек болмаярды. Шейле болаянда, мунуң өзи яш революционер үчин ашагындан чыкып болмаҗак җенаят боларды. Касымың муңа гөзи етйәрди. Ол чай гайнадып, чилим отлап, атлара от берип, сува якып йөршүниң арасында хер эдип, хесип эдип хаты язды. Сай-себәп билен өз адамларындан бирисине душды. Бу душан йигидине Бегли диердилер. Бу йигит дүшби хем-де җошгунлы йигитди. Касым оңа ягдайы дүшүндирди. Эгер ол говшаклык эдәйсе, көп вейранчылыкларың болҗакдыгыны оңа дуйдурды.

— Касым, сен чигит ялҗак хем гамланма. Мен хәзириң өзүнде ёла дүшерин,— дийип, Бегли ынам билен айтды.

Шейдип хем ёла дүшди. Яш йигит хениз Көнеүргенч галасына барып гөрмәнди. Диңе эртирлерине, ачык ховада чалаҗа гөрүнйән минараны кә гүнлер йөрите сынларды. Улы галаның ичине барып, онда-да шейле говгалы гүнлерде баш алып чыкаймак өмрүни обада гечирен йигит үчин аңсат дәлди. Барындан бетери-де Шайдаков диен адамы гөрмек, онуң билен гүрлешмек эййәмден йигидиң суссуны басды. Шейле-де болса гитмелиди.

Касымың өңүнде болан җогапкәрчилик Беглиниң бу дуйгуларындан үстүн чыкды. Йигит йүзүни гижәниң совугына тутуп, ёл-ёдасыз ерлер билен гүндогара тарап ат гойды.

Эмингаланың ичи гызан базара дөнүпди. Өзбек, газак, гарагалпак, урал газакларының гейиминдәки хер хили гыңыр-гыңыр адамлар яраг гетирйәрдилер. Шейле нәмәлим адамларың башга бир топарлары бу ере арабалы, дүели хер дүрли затлар гетирйәрдилер. Ол затлары гаты гизлинликде галаның иң гараңкы хемде пынхан ерлеринде гизлейәрдилер. Соңра голай-голтумдакы байлар гелип яраг сөвдасыны эдердилер, узак давалашып дурмаздылар. Бу гүнлер Эмин байың сөзүне гаршы чыкмага я-да онуң билен эңеклешип дурмага хич ким йүрек эдип билмезди.

Беглиниң гиден гүнүниң эртеси илерки обалардан бир бай ики саны адамың эллерини сыртына даңып гетирди. Эмин бай бу вагт галаның дервезесиниң өңүнде бирнәче тиребашылар билен гүрлешип дурды. Касым болса аңырракда, үч-дөрт адам болуп одун айрып йөрди. Ол бай Эмин бай дагының янына гелип, узак саламлашып дурандан соң, гетирен адамларыны Эмин бая гөркезип:

— Ине, бай, бу икиси дуран балчабик. Арабачының берен гуры вадаларына ынанып, инди башга адам галмады, юрды өзүмиз сорамалы диййәрлер. Шейдип булар мениң урымы ярып, бугдайымы алыпдырлар. Телекдәки он бәш бәшатарымы алып, иле даргадыпдырлар. Ил ичинде башбозарчылык дөредйәрлер. Бейле болҗак болса, бу юртдан эл ювуп чыкып гидибермели болды — дийип, йүзи-гөзүни, бойнуны чым-гызыл эдип, хум ялы чишди.

Бу сөзлери эшиденде, Эмин бай онданам бетер чишди. «Адамлар инди маңа хан хөкмүнде гараярлар» диен пикир оны хас хем ховаландырды. Онсоңам онуң элине дүшен бу ики адамың Әралы ханы өлдүренлериң пикирдеши болмагы оны хас бегендирди. Ол дуран ериндеи чар тарапа адам угратды.

— Ики балчабик тутулыпдыр. Хәзир олары атҗаклар дийип оба хабар яйрадың! Гой, байлара эл гөтерйәнлериң нәхили эдилйәндигини адамлар гөрсүнлер...— дийип, табшырып гойберди. Өзи болса бармакларыны бири-бириниң ичинден гечирип, ичини гүлдүрип, эли сыртына даңыланларың эдил алкымына дыкылып барды. Эмин бай соңкы гүнлерде биринҗи гезек бегенди. Бу бегенҗиң ики себәби барды. Биринҗиси ол хәзир оглунуң ганыны алҗакды. Икинҗиден болса шу ишиң үсти билен өз шан-шөхратыны гөтерҗекди. Өзүниң ханлык дережесине етмеги үчин ёл ачҗакды.

Эмин бай ган өйлен гөзлерини сүзүп, өңүнде дуран ики адамы хезил эдип сынлады. Оларың икиси-де хор-хомсы гейинен,

йигрими бәш билен отузың арасындакы адамлары. Оларың ачык, гин маңлайлы йүзлеринде хич хили горкы аламаты ёкды. Ине, шунуң өзи-де Эмин байы гудузламага ченли етирди. Эмин бай агзындан ак көпүгини сачып, айылганч гыгырды.

— Хә, сиз дөвлетлилериң үстүне сүрнүп башладыңызмы, ганжыкдан боланлар! Сизе зат герекми? Яраг герекми? Ине сизе яраг!— дийип, Эмин бай өз галасына элини узатды.— Шунуң ичи ярагдан, галладан долы! Ханы хайсыңа нәче герек?! Гепләң!

Ики адамың икиси-де эдил дондурылып гойлан ялы дил ярмадылар.

Бу ягдая Эмин бай өңкүден бетер газапланды. Билиндәки гамчысыны чекип алып, дуранлары йүзи, гөзи диймән сайгылап башлады. Төверекде дуран байлар онуң голайына үйшүп гелдилер. Эмин бая йүзлендилер.

— Бай, нәме этжек бейдип, өзүңи гынап...

— Буларың пайы ики гүлледир...

— Я-да дервезеден асаймак герек...

— Ёк, дирилигине ере гөммек герек...

— Булары нәтсеңем, ичиң совамаз, Эмин бай...— дийишип, херси бир ерден маслахат берди.

Эмин бай болса барха гызярды, барха гылавланярды.

— Ине, шейтжек! Ине шейтжек!— дийип, деми-демине етмән, ол ики адамы сайгылаярды. Эмин бай ахыры гүйчден гачып, ыза чекилди.

Бу ягдайы гөз астындан сынлап, ишлән киши болуп гүйменип дуран Касым янындакылара ювашлык билен шейле дийди.

— Гөрйәңизми, әжиз болсак бизинем гөржегимиз шу. Бу бичәрелере шу вагт эдип билжек көмегимиз ёк. Булар бу вагт гөзүне гөрнени демине чекжек болуп дурлар. Ишлән болубериң. Галаныны шу гиже гүрлешерис...

«Адам атылжакмыш» диен хабар обада гош басып ятан атлылара-да, обаның адамларына-да шол бада барып етди. Бүтин адам Эмингала тарап энди. Гүнбатар тарапы бош гойдулар. Галан үч тарапа җемленйән адамлар демсайы көпелйәрди.

— Кимкә?

— Хайсы обаданка?

— Кимлерденкә?

— Вах, бичәрелер...

— Көр болсунлар!..

— Хей, байлара-да дил етирерлерми?!

— Пахыржыклар...

— Яшам экенлер — диен сөзлери пышырдап, сесленип айдярдылар.

Эмин бай демини дүрсәнден соң, янында дураның бәшатарыны алып, ок сүрдүрди. Эли даңылгыларың янына барды-да:

— Балчабиклер, нәме гүррүңиңиз бар?— дийип сорады.

— Саңа нәме гүррүң герек?— дийип, ол икисиниң бири дилленди.

— Маңа сениң ганың герек!— дийип, Эмин бай азгырылды.— Йөне бир зады айдың. Нәме үчин байың задына харам элиңизи урдуңыз?

Эли даңылгыларың бейлекиси:

— Биз өз задымызы алдык — дийди.

— Ол нәме үчин өз задыңыз боляр?

— Байың хемме зады бизиңки. Илиңки...

Эмин бай сөз билен булары дыза чөкерип билмежегине гөзүни етиренден соң:

— Нәме дилегиңиз бар?— дийип сорады.

Илкинжи дил яран эли даңылгы бир әдим өңе йөреди.

— Бизиң сенден нәме дилегимиз болсун? Гүнәмизи геч дийсек, сен гечмерсиң.

— Гүнәңизи гечмерин! Икиңизем атарын.

— Сен хәзир гүйчли. Сен атарсың. Бу вагт яраг сениң элиңде. Йөне, сениң өзүңи-де атарлар. Сениң өз ажалыңа өлмежегиңи билйәрин! Онуң үчин-де геп чагаладып, ит ялы сыртарылып дурма-да, гыс мәшәңи, харамзада!

Бу сөз байың гулагына топ сеси ялы болуп эшидилди.

Бу сөзи топарларың өңүнде дуранлар эшитди. Ызда дуранлар олардан сорап эшитдилер. Мәрекәниң депесинде әпет гүввүлди пейда болды.

Эли даңылгылары гүнбатара тарап әкитдилер. Галадан йүз әдим араларыны ачанларындан соң дуруздылар. Эмин бай өзүниң топары билен олара хас голай барды. Бир дызыны ере берип, аркайын нышана алып, ики гезек атды.

Ярысы гөз яша батан мәреке бирден даргады. Айылганч гүңлүк пейда болды.

...Беглини Көнеүргенжиң агзында тутдулар. Оны Җүнейит ханың җансызыдыр өйдүп, дервезәниң ич йүзүндәки гаравулхана элтип габадылар. Бирки сагатлап, ишиң көплүги зерарлы онуң хабарыны алан болмады. Себәби гала гелйәнлери, галадан чыкып гидйәнлери өрән пугта барламак хакында Шайдаковың йөрите буйругы барды. Дервезе екеҗе минут хем гаравулсыз дурмаярды.

Ахырсоңы Шайдаковың атлыларындан бири Беглиниң янына гелди.

— Сен, йигит, гөниңден гел. Хайсы ханың җансызы? Сениң гала кейпине гелмедигиңи-хә билйәрин...

— Агам,— дийип, Бегли жаныгып гепледи.— Мен иң улыңызың янына зерур иш билен гелдим. Мени сен шонуң янына элт.

— Зерур иш билен геленини билйәрин — дийип, гаравул кежине тутды.— Йөне, ол зерур иш билен хайсы хан иберди? Өзүң-ә эрбет йигит хем дәл ялы. Даш гөрнүшиң мылайым, говы. Мен сениң ичиңде нәме барыны нәбилейин. Говусы, гөниңден гел. Өзүм бир ёл тапып сени бошадып гойберейин.

Бегли-де ер депди дурды.

— Мен гетирен гүррүңими диңе Шайдаковың өзүне айтмалы.

Гаравул ичинден кәйинди. «Топ дийип бир бела ясапдырлар. Шу ерден атсаң, бир гүнлик ёл йөрәп етмели ери тозадып дур. Пулемёт дийип ене бир беланы ойлап тапыпдырлар. Онуң окы душманың үстүне чабга ялы гуюляр. Шайдаковың адамлары шуларың яны билен адамың ич сырыны билйән бир яраг хем ойлап тапаймалы экенлер. Шуңа оларың акыллары етмедимикә? Ине, бир нерессе чага ялы йигит. Мен онуң нәме пикир билен геленини нәбилейин? Шайдаковың янына элтсем, бу-да оны түпенлесе... Хей, онсоң ол йүзүгарачылыгың ашагындан чыкып болармы»?..

Бу арада атлыбашының гелмеги иши аңсатлашдырды. Көп чекелешиленден соң, Беглини барлама кемини гойман, атлыбашы Шайдаковың янына әкитди. Бегли баршына гең галярды. «Адам ат-яраглы болансоң азыберйәрмикә жаным? Өз адамларың-да шейдип ынанман йөрсе бу нәхили болар? Мен аңырдан гелшиме, булар мени гужак ачып гаршыларлар, маңа саг бол айдарлар, дийип, бегенип гелйәрдим. Булар-а эдил хан атлыларындан кем дәл. Хернә, элими-аягымы гүйлүп, зындана ташлаймадылар. Шоңа-да шүкүр»...

Шайдаков Беглини онуң аңырдан тама эдип гелши ялы хормат билен гаршылады. Бегли оңа Қасымың хатыны берди. Шайдаков тержимечиниң үсти билен Қасымың хатыны окады. Шундан соңра Бегли Қасымың дилден айдып гойберен сөзлерини айтды.

— Қасымың нәче атлысы бар?

— Отуз.

— Ынамдар адамлармы?

— Хава.

Шайдаков бир салым пикир эдип дурандан соң:

— Онда шейле ягшы йигит, Қасым отуз атлысы билен бәри гайтсын. Гиҗәниң ярында бизи ёлда гаршыласын. Мен хат-зат бержек дәл. Йөне сен шу мениң айданымы ялңышман оңа айт.

— Боляр, яшулы. Онда мен гидейин. Йөне, яшулы, ягдай гаты эрбет. Оларың гүйҗи кән. Өзлерем эртир даң атып-атманка

ёла чыкжаклар. Шуны гайталап-гайталап саңа айт дийип, Қасым маңа пугта табшырды. Онсоңам мени галадан бир адамың чыкарып гойберсин, ёгсам ол гаравулларың мени инди гөрселер дирилигине ювдарлар.

Шайдаков Беглиниң садалыгына хезил эдип гүлди.

Оны галадан чыкарып, ёла салып гойберенлеринде гүн агыпды.

...Эмингалада ики адамы атанларындан соң, ене-де бирнәче овнуклы-ирили вакалар йүзе чыкды. Умуман, гиҗәниң ярында жемленишмели болуп, атлыларың көпүси өйли-өйлерине даргадылар. Галаның ичиниң иши еңледи.

Қасым өрән агыр ягдайда отагына гелди. Атылан ики бичәре онуң гөз өңүнден хениз-де гиденокды.

Қасым олара хич бир көмек эдип билмедигине өрән гынанярды. Өзүнден, выжданындан утанжына ер-ә ярылмаярды, олам гирмейәрди. Эмма вели шол вагт сәхел бир агыз сөз айтса, я-да башга хили херекет билен өзүниң ол ики адама райдашлыгыны билдирсе, өзүниң-де шоларың гүнлерине дүшжекдигини билмеклиги онуң өз үстүндәки агыр йүкүни еңледийәрди. «Эгер мен шейден болсам, онда үстүмдәки боржумы өдәп билмездим. Мениң бу гүнәми Ефимовам, Шайдаковам, Сапармырадам багышламаздылар» дийип, өз-өзүне гөвүнлик берйәрди.

Қасым гүн батып гараңкы дүшенсоң агшамлык нахарыны эдинди. Табагыны, чәйнек-кәселерини йыгнашдырып, элтмели ерине элтип табшырды. Соңра жайына гелип, бир салым дивара аркасыны берип отурды-да, бир затларың пикирини этди. Гөвнүни бире баглап турды. Ере гөмүп, үстүне көне-сана зат атып гоян ики саны сапанчасыны алып, голтукларына салды. Гейим-гежимлерини үсти-үстүне гейди. Шейдип бу жай билен хошлашды-да, галаның ичине чыкды.

Өңки вада эдишлерине гөрә, Қасым ики саны батрагың яшаян отагына барды. Буларың икиси-де Қасымың өз яшындакы йигитлерди.

— Ханы, йигитлер, тайярмысыңыз?— дийип, Қасым ичери гирен бадына өзүни дик дуруп гаршылан ёлдашларына йүзленди.

— Тайяр, тайяр — дийип, йигитлер дөвталап жогап берди.

— Тайяр болсаңыз шейле: Эмин бай сейисханада гизләп ярагларына элем дегиренок. Ол соңкы гетирилен ярагларыны сатды. Диймек өңки гизленен ярагларың хеммеси шол өңки еринде башы бозулман дур. Гайракы ябың ичинде дөрт саны дүйәни өңүне яндак дөкүп, чөкерип гойдум. Гараз, хеммеси өңки айдышымыз ялы.

— Бизем өз айдышың ялы этдик. Сейисхананың ичине гирер ялы дешик дешдик. Бир адам аркайын гирип-чыкып билжек — дийип, батракларың бири айтды.

— Гаты говы. Берекет тапың. Хәзир дашары гөзедүртме гараңкы. Шу гүнки адамларың атылышыны гөрмәге гелен мәхелле галаның төверегиндәки гарлары басгылап эредипдирлер. Диймек гардан хем горкмалы дәл. Бириң сейисхана гириң-де, ичерден яраглары дашда дурана узадың. Яраглары дешигиң агзында жемләп боландан соң ичердәки хем чыксын. Онсоң ики болуп яраглары гайракы ябың ичине элтип дүйә йүкләң-де, яп-чиллериң ичи билен ша ёлдан гайрадан Көнеүргенже тарап йөрәң. Эгер даң атянча етип билмесеңиз узаклы гүн бир ерде гизленип ятың. Онсоң ене гараңкы дүшенсоң ёла дүшерсиңиз. Ине, Көнеүргенже бараныңызда шужагаз хаты гөркезсеңиз, сизи деррев Шайдаковың янына элтерлер. Я-да мен гүнбатар дервезәниң голайларында боларын. Өзүм болмасамам, гаравулбашылара, гаравуллара сиз барада айдып гоярын. Хей, дүшүнмедик задыңыз бармы?

— Ёк, хеммеси дүшнүкли, Касым. Эдил айдышың ялы эдерис.

— Нәмәңиз болса, алың. Инди биз бу ере Эмин байың хызматыны эдйән батрак болуп гелмерис. Соң нәхили болжагыны галада гүрлешерис. Дүшнүклими?

— Хава...

— Хава...

— Дүшнүкли болса ит үйрүзмән-де еке-екеден чыкып, ише гиришиң. Мениңем гидишим шу. Менем инди ызыма өврүлмерин. Ягшы, онда, саглыкда гөршелиң...

Олар гызгын, йүрекдеш хошлашдылар.

Төверекде аяк йыгнаныпды. Касым бир салым галаның ичинде көв-сөв эденден соң, хич кимиң гөзүне гөрүнмән диен ялы дервезеден чыкды. Гаты йөрәп илерлигине гитди.

Беглилериң өйүниң гайрасында олара гаты голай отуран улы бир көне ховлы барды. Эмингалада бу ховла эели, ягны, арвахжынлы ховлы дийилйәрди. Шонуң үчин-де гүн батандан соң бу ховлының голай-голтумына адам гелмезди. Оба йыгнанян атлылар хем бу барада эшиденлериниден соң, ялазы мейданда гош басмага разы болдулар вели, бу ховла голайлашмадылар.

Ине, Касым шу ховла барярды. Бу ховлы гараңкы дүшенден соң, Касымың өз достлары билен жемленишйән ериди. Йигитлериң бирнәчеси илкибада бу ере гелмекден горкупдылар. Эмма ойна-гүлкә салып, дура-бара өвренишипдилер. Бу гүн адам атыланыны гөрмәге гелен адамларың ичинде өз достуна душуп, Касым оңа хуптан намазындан соң йигитлери шу ере йыгнамагы

табшырыпды. Хер ким атыны эерләп гоюп гелсин дийипди. Йигитлериң хеммесиниң ок-яраглары болса шу эели ховлуда, онуң-да бир пынхан ериндеди.

Касым геленде бу ере эййәм, бәш-он йигит жемленен экен.

— Бегли гелмедими?— дийип, Касым сорады.

Йигитлериң хеммеси бирден диен ялы:

— Ёк — дийдилер.

Оларың ичинден бири:

— Әйт, валла, шоны мен дүйнден бәри гөремок — дийип, ховатырлы айтды.

— Хава-да-хава — болшуп йигитлериң хеммеси ховсала дүшди.

Касым олары көшешдирди.

— Адамлар, Беглиден аркайын болуң. Мен оны зерур бир юмуш билен Көнеүргенже ибердим. Йөне вели ол бу вагтлара гелмелиди.

Яңкы ховатырлы гүрлән йигит:

— Мен өйлерине барып геләейин? Белки ол бу гүнки жемленишиги эшиден дәлдир?— дийди.

Касым оңа ругсат берди.

Ол йигит гиден бадына бу ере гелмелилериң хеммеси аңырсы бирнәче минутың ичинде жемленди.

— Ол икиси билен соң гүрлешәерис — дийип, Касым йигитлериң өзара эдип отуран гүррүңлерини кесди. Соңра шейле дийди.

— Достлар, душманың бу гүнки эден айылганч ишини хеммәңиз гөзүңиз билен гөрдүңиз. Мунуң өзи оларың вагшычылыкларының диңе бирже дамжасыдыр. Олар әпет вейранчылыгы инди тайярлаяр. Мен мунуң анығына етдим Шу гиже даң атып-атманка, олар Көнеүргенже тарап ёла чыкжаклар. Олар Көнеүргенжи алмак, ене-де топрагымызың йүзүни гана боямак ислейәрлер. Эмма биз муңа ёл бермерис. Мен дүйн бу хабары эшидип Беглини Көнә ибердим Шайдаковың янына. Оңа байларың сырларыны мәлим этдим, көмек сорадым. Вагт болса аз. Беглиниң нәме үчин эгленйәндиги белли дәл. Ол белли бир хабар билен гелмесе, мен-ә нәхили болжагыны билемок. Отуз атлы билен икиярым мүң атлының гүйжи дең гелмейәр ахыры...

Хемме пикире батды. Аразгылыч диен даяв йигит:

— Бейле болса бу ерде отуранымыздан хайыр ёк. Хәзир Көнәниң ёлуна дүшелиң-де, Шайдаковың янына өзүмиз бараялың — дийди.

Йигитлериң Нурум атлы кичижик бири:

— Бегли Шайдаковы тапанам дәлдир. Тапан болаянда-да гепини дүшүндире билен дәлдир. Ол бир леллим ахыры. Эжесин-

ден чөрек сорап билйәрми, нәме ол. Ол-а Шайдаковың өңүнде дуруп геплемек — дийип, өз сөзүне өзи жыкыр-жыкыр гүлди.

Аразгылыч оңа азгырылды.

— Бу ер варсакы отарылян ер дәл. Нәме этмелидигини айт.

— Айтсам, сенден-ә кем дурман, йөриң, нәме этмели болса, мен-ә ёл оглы.

Эдил шу вагтың өзүнде-де Беглиниң ызындан гиден Гурбан диен йигит, оны ызына тиркәп гелди.

— Өйлеринде ёк экен. Ызыма гайдып гелйәркәм өңүмден чыкайды — дийди.

Хемме Беглиниң дашына үйшди. Ол яман үшәпди. Бүтин гөвреси титрейәрди.

Касым:

— Ханы, Бегли, нәме геп билен гелдиң? Чалт гүрле. Бизиң вагтымыз ёк — дийди.

Бегли агзына зордан эрк эдип, шейле жогап берди.

— Касым, Шайдаков саңа шейле дийди: Сен бизиң башымызы жемләп, хәзириң өзүнде Көнә экитмели. Олам көп атлы билен бәри уграмалы. Биз онуң билен ёлда душушмалы.

Өте эшиден я-да ялңыш дүшүнен задың-а болан дәлдир-дә?— дийип, Касым жаныны барлады.

— Ёк, ёк, Касым, илки Шайдаковың өзи түркчеләп геплежек болды. Кән оңармады. Соңра дилмач маңа хеммесини дүшүндирди.

Нурум отурып билмеди-де:

— Бу-ха, хав, юрт сорамагам өвренип геләен ялы-ла — дийип, ене-де жыкырдады. Бу гезек тәзе хабар билен рухланан йигитлериң көпүси гүлди. Шонуң үчин-де Аразгылыч оңа хич зат диймеди.

Касым:

— Хайсы ёлдан гитмели? Оны гүрлешдиңизми?— дийип сорады.

— Мениң ызыма дүшүбермели. Гидилжек ёлы өзүм билйәрин,— дийип, жогап беренде Бегли ёлдашларының гөзлериниң өңүнде хас бейгелен ялы болды.

— Онда сен шейт, Бегли — дийип, Касым маслахат берди:— Деррев өйүңе бар. Бир чәйнек чай ич. Чөрек ий. Соңам, оңарып билсең атыңы тәзеле. Ярагыңы шу ерден өзүмиз алып барарыс. Онсоң деррев ёла чыкыбер. Хол, ёкаркы көпрүде жемленишерис. Хава, адамлар ёлда-ызда бирине душ гелäйсеңиз, биз пылан байың атлысы дийиберин. Шонда хич ким билмез. Башымыз жемленип, көпрүден гечемизсоң, бизе зовал болмаз...

Бегли уграндан соң Касым сөзүни довам этди.

— Ёлдашлар, шу вагтлара ченли гүррүң барыны этдик. Шу

эели ховлуда, аркайынчылыкда бири-биримизден көп затлары өврендик. Инди херекет этмели. Инди ише гиришмели. Мен сизе ахыркы гезек ене-де йүзленйәрин: Эгер-де ичиңизде горкяныңыз, бир затдан этияч эдйәниңиз болса, хәзир айдың. Биз дайыларымызыңка барамызок. Биз чабга ялы ягян гызгын гүлләниң ичине барярыс. Чекинмәң, пикириңизи айдың.

Бирнәче вагтлап хич кимден сес чыкмады.

Гурбан дымышманы бозды.

— Касым, биз сениң билен бир чукура түйкүрен гүнүмиз өли еринде өли, дири еринде диридирис дийип айдыпдык ахыры. Инди, гызза-гызза гезек геленде, бейдип дурмаң артыкмачмыка диййәрин.

— Гурбан гаты догры айдяр — дийип, Аразгылыч онуң сөзүни алып гөтерди.

Худайгулы:

— Макул гүррүң — дийип, тассыклады.

Мәти:

— Биз сениң ыгтыярыңдакы адам — дийди.

Нурум:

— Нәме дийсең биз тайяр — дийип, ак йүрекден айтды.

Хеммеси:

— Булар бейдип дуркалар, биз хем голумызы говшурып отурып билмерис, ахыры — диен маныда сеслендилер.

Касым бегенч билен сөзледи.

— Саг болуң, ёлдашлар. Саг болуң! Онда максат айдың. Хәзир гоян ериңизден ярагларыңызы алың. Бириң Беглиң түпеңини-де алың. Өйли-өйүңизе барың-да голтугыңыза биразрак чөрек салып, ёла дүшүң. Мен сизе көприниң янында гарашарын...

...Беглини ураданда соң Шайдаков деррев шәхериң гурамаларының ёлбашчыларыны чагырды. Олары ягдай билен гысгача таныш эденден соң, хер киме бир табшырык берип, ёла салды. Соңра атлыбашылары, шол санда Дурды гараны-да чагырды. Олара шейле дийди:

— Ёлдашлар, Эмингала жемленен контрреволюцион гүйчлер эртир даң билен Көнеүргенже чозжакмыш. Ол ерден бизе шейле хабар говушды. Мен яңыжа шәхер гурамаларының ёлбашчыларыны чагырдым. Олара шәхер зәхметкешлерини шәхери горамак ишине мобилизлемели дийип табшырык бердим. Эмма бу етерлик дәл. Шонуң үчин-де биз галада йүз атлы галдырып, ене бир сагатдан ёла чыкмалы. Душманы Көнеүргенчден гаты узакда гаршыламалы. Биз бу ерде йүз адам галдырсак, зордан мүңе голай атлының башыны жемләп экидип билйәрис. Бизиң үстүмизе гелйәнлер болса, ики ярым мүң атлы. Диймек — душ-

манын гүйжи сан тайдан ики эсседенем көпрәк. Шонуң үчин-де биз бу гезекки сапарымызың өрән агырдыгыны билмелидирис. Хәзир хеммәң гошлы-гошуңыза барың-да, бир сагатдан йөрите тайяр болуп, ревкомың өңүне жемлениң.

Адамлар гелишлери ялы-да, дайырдашып чыкып гитдилер.

Отуз бәш яшлы, орта бойлы, гүлер йүзли, хинди ялы гара Дурды батрак Сапармырадың табшырыгыны алып, ики йүз атлы билен Көнеүргенже, Шайдаковың янына гелели бәри өзүнденем, Шайдаковданам, бүтин дүнйәденем нәразыды. Ол Көнеүргенчде болан гүнлерини туссаглыкда гечйән гүн дийип хасаплаярды. Мунча гүнләп бу ерде ятарын дийип, асла келлесине-де гетирмейәрди. Өзи шу тайда болса-да, йүреги Эмингалада, ондан-да анырда — Васдакы Жемалың янындады. Бир гүн ол Шайдакова-да билдирмән, янына ики атлы алып, Васа барып гелмеги йүрегине дүвди. Өз ёлдашларының бирине:

— Мен гелйәнчәм шу ики йүз атлының үстүнден гарамалы. Шайдаков мени сораса кесел-песел дийип, бир бахана эдәй. Мен гаты тиз доланарын — дийип, гөзлерини ойнакладып, дишлерини ялдыратды.

Ёлдашы горкды.

— Шайдаков сораса, сениң хаммы-суммың бормы? Ол аңырсына етмән гойярмы нәме?

Дурды гара догрудан-да кын гүне галды.

— Әл, булар-айт, бири-бириңден бетер. Буларың эллерине дүшсең, сыпдырҗак гүманлары ёк. Я, гитмесеммикәм?

Ёлдашы йылгырды.

— Бейдип азара галып йөренден, Шайдаковдан жогап сорайсаң болмаярмы?

— Нәме бахана тапайын?

Ёлдашы бу гезек жакгылдап гүлди.

— Эмин байың дул гелни Жемал агыр ятанмыш. Сорап гелмәге ругсат бер, Шайдаков, дий...

— Онда Шайдаков мени лак-лук агзына атаймаярмы? Сен-ә бир самсык экениң-ов! Нәме дийсене: Мен гидейин. Сорабам дурмаз-ла.

— Сорайса вели гөнимден гелерин — дийип, ёлдашы яшырюшурсыз боюн алды.

Дурды батрак гөзлерини ялдыратды.

— Ханы, онда, сениң ёлдашлыгың? Ёлдаш-ёлдаша арка дурмалы ахыры?

— Булар ялы ишде арка дурмалы дәл. Ине, сен гитдиң. Бирден турды бир уруш. Онсоң биз нәтмели? Шейле болса сен нә гүнлере дүшерсиң?

Дурды бир салым пикир эдип дурандан соң:

— Әйт, сениң шу диййәнлериң жаны бар, хав — дийип бойнуны бурды.

...Хәзир Шайдаковың янындан чыкып, атлыларының янына угранда Дурды батрагың аяклары ере дегмейәрди...

Бир сагат гечип-гечмәнкә Николай Алексеевич Шайдаков мүңе голай атлы, дөрт пулемёт билен Эмингаланың ёлуна дүшди.

5

Эмин бай бирки сагат укламак үчин ир ятыпды. Ол гижә галан болаймайын дийип, сүйжи укудан хопугып оянды. Огултувага деррев бир чәйнек чай гайнатмагы табшырды-да, даш чыкды. Нәме үчиндир бирден йүрегине ховп дүшди. Батракларың атларыны тутуп гыгырды. Онуң сесине хич ким жогап бермеди. Эмин бай даңа галан мекежин ялы, галаның ичинде хөкүрдикләп ылгап башлады. Батракларың болян жайларының гапыларыны депип ачярды. Ачан бадына-да агзына гелен пайыш сөз билен гыгырярды. Жайларың хеммеси бошды. Эмин бай титрәп башлады. Ене-де йүрегине ховп дүшүп, ини тикенекләп гитди. Ол сейисхана ылгады. Барып яраг гизленен диварлары гараңкының ичинде эли билен сермеләп гөрди. Диварларың йүзүниң битин ериниң ёкдугыны аныкландан соң, байың дили тутулды. Бирден ысгындан гачды-да, өзүни ашак гойберди. Гайракы диварың дүйбүнден дешилен адам сыгар ялы дешикден урян шемал оны эссине гетирди.

Эмин бай нәмәниң-нәмедигине деррев дүшүнди.

— Харамзадалар, тохумыңызда, тижиңизде зат гойман, барыны гүжүк гыран ялы гырарын. Илен-чаланларыңызам гырарын! Гырарын! Гырарын!— дийип, агзындан ак көпүгини сачды-да Огултувагың янына барды...

Бу арада Магсым хан, Ситников, бейлеки байлар, ханлар галаның дервезесиниң өңүнде жемлендилер.

Эмин бай өмрүнде биринжи гезек атыны өзи эерләп, ок-ярагыны дакынып галадан чыкды. Эмин байың ёлбашчылыгындакы ики мүң бәш йүз атлы Көнеүргенч ёлуна дүшди...

...Шайдаков чен эден еррәгинде Касым билен душушды. Олар көпден бәри гөрүшмәнлериндеи соң мәхирли гужаклашдылар. Бирнәче вагтлап хал-ягдай сорашдылар.

— Шайдаков, атлың нәче?— дийип, Касым алада билен сорады.

— Сениң атлыларың билен догры мүң адам.

— Хәй, Шайдаков, аз экен. Олар кән. Онсоңам олар диңе урушмак дәл, бизиң этимизи иймәге-де тайын. Бу гелйәнлер әхли

душманларың гахар-газапларындан, зәхерлериндең югрулып ясалан йыртыжылардыр.

— Дөрт саны пулемёты-да хасап эт, Касым. Онсоң бизиң адамларымыз хем ол гелйәнлерден яңа янгынлыдыр. Муны-да хасаба ал...

Бу арада Дурды батрак атылан ок ялы болуп, бир ерден чыкды. Ол Касымың янына гелип атындан бөкүп дүшди: ёлбарсың авуна топулышы ялы болуп, атың үстүнде отуран Касыма топулды. Оны атың үстүнден гужаклап дүшүрди-де дашындан пырландырып үграды. Башы айланып башландан соң сакланып, Касым билен саглык-эсенлик сорашды.

— Аман жан, сенем гөрмек бар экен-ов!..

Шайдаков ики достуң душушыгына бирнәче вагтлап мәхирли гарап дурандан соң:

— Ханы, гүррүңиңизи соң эдерсиңиз. Биз оларың өңүне гиделими я-да шу тайда олары гаршыларысмы? Өз пикириңизи айдың — дийди.

— Мениң пикиримче, шу ерде гаршыланса говы болжак, дийип, Касым айтды, Гөрйәңизми, илерден гечйән ябы хасап этмесек, оларың гелйән ёллары ялазы мейданың ичинден гечйәр. Ол ябам, гөр, ёлдан хас четде. Бизиң дуран еримиз болса япларың арасы. Бизе бу хас аматлы, ылайта-да ики тарапың гүйжүни хасап эдениңде...

Дурды батрак:

— Вах, Касым жан, Аман жан, Шайдаков, бир әдимем болса Эмингала тарап сүйшелиң-ле... Шол юрт дийип йүрегим үзүлип баряр — дийип йүрекден айтды. Эмма Касым муңа Дурды батрак оюн эдйәр дийип дүшүнди-де:— Йүрегиң үзүлип баряныны өзүм ягшы билйәрин...— дийди.

Дурды батрак хезил эдип гүлди.

Шайдаков буларың гүррүңини бөлди.

— Онда биз шу ерде душманы гаршыламага тайярлык гөрели. Касым, ханы онда ише гиришели. Пулемётларың, атлыларың дурмалы ерлерини беллешдирели. Дурды, сен болса яныңа үч-дөрт атлы алып, илерки ябың ичи билен гүнбатарлыгына гит. Атларыңызың агзына торба гейдириң. Ябың ичинде оларың аякларының сеси эшидилмез. Душманың гелйәнине гөзүңиз дүшенден ызыңыза гайдың. Мунуң өзи душманың хер әдимини билмек үчин зерур. Онуң сырыны нәче көп билдигиңизче, еңше болан ынам гүйчли болар.

Бу теклибе бегенжинден яңа Дурды батрак ики болуп билмеди.

— Шун-а оңардың-ов, Шайдаков — дийип, Дурды шол демде атының үстүнде пейда болды.

Касым:

— Дурды, сен хабардаррак бол. Бу гаты жогапкәрли ишдир — дийип зордан табшырмага етишди. Дурды батрак эййәм ёла дүшүпди.

Ябың ичи атлы йөремек үчин тапдыргысыз говуды. Бузы ёкды. Доңан палчыгың үстүндәки гар, чәгәниң сув соружы ялы ат аягының сеслерини өзүне соруп алярды. Шонуң үчин-де Дурды батрак йүрегине дүвши ялы өрән гаты гитди.

Касым Шайдакова йүзленди.

— Мен дөрт дүе ярагам ибердим — дийди.

Шайдаков гаты бегенди.

— Саг бол, Касым. Яраг бизе хәзир хова ялы зерур. Олары Эмин байдан карз алдыңмы?— дийип гүлди.

— Ёк, сатын алдым — дийип, Касым бәлчиреди.

Көприниң хер тарапында ики пулемёт гойдулар. Илки билен сөвеше гиржек бәш йүз атлыны-да пулемётларың голайында ерлешдирдилер. Бейлеки бәш йүз атлы гүндогаркы гайралыгына гидйән көне ябың ичинде илкинжи хабара гарашып дурмалы эдилди. Касымың отуз атлысы-да шуларың арасына дүшмели эдилди. Олар илки нәмәниң-нәмедигини билмедилер-де, гөркезилен ере барып үйшүп дурдулар. Эмма йүзбашылар айланып, нәме этмелидиклерини айдып угранларындан соң, олар дүшүнип галдылар.

Даяв Аразгылыч кичижик Нурума йүзленди.

— Деррев гит-де, Касымы алып гел. Биз бу ере көне яплары горамага гелемзок. Онсоң бизе Шайдаков дийен адамсыны гөркезсин. Ол бар адаммы я-да эртекими?

— Догру-да, валла!— дийип Нурум, окланан пөкги ялы болуп, шол демде хер ерден бир бөкүп гитди.

Нурум көприниң үстүнде дуран Касым билен Шайдаковың аякларының арасында пейда болды.

— Касым, Аразгылыжың гөзлеринден от сычрап дур. Менем тас демине ювдупды. Өзүң бармасаң болар ялы дәл.

— Нәме болды?— дийип, Касым ашак эгилди.

— Өзүң бар-да сорап гөрәй. Газабына тутанда, ондан зат сорап болярмы нәме? Ол диңе сениң бармагыңа-да разы дәл. Шайдаковам гетирсин дийди. Ол ниредекә? Оны өзүң тапмасаң, мен танамок...

Касым гүлди.

— Ол ынха шу дуран адам...

Нурум башындакы телпегини бир эли билен тутуп, ай гөржек ялы ёкары серетди. Даяв адама гөзи дүшенде Нурумың гыздырманың дешиги ялжак гөзлери бирнәче вагтлап херекет

этмедилер. Шайдаков элини узадып, өзи билен саламлашандан соң, Нурум өзүни дүрседи.

Обасындан дашарда нәме бардыгындан хабарсыз оба йигитлериниң хыялында Касымың берен көп гүррүңлеринден соң Ефимов, Шайдаков, Сапармырат дагы эртекидәки пәлванлар ялы бир гөрнүше гечипдилер. Олар өз янларындан бу адамлары ер билен гөгүң аралыгында учуп йөрен, хемме зада эрк хем хөкүм эдип билйән, эллери узадан ерлерине етип дуран бир гудратлы гүйч дийип хасап эдйәрдилер. Шонуң үчин-де Шайдаковы илки гөренде, Нурумың дилиниң тутулмасы гең зат дәлди.

...Шайдаковдан алан үйтгешик гүйчли тәсирлери баслышып уграндан соң, Аразгылыч утанып, мүйнли ялы гепледи.

— Касым, сен [illegible]а нәдәйдиң? Бизи нәме үчин ол атлыларың ичине гошмадың?

Бегли ёлдашының пикирини макуллап:

— Биз кемсинйәрис — дийди.

Касым мәхирли йылгырып:

— Ене кимиң нәхили пикири бар?— дийип сорады.

— Мениң пикирим бар — дийип, Гурбан җогап берди:— Ядыңдамы, Касым, эели ховлының ичинде бизе-де урушмагың ёлларыны өвредипдиң. Онсоң бизи бейтмәң боланок.

Худайгулы, Мәти, бейлеки йигитлерем шу маныда өз пикирлерини айтдылар.

Шайдаков йигитлере йүзленди.

— Гочаклар, гысынмаң. Урша ярым сагат өң я-да ярым сагат соң гирениңизиң хич хили тапавуды ёк. Сизиң шейле ыхласыңыз мени-де, Касымы-да бегендирйәр. Саг болуң. Сиз ялы ыхласлы йигитлер билен бизиң алмаҗак галамыз болмаз. Хениз бизиң өңүмизде гөреш кәндир. Хас догрусыны айтсам, гөреш индиден соң гызышар. Гайрат эдиң. Уршуң шерти шейле: Өңдәкилер ядан бадына ызда гарашып дуран тәзе гүйч барып гошулмалы. Ине, шейдиленде говы боляр. Еңше болан ынамың гүйчленйәр. Ине, йигитлер, шуңа дүшүниң...

Йигитлер диңе көшешмек дәл, өз янларына гелени үчин, бу сөзлери айданы үчин Николай Алексеевич Шайдаковдан миннетдар болдулар. Касым билен Шайдаков гиденден соң, ол икиси барадакы гүррүң йигитлердәки өйке-кинәни ятларындан чыкарды. Оларың башлары асмана етен ялы болды.

...Дурды батрак шол гидишине бир сагада голай гитди. Бирден онуң гөзлери гүнбатардан гара булут ялы болуп сүйшүп гелйән көп атла дүшди. Даң атып уграпды. Хованың йүзи арассады. Ёл шу ерде көне ябың райышына хас голай гечйәрди. Дурды батрак Эмин байың сесини деррев танады.

Бу арада онуң билен дең сүрүп гелйән атлы гарагалпакчалап гүрледи.

— Бу гүн нәме үчин кейпиңиз ёк, хан?— дийип сорады.— Ар алмага барян адамың рухы белент болмалы ахыры...

— Нәхили кейп болсун? Магсым хан? Мениң дузумы ийип йөрен харамзадалар бар задымы огурлап гачып гитдилер. Мениң оглумы өлдүрен хем шол дузумы ийип йөрен чөп дүйбүлер. Вах, олары-да Сапармырадыны-да, бейлекилерини-де өз элим билен чапым-чапым этмесем, соңра сүңклерини харазда үвәп, унуны еле совурмасам, мениң ичим совамаз, хан.

— Хеммәмизиң олардакы арымыз ере-гөге сыганок. Шу гүн олары кесим-кесим эдип, бир хумардан чыкарыс...

— Омышалла, агзыңдан худай эшитсин, Магсым хан — дийип, Эмин бай аграс сөзледи.

Дурды батрак ызына өврүлип, ене-де дөрт атлының өңүне дүшди. Оларың гапдалындан гечип баршына:

— Демиңизи чыкармаң. Менден галмаң!— дийип табшырды.

Ёл райышдан ягшы узаклашандан соң Дурды батрак атыны гамчылады. Эмин байың атлылары олары дуймадылар.

Дурды батрак Касым билен Шайдаковың янына гелип, Эмин бай дагының гелшини, ене гич галса ярым сагатдан шу ерде болҗакдыкларыны, оларың өзара эден гүррүңлеринден эшиденлерини җикме-җик айдып берди.

Җахан хас ягтылып уграпды. Яп араларындакы гамышлар, агачлар сайланып униградылар. Совук шемал өвсүп, асманың гүнортасындакы топбак-топбак булутлары илерлигине — Гарагум чөлүниң җуммүшине сүрүп башлады.

Аразгылыч дагының янындан гелип, Дурды батрагың сөзүни эшидип, Шайдаков билен Касым дуран ерлерине онбашылары, йүзбашылары чагырдылар. Олар шол демде хәзир болдулар.

Шайдаков геленлере шейле дийди.

— Ене аз салымдан душман билен йүзбе-йүз боларыс. Касым икимиз шу ерде боларыс. Нәме хабарыңыз болса адам иберерсиңиз. Үч гезек ызлы-ызына түпең атып, чозмага, ягны урша гирмәге ругсат берерис. Хеммәңиз шу ерден чыкҗак түпең сесине үнс бериң. Ылайта-да пулемётчылар! Гаты әгә болуң. Бирден гыссанып, әхли заду пуҗа чыкарайман. Бизиң дуран еримиз гаты аматлы. Шонуң үчин-де биз душман өрән голая гелйәнчә атмага ругсат этмерис. Ховсала дүшүп, сырымызы ачайман. Дүшүнмедик задыңыз бармы?

— Ёк!

— Ёк!

— Дүшнүкли...

— Дүшнүкли болса, хер ким өз адамларының арасына барып, өз ерини эелесин. Гайрат эдиң, достлар!

Эмин бай Шайдаков билен Касымың дуран көпрүсине йигрими әдиме голай гелип, атының башыны чекди. Ол Ситников, Магсым хан билен аз салым ювашжа бир задың маслахатыны этди-де, голайында онуң агзындан чыкжак сөзе гарашып дуранлара:

— Йүзбашылар деррев гелсинлер! Чалт болуң — дийип гыгырды.

Эмин байың бу сөзи Касым дага эдил өзлерине йүзленйән ялы эшидилди.

Ак ёлы яссанып ятан әпет аждарха ялы болуп, ызлы-ызына тертип билен аяк чекен агыр гошуның ики тарапында херекет пейда болды. Атлыбашылар шол әпет аждарханың бедениинден атылып чыкян ган ялы болуп, өз атлыларының арасындан чыкдылар-да өңе, Эмин бай дагының дуран ерине ат гойдулар.

Олар йыгнанан бадына Эмин бай атың үстүнде гүберилип отурышыны бозман, гыгырып гепледи.

— Биз шу япларың арасындан гечип, обаларың ичине гирйәрис. Онсоң бизиң гала чозянымыз иле әшгәр боляр. Илиң ичинде хер хили харамзада бар. Бизи гөрен бадына оларың гала тарап ат салып гидип, бизден өңүнчә о ере етмеги мүмкин. Душмана бизиң баряндыгымызы хабар этмеги мүмкин. Ине, шонуң үчин-де яплардан сайланан бадымыза өрән гаты сүрмели. Душманың үстүни гапыллыкда басмалы. Гапыллыкда басмагың өзи бизиң утдугымыздыр. Мениң сизе дийҗек задымың бириси шу. Ене бир зат — есир алмак, рехим этмек болмаяр. Яш аяллары, етишен гызлары нәче алып билсеңиз өзүңизиңки. Көнеүргенч Хорезм топрагындакы иң бай шәхерлериң биридир. Ахы-зара гулак габартман, олҗадан йүкүңизи тутуң. Шу сөзлери өз гол астыңыздакы әхли атлылара етириң. Мунуң өзи атлыларың рухуны гөтерер. Себәби, Көнеүргенчде пулам кән, махмалам кән, алтын-күмшем кән. Малам кән. Гой, адамлар бирнәче йыл ийҗеклерини газансынлар...

Бу сөзлер ачгөз атлыбашыларың ишдәсини хасам ачды. Олар ругсат берленден соң, аз атлыларының янына донларының сыйларыны ганат эдип учуп бардылар. Эмин бай Магсым хан билен Ситникова йүзленди.

— Онда худайы чагырып, сүрүберсек нәдйәр?

Оларың икиси-де:

— Боляр, боляр — дийишдилер.

Эмин бай ёла дүшди. Ак ёлы яссанып ятан аждарханың бүтин гөвреси херекете гелди.

Эмин бай яңы, бай шәхерден бирнеме олҗа газанмагың ёллары барада пикир эдип уграпды, бу иши якын адамларындан кимлере табшырып болжакдыгыны анықламага гиришипди. Көпри билен аралыкда он әдиме голай ер галанда онуң аты гулакларыны кейеердип, хоргурып башлады. Эмин байың эдип барян пикириниң әхмиети атың бу херекетинден үстүн чыкды. Шонуң үчин-де ол муңа үнс бермеди-де, гайтам атың җылавыны чекип, чалаҗа дебсиледи.

Ызлы-ызына үч гезек чыкан түпең сеси Эмин байың зәхресини ярды. Ситников билен Магсым хан хем сүйҗи арзувлар билен яңы гүмра болуп уграндыклары үчин, бейле зада дүйбүнден гарашмандыклары үчин ол үч ок гелип өзлерине деген ялы тас атдан агдарылып гайдыпдылар.

...Эмин байың атлыбашылара айдан сөзлериниң хеммесини Шайдаковам, Касымам, өң хатарда илкинҗи болуп урша гирмели атлыларың хеммеси хем эшитдилер. Олар букуда оңат ерлешип, түпеңлерини душмана гарадып, диңе мәшесини гысаймалы эдип, тайярланып ятырдылар.

Эмин бай сөзләп дурка Касым Шайдаковың чигининден чалаҗа тутды.

— Ишдәлери-хә зор буларың.

— Буларда шондан башга максат ёк-да. Алмалы. Өлдүрмели. Алмалы — дийип, Шайдаков пышырдап, Касыма җогап берди.

Онсоң олар Эмин байың хер сөзүни үнс билен диңледилер.

Эмин байың сөзүни көприниң чеп тарапында, Касым дага хас голайда букуда ятан Дурды батрак хем диңледи. Эмма онуң ичини ит йыртярды. «Нәме үчин шу вагтлар Касым дагы чозмага ругсат бермейәркәлер?! Шу вагт түйс вагты ахыры!» дийип, болабиленини болярды. Онуң гулаклары Касым дагының тарапында болса, учганаклап дуран гөзлери Эмин бай тарапдады. Ине, Эмин бай сөзүни гутарды. Сүрүп уграды. Көпрә хас голайлашды. Эмма вада берлен түпең сеси чыканок. «Булар укладылармыка?» дийип, Дурды батрак райышдан багры билен сүйшүп, ашак дүшүп угран бадына түпең сеси үч гезек чыкды. Ол ызына, ёкарлыгына дырмашып чыкянча, пулемётлар, түпеңлер агзындан от сачып башладылар. Дурды батрак өз-өзүне әрбет кәйинди: «Эмин байың үстүне биринҗи окы өзүм гойберейин дийип ятырдым ахыры. Ах, мениң гара багтым» дийип, ол өңки ятан ерине гелип етди-де, газап билен атып башлады.

Эмин бай түпең сесини эшиден бадына өвдайың бозукдыгыны аңлады. Хилегәрлик этди. Чарпая галан атының башыны шол бада ызына өврүди-де, атлыларың рухуны гөтерҗек киши болуп:

— Горкман! Гайрат эдиң!— дийип гыгырып, атыны ыза чапдырды. Шу аралыкда көпри тайдан ок ягыш ялы дөкүлип униграды. Инди Эмин бай:

— Өңе!

— Я, алла!

— Я Мухаммет пыгамбер, өзүң голда!— дийип, гачып баршына етишибилдигинден гыгырярды.

Атың батлы баршына, гүйжэп угран шемалың зарбына онуң башындакы телпеги гачды. Ол бирден толкун атып өңе дызан атлыларының хатарыны орталаберенде, атының җылавыны чекди. Ыздакылара гыгырды.

— Гыссаның! Өңе! Гайрат эдиң, гочаклар!..

Эмин бай мундан аңры ыза гачмагы услып билмеди-де, ене ызына айланды. Көпрә ченли болан аралыгы шол демде назардан гечирди. Догры, адамларың, атларың маслыклары, чалаҗан болуп урнуп ятышлары, телпеклериң, тахяларың чашып ятышлары бу аралыгың гөркүни үйтгедипди. Эмма муңа гарамаздан Эмин байың атлылары көпрә хас голайлашыпдылар. Олар гөзи ёк ялы болуп, өңе топулярдылар. Бу гөрнүш Эмин бая рух берди. Бирбада онуң йүрегинде гылыҗыны сырып, душманың үстүне гыкувлап сүрмек хыялы пейда болды. Йөне ызындакы мал--мүлки ядына дүшенден соң бу хыял түвелей ялы болуп, шобада онуң душундан гечип гитди. Ол өзүниң хәзирки мукаддес везипеси дийип, атлылары гыссап, өңе сүрмеги сайлап алды. Гараз, өңе чыкып, окуң агзына барып сөвешмекден башга нәме иш болса-да, шу вагт Эмин бай гайра дурҗак дәлди. Онуң атлылары гыссамагы, оларың үстүне гыгырмагы өз нетиҗесини берйәрди. Атлылар маслыга гөзи дүшен ач мөҗек ялы болуп, барха өңе топулярдылар. Олардан эййәм ики-үч йүзе голайының райыша хас голайлашандыгыны Эмин бай гөзи билен гөрди. Онянча:

— Душманың бир пулемёты сесини кесди!— диен сес ондан оңа етип, Эмин байыңам гулагына деңди. Бу хабар оны хем бегендирди, хем гысындырды. Бир пулемётың хатардан чыкарылмагы әгирт улы ециши. Бу — элбетде, Эмин бай үчин бахасына етип болмаҗак бегенчди. Йөне вели бу еңше онуң дүйбүнден дахылы ёкды. Ол гачып, телпегини йитирип, улы басга дүшүп, атлыларың арасында гизленип, җаныны саклаярды. Яңы адының ызына «хан» сөзи гошулып угран адам үчин бу утанч дәлми? Эртеки гүн «биз урушдык, Эмин бай гөрүнмеди, илки түпең сеси чыкан бадына, ол гөр нирәдир, гачып атды» дийип айтсалар, мен нәме диерин? Ким онсоң маңа «хан» диер? Ким маңа хормат билен салам берер? Онсоң мен илиң гөзүнден дүшерин. Йыгнан--йыгшыранҗамы сыгыр ялы ийип ятмакдан башга ишим болмаз. Дурмуш диениң диңе гара бокурдак дәл ахыры»... Ине, бу пи-

кирлер оны гысындырды. Ол нәме-де болса атлыларың өң хатарында болмагы йүрегине дүвди.

— Өңе! Өңе! Гочаклар!— дийип, көпрә тарап сүрүп угрды. Өз болуп баршындан онуң өзүниң хабары ёкды. Ол бу вагт агзы боглуп, атың үстүне диклигине йүкленен уллакан ганара меңзейәрди. Дурды батрагың гөзүне узакдан Эмин байың келлеси юмрук ялҗак болуп гызарып гөрүнйәрди.

Бир пулемётың хатардан чыкмагы, Эмин байың атлыларының болса ювашлык билен, эмма барха өңе сүйшүп гелишлери Шайдаков билен Касымы гысындырды.

— Ыздакылары урша салмак герек — дийип, Касым эржеллик билен Шайдакова йүзленди.

Уруш мейданындакы ягдайы дүрби билен сынлап дуран Шайдаков хем инди шейле эдилмесе болҗак дәлдигине гөз етирипди. Шонуң үчин-де ол:

— Боляр, Касым! Ханы, олары ише сал!— дийип дөвталап табшырды.

Тәзе гүйҗүң гелип гошулмагы брибада ягдайы үйтгетди. Ярым сагатлап шейле бир уруш гитди вели, асман-земин гапышан ялы болды. Ситниковың, Магсым ханың, Эмин байың газаплы атлылары бир хили ыза серпикҗек ялы этдилер. Эмма Ситниковың, Магсым ханың, Эмин байың газаплы дарамаклары (олар ыза гачып башланларың ики-үчүсини гөз үчин атдылар) оларың зәхресини ярды. Бу бир чәре болды. Онсоңам көп сөвдагәрли, көп дүканлы Көнеүргенчден олҗа алмак арзувының җанланып башламагы бу келлекесерлере тәзеден гүйч берен ялы болды. Ыза серпигип угран атлылар сакландылар. Олар бирден мейданы тутуп ятан маслыклара букулып, хыруч билен, газап билен атып башладылар. Уруш тәзеден гүйҗеди.

Дурды батрагың атып ятышына бар үнси Эмин байдады. Эмма оны хич бир ока гетирип билмейәрди. Муңа Дурдының гахары гелйәрди. Онсоңам душман атлыларының эдил багра япышан далак ялы өз орунларыны саклап дурушлары, гайтам, маслыкларың үстүни депеләп өңе ымтылышлары Дурдының җынының атландырярды. Ол ярагыны соватмак үчин, чакмагыны ызына чекип, бирсалым сакланды. Бирден онуң келлесине бир пикир гелди. Дурды батрак ашак, ябың ичине дүшди-де, Касымың янына ылгады.

Ол геле-гелмәне:

— Касым, маңа ругсат бер! Мен атлыларым билен буларың чеп гапдалындан урайын! Болмаса болар ялы дәл. Олар айылганч урушярлар.

Касым Шайдакова йүзленди.

— Шайдаков, мен-ә гаршы дәл. Сен нәхили гөрйәрсиң?

Шайдаков Д[illegible]ының йүзүне чиңнерилди.

— Пыядамы?

— Ек, атлы.

— Бу ябың ичинден атлы нәхили чыкҗак?

— Сениң оң билен ишиң болмасын, Шайдаков. Маңа шейтмәге ругсат берсең боляр.

— Нәхили чыкҗак ахыры?— дийип, Қасым гыссаныпгахарлы сорады.

— Райышы гыялап, кесип чыкҗак. Райыша бир чыкандан соң, ашак гыкувлап гайдарыс. Ине гөрерсиңиз!

Қасым Шайдаковың йүзүне серетди. Олар үм билен дүшүнишдилер.

— Боляр. Бар. Ёлуң ак болсун!— дийип, Қасым Дурды батрага җогап берди.

Ол гиденден соң Қасым Шайдакова йүзленди.

— Шайдаков, Дурдының бу иши улы пейда берер. Душман хич тарапа серетмән, диңе өңе омзаяр. Олар Дурдының гелени гөрмәнем галарлар. Йөне маңа-да ругсат бер, Шайдаков. Менем элли-алтмыш атлы билен саг тарапдан чозайын. Олар Дурды билен мешгул болуп, мениң чозанымы-да гөрмезлер. Шейдәймесек иш кынлашып баряр...

Бу теклип Шайдакова яраман дурмады. Ол йылгырды-да:

— Онда мен нәдейин? Шу ерде саңгаты болуп дурайынмы?

Қасымың келлесине гелен пикир йүзүни нурландырды.

— Биз Дурды билен душманың келлесини айлалы, башыны чашыралы. Сенем шобада эсасы гүйч билен хүҗүме геч. Ине сана-да иши тапылды!—дийип, Қасым гүлди.

— Говы пикир, Қасым! Говы пикир!— дийип, Шайдаков үшән эллерини бири-бирине сүйкәп, хас җанланды — саг бол!

Қасым шобада Шайдаков билен эллешип хошлашды.

— Мен-ә гитдим...

Ол сагына совлуп, яңы гызышып атып ятан адамларының янына барып, чалт гүрлешди-де, оларыңам дашындан бирнәче адамы җемләп, ябың ичи билен гайралыгына сүрди.

Шайдаков чеп тарапындакы райышың үстүне гылыҗыны ялпылдадып чыкан Дурдыны гөрди. Ол эйлесине-бейлесине энедийәнчә бейлеки атлыларам онуң ызы билен чыкдылар. Дурды батрак бир зат дийип гыгырды-да, райышы гыялап, атың җылавыны говшатды. Ики йүз атлы гачысыны йыкан гыш сувы ялы болуп, оя тарап шаглап инди. Душман бейле зада гарашманды.

Эмин байың атлылары ягдайың бейле үйтгемегине хениз хайран галып етишмәнкә, Дурды батрагың атлылары эййәм ише гириндилер. Эмин бай ортада дуран еринден бөлди-де, атлыла-

рың улы топарыны Дурды батрага тарап [illegible]ди. Эмма бу иш онуң атлыларының өңдәки топарының-да бадыны гачырды. Оларың эли соваң ялы болды. Шейле бир гылычлашма башланды, хей, дийип-айдар ялы болмады. Хованың йүзүнде бир-бирине газап билен дегйән совук полатлардан учгунлар сычрады. Ярысы кесилип, бир тарапа гышаран келлелер ысгындан гачан гөврелериниң үстүнде сув кәди ялы болуп шалкылдаярдылар. Бу айылганч гөрнүш инициди кеңенекледийәрди. Эелери үстүнден йыкылан атларың ган өен гөзлери ханасындан чыкайҗак болярды. Олар уянларыны аяклары билен басып үзүп, бурунларыны шемалладып бир ол тарапа, бир бейлеки тарапа гарап гачярдылар.

Түпеңлериң агзындан чыкян түсселер мейданың айдың депесинде чалаҗа перде эмеле гетирди. Бар үнсүни өңдәки көпрә хем Дурды батрага берип сөвешйән душман атлылары Қасымың саг гапдалдан ураныны дуйбүнден гөрмеди. Қасымың атлылары ише гиренинден соң, оны дуюп галдылар. Оларың өң топары Қасыма тарап өврүлен бадына хем Николай Алексеевич Шайдаков эсасы гүйч билен душманың яззы маңлайындан урды. Инди душман атлыларының, догрудан-да, хушы башындан учды. Үч тарапдан гысып-говруп гелйән эпет гүйч өз гудратыны гөркезди. Эмин байың атлылары өкҗе огурлап ударадылар.

Эмин байың ягдайы барха агырлашярды. Ол нәме этҗегини билмән, өзүни йитирди. Атың җылавыны ыза өврүп, гөзи ёк ялы болуп гачайын дийсе, муны эдип билмеди. «Соң мен буларың йүзүне нәдип гөрнейин» дийип горкды. Өңе дызап уршайын дийсе-де, үч тарапың хайсына гитҗегини билмеди. Шу арада хем онуң сөгүнҗине, гыкылыгына, ялбармагына гараман, өңдәки атлылар ыза гарап онуң деңинден зырмырлып гечип уградды. Эмин бай: «Вах, багт ятды-ов!» дийип, хырчыны дишледи-де ыза сүрди.

— Доланың!

— Ыза доланың!

— Балчабиклери гырың!— дийип, Эмин бай гамчысыны булайлап гыгырярды. Бирден ол гапдалына серетди. Гөрсе Дурды батрак өзүне гарап, ган дамып дуран гылыҗыны салгап гелйәр. Дурды батрагы танан бадына Эмин байың бүтин гөвресиниң ысгыны гачды. Оглунының өлүми гөзүниң өңүне гелди. Эмма мунуң өзи гөз ачып-юмар салыма чекди. Эмин бай голайындан гечип барянларың улы топарының өңүне бөвет болды-да, Дурды батрак тая элини узадып:

— Җан доганлар, шу гара беланы алалың. Ким оны илки тутса бир көшекли дүеси бар! Онуң бир кәсе ганыны ичейин!— дийип ялбарды.

Өнүне бөвет басылан адамлар байың йүзүнден гечип билмедилерми, я-да ондан горкдулармы, гараз сакландылар. Онянча Эмин бай Дурда гарап ат гойды. Йигримә голай адам Эмин байың ызындан, ики гапдылындан ат салдылар. Касым туран әпет топаланың ичинден бу ягдайы сынлады-да, Эмин байың еңсесинден урды. Ики одуң арасында галан Эмин бай газап билен, ахмыр билен додагыны дишләп, сага өврүлди-де, атыны гамча басды. Бу йигримә голай атлыдан дири галан она голайы хем байың ызына дүшдүлер. Дурды батрагың гөзүне ган өйлүпди. Ол гөйә өңүндәки яндаклары чапып, өзүне ёл ясап барян ялы гылыҗыны дынман уруп, гачып барянлары ызындан етип атдан агдарярды, гөзлери болса Эмин байың ләхең гөвресиниң үстүнде харманың чәҗи ялы болуп гөрүнйән ялаңач келлесиндеди. Ахыры ол онуң ызындан етди. Эгри гылыҗы кесрәк салып, Эмин байың келлесини бир уранда ёлуң илерсине гачырды. Дурды батрак тозан басан гарың үстүне гачан келләни сынлады. Келле хениз җанлыды. Ол тогаланып өңе гитҗек ялы болуп хер хили гөрнүшде гозганярды. Эмма вели бу херекетден хич зат чыкмаярды. Диңе келләниң чала юмлан гөзлериниң бар-ха өчмегинден башга зада алаҗы етмейәрди. Дурды батрак еңиллик билен дем алды.

— Пәлиңе гөрә тапдың, харамзада! Ине, саңа Көнеүргенҗин бай олҗасы! Ине, саңа балчабиклериң келлеси!

Бу арада Шайдаков билен Касымың атлылары душманы ковуп, Дурдының деңине гелип етдилер. Дурды батрак олара гошулып, Эмин байың созан гуйрук болуп гачып барян аз санлы атлыларының сөбүгине мүнди. Атлылары ягшы бир салым ковуп, оларың өң хатарлары илерки гумуң этегиндәки обалыклара сиңенден соң, Шайдаков элини гөтерип, атыны саклады. Онуң янындакы атлылар хем сакландылар. Үч сагада чекен бу айылганч сөвешде Эмин байың ики ярым мүң атлысындан диңе бир мүңе голайы гачып гутулды.

Эесиз галан атлары, чашып ятан яраглары, бейлеки затлары йыгнап алмак, сөвешде гурбан болан ёлдашларының мейитлерини йыгнап гала угратмак бирнәче вагт алды.

Шайдаков:

— Яш совет хәкимиетиниң өңүнде битирен әгирт улы хызматың үчин ак йүрекден саг болсун айдярын, Касым. Мен сениң бу битирен әгирт улы ишиң барада Ефимова-да, Сапармырада-да язарын!— дийип, Касымы өзүниң гүйчли гуҗагына долап алды. Маңлайындан үч гезек огшады.

Касым бейле зада гарашманды. Ол өз бойнуна йүкленен иши берҗай эдипди. Ол гызарды, утанды. Николай Алексеевич Шайдаковдан бейле миннетдарлык сөзлерини эшитмеги яш

йигидиң башыны асмана етирди. Башындан гечирен әхли кынчылыклары: Бедиркентдәки, Дашховуздакы, Дөртгүлдәки, ондан соңракы башындан гечен әхли кынчылыклары, ядавлыгы, хорлуклары эл билен айрылып ташланан ялы болды. Бу миннетдарлык сөзлери оңа тәзе гүйч берди. Ол шундан соң өзүни дүрседи-де:

— Саг бол Шайдаков. Халк ишине азаҗык пейдам деген болса, мен гаты шат... Саг бол — дийди.

Олар тәзеден гуҗаклашдылар. Бир салымдан Шайдаков:

— Индики маслахат, Касым?— дийип сорады.

Касым бир салым пикир эдип дурандан соң:

— Шайдаков, индики маслахат: Маңа ругсат бер. Мен Дашховза гидейин. Сапармырадың янына етейин. Ол ерден гайданыма-да көп вагт болды,— дийди.

— Эмин галаны нәдерис?

— Эмин галаны Дурды батрагың өзи ёла салар. Янына бир соватлы адам гошсаң, хемме задың хасабыны алар. Ол Эмин галаның ниресинде нәме бардыгыны Эмин байың өзүнден хем говы билйәр. Соңра ол затлары нирә чекмелидигиниң буйругыны өзүң берерсиң....

— Хак гүррүң — дийип Шайдаков разылашды. Оңа нәче атлы берсек боларка?

— Йүз атлыдан-а аз болмасын! Шу гүнки урушдан оңатҗа шарпык дадып гума гачан душман элбетде, инди аңсат Эмин гала чозмаз. Онда-да этияҗы элден бермек герек дәл, Шайдаков.

Шайдаков билен Касым шол гиҗе Көнеүргенчде болдулар. Эртеси ирден Касым янына отуз атлысыны алып, Дашховза уграды. Шайдаков болса Көнеүргенҗиң голай обаларына гидип, яңы башланан, эмма аңырсына гөз етмейән ишлер билен мешгул болды.

...Дурды батрак Шайдаков билен Касым Көнеүргенже уграманкалар, шол уруш гечен ерде, олардан Эмин гала барып, этмели ишлериниң долы гөркезмесини алды. Ядавлыгына, ачсувсузлыгына гараман, йүз атлының өңүне дүшүп, гөни Эмин-гала тарап сүрди. Ол өңден гепе-гүррүңе гошулман сүрүп отурышына шу гүнки айылганч сөвеш барада пикир эдйәрди. Дурды илки билен бу довзахдан аман-саг башыны алып чыканы үчин худая шүкүр этди. Онсоң худайың ёлуна бир гоюн багшетди. «Эй, хәзир задымыз болмаса-да, элимиз бирнеме узалансоң берерис-дә» дийип худайы хем разы эден ялы болды.

Дурды батрак Эмин байың атлыларының сайлантгы келлекесердиклерини, оларың большевиклерден янгынлыдыкларыны, хич затдан гайтман урушҗакдыкларыны билйәрди. Мунуң шей-

ле болжакдыгына ынанярды. Эмма вели шунча сагатлап, өз ёлдашларының мейитлерини депелэп уршарлар, өңе сүйшерлер дийип пикир этмейэрди. Йүзе голай адамларыны йитирип, гөз-лери горкандан соң ызларына гачарлар дийип чак эдйэрди. «Зыяны ёк, гайтам бу говы болды. Биз оларың көпүсини гыр-дык, галанлары-да гума-чөле уруп, ач-сувсуз гырлар. Бу ган-дөкүшикли сөвеш гайтам бизиң йүкүмизи еңлетди» дийип, Дур-ды батрак бу гүнки урушдан өзүче нетиже чыкарды.

6

Йүз атлы барып Эмингаланың гүнорта дервезесиниң өңүнде дүшенде, ичерде отурмага-турмага ер тапман, ики тарапа ылгап йөрен Огултувагың җаны арам тапан ялы болды. Ол Эмин бай доланып гелендир өйдүп, ылгап барып дервезэни өзи ачды. Шо-бада гөйә дөшүнден итерилен ялы болуп, деми-демине етмэн агзыны ачып ыза чекилди. Ол атлыларың ким хем нэме үчин гелендиклерини бирбада билмесе-де, йүреги бирхили совуклык сызды.

Дурды батрак:

— Огултувак гелнеже, мерт бол. Эмин бай сөвешде вепат болды. Эмингала большевиклериң элине гечди. Гүррүңи узал-дып дурмак нэмэ герек. Бу гүнлер хер әдимиңи мертлик билен әтлемели.

Огултувак бир эпет гүйч тарапындан шол дуршуна доңдуры-лып ташланан ялы бир сыпата гечди. Деми тутулды. Гөзлери-ниң өңи гараңкырады.

Элбетде, Дурды батрак үчинем өлүм хабарыны гетирмек кынды. Шейле-де-болса ол бу иши этмелиди.

— Огултувак гелнеже, сен өз җайыңа бар. Биз галада бол-малы. Галан гүррүңлери эртир эдерис — дийип, Дурды дерве-зәниң ики тарапыны-да, гиңден ачып, атлыларына:

— Ичери гириң. Атларыңызы җайлашдырың! — дийип бүй-рук берди.

Доңуп дуран Огултувак бирден дил ярды.

— Бейле эемсирәр ялы, галаны какаң салдымы, салпаяк эшек!..

— Галаны өзүмиз салдык. Өз деримиз билен шунуң лайыны гардык.

— Сен Дурды гара дәлмиң?

— Хава. Эдил өзи...

— Берен дузум тутсун, харамзада!

Дурды гараның бу сөзе гахары гелди.

— Кимиң киме дуз берендигиниң, кимиң кими эклэндигиниң хасабыны хәзир Эмин бай берйәндир. Хелей, гепиңи көпелтме-де болян өйүңе гир. Адам ялы болсаң-а, бизем адам ялы боларыс. Болмаса-да диңе өзүңе зыян эдерсиң.

— Вай, замана ахыр болды-ей... Вай, өркүм үзүлди-ей... Сен мени киме ташлап гитдиң, Эмин җан-ей...— дийип, Огулту-вак сачларыны яйып, якасыны чәкләп, ичери гирип гитди.

Дурды галадакы хызматкәрлериң бирнәчесини атларыны тутуп чагырып, олара деррев нахар тайярламагы, атларың от-иймлерине серетмеги табшырып, мыхман җайларың бирини эеледи. Бейлеки атлылар хем гиң галаның ичиндәки бош җай-ларда оңат ерлешдилер.

Дурды батрак үч гүнләп Эмин галаның хасап-хесип иши билен эртирден агшама ченли мешгул болды. Ол гелен гүнүниң эртеси ирден Васа бәш саны атлы ёллады. Эмин байың эхли машгаласыны бу ере гетиртди. Машгала гиҗәниң ярымында гелди. Ядавлыга, совуга гарамаздан Җемал гөркезилен өйле ерлешди, бейлекилере көмеклешди. Ахырсоңы бу атлыларың Дурды батрагың пикирдешлеридигини биленден соң (атлылар ызларындан баранда-да, ёлда гелйәркәлерем, Эмин байың улы машгаласының янында олар билен геплешип билмәнди), хей ондан бир хабар билип болмазмыка дийип, өйүнден чыкып уграды. Босаганың даш йүзүнден бу өе гирип гелйән гара пыя-да билен тас чакнышыпды. Җемалың гөзлери учганаклап гитди. Онянча Дурды батрак Җемалы гүйчли эллери билен долап алды-да, ичери алып гирди. Бири-бирине нәче вагтлап зар болан йүреклер тапышды. Бу гиҗе оларың икиси-де екеҗе минут хем гөз юммадылар. Җемал даң атандан соң гүл ялы ачылып, өйүң ичине безег берди. Чай гайнадып, нахар атарды.

Диңе Огултувакдан башга аялларың хич бири багыр пара-лап, Эмин байың ясыны тутмады. Гайтам нәче йылларың до-вамында аяк астына салнып депеленен бичәрелериң үстүнден агыр даш айрылан ялы болды. Олар эркана дем алдылар.

Дурды батрак, мүрзе, атлылардан бәш санысы машгала гелен гүнүниң эртеси даң атандан, гүн батянча дынман ишле-дилер. Олар Эмин байың машгаласындакы улудан-кичә хемме адамың хасабыны алдылар. Хер киме бәш танапдан ер өлчәп бердилер. Бир җүбүт өкүз, бир ат, бир сыгыр бердилер. Огул-тувакдан башгаларың хеммеси разы болды. Ол болса ер гу-җаклап, багырып үч гүн ятды.

Дөрдүнҗи гүн оны чагырып өзүне берлен ери гөркездилер. Малларыны табшырдылар. Оба адамлары, Дурдының атлыла-ры көмеклешип, көп санлы машгаланың өйлерини өзлерине бөлүнип берлен ериң үстүнде дикишдилер. Огултувак хем ахыр-соңы разы болмалы болды. Дурды батрага, атлылара, Җемала,

бейлеки дул галанлара гаргаӈ-гаргаӈ дили ядандан соӊ, өз ери, өз өйи, өз маллары билен мешгулланып уграды.

Ишлери битирип, хемме зады бирйүзли эденден соӊ, Дурды батрак гелди. Ол Җемалы биринҗи гезек гөрйән ялы оӊа агзыны ачып серетди. Оны болса гөрмәге гөз герекди! Яш аял сәхер гүлүниӊ мейдана гөрк берши ялы өйүӊ ичине гөрк берйәрди. Дурды онуӊ ловурдап, учганаклап дуран гөзлеринде бүтин бир әлем гөрди. Йылгырып дуран ак йүзи болса ол әлемиӊ йүзүне галан Ая чалым эдйәрди. Элине алан чәйнек-кәсеси, бейлеки затлары гурҗак ялы бир сыпата гечйәрди.

Җемал ичери гирен Дурдыны гуванч билен башдан-аягына ченли сынлады. Сөйгүден долы мәхир билен онуӊ гара, гөдек эллеринден тутды-да:

— Төре геч, гаражам!— дийип, Дурдыныӊ гөзлеринден гөзүни айрып билмән, мүӊ керешмели нәз билен йылгырды.

— Гара-да болсак йүпегиӊ гарасыдырыс!— дийип, Дурды Җемалы гуҗаклап, өзи билен төре гечирди.

Йүреклер көшешенден соӊ, ожагыӊ башында биле отурып, чай ичдилер. Нахар ийдилер. Дурды Җемал үчин, өзи үчин иӊ агыр бир меселәни гозгамага йүрек эдип билмән, ынҗалыксызланып башлады. Җемалыӊ йүреги муны деррев сызды.

— Гаражам, нәме аладаӊ бар? Я гарагалпакданам бир Җемал тапдыӊмы? Инди онуӊ янына гитсем диййәмиӊ?— дийип бәлчирәп сорады.

Дурды батрак Җемалыӊ әхеӊинде гепледи.

— Мениӊ җеннетим сен, мениӊ дүнйәм сен! Худайыӊ эдил өзүниӊ чайыны гайнадып, чөрегини биширип, эллерине сув акыдып йөрен перишделериӊ бири гелип, шу вагт сениӊ гапдалыӊда отурса, онсоӊ маӊа: «Җемал говумы я-да мен? Бизиӊ хайсымызы халаярсыӊ?» дийсе, мен илки барып, сени багрыма басардым. Перишдә болса: «Сен ёлуӊдан галма» диердим. Гөвнүӊден турдум герек. Айбөлегим?

Икиси-де гүлүшдилер.

Дурды батрак ахырсоӊы дил ярмалы болды.

— Мениӊ гөз гуванҗым, башымыӊ тәҗи! Маӊа гулак сал. Мен, гөршүӊ ялы, Эмин галалы ишими гутардым. Хәзирликче бу ерде галаны саклаф ялы кырк-элли адам галдырып, өзүмем Дашховза етмели. Маӊа берлен буйрук шейле.

Җемалыӊ реӊки агды, элиндәки чайлы кәсе титрәп гитди. Ол аялларыӊ эсасы ярагына — ики гөзүне япышды.

— Бейдип, ташлап гитҗек болсаӊ, гелмесеӊем болҗак экен. Инди мен нәдейин?

Дурды батрак ишиӊ гөз яша барып етҗегини билйәрди. Онуӊ гарашаны ялы болуп хем чыкды. Ол Җемалыӊ дүшен ягдайына йүрекден гынанды. Сөвешде гайдувсыз, өлен-йитениниӊ пикирини этмейән пәлван, хәзир чага пишик ялҗак бир гысым болупды. Ол бар гүйҗүни җемләп, ялбармага башлады.

— Мениӊ әзизим, дүрдәнәм, гуванҗым! Гөзяш дөкмек саӊа гелишмейәр. Мениӊ йүрегими параламa. Сенсиз маӊа-да бу дүнйә герек дәл. Аӊырсы докуз-он гүнде шу гаракөпегиӊ ене-де гащында пейда болар. Мен инди сенсиз хич ерде такат тапмарын.

— Ек, гаражам, өзүӊ билен әкитмесеӊ, мени өз элиӊ билен өлдүрип гит. Болмаса, байыӊ байры хелейи мени гүйч билен өлдүрип билмесе-де зәхерләп өлдүрер... Муӊа мениӊ гөзүм етипдир.

— Оны голайыӊа гетирме, өзүӊем гөзүне гөрүнме — дийип, Дурды батрак умыт билен Җемалыӊ йүзүне бакды.

Эмма Җемал ян берерли дәлди.

— Берим гөкден ёл ясар дийипдирлер. Ол пулуны гайгырмаз. Башга бириниӊ үсти билен этҗегини эдер.

Бу делиле Дурды гара элбетде җогап тапып билмеди. Ол улы аладаныӊ ашагында галды. «Мен нәтсемкәм? Мунуӊ айлыныӊ җаны бар. Огултувак бу вагт затдан гайтмаз. Дийме муны бу ерде гоюп гитмек гаты ховплы. Бу нәхили болды, җанларым? Бу-ха түйс, етимиӊ агзы аша етенде, бурны ганар диенлери болайды-ов! Эмма мен Җемал перими атыӊ ардына алып, Сапармырадыӊам янына барып билмерин. Ол: «Шу вагт сениӊ ядыӊа аял дүшйәрми!» дийип, маӊа әзъет барыны берер. Касым, ише гезек геленде, ондан-ам бетер ахыры... Ине, саӊа чыкгынсыз ягдай, Дурды гара!» дийип, батрак гара дере батды.

Шейле-де болса Дурды ойна салды.

— Әриӊ аялдан маслахат соран ери-хә ёкдур велин, гүлер йүзлүм, өзүӊ бир маслахат берәймесеӊ, мен-ә келеп уҗуны йитирендирин.

Җемал кирши говшатмаярды.

— Әкит. Өзүӊден галдырсаӊ болмаяр. Мен саӊа болҗак-гойҗагы айтдым. Илки билен-ә эдил шу ериӊ өзүнде ника гыйдыр. Башымы чат, аягымы душакла. Онсоӊам хелейиӊе небсиӊ агырмаса, ташла-да өтәгит. Нәдерин. Маӊлайыма языланы шу-дур-да... Өӊи-соӊы оӊлы гүн гөрмедим, ене-де хунаба ювутмалы боларын-да....

Бу сөзлер Дурды батрагыӊ йүрегини дилди. Бирнәче вагтдан соӊ ол өзүни зордан раслады.

— Бес эт, депәмиӊ тәҗи! Ханы, мен бир гиҗеси билен бу гара келлә аграм салып гөрейин. Эртир чайыӊ башына гечйәнчәк хей, бу гаты кәдиниӊ ичинден бир оӊлы пикир чыкмазмыка? Бер, элиӊи!..

Жемал өйүң ичини йыгнашдырып дүшек салянча Дурды батрак, галаның ичине чыкды. Гаравуллары, гөзараларда дуранлары барлашдырды. Олара дегишли табшырыклар берди. Соңра хызматкәрлерден иң якын досты билен бириниң җайына барды.

— Непесага, хей бу якында гүнде бәш вагтына эглип-галып йөрен молла-ха ёкдур-да?

Непес ага гөйдүҗек гарры адамды. Ол Дурдыны өз оглы ялы гөрйәрди. Дурдының өзүни гама басдырман, хер хили ягдайдүшсе-де шадыянлык билен баш алып чыкышыны халаярды.

— Молла бар, оглум.

— Элиңи бәри ал! Шол молланың янына гит-де, оны ызыңа тиркәп алып гел. Өз янында ятыр. Эртир ирден, худай халаса, ол шу ерде тапылсын.

— Боляр, оглум.

Дурды ене-де галаның ичинде айлаң-чайлаң эдип, бар ишини битиренден соң, Җемалың эййәм салан дүшегине барып гышарды.

Даң билен ояндылар. Җемал еңиллик билен херекет эдйәрди. Ол деррев чай гайнатды. Эртирлик биширди. Бу ишлери гутарандан соң, Дурды;

— Ханы, гөзүмиң гуванҗы, тәзе көйнегиңи гей!— дийди.

Җемал бир геңси болуп, оңа серетди.

Эмма Дурды түйсүни үйтгетмән, өңки әхеңинде:

— Тиз бол, гүлйүзлим!— дийди.

Җемал тәзе көйнегини гейип, алын сачыны дүзедйәнчә, узын бойлы, инче, гуш бурун адам салам берип гапыдан гирди. Онуң реңки ак тамды. Гөзлери болса аңырсындан бири гозгап дуран ялы, ызыны үзмән гырпылдаярды.

Өтен агшам Непес ага барып алып гайдалы бәри молланың гиң җаханы даралды. Мунун-да өзүниң себәби барды. «Тәзе хәкимиетиң ек йигренени ишан билен молламыш» диен гүррүң эййәм ил ичине долупды. Шу хабары эшидели бәри, бу молла-ның иени бокурдагындан гечмейәрди. Ол хинини сув алан көрсычан ялы, гирере тәзе дешик гөзлейәрди. Инди үстесине-де, ынха, Непес ага гелип, хәзириң өзүнде Эмингала бармалы. Дурдының буйругы шейле. Эртире ченли Эмингалада болмалы дийди. Тәзе хәкимиет дийип, Эмингала обасының әхли яшайҗылары Дурды батрагы танаярдылар. Онуң хакында ил ичинде дөрән геп-гүррүңи язып гутарар ялы дәлди: «Дурды батрак хөкүмет болупмыш. Эмингаланың бүтин эрки, ери-сувы онуң элине гечипмиш. Онуң ак диени ак, гара диени гарамыш. Әй, түвелеме, өз-ә етҗек дереҗесине етипмиш. Ондан аңырда етмәге дереҗе ёкмуш. Ол ислән адамсыны атып өлдүрибем билйәрмиш, мирап я-да атлыбашы зат эдип, ёкары гөтерибем билйәмиш. Ёкардан оңа илки ишан-молланы ёк эт дийип буйрук хем берленмиш. Гараз, Эмингалада ханам өзүмиш, солтанам...» Шу гүррүңлерден гулагы камата гелен молланың Эмингала чагырылмагының оңа нәхили дереҗеде тәсир эдендигини диңе гөз өңүне гетирмек мүмкин. Непес ага гелип, молланы «өңүне салып» экиденден соң, молланың аялы гаты геплемекденем горкуп, гоңшы өйлерине барып, пышырдап хабар этди.

— Молланыз-а гала экитдилер... Инди доланып гелер диен тамам-ха ёк вели, хер ничик өй-ичерсине бала-чагаларына бери азар бермеселер ягшыдыр. Шуны барып Дурды батракдан бир товакга эдип гөрсеңиз нәдерка?..

Деррев ондан ол эшидип «молланы экидипмишлер» диен хабар Эмингала шобада яйрады. Обаның он бәш саны яшулысы җемленип гиҗе ятмадылар.

— Әйт, Дурды батрак оны юртдан чыкарайҗакмыканайт?

— Оны орса иберип, шол янда сабын этдирер дийсеңем-ә, ынанар ялы дәл. Молла пахыр үчекде бакылан ялы ахыры...

— Я, дога-тумар берерн ялы башга обалара иберәйҗекмикә?

— Вах, сакгалдашың диййәнини гөрсене, Дурды батрагың йигренени молламыш ахыр... Онсоң оңа бейле юмуш табшырар дийип, мениң-ә келләме гелмейәр.

— Хәй, нәме-де болса молла пахыр мөхүммизе ярап дурды. Җыназа окамак, аят окамак ялы мөхүм ишлере бир молла болмаса-ха болмаз. Ичинде Дурды батрага дилини дүшүндирип билҗегиң ёкмайт, ёмут?

— Вах, онуң маңлайына барып бир чөкүп болса, дил-ә дүшүндирсе борды-ла...

— Бу диййәниңем аңсат иш дәл. Онуң янына адам гойберм ейәрлермиш...

— Әй, говусы, Непес аганың янына барагада, дыза чөкелиң-ле. Непес ага, инди, онуң, ягны Дурды батрагың саг дызында отурярмыш...

— Ине, бу геп мамла. Бизе шундан башга чыкалга ёк...

...Молла иманыны өвре-өвре, худай ёлуна ики саны товук айдып, Дурды батрагың өйүне гирен бадына, гиҗеси билен ёкаркы гүррүңлери эдип чыкан яшулулар, келлелерини этеклерине салып, Непес аганың өйүне гелип долдулар.

— Непес, өзүң бир зат этмесең-ә болар ялы дәл...

— Әйт, Непес, пара-пешгеш билен Дурды батрагың гөвнүни тапып болмазмыка?

— Непес, Дурды түркүчәни-хә ятдан чыкараян дәлдир-дә?

Хич зада гошулман, өз гара гүни билен мешгул болуп, шу яшына етен Непес ага-да, яшулуларың бу болшуна хезил эдип гүлди.

— Адамлар, сиз нәмәниң гүррүңини эдйәрсиңиз, ахыры?

— Молланы бошадып бер, Непес ага.

— Өзүң гепини дүшүндирәймесең, биз Дурда геп дүшүндирип билмерис.

Шу аралыкда бири гелип, Непес ага йүзленди.

— Яшулы, сени Дурды батрак чагыряр.

Бу иш зерарлы Непес аганы гөрмек барада теклип гиризен адам келлесини бир тарапа гышардып, гашларыны герди.

— Эй, түвелеме, Непес ага-да етҗек дережесине етен экен-ов! Дурды оны маслахат салмага чагырандыр. Мунуң шейледиги гөрнүп дур ахыры...

— Чагырмага гелен «яшулы» дийип, Непес аганың өңүнде ики бүкүлип дурайт.

Өйде болса шейле гүррүң гидйәрди.

Молла ичери гиренден:

— Дурды җан, нәме гүнәм болса геч. Сенем өз обамызың адамсы ахыры. Өлйәнчәм хызматыңда гол говшурып дурайын. Гапыңда-да гул болайын.

Дурдының бу сөзлере ичи гүлсе-де, ол йүзүни хырсызландыран киши болды.

— Тәзе хөкүметиң адамысның янына гелмеги кичилик билйәрмиң? Инди сени ызыңдан адам иберип чагырмалымы?

Молланың яңы сырылан келлесиниң хамлары дартылып-дартылып гитди. Бүтин бедени сандырады.

— Мен... мен...

Дурды мундан артык онуң билен оюн этмек болмаҗакдыгына гөзүни етиренден соң, шу сөзлер билен молла йүзленди.

— Сен шу дуран перишдәни танаярмың?

Молла Җемалы гапыдан гирен бадына гөрүп танан-да болса, ол хакда эййәм ядындан чыкарыпды. Шонуң үчин-де ол Җемалы тәзеден сынлап чыкып, тәзеден танады.

— Хава, хава... Дурды җан... Бу гырнак...

— Гырнак дийме!— дийип, Дурды яландан гахарланды.— Инди гул-гырнак диен зат ёк. Ол затлары сиз ёкдан бар эдип, ил ичине яйрадярдыңыз...

Молла: «Ине өз дилимден бела галдым-ов. Худайым мен гурайын» дийип, ичинден өзүне кәйинди. Деррревем иманыны өврүди-де:

— Бу гелин... Эралы ханың соңкы аялы... Танаярын, Дурды җан,— дийди.

Дурды гөнүсинден гелди.

— Сен хәзир шу икимизе ника гыймалы...

Өрән узакдакы асман эмай билен молланың депесинден индди. Ника гыймага разы болса, худайдан горкды, шеригатдан горкды. Гыйҗак дәл дийсе-де Дурды батрак... Молла ики одуң арасында кебелек ялы ганат яйып башлады. Нәме-де болса худайың өңүнде өз гүнәсини еңлетмек максады билен:

— Дурды җан. Сизе ника дүшмез. Гелин талак эдилмедик ахыры — дийип җибринди.

Дурды батрак оңа кинаялы серетди.

— Сен онуң әриниң өлендигин-ә билйәң.

— Хава, гараз, гулагым-а дегипди.

— Эр өлсе хатын талак дийип эшитмәнмидиң?

— Боляр, боляр, Дурды җан... Пыяда казы герек...

Шол вагт Дурды ылгап даш чыкды-да, гөзүне илениң бирини Непес аганы чагырмага иберди.

Непес ага билен ене бир адам пыяда казы болды.

Ника гыйылды.

Непес ага молланы ызына тиркәп, өз жайында гарашып отуран яшулулара табшырды.

Дурды батрак галан-гачан ишлер билен мешгул болды.

— Гүн батып, гараңкы дүшенсоң, ёла чыкарыс, алмагүлүм. Шайыны тут.

Җемал хетденаша бегенди.

Олар шол гүнүң агшамсы ёла дүшдүлер. Дурды батрак Җемалы Порсының човдур обасында, Игдирбайың өйүнде гоюп, өзи Дашховза гитди...

7

Салай эке деряның өңүндәки, аркасындакы шәхерлериң хеммесини бәш бармагы ялы билйәрди, оларың ниресинде нәме бардыгына етикди. Шонуң үчин-де ол Хоҗаилиниң кеселханасыны хич кимден сораман тапды. Гөни барып баш врачың кабинетине гирди. Аксакгаллыҗа, кичиҗик гөзлери ойнаклап дуран Салай эке бу ерлериң эеси ялы болуп, аркайын, ховлукман ичери гиренде, кеселхананың докторы эйнегиниң үсташыры гең галып серетди. Салай эке доктор билен саламлашды. Эллешип гөрүшди-де, ики саны отургыҗың арасындакы бош ере барып, тама аркасыны берип отурды. Доктор онуң эхли херекетини сынлады. Эмма хич хили нетиҗә гелип билмән, өз кесби, эндиги боюнча, терҗимечиниң үсти билен яшула йүзленди.

— Айдып отурың, нирәңиз агыряр?

— Мениң агыряи ерим ёк, тебип.

— Онда нәме хызмат билен гелдиңиз? Мениң сизе нәме көмегим дегип билҗек?

— Шу кеселханада ятан үч саны яралымыз бар. Шоларың халындан хабар алмага гелдим.

Доктор ыкҗамланды. Догрусыны айтсак доктор Салай экәни гөрен бадына халаманды. Ол хәзирем шу пикирини үйтгеденокды. Онуң үстесине-де танамаян адамсыны кеселлиниң янына гойбермекден горкярды. Докторың бир гезек агзы бишипди. Бир гезек ики саны яралыны гетирдилер. Шол агшам хем бир яраглы ол яралылары «гөрмәге гелди». Доктор оны яралыларың янына гойберди. Ол яраглы болса ол ики ялалыны түпеңләп, айнадан чыкып гачып гитди. Соңра ол яраглының Магсым ханың адамсыдыгыны билдилер. «Белки буҗагаз гожа-да шонуң ялы биридир? Ким билйәр? Ене-де өңки ялы бир эрбетчилигиң үстүнден бараймайын...» диен пикир докторы ынҗалыкдан гачырды.

— Яшулы, сиз ниреден гелен адам?

— Мен, доктор, Дашховузлы.

— Ол адамлар сизиң таншыңызмы? Доган-гарындашыңызмы?

— Оларың үчүсем мениң доганларым.

— Сизиң өзүңиз өзбек. Оларам өзбекми?

— Ёк, олар түркмен.

— Онда нәхили олар сизиң доганыңыз болярмышын?— дийип, доктор хас ховсала дүшди.

Докторың ызыны үзмән сорага тутмагы, өзүне ынанман отурышы, чай-сувсуз, ядав Салай экәниң җыныны атландырды. Ол отуран ериден чалтлык билен турды-да, өзүне ынамлы хем-де тутанъерлилик билен:

— Доктор, мениң бу ерде эңеклешип отурмага вагтым ёк. Сен эгер маңа ынанмаян болсаң, шол ялалыларың ичинде Худайберди гаража диен бири бардыр. Шондан сора. Оңа ызындан Салай экең гелипдир дийип айт. Онсоң ынанарсың — дийди.

Шондан соң доктор чалтлык билен чыкып гитди. Дерревем айланып гелди-де:

— Мени багышла. Танамандырын, яшулы. Олар сизе гарашярлар — дийип, Салай экәни ызына дүшүрип, Худайберди гаража, газак йүзбашы, Халлы батыр дагының ятан палатасына әлтди. Ялалыларың Салай экәни гаршылашларыны гөренде, доктор өзүниң Салай экәни совук гаршыланлыгындан утанды. Салай экәни буларың янында галдырып, өз иши билен чыкып гитди.

Салай эке көп вагтлап чагаларыны гөрмедик ата мәхри билен үч ялалының-да хал-ягдайыны сорашды. Яраларыны барлашдырып гөрди. Сапармыратдан көп догайы-салам табшырды. Ишлериң гидиши барада екән-екән гүррүң берди.

Иң агыр ялалы Худайберди гаража-да бәри бакыпды. Ол досты Салай экәниң йүзүнден гөзлерини айрып билмейәрди.

— Салай эке, бу ерлере бизи сорап гелерсиң дийип, дүйшүме-де гирмейәрди. Сениң бу ягшылыгыңы о дүнйә, бу дүнйә ятдан чыкарып болмаз.

Газак йүзбашы кәселере ызыны үзмән чай гуюп йөршүне:

— Бизи ятлап салам иберен Сапармырадам, ол саламы алып гелен адамам дүнйә дурянча дурсун. Ич, Салай эке, гөк чайдан, хумардан чык!— дийип, бегенҗинден бөкәйҗек болярды.

Халлы батырам:

— Асылзададалар шейле хем болмалы — дийип өз бегенҗини мәлим этди.

Салай эке Худайберди гаражаны Гарапорсандакы вакадан бәри говы танаярды. Эмма чаласын хем-де гөдек Газак йүзбашы, мылайым хем-де чекиси говшак Халлы батыр хем Салай экә хас говы ярадылар. Ол тәзе танышларының говы адамлардыгына, мәхирли ёлдашдыгына деррев гөз етирди. «Не оңат адамлар экен. Шейле адамларың ёлуна башыңы гурбан этсең хем аз» дийип, көпи гөрен гожа өз янындан нетиҗе чыкарды.

Соңра Салай эке пикире гитди. «Заманаың шейле товгалы вагты Газак йүзбашы билен Халлы батыр мениң билен өтәгитсе-де болҗак. Буларың яралары битишипдир. Инди хич хили горкар ялы зат ёк. Эмма вели Худайберди энтеклер кеселханада ятмалы болар. Онуң ягдайы энтеклер говы дәл. Ол энтеклер ата чыкып билмез. Иң яманы — бу икисини алып гитсем, Худайберди гамага разы болмаз. Ине, шу меселәни нәхили этмели?» Ол бу сорагына җогап тапып билмән, азара галды. Соңра оларың өзүне йүзленди.

— Ханы, йигитлер, гүрләп отуруң. Инди шейдип, Хожаилини яссанып ятҗакмысыңыз? Сапармырадынам сиз дийип гөзи ёлда.

Шу гүррүңи Газак йүзбашының өзи гозгамакчыды. Шонуң үчин-де ол биринҗи болуп дилленди.

— Салай эке, өз аягың билен гелипсиң. Инди сен бизи өзүң билен әкит. Яра-параларың өзи битишибем барды, битишмедик ерлерем нәме, битишер йөрердә...

Салай эке гөнүсинден гелмели болды.

— Газак бай, Халлы батыр икиңиз гидиберсеңизем болҗак, ягны мениң билен. Йөне, Худайбердиниң ягдайы энтек өверлик дәл.

Худайберди деррев тирсегине даянды.

— Салай эке, буларам гитсе, мениң еке өзүм бу ерде галып билмерин.

Халлы батыр аграслык билен оны голдады.

— Гитмели болса-ха үчүмизем биле гитмели.
Салай эке, ине, шундан горкярды. Онуң гарашышы ялы хем болуп чыкды. Ол бир салым пикир эдип отурды. Ене-де нәме этҗегини билмеди. Онянча Газак йүзбашы:
— Салай эке, мениң бир гүррүңим бар...
— Айдып отур, Газак бай.
— Сен хәзир доктор билен гүрлеш. Ондан бизе җогап алып бер. Бизи әкитмәге гелендигиңи айт. Дашховзуң буйругы шейле дийй. Булар гитмели дийй.
— Онсоң? — дийип, Салай эке Газак йүзбашының оңат бир теклип этмегине гарашып, умыт билен онуң йүзүне бакды.
— Онсоңмы? Онсоң Хоҗаилиниң ревкомына бар-да, бир араба сора. Худайбердини гайтарма ялы эдип, арабаның иң оңат еринде ашагына үч пер дүшекче дүшәп, үстүне ики ёрган япып әкидели. Халлы батыр, сен, мен онуң аягуҗунда, башуҗунда отурып, бела-бетерден горап әкиделн...
Салай эке йылгырды. Шейле-де болса:
— Доктор Худайбердини гойбермез. Гөрүң-де дуруберин.
— Әй, ибермесе зорлап әкидәерис — дийип, Газак батыр йүзүни-гөзүни хырсызландырды.
— Ол гүррүңиң боланок — дийип, Салай эке гаршы чыкды. — Биз шейдип, өз элимиз билен өз җан ялҗак ёлдашымыза яманлык этмелими? Худайбердини мен ене он бәш гүнден гелип әкидәерин. Биз чага дәл. Ягдая дүшүнмели ахыры.
Бу гүррүң яралыларың хич бирине ярамады. Эмма вели олары пикирленмәге меҗбур этди.
Салай эке баш врачың янына барып, оңа өз пикирини айтды. Ол Газак йүзбашы билен Халлы батыры өзи билен әкитҗекдигини, Худайберди гараҗаны тизрәк аяк үстүне галдырмак үчин докторың көмегиниң зерурдыгыны мәлим этди.
— Оларыңам ягдайы энтек өверлик дәл, Салай эке. Говусы сиз он-он бәш гүнден гелиң. Үчүсини-де чыкарып гойберерис. Хәзирликче олар галсын — дийип, баш врач маслахат берди.
Салай эке онуң билен разылашмады.
— Доктор, хәзир бир адамың өзи-де Дашховзуң шу гүнки ягдайында бизиң үчин әгирт улы гүйчдүр. Газак йүзбашы билен Халлы батыр хакында айданымызда болса — буларың хер бириниң бәш-алты йүз атлысы бар. Ол атлыларың арасында бу икисиниң абрайы чакланыңдан хем улы. Худайберди гараҗаның әхмиети болса бу икисиниңкиден кем дәл. Эмма оны хәзир әкидип болҗак дәл. Мен муңа гөз етирдим. Шонуң үчин-де мен онуң ызындан он-он бәш гүнден соң гелерин. Газак йүзбашы билен Халлы батыры хәзир әкитҗек. Сен гаршы чыкма. Йөне сенден бир товакгам бар: Мен Худайбердини-де әкитҗек диерин вели,

сен оларың янында оны әкитмек болмаз дий-де, ер депде дур. Яралының өз ёлдашларынданам, менденем гөвни галмасын. Еке өзи галандан соң болса, оңа көпрәк үнс бер. Екесиретме...
Шейдип Салай эке баш врачы-да өзүне көмекчи этди.
Ол доктордан разылык алaндан соң онуң йүзүне мәхирли бакды.
— Саг бол, доктор. Ол икисини гайгы этме. Түркмениң ярасы атың үстүнде битип гидййәндир...
Салай эке Халлы батыр билен Газак йүзбашыны ёла тайярламагы, Худайберди гараҗаны болса кеселханада галмага разы этмеги доктордан хайыш эдип, гөни Хоҗаили ревкомына тарап уграды.
Салай эке бу говгалы дүнйәде кән яшады. Ики-үч йыл мундан озал бу зүрятсыз гоҗа дүнйәниң гурлушына дүйбүнден башга хили гараярды.
Зүрятсызлык, екелик, бирмеңзеш иш гоҗаны ики-үч йыл мундан озал бүтинлейин ики букүп ташлапды. Ол гүнлер Салай эке хемме зада ынамсыз хем-де умытсыз гарап уграпды. Ол дүнйәниң, агны кыяматың гамыны иййәрди. Өзүне кепенлик алып гоюпды. Сакгалдашларындан бирнәчесини ызына тиркәп, җума гүнлериниң биринде Дашховуз галасының гүндогар-демиргазыгындакы гонамчылыга барып, өз аялының губрунының янында өзүне ер хем белләп гайдыпды. Бу ишлери эденден соң, ол өзүниң тамыны, байлыгыны киме галдырҗакдыгы барада ойланярды. Салай эке мейданда сувсузлыкдан сүллерип башлан бир өсүмлиге меңзәпди. Ене сәхелче вагт оңа сув берилмесе, бу өсүмлик гураҗакды. Гайдып өзүне гелип билҗек дәлди.
Сергей Михайлович Ефимов бу ягдайдан хабарлыды. Ол Салай экә гөвүнлик берйәрди, онуң йүрегинде өлүп барян дурмуша умыт дөретмәге чалышярды. Догрусыны айтсак бу иш Ефимова-да илки бада башартмады. Шол вагтлар партияның Дашховуз гурамасы җанланып башлады. Оңа җаныңы ынанып болян, элинден иш гелйән көмекчилер зерурды. Бу барада ойланмалы, пикирленмели боланда бирден Ефимовың гөз өңүне Салай эке гелди. Ефимов муңа бегенди. «Оны бизе көмек эдер ялы этмели. Шейтсек ол бизе көмегем эдер, онда дурмуша болан умыт хем гүйҗәр. Дурмуша болан сөйгүси бекәр...»
Ефимов шу арзувыны гөвнүне беслэп, бир агшам Салай экәниңкә гелди. Ол гөйә сатын алҗак боляи атының дишини гөрйән ялы болуп, Салай экәни ыхлас билен сынлады. Депесинден әпет гара тегелек телпек басып дуран, эли хасалы, ики букүлен гоҗа сынагдан говы гечди. Салай экеде энтек гүйҗүң бардыгыны, ол гүйҗи өрән усуллык билен бир тарапа угрукдырып болса — онуң көп пейда гетирҗекдигини сынчы Ефимов аныклады. Эмма вели

бошап галан ганар ялы гарры гөврәни аякландырып гойберибермек аңсат иш дәлдигини-де Ефимов аныклады. Ол узакдан айландырып сөзе башлады. Ефимовың түркменче-өзбекче дилине болса Салай эке гаты говы дүшүнйәрди. Ефимов сүйшүп гелйән әпет ажайып дурмуш хакында, бу дурмушы тиз гетирмек үчин гаррының-да, яшың-да жаныны аяман ишлемелидиги, бирек-биреге көмек этмелидиги хакында говы эдип, ынамлы делиллер билен айтды. Гүррүң Салай экә ярады. Себәби онуң йүрегинде адамлара ягшылык дилемекден башга зат галманды. Бу гүррүңден соң гожа бир хили чусланан ялы болды. Ефимов атан окуның нышана барып дегендигини гөрди. Ол өйүне шатланып гайтды. Ефимов ики-үч гүнден соң ене гелди. Ене шу хакда гүррүң ачды. Салай эке бу гүррүңи-де хөвесли диңледи. Ефимов демир пенже ялыды. Тутан ерини гопарман гоймаярды. Ене-де ики гезекки гүррүңден соң шол чөлде өсүп отуран бир дүйп өсүмлиге сув гойберлен ялы болды.

Салай эке:

— Менден саңа нәме герек? Мен бир аягы габрың ичинде дуран адам. Мениң элимден гелҗек зат ёк. Сен яш-елеңлери агтар. Ишиңе яраҗаклары агтар — дийди.

Бу сөзүң әхеңи Ефимова ярады.

— Маңа сен герек. Сениңки иш говы. Сениңки сөвда бахана этди, хемме ере барды. Сениңки билинмеди. Сениңки көп иш этди бар...

Салай эке пикире гитди... Ол илки сүем бармагы билен тәзеҗе кечәниң гүллерини сыпалап отурышына кән ойланды. Ахырсоңы дилленди.

— Мен ене бир хепде берхиз тутмалы, онсоң аяк үстүне га-
ларын. Гүйҗүмиң етдигинден, гурбумың чатдыгындан көмек
берейин. Барып гел диен ериңе барып гелейин. Әкит, гетир диен
затларыңызы әкидейин, гетирейин. Йөне, мени бу ише гошма.
Мениң вагыз-несихат билен ишим ёк. Себәби мен инди ол
дүнйә хакда пикир этмели. Онсоң сениң ишиңе гошулсам худая
яраҗакмы-ёкмы, оны мен нәбилейин... Пул-сул көмеги билен ра-
зы боларын дийсең-ә, оны айт. Сенден аяҗак задым ёк.

Ефимов:

— Пулданам бетер, өзүң герек — диенде, Салай эке:
— Онда мениң шертим шол, Ефимов, шоңа разы болсаң бол-
яр — дийип, чүрт-кесик айтды.

Ине, шу гүррүңден соң сап гөвүнли, йүрегинде адамлара
дине ягшылык беслейән бу гожа тәзе дурмушың деңзине тарап
акян батлы деряның ичине дүшүп, гулачлап йүзүп башлады. Ха-
сасыны зынды, катдыны дикледи, ере етейин-етейин дийип ду-
ран башыны ёкары гөтерди. Көп яшан Салай эке революцияның

ишине нәче чуң гиришдигиче барха йигделйәрди. Ол инди зерур герек вагтларда ядамагы-ялтанмагы-да билмейәрди. Бир гезек эшекли узак ерлере барярка, Салай эке: «Мен буларың ызына дүшүп угралым бәри овнук-ушак кеселлериң хеммесинден гутулдым» дийип, өз янындан гаты догры белледи.

... Салай эке ревкома баршына төверек-дашыны сынлаярды. Хоҗаилиниң даражык, хапыса көчелериниң хеммеси гызан базара меңзейәрди. Өз эркини өз эллерине алан, эгин-башлары йыртык, эмма йүзлери гүлүп дуран адамлар гышың ичинде-де дулукларындан дерлерини акдырып, улы хөвес билен ишлейәрдилер. Көчелери арассалаярдылар, жайларың ок дегип йыкылан ерлерине кесек я-да керпич өрйәрдилер. Ат арабалары, эшек арабалары белент тигирлерини җыгылдадып ондан-оңа гатнаярдылар. Бу гөрнүш, бу гөтерим Салай экәни хас бегендирди. Ол ревкомың гапысындан сүңңүенилик билен гирди.

Узын, гараңкы коридорың ичи адамдан долуды. Ясы телпек, тегелек йүзли гарагалпакларың депесинде оларың сеслери гүвүлдәп эшидилйәрди. Коридора чыкян гапыларың җыгылдыларының ызы кесилмейәрди. Салай экеде гызан базара гелип гирен ялы бир дуйгы пейда болды. Базардан герек адамыны нәхили тапҗак? Ол даяв-даяв адамларың арасындан гечип, коридоры орталады. Бириниң алкымына дыкылып барды-да, ревкомың башлыгының хайсы жайдадыгыны сорады. Оңа башлыгың жайының гапысыны гөркездилер. Бу гапының өңүнде өз нобатына гарашып, бир-бириниң ызында дуранлар көпди. Салай эке гапының эдил өңүне барды. Шобада гапы ачылып, ичерден ики ярaглы чыкды. Ики адам: «ичери гирмек гезеги мениңки-де, мениңки» болшуп, дава башладылар. Салай эке мундан пейдаланып ол икисиниң арасындан еңиллик билен сүмүлип гечди-де ичери гирип гитди. Гапыны берк япды.

Ярым русча, ярым гарагалпакча гейнүвли, сакгал-мурты яңыҗа беҗерилен, кырк яшларындакы башлык Салай экәниң гөзүне гаты ядав гөрүнди. Салай эке гапының дашында давалашып дуранлардан ховатыр эдйәндиги үчин гапыдан гирен бадына башлыгың алкымына барды.

— Мен Дашховуздан, Сапармырат билен Шайдаков тарапындан гелдим — дийип, деррев мәлим этди.

Башлыгың йүзи ягтылып гитди. Онянча гапы зарп билен ачылды-да, давалашып дуранларың икиси-де итеклешип бирден гирдилер.

Салай эке:

— Мен сизиң билен икичәк гүрлешмели — дийип, башлыга мәлим этди.

Онсуз-да башлык Салай экәниң кимдигини биленден соң шу вагт башга адамы кабул этҗек дәлди. Ол гапының агзында дуранлара:

— Бир кәсе чай ичер салым гарашың — дийип, мылайым, хайыш әхеңинде йүзленди. Онуң бу сөзи, бу әхеңи ол икисине тәсир этмеди. Шонуң үчин-де башлык гыңралмалы болды.

Башлык өз достлары Сапармырат, Шайдаков барада Салай экә кән сораглар берди. Оларың саглыклары барада сорашды. Соңра Хожаилиден, умуман, гарагалпакдан түркменлере көмеге гиден атлыларың хал-ягдайы билен таньшды. Шундан соңра:

— Ханы, яшулы, бизлик нәме ишиңиз бар? Шу ягдайымызда элимизден гелҗек зат болса җанымыз билен көмек этмели — дийди.

Салай эке башлыга бу ердәки кеселханада ятан яралылар хакда гүррүң берди.

— Оларың херси бир юрды сорап отурмалы адамлар. Олар өрән зерур адамлар. Мен оларың икисини хәзир әкитмели. Сапармырат билен Шайдаковың буйругы шейле. Худайберди гаражаның ягдайы агыр. Онуң ызындан ене он-он бәш гүнден гелерин. Шол икисини әкитмәге маңа бир араба герек. Арабаның аты гаты дәяв болсун. Болмаса ёлда көп эгленмели болар. Бу болса гышың ичинде яралылар үчин агыр дүшер.

Башлык бу иши өрән кынлык билен битирди. Ол:

— Яшулы, ынан! Бизиң ат арабамызам, адаммызам етишмейәр. Эмма Сапармырат аганың йүзүнден гечип билмәним үчин мен бу иши хер нәче кын-да болса ерине етирейин — дийди.

Салай эке башлык гепини узалдар өйдүп әтияч этди-де:

— Онда мен турҗак. Элиң-гөзүң дерт гөрмесин, иним — дийди.

Ол аты, арабаны нирeден алмалыдыгыны аныклап, башлык билен хошлашып гапа тарап уграды. Бирден аяк саклады.

— Хава, тас ядымдан чыкан экен. Сен маңа бир эл ялҗак петек язып бер, кеселхананың башлыгы Худайбердә айратын гарашык этсин. Бизиң ол адамымыз герек еринде бәш йүз атлының еринде дуряр. Оны товук чорбаҗык, тәзеҗе этҗагаз билен эклесин. Илчиликдир, бу затлар тапылар. Гысганмасын. Йөне петеги хөкүм билен яз...

Башлык йылгырды. Салай экәниң айдышы ялы эдип, хат язды-да онуң элине берди.

Салай эке башлыгың гапысындан еңиллик билен, гоп берлен ялы болуп чыкды. Коридордакы галмагал, өзүне гөнүкдирилип айдылян аҗы сөзлер бирҗик-де онуң кейпини бозуп билмедилер.

Шол гүнүң гиҗеси Салай эке Газак йүзбашы билен Халлы батыры алып, Дашховуз ёлуна дүшди.

8

Дашховуз галасының гүндогар дервезесине голай бир өврүмдәки палчыкдан салнан, галың диварлы там, ягны Салай экәниң чаклаңрак тамы инди бирнәче гүнден бәри гошуның штабына өврүлипди. Сапармырат яныны дөрт-бәш адамы билен шу ерде болярды. Эмма бу җайың дервезесиниң гөз ачып юмасы салым япылып, гулпланып дуряны вагты ёкды. Агыр гошуның ёлбашчылары, узак обаларда гош басанларың чапарлары, чар тарапдан гелйән дайхан векиллери, шәхериң сенетгәрлериниң векиллери гураманың адамлары... гелердилер, ишлерини битирип гидердилер. Ене-де гелердилер, ене-де гидердилер.

... Салай эке Газак йүзбашы билен Халлы батыры ызына тиркәп, өз гапысындан «бисмилла» дийип гиренде, гиҗәниң ярпыдан агандыгына гараман, Сапармырат билен Ефимов мөхүм бир меселе барада гүррүң эдип отырдылар. Сөвешҗең доганларың душушыгы өрән толгундырыҗы болды. Диңе саламлашмак, хал-ягдай сорашмак үчин он-он бәш минут вагт сарп эдилди. Сапармырат билен Ефимов Худайберди гараҗа барада чинтгәп-чинтгәп сорадылар. Соңра Ефимов тәзе геленлери шу гүнки ягдай билен таныш этди.

— Сиз Көнеүргенч билен Порсының ягдайыны билйәрсиңиз. Дашховзуң, Тагтаның, Йыланлының, Гарайылгының, Акдепәниң ягдайлары-да Көнеүргенч билен Порсыныңкыдан говы дәл. Бу ерлериң хеммесинде гиҗе-гүндизиң хер бир сагадында улылы-кичили ганлы чакнышыклар гидип дур. Бу — элбетде дүшнүкли. Көне дүнйә өз эркини гөрешсиз элден бермеҗек боляр. Бу тебигы зат. Азатлыгың гапысындан яңы гирип уграң халк хем ыза чекилмеҗек боляр. Бу-да дүшнүкли. Йөне, ганлы чакнышыклар шу зерарлы боляр. Биз элимиздәки гүйчлери көп ере бөлмели болярыс. Хемме ерде көмеге етишмек бизиң борҗумыз. Шонуң үчин-де, Халлы батыр, Газак йүзбашы, сиз эдил вагтында гелдиңиз. Шу вагтлар бир адамың өзи бизиң үчин улы гүйчдүр. Халкың ичинде әгирт улы сыясы ёкары гөтерилиш дуюляр. Айратын белләп гечмели, бегенчли бир зат бар, ол хем болса революцияның хәзирки дөврүнден талап эдилйән зат йүзе чыкды: Зәхметкеш халк өз душманыны танады. Ягны, кимиң кимдигини билди. Шуны биз газандык. Бу әгирт улы сыясы еңишдир. Биз бу еңши беркитмелидирис. Гайрат эдиң, достлар! Хәзир гиҗәни гүндиз эдип, җошгун билен ишленмелидир...

Соңра Ефимов Сапармырадың йүзүне: «Гелен карарымызы мәлим эдәйсем нәдеркә?» диен маныда серетди. Сапармырат төверекдәкилере билдирмән, чалаҗа разылык ышаратыны эдип, башыны атды.

Ефимов шейле сораг билен Салай экә йүзленди.

— Салай эке, сени ядадярыс-ов биз...

Ефимовың бу сөзүниң ашагында бир маныының бардыгына Салай эке деррев дүшүнди. Эмма онуң нәхили маныдыгыны аңлап билмеди-де, бир тарапыны ойна салды.

— Әлбетде, ядадярсыңыз, оглум. Ёгсам нәме, дынжыңы ал дийип, агзыма чай тутуп отурандырын дийип пикир эдйәрмиң... Йөне, гүррүни дашдан айлама-да, гөниңден гелибер. Сениң гөвнүңде башга бир гүррүң бар. Мен билип дурун. Чөпе-чалама урмада айдыбер. Менден битжек иш болса онуң гүррүңи болмаз.

Сапармырат хезил эдип гүлди.

— Гөниңден гелибер-дә, сен нәме, хилегәрлиги башарярмың, Ефим.

Ефимов өз достларының хүжүминден халас боландан соң, оларың рухларының гөтеримлидигине гуванып, шатлыклы гепледи.

— Салай эке, гураманың, галыберсе-де Сапармырат икимизиң сенден ене бир хайышымыз бар. Әлбетде, догрусыны айтсак, бу иш кын хем ховплы. Илки билен шуны саңа мәлим эдейин.

— Онсоң? — дийип, Салай эке билесигелижилик билен Ефимовың йүзүне чиңерилип серетди. Ефимова онуң кичижик гөзлери учганаклап гиден ялы болуп гөрүнди.

— Онсоңмы? Онсоң сен Жүнейит ханың янына гөрме-гөрше гидип геләйсең диййәс.

Инди Ефимов бу сөзи айдып отырка-да, айдып боландан соңам чиңерилип, Салай экәниң йүзүне бакды. Эмма гожаның мәхирли йүзүниң түйсиде бозулмады. Ол йүзде горкы-үркиниң нам-нышаны-да гөрүнмеди. Бу болуш Ефимовы өңкүден-де гувандырды.

— Гөрме-гөрше ибержек ериңизи-хә тапан экениңиз... Мениң аржаларымың бирисинде он ики гез кепенлик матамам бар. Мен оны-да яным билен әкидерин. Ол мата ол ерде хөкман герек болар...

Сапармырат маузериниң овадан агач габыны сыпалап отуран ериңден:

— Бейле этмеги хер өң етен башаряр. Сенден биз дүйбүнден башга зада гарашярыс — дийди.

— Менем онуң янына диңе өлмәге гитжек дәл, ахыры — дийип, Салай эке гүлди. Соңра Ефимова йүзленди.

— Онсоң?

— Онсоңы шол. Бу сапарың өрән горкулыдыгыны, өрән кындыгыны пугта пикир эдип жогап бер. Кепенлик матаңы әкитмез ялы болуп гидип билжекми, ёкмы? Ине, шуны айт.

— Өзүңиз белли бир чукура түйкүрен болсаңыз, мениң башга нәме жогабым болсун? Мениң ол ере гитмегими макуллан болсаңыз, мен разы. Мен башга зат билмесемем, бир баша бир өлүмиң бардыгыны билйәрин. Бир азажык пейда гетирип, сизиң ишиңизиң угрунда өлмели-де болса мен тайын. Мениң башга хич хили сөзүм ёк, жогабымам ёк.

«Бу сөзи диңе мерт адамлар айдып билер» дийип, Ефимов ичини геплетди.

Дашындан шейле дийди.

— Биз онуң үстүне чозмага әхли гүйчлери жемлейәрис. Эмма Дашховуз топрагы хәзир эдил чөп дүртүлен арының өйжүгине меңзейәр. Ёкарда айдышым ялы душман хер сагатда үстүмизе чозуп дур. Ханың үстүне сүрмәге хич май берёноклар. Онуң үстүне болса оны мынжыратжагыңа гөзүңи етирип чозмалы. Муңа гарамаздан биз тайярланярыс. Сен болсаң, Салай эке, Бедиркенде барып, онуң хәзирки ягдайыны, гүйжүни, гөз өңүнде тутян хилелерини билип гайтмалы боларсың. Сениң онуң барасында гетиржек хер бир маглуматың бизиң үчин хәзир хемме затдан гымматлы.

— Мен нәхили гөрнүшде гитмели?

— Жерчи болуп гитмели...

Салай эке гүлди.

— Гөрйән вели, мениң шу кәрим тапдыргысыз кәр-ов!

Сапармырат башлыклайын хеммеси йүрекден гүлүшдилер:

— Әкидер ялы задың бери бармы? — дийип, Сапармырат сорады.

Салай эке бир салым пикир эдип отурандан соң шейле дийди.

— Иңне, йүвсе, лаплама, сапак ялы затлар-а болмалыдыр. Ребек, тахя ялы затлар-а кәнем вели, ол затлар Тагта обаларында алынмаяр. Ёмут аялларына ол затлар герек дәл. Башга нәме барка, жаным? Әй, гараз ожук-бужук тапылар-ла. Ханың янына эли бош-а бармарын...

— Йөне вели, өрән хабардар болмалысың, Салай эке — дийип, Сергей Михайлович аладалы айтды: Башыңы аман гетирмелисиң.

— Ине, бу сөзүңе мен жогап берип билмерин, оглум. Башымың аман гелип-гелмезлиги худая баглыдыр. Оңа болса сениңем, мениңем эрким етмейәр. Йөне мен худая яманлык эден адам дәлдирин. Ол мени өз пенасында сакламалыдыр.

— Макул гүррүң — дийип, Сапармырат Салай экәниң бу сөзүни тассыклады.

Ефимов худайлы гүррүңе гошулмады. Өңки пикирини довам этдирди.

— Өзүңем, Салай эке, тиз гелмәге чалыш.

Салай эке ашак бакып, эдип отуран чуңңур пикирини бөлди-де:

— Тиз иберсе, тиз гелерин — дийип, аграс гүлди.

Салай экәни пикирленмәге межбур эден зат: Өз үстүне йүкленен ишиң өрән агырдыгына, зерур ишдигине онуң гөз етирип билмегиди, ол өлүмден горканокды, шунуң билен бир хатарда өлүмден чекинмән хем дурмаярды. Ханың газабындан өләйсе, өзүни жан ялы доганларының ишине көмек эдип билжек дәлди. Ине, ол хәзир Ефимовың сөзлерини диңлемек билен бир вагтың өзүнде яралы мөжегиң сүрениндeн башыны аман алып чыкмагың пикирини эдйәрди.

Өрән ядав гөрнүшли Касым билен Акжагүл гелди. Салай эке, Газак йүзбашы, Халлы батыр дагы ол икиси билен йитирип тапан ялы болуп гөрүшдилер. Саглык-аманлык сорашдылар. Шундан соңра Салай эке:

— Адамлар, онда отурың. Мен нахарың угруна чыкайын. Ефимиң сөзлеринден гулагыңам доянок, гарныңам — дийип, адамлары гүлүшдирип, жайдан чыкып гитди. Ол палав атарандан соң, ики саны хоржуныны какып-силкип, оларың ичини дурмушда зерур болан овнук-ушак затлардан долдурып, эшеге йүкләймели эдип, тайярлап гойды.

Касым отуранлара шу вагтың өзүнде Гарапорсандан гелендигини, ол ерде баш гөтерен байларың йүз атлысы билен сөвеш эдендиклерини, оларың ярысының гума гачып атандыкларыны хабар берди.

Акжагүл пагта заводының шу гүнки иш гүнүниң жемлериниң маглуматыны берди.

— Ишчилериң ише болан ыхласыны хич зат билен деңәр ялы дәл. Яраглары янларында, тама сөелги дур. Олар хер демде сөвеше гирмәге-де тайяр. Адамларың шатлыгындан яңа гараңкы цехлериң ичинде гүн доган ялы болды...

Хер ердәки ягдайлар барадакы гүррүң даң саз берйәнчә довам этди...

9

Ишмалтапан обасының илерсиндәки деңиз ялы учсуз-гыраксыз шорлугы орталаберенде Ашырмәдиң йүрегине ховп дүшүп башлады. Гиже өрән гараңкыды. Совукды. Узак ерлердәки ташланды япларың, жеңңелликлериң ичинден шагалларың иниңи тикенеклендирижи, депе сачыңы дүйрүкдирижи сеслери эшидилйәрди. Оларың ызяны билен хем итлер үйрйәрдилер. Эгер шулары хасап этмесең, төверек мазарыстанлыкдакы ялы дым-дырслыкды.

Бу шорлук барада озал эшиден затларының хеммеси арап

элипбийсиниң харплары ялы болуп, тертип билен, ызлы-ызына Ашырмәдиң гөз өңүне гелйәрди, ядына дүшйәрди, хердемсайын ягдайыны агырлашдырярды. Шонуң үчин-де онуң гыздырманың дешиги ялыжак гөзлери депесинден басып дуран гойы гараңкының ичине ики саны чүй болуп санжылярды. «Гиже бу шорлукда шайлы гелин гезермиш. Бир вагт өлүп гиденлер гараңкы аралашандан соң бу шорлуга жемленишип гезим эдермишлер. Гиже ярым боланда арвах-жынлар жемленишип той эдермишлер. Кейп чекермишлер» диен сөзлер эне сүйди билен Ашырмәдиң ганына сиңипди. Гараз нәме дийсең бәрден гайдярды.

Ашырмәт гуйругы, ялы адатдакы атларыңкыдан хас узын, түйлек ябысының үстүнде мундан артык отурып билмеди. «Ябымы идип йөрәйин. Гызышарын. Белки-де бу элхенч пикирлер башдан учарлар. Болмаса адамың йүреги ярылайжак» диен умыт билен атдан дүшди. Аякларыны тарп-тарп эдип, юмшак шор ере басды.

Совукдан, атың үстүнде узак вагтлап отурмакдан (ол гайракы ушак обаларындан гелйәрди) яңа эллери, аяклары гуршупды. Әхли сүңклери сызлашып агырярды. Илкибада он ики сынасының хич бириси онуң диенини этмежек болды. Ине, шунуң өзи-де бирнәче вагтлап яңкы горкулы пикирлери онуң башындан ковуп чыкарды. Эмма вели ал-арвахлар бирден дашыны габайсалар, пыядалап олардан гачып-гутулып билмежегине бәш-он әдим йөрәнден соң гөзүни етирди-де, атдан дүшенине пушман этди. Гөйә шайлы гелин голайлашып гелен ялы, эййәм узын бармаклы овадан эллерини Ашырмәде тарап узадып угран ялы бир ягдай йүз берди. Бу ягдай Ашырмәдиң соңкужа гурпларыны-да йыгып-дүйрүп, совук шемалың агзына атды. Ашырмәди жанховулна дүшүрди. Дем алмагы кынлашды. Ол агзыны ачды. Совук шемал онуң бокурдагындан йылан ялы сүйнүп гечди, ишини тикенеклендирди. Ашырмәт демини зордан алып, кичижик гөзлерини етишибилдигинден гырпылдадып, гыздырма тутяныңкы ялы сандырап дуран эллерини зордан эериң гашына етирди. Аягыны кынлык билен үзеңңиден өтүрди. Шу аралыкда ичмегиниң ичинден геен узын донуның сайы аягына чолашды, ягны үзеңңи билен онуң аягының арасында галды. Горкудан хем совукдан дишлери дишине дегмән, бүтин гөвреси билен сандырап дуран Ашырмәт: «Я пирим!» дийип, атланмак үчин агыр гөвресини гөтерип уграды вели, ашакда дуран бириси онуң сыйындан чекен ялы болды. Ашырмәдиң пикириче шайлы гелин эййәм оңа эллерини етирипди, донуның сыйындан япышып, оны атланмага гоймаярды. Шуңа ынанан Ашырмәдиң бедени совады. Бирден-де шаглап гелен совук дер басды. Эллери, аяклары гowшап, агыр гөвреси сувлы мешик ялы болуп, шалкылдап ере гачды. Илкиба-

да онуң гөвнүне бейниси доңуп буза өврүлди. Дили диенини этмеди. Соңра бар гүйжүни йыгнап, саг элини гымылдатды. Онсоң чеп элини. Бейнисиниң-де бузы эрән ялы болды. Дили-де җанланды. «Гелип етен ерим шу болдумыка? Инди өмүр танапым чүйрән йүп ялы болуп үзүлдимикә?» диен пикир онуң депесинден агыр ховсала индерди. Оны горкузды. Шу горкының өзи-де оны долы хушуна гетирди.

Сакар ябы Ашырмәдиң башуҗунда уяныны басып, келлесини ашак салып дурярды. Онуң дуршы Ашырмәдиң дүшен ягдайына йүреги аваяна меңзейәрди. Ашырмәт уяныңдан чекип, ябының келлесини өзүне голайлашдырды. Маңлайындан сыпалады. Өзүне хөвүр тапынан ялы болды. Өңкүсине гөрә бир азаҗык гуҗурланды-да ябысына йүзленди: «Ит вепа, аял бивепа болармыш. Ат болса йигидиң иң якын ёлдашымыш. Сакарҗам, сен шуны шу гүн гөркездиң. Мен йыкыламдан соң, үмдүзүне гачып гидибермәге-де сениң хакың барды ахыры. Эмма сен бейтмедиң. Мен, ынха, саг-аман оба барамызсоң, сениң гадырыңы билерин. Гүнде үч вагт ийм берерин. Хер гезек торбаңы атың диши ялы җөвенден долдурып берерин. Шейтҗегиме мен шу вагт ант ичйәрин. Сен шуңа ынан, сакарҗам»... Онуң ябысы билен эдйән гүррүңи узага чекди. Ол гүррүңини довам эдиберсин, биз болсак Ашырмәдиң бу болуп йөршүниң гүррүңини эделиң.

Арада Ашырмәдиң оглы болды. Бу вака нәме үчиндир оба адамларының пикирини чекди. Хеммеси гөбек энеден, онуң гулач ярым дилинден башланды. Ол аял чаганың гөбегини кесип боландан соң өйүне гайтды. Елда илкинҗи душан гоңшусына:

— А, гыз, Зыбагүлүң оглы түйс Атамырат готурың өзи-дә... Эдил бир алманы ики бөлен ялы, Худай-ей, өлмесе адам пахыр хер зат гөрҗег-ов.... — дийип, якасына түйкүрди. Ине шондан соң яш, гарры, аял-эркек диймән хемме киши, Ашырмәди гөрен ерлеринде гүлкүлерини зордан басып:

— Огул яшы узак бола, Ашырмәт!

— Ол-а хәзирден ханлара, беглере меңзейәр диййәрлер... Түвелеме, түвелеме, гөз дегмесин!..

— Адына Ҡакамырат гоймак герек...

— Түвелеме, Зыбагүл зор экен, чаганы түйс какасына меңзедип билипдир...

— Хава, оглуң ады Ҡакамырат болсун! — дийип башладылар.

Ашырмәт илкибада бу сөзлере әхмиет бермеди. Эшитмедиксирән болды. Бу сөзлериң ашагындакы кинаялы гүлкини, әхеңи дуймады. Дуяян вагтларында-да дуймазлыга салды.

Эмма вели бу гүррүңлер әхли аграмы билен онуң депесинден басып уграды. Ахырсоңы оба адамларының кинаясына, йылгырышларына әхмиет бермели болды. Ол хемме задың аңырсына гөзүни етирди.

— Нәме этмели? — диен сорага хырчыны дишләп, келлесини яйкап, ахмыр билен онуң өзи җогап берди: «Нәме эдип билерсиң? Элинден нәме гелйәр? Тәлей шейледир. Озалдан маңлая языланы шудур. Илдир... Айдар-диер, ахыр бир гүн гутарар. Йөне нәме-де болса, бирнәче вагтлап, илиң гөзүнден гарамы сайлайын. Бәш-он гүн гечер. Хемме ядар. Хемме өз иши билен башагай болуп, галан затларың хеммесини унудар. Онсоң геләерин»...

Айдышы ялы-да этди. Он-он бир гүн мундан озал Ашырмәт Темеч, Келлели диен ушак обаларына гитди. Герек еринде дилегчилик этди. Чемини тапан задыны сораман алды. Чөлдәки пешмек ялы ондан-оңа тогаланды гезди. Ол ушак обаларында ене эгленсе-де эгленерди. Эмма гарашылмадык бир зат йүзе чыкды-да, Ашырмәди тизрәк бу ерлерден гачмага меҗбур этди.

Ол шу гүн даң билен Ахмет бегиң галасының илерсиндәки обаларың бирине гелип, бир дайханыңка дүшүпди. Хәзир болса ол дайханың башыны-гөзүни айлап, хер хили сөз билен оны алдап отырды. Бирден бир топар атлы гелип, Ашырмәдиң отуран өйүниң гапысының өңүнде сакландылар. Шол бада бири:

— Хабарлаш! — дийип гыгырды.

Өй эеси ылгап даш чыкды.

Атлыбашы саглык-аманлык хем сорашман:

— Эли пил, кепҗе тутанларың хеммеси Дөвданың көпрүсиниң илерсине йыгнанмалы. Бармадыгың башы өлүмли — малы талаңлы — дийип, азм урды.

Шу аралыкда атлыбашының гөзи Ашырмәдиң пишик ялҗак, түйлек ябысына дүшди. Ол өңки азм уруп дуршуны ядындан чыкаран ялы, ябыны гөренден улумсылык билен йылгырды.

— Бу кимиң ылханады?

— Бедиркентли мыхманымызыңкы — дийип, өй эеси җогап берди.

— Мыхманыңам алып, деррев угра! Ханы, тиз бол! — дийип атлыбашы янындакыларыны ызына тиркәп ёла дүшди.

Ашырмәдиң дүнйәси даралды. Өй эеси хениз Дөвданың көпрүсине тарап уграманка Ашырмәт эййәм Бедиркенде гарап ёла дүшди. Бу ерлерде өвдайың бозукдыгына гөзүни етиренден соң, гаты гачды. Елда баршына бу ягдайың нәме себәпден йүзе чыканыны аныклады. Җүнейит хан әхли обаларың эркек гөбеклилерини, атларыны, арабаларыны Дөвдан ябың көпрүсиниң илерсине йыгнаярды. Шу ерде ол Тагта билен аралыкдакы улы шор мейданың демиргазыгында Сапармырат билен Шайдаковың гаршысына улы беркитме салдырярды. Элбетде, Ашырмәт ол

беркитмәниң дүйпсүз чукур болмагыны, оңа-да Сапармырадың дүшүп, гайдып ол ерден чыкмазлыгыны хер затдан бетер ислейәрди. Шейле-де болса ол бу ерлерден тизрәк араны ачаныны говы гөрди. «Гой, көр болсунлар, ишлесинлер. Мен болсам өйүме етейин»...

Онуң гыссаглы гайтмагының башга-да бир себәби барды: Ол гүн батманка Ишмалтапаның өңүндәки шорлукдан гечмекчиди. Эмма ёлда душ гелен хер хили себәплере гөрә, онуң бу диени болмады. Оны хесерләп ачылан ялы ягдая салып, ябысы билен геплешип отурмага межбур эден бу шор мейдан — гүндизиң гүнортаны хем суссуңы басян ерди. Онуң ичинден хер тарапа гидйән ёл-ёдаларың хетди-хасабы ёкды. Инчежик ёдажыклар адамың бедениндәки ган дамарлары ялы сансыздылар, бири-бирлерини кесип гечйәрдилер. Сәхел өзүни йитирен адам деррев азашярды.

... Ашырмәт ябысы билен эдйән гүррүңини гутарды. Онуң йүки еңлән ялы болды. Шейлеликде бөкүп турды. Атланды. Илерлигине, оба тарап дийип, атың башыны гүнбатара совды. Түйлек ябы яңкы сокмажыкларың бирине дүшүп, гулакларыны япырып, лоңкулдап башлады. «Нәме болса шол болсун! Шайлы гелинем, гезим эдип йөрен өлүлерем ызымдан етип билмез ялы гачайын» дийип, ябыны газап билен гамчылап уграды. Маңлайы болса атың ялына дегип-дегип гидйәрди. Хоржуның гөзлери атың ики янындан ганат ялы болуп ачылып-япылярды. Ашырмәт шейдип, көп вагт сүрди. Ызыны гөзлемән гачды. Шу аралыкда ол улы бир ябың көпрүсинден гечди. «Бе, бу шорлукда, мениң барян угрумда озал көпри-де ёкды, яп-да. Бу нәме болдугыка?» дийип, көприниң аңырсына гечενден соң, күртдүржек ялы этди. Эмма ене-де херекетини гүйчлендирди. Түйлек ябы, барып, маңлайыны гулларың обасының илерсиндәки тут агачларына урандан соң, Ашырмәт азашандыгыны, Бедиркенде гитмегиң ерине Тагта тарап баряндыгыны аныклады. Ол ябыны бирден саклап, айылганч сөгүнди-де ызына өврүлди. Инди ябыны гудузлан ялы болуп гамчылады. Даң атып жахан ягтыландан соң, векиллериң ериниң илерисиндәки гумуң этегинде Ашырмәт өзүне гелди. Йүреги ерине дүшүп уграды. Ене-де азашаны үчин сөгүнди. Эмма жаханың ягтылып, шайлы гелниң, арвах-жынларың, кепенине чолашып йөрен өлүлериң гөзден гайып болмаклары онуң гөврүмини гиңелтди. Шонуң үчин-де онуң бу гезекки сөгүнҗиниң аграмы, гахары өңкүсиниң ярысыча-да ёкды. Ябының үстүнде аркайын җайлашып өйлерине тарап уграды.

Ашырмәт тамына голайлап гелеңде, гайракы ёлуң үстүнде җемленен аял-оглан-ушаклары гөрүп ини тикенекләп гитди. «Мен ёккам ызымда болмасы бир иш болайдымыка?» диен пикир оны ховсала салды. Шонуң үчин-де ол гижеси билен шорлугы сөкүп чыкан, инди болса узын түйлери хамына елмешип, агыр башыны гөтермекден эҗиз гелйән ялы ябысыны дебсиләп уграды. Эмма вели ол җанавериң аякларындан даш асылан ялыды. Диванаың улагы ялы хер вагт бир әдим урярды.

Ябының ягдайыны хич хили ёл билен үйтгедип билмеҗегине гөзүни етиренден соң, Ашырмәт бойнуны узадып, гөзҗагазларыны сүзүп; бар үнсүни ёлуң үстүндәки топара берди. Аялларың йүзүндәки дуйгуларыны аныкламак иследи. Бу аралыкда онуң гөзүне әпет улы телпекли келтеҗик, хор адам гөрүнди. «Бе-е, ожагаз огланы огурлукда тутайдылармыка? Хей, нерессеҗик, огурлыгы хачан әтмелидигини-де хениз өвренмән экен-ов! Хей гүнүң шу вагты хем огурлуга чыкарлармы. Янымда бир азрак болайсаң-а мен саңа бу ишлери оңатҗа өвредердим. Инди гич. Бу арвах ялы хелейлер инди сени сыпдырмазлар. Буларың әлине дүшен өзүң болма»...

Эмма ёлуң үстүндәки топарың гөрнүши парахатды. Гайтам чага хер киме бир зат узадярды. Аяллар онуң задыны алып, яглыкларының уҗуна дүвйәрдилер. Ашырмәт бу топара хас голайлап гелди-де, атдан дүшди. Ябысыны ийдип топарың янына гелди.

Гөвресине гаранда хас уллакан гара телпекли, келтеҗик эмма гуҗурлы җерчини гөренде, Ашырмәдиң ики саны чүй ялҗак гөзлери бирнәче эссе гиңеди. Шейле-де болса ол гөзлерине ынанмады. Ынанмазлык хем мүмкин дәлди. Аяллары дашына үйшүрип, гызгаланлы сөвда эдип дуран — шол гарапорсаңлы Хоҗамухаммет Арсланың өйүнде той тутан, ол тойда хем Ашырмәдиң әхли масгарачылыкларының шаяды болан, эшеге терс мүндүрилип гойберлениниы гөрен, Салай җерчиди. Ашырмәдиң әхли ганы йүзүне урды. Салай экә болан гахар-газабы бүтин бедениде бирден толкунды. Эмма ол бу кичиҗик, гөвни әлем ялы гиң адамың өзүни, ягны Ашырмәди өлүмден алып галаныны хәзир ятламады. Гайтам: «Сапармырадың саг тарапында отурян, оны өйүнде саклаян харамзада би... Муны өлдүрениң кесевиси гөгәр» дийип, ичинден пикир өврди.

Ашырмәт бир салымдан өзүни раслады.

«Би харамзаданы өңүме салып, ханың галасына әлтейин. Җакабай агамыза дилими дүшүндирип билсем, мунуң кимдигини ынандырып билсем, ол мени бош гойбермез. Пул берер. Серпай япар. Хә, болды-болды, илки мен мунуң өз затларыны алайын. Соңра өзүни әлтип, Җакабай агамыза сатайын. Ине, худай өз гулуна бир зат берҗек болса, шейле берер экен. Худайың янында бу затлар гаты аңсат ахыры...»

Ашырмәт аялларың жерчи билен сөвдалашып, өзүни гөрмәндиклеринден пейдаланып, атыны ийдип, ызына өврүлди. Ызындан:

— Ашырмәт, бәри дур, нирә барярсың?! — дийип чыкан сес онуң еңсесинден ок болуп дегди.

Бу — Салай экәниң сесиди.

10

Салай эке Ашырмәди гарасы гөрненден танады. Эмма оны гөрмедиксирән болуп сөвда-сатыг ишини довам этмек билен болды. Ашырмәдиң голайларына гелип, салам бермән, сесини чыкарман дуршы ылайта-да, соңра огры ялы болуп ызына өврүлип гидиши Салай экә ярамады. «Бу бетбагтдан ягшылыкдан башга хер зат чыкар, муны нәхили эдип хем болса элде сакламак герек» диен пикир гожаны гуршап алды. Ол шонуң үчин-де Ашырмәдиң ызындан гыгырды-да, онуң аяк чекенини гөрүп, төверегиндәки аяллара йүзленди.

— Сиз гыссанмаң. Мен шу гүн билен эртир шу ерде. Пулуңызы жемләң. Агшамара ене сөвда эдерис.

Шейдип, Салай эке затларыны йыгнап, хоржунларыны эшегине йүкледи. Елуң үстүнде сөмелип дуран Ашырмәдиң янына барып, оны йитирип тапан ялы болуп, ики элини-де узатды.

— Саглыкмы, Ашырмәт, гургун гезип йөренмисиң? Бала-чага, мал-баш хемме гургунмы?

Соңра Ашырмәдиң хайсы гулакдан гөчжекдигини билмән, садылла болуп дуршуны сынлап, Салай эке довам этди.

— Нәме, мени танамадыңмы, Ашырмәт? Биз сениң билен көне таныш ахыры. Мен Дашховуздан угранымда сениңкә мыхман боларын дийип гайдыпдым. Сениң бу болуп дуршуң-а мыхман алжага меңземейәр.

Догрудан-да Ашырмәт чыкгынсыз ягдая дүшүпди. Оны Салай экәни гөрен бадына ховсала салан зат: «Жерчи мени иле масгара эдер» диен пикирди. Ондан соң болса Жерчи Сапармырадың адамсыды. Соңра мунуң шейле адамдыгыны биләйселер, «сен Сапармырадың жансызыны өйүңде саклапсың дийип, мениң юрдумда ел өсдүрерлер» дийип горкярды. Хас бетери-де, ол он-он ики гүнден бәри өйүне баранокды. Зыбагүлиң өзүни нәхили гаршылажагыны билмейәрди. Онуң шу вагтлар өйде нәхили ягдай бардыгындан хабары ёкды. Себәби жерчиниң дашына үйшен аялларың арасында Зыбагүл гөрүнмәнсоң, онуң гөвнүне хер хили пикирлер гелипди.

Ашырмәт нәме-де болса мундан артык бейдип дурмагы услып гөрмеди.

— Жерчи ага, салавмалейким! — дийип, оңа тәзеден элини узатды: — Хей, сени танаманмы? Сен Салай жерчи ахыры...

— Ине, мунуң болды, Ашырмәт! Өйүңе баралы. Бир чәйнек чай ичели. Ондан-мундан гүррүң эделн.

Ашырмәт ахыры утанчдан үстүн гелди-де:

— Жерчи ага, бу затларың хеммеси ягшы вели, йөне көне саман агтарма. Мени өз обамда бери масгара эдәйме — дийди.

Салай эке Ашырмәдиң дүшен ягдайына долы гөз етирди-де, шейле дийди.

— Эй, Ашырмәт, сенем кәвагт эдил чага ялы болярсың-ов! «Гечени гечди бил» дийипдирлер ахыры. Ол затлар биреййәм мениң ядымдан-оюмдан чыкды.

Бу меселе чөзүлди. Ашырмәт мунуң өз пейдасына шейле аңсат чөзүлишине бегенди. Эмма шейле-де болса Салай экәни ызына тиркәп өйүне тарап гитмек оңа хер затдан агыр гөрүнйәрди.

Эмма герек дереги йыкды.

Олар улагларыны идишип, геплешип уградылар. Ашырмәт дервезесиниң агзына барып, үсгүринди, бокурдагыны арчады. Ичерден чалажа шакырды эшидип, оны жерчи эшидәймесин диен максат билен:

— Дур, жүре гетирмиш! — дийип, атына кәеди.

Онянча ичерден элине пил тутуп, онуң демрини барлап гөрйән киши болуп, узын бойлы, сакгал-мурты оңат эдип бежерилен, гызыл йүзли йигит өңкүсинден-де гызарып чыкды. Ол йигит горкан өңүртиләр эдип, Ашырмәт билен саламлашмагы-да унутды-да:

— Яшулы, шу пилиңизи бир гүнлүкче гелнежемден сорап алдым. Эртир ирденжик гетирип берерин — дийди.

Онянча дийсең овадан Зыбагүл йылан ялы товланжырап ичерден чыкды. Әри билен онуң янындакы адама гөзи дүшенден онуң йүзи үйтгеди. Айың йүзүни чалажа булут пердеси тутан ялы болды.

Жерчи бу затлары аркайын сынлады. Хеммесиниң манысына дүшүнди. Ашырмәт башга-да бир айдара зат тапмады-да:

— Гургун отырмысыңыз? — дийип, аялына йүзленди.

— Шүкүр. Гараз, гөзүмизи-хә ёлда гоюп билдиң. Өзүң саг-аман гелдиңми? — дийип, яшмак астындан диен ялы гепледи.

Ашырмәт пили эгнине атып, эййәм араны ачан йигидиң өкжесиниң еңил гопушыны сынландан соң, аялының йүзүне совуклык билен бакды-да:

— Чай-пай гоюшдыр, өйүңе мыхман гелди — дийди.

Соңра олар атларыны даңып, хоржунларыны алып өе гирдилер.

Зыбагүл чай гайнадып, сачак язып йөршүне әриниң гөвнүне гиден гүманы дыр-пытрак этмек максады билен шейле дийди.

— Шу обаның дилегчилери гурасын. Бирине палта герек, бирине пил. Яңкы адам пил дийип гелипдир-де, сакыр-сакыр эдип, гулак этими ийди. Оба җерчи гелен экени. Шоны-да гөрүбилмән галдым...

Аялың херекетлери башга зат хакында айдярды: Ол еңил гопярды. Онуң ичи гүлйәрди. Ашырмәт бетер сынчы болмансоң, бу затлардан хабарсызды. Ол аялының «йүрегинден сыздырып» айдан сөзлерине ынанды. Дүнйәси гиңәп гиден ялы болды.

— Зыба җан илчиликдир. Сенем дилеге барарсың, сениңкә-де гелерлер. Җерчили гүррүң аңсат. Җерчини мен сениң өз үстүңе гетирдим. Ине, шол җерчи шу...

Зыбагүл хетден-аша бегенен болды. Агзына яшмагыны чекип, Салай экә баш атып салам берди.

Салай эке Зыбагүл билен оңатҗа саламлашандан соң, оңа нәме герекдигини сорады. Өз затларыны гөркезди. Соран задыны ики эссе эдип, Зыбагүлүң өңүне атды. Бу ягдая аялың-да, онуң әриниң-де дийсең гөвүнлери гөтерилди. Ашырмәт:

— Җерчи ага, буларың хеммесине нәчерәк пул герек боларка? — дийип сорады.

Җерчи бу гезек хем онуң гөвнүнден турды.

— Ашырмәт, мен өз достларыма пула зат бермейәрин. Мениң затларым гелниң дердине ярасa болар. Маңа шондан артык зат герек дәл.

Ашырмәт ичинден бегене-бегене ики болуп билмеди. Дашындан болса «пул алмасаң болмаз» дийип, бирнәче вагтлап әңеклешди. Зыбагүл болса әриниң буйругына хем гарашман, мыхманы хеззет-хормат этмек үчин газан-табага япышды.

Ылайта-да шу вагт Ашырмәдиң дашының мөҗек, ичиниң җәҗекдигини, мыхманың йүзүне йылгыран болуп отурса-да хәзир ичинден айылганч хилелер ойлап отурандыгыны Салай эке говы билйәрди.

Әлбетде, ол Дашховуздан гайданда, Ашырмәт билен душушарын дийип, келлесине-де гетирмәнди. Бу душушык, гөршүмиз ялы, онуң аладасыны артдырды. Ол ушак обалардан, Поласолтандан, Диреглиден гечип, шу ере гелди. Бу обаларың хеммесинде әгирт улы херекет довам эдйәрди. Байлар, беглер, төрелер атлы йыгнаярдылар. «Дөвданың көпрүси» диен ики сөз «бисмилла» сөзи ялы болуп, хемме обаларда гайталанярды. Мундан хем башга Дөвданың көпрүсине гоюн ялы эдилип сүрүлйән адамлары, арабалары Салай эке гөрди. Өйлер чөзүлйәрди, хер тамың төверегинде тәзеҗе топрак гөрүнйәрди. Илат уры газып, затларыны ере гөмйәрди. Дүелер, эшеклер, гара маллар өйлериң голайларындады. «Адамлар, хә!» дийленден гөчүп уграбермели болупдырлар» дийип, Салай эке догры нетиже чыкарды. Ол Поласолтандан хем ызына гайдыберсе болҗакды. Әхли ягдай оңа элиниң аясындакы ялы аян болупды. Эмма вели ол Бедиркенде барман ызына гайтмагы услып гөрмеди. Бу ериң ягдайыны билмән ызына гайтса, Сапармырат билен Ефимовың янында дилим келте болар дийип, өз янындан нетиже гелди.

Бедиркент оны совук хем гамлы гаршылады. Ол Сапармырадың юрт җайының деңинден шол гелшине гечип гидебилмеди. Шу ере геленде аяк чекди. Нәзиги, Дурдымырады ятлап, оларың хеләк эдилишлериниң суратыны гөз өңүне гетирди. Йүреги юка гоҗа кән вагтлап гөз яшыны саклап билмеди.

Бедиркендиң ягдайы-да Тагтаның голайларындакы обаларыңкыдан бетер болса бетерди, эмма пес дәлди. Бедиркент илаты узак ёлдан ядап гелшине бу ере гелип аз салым дүшләне мензейәрди. Хәзириң өзүнде ене-де ёлы довам этмәге тайяр болуп отуран ялыдылар.

Салай эке ханың галасына бармагы йүрегине дүвүпди. Эмма ине, онуң ёлунда иң горкулы адам — Ашырмәт пейда болды. Ондан саг-аман сыпаймаклыгың алаҗыны тапмалыды. Ашырмәди ёлдан айырмалыды. Хиле билен, пул билен, я-да гүлле билен айырмалы-да болса — айырмалыды.

Ашырмәт билен геплешип дуршуна Салай эке хәзир диңе шунуң пикирини эдйәрди.

Салай эке чай ичип башландан соң Ашырмәде йүзленди.

— Ашырмәт, ягдайлар нәхили? Оба-гараларда нәхили геп-гүррүң бар?

— Әй, җерчи ага, геп-гүррүң көп. Сениң арабачың хеммәни ынҗалыкдан гачырды — дийип, Ашырмәт орта буз атан ялы, совуклык билен җогап берди.

Салай эке сыр билдирмеди-де, бир тарапыны дегишмә яздырды.

— Ол сениң обадашың, сениң арабачың ахыры... Ол нирeден мениң арабачым болярмыш?

Ашырмәт ичинден: «Бидөвлет җансыз-а дашыма чызык чекип башлады-ов!..» дийип ыкҗамлашды. Дашындан болса шейле дийди.

— Оны сен өйүңде саклаярсың. Сен онуң хоссары...

— Ашырмәт, мусулманың иң говы тарапларының бири-де онуң мыхманпаразлыгыдыр. Мен өйүме гелен адамы ковуп билмерин. Сенем ковуп билмерсиң. Гел, гөвне алмасыз болсун, догрусыны айдышалы, мен сени-де өйүмде сакладым. Гайтам сени арабачының газабындан алып галдым. Болмаса ол сени шол гүн

тике-тике этжекди. Сен онуң намысына дегдиң. Ханы, инди айт: Шейле этмек билен мен яманлык этдимми?

Ашырмәдиң дөшүне юмрук билен урлан ялы болды. Онуң йүзи гызарды. Дили тутулды. Себәп — гожаның айданлары хакыкатды. Ашырмәт тетеллилер болса хакыкатдан хер затдан бетер горкярлар.

Гожа довам этди.

— Ашырмәт, бу дүнйәде элиңден гелсе бирек-бирегe көмек этмели. Ягшылык этмели. Яманлык этмек хеммәниң элинден гелйәр. Эмма вели бирине эден яманлыгың үчин ол дүнйәде довзахың газанында гайнажакдыгыны көп адамлар билмейәрлер...

Ашырмәт ене-де дымды. Җогап тапмады.

Эмма вели бу сөзлери диймек билен Салай экәниң кими назара аляндыгыны вели ол билди.

— Адамың өмри гаты гысгадыр. Онуң илкинҗи йигрими йылы чагалык хем-де яшлык «дәлилиги» билен гечйәр. Соңкы он-он бәш йылы-да гаррылык билен. Шу ики дөврүң арасындакыҗа йыллары болса акыллы хем-де адамлара пейдалы болар ялы яшамак герек. Ине, Ашырмәт, мениң саңа берҗек маслахатым, диййҗек сөзүм шундан ыбарат.

«Инди дилленмесем болҗак дәл» диен маныда Ашырмәт горҗанды. Агырлык билен шейле дийди.

— Җерчи ага, сен Сапармырада ягшылык этмек билен бүтин илатың ашына авы гатяндыгыңа дүшүнеңокмы? Сениң айдышыңча, бир адама ягшылык этмек говумы, я-да бүтин халка? Мениң чакымча-ха бүтин илата ягшылык этмек говы. Шонуң үчин-де ол арабакеши оңарып билсең ики гезек өлдүрмек герек. Оны бир гезек өлдүрмек аз боляр... Оны ики гезек өлдүрмели.

— Ашырмәт, сениң нәче танап ериң бар?

Ашырмәт бирден йүзе чыкан совала гең галып, гожаның йүзүне бакды.

— Мен нәме диййән, сен нәме диййәң, җерчи ага?

— Сен мениң сөзүме җогап бер, Ашырмәт!

— Ики танап ерим бар.

— Җүнейит ханың ери нәче?

Ашырмәт бөврүни диңледи.

— Мен нәбилейин...

— Чен биленрәк?

— Онуңкы үч-дөрт мүң танап бардыр, көп болмаса...

— Ашырмәт, инди гулак сал. Бириниң ери ики танап, башга бирининки-де дөрт мүң танапдан-да көпрәк. Бу нәме үчин бейле болмалы? Сениң Җүнейит хандан нирәң кем?

Өмүр келлесине зор салып гөрмедик Ашырмәдиң бу сөзе башы чашды. Ол ылайта-да өзүниң хан билен деңешдирилмегини келлесине сыгдырып билмеди. Шонуң үчин-де хич бир зат диййип билмән, җерчиниң йүзүне бакып, кичиҗик гөзлерини гырпылдатмак билен болды.

Салай эке онуң ягдайына дүшүнип, хүҗүмини довам этди.

— Сизиң обаңызда бирнәче саны ишан, улы-улы байлар бар. Оларың ерлери, маллары гаты кән. Халк болса ач, хор. Дайханларың әхлисиниң ерлерини, малларыны хасапласаң, янкы ишанларың, байларың ериңден хем малындан бирнәче эссе аз. Ханы деңлик? Ине, Ашырмәт, шу хакда пикир эт. Худай хемме адамы дең ярадыпдыр. Дең яшамалы эдипдир. Эмма хилегәрлер әхли говы ерлери эеләпдирлер. Сада адамлар болса агызларыны ачып галыпдырлар.

Салай эке айдыҗы багшы ялы болуп, аҗы чайдан бир овуртлады-да довам этди.

— Ине, шол, ики гезек өлдүрмек ислейән шол арабакешиң Хыва топрагында хемме зәхмет адамларының деңликде яшамагыны ислейәр. Сениң ялы, сенден-де бетеррәк гарыплары, бир дөвүм чөрек үчин киши гапысында хызмат эдйәнлери багтлы этмек ислейәр. Инди, Ашырмәт аркан ят, йүзин ят пикир эт: Сапармырады ики гезек өлдүрмелими, я-да онуң мукаддес ишине элиңден гелен көмеги бермелими?

Салай экәниң атан окы ченләп нышанасына барып дегди. Эмма Ашырмәдиң келлесини дешип гечип, бейнә барып орнашып билмеди-де, даша деген ялы чавуп гитди. Ашырмәдиң йүзүне сиңе сын эдип геплемек билен Салай эке ол йүзде хич зада дүшүнмезликден эмеле гелйән ахмыры гөрди. Җерчи шуна-да разы болды. «Ахыры дүшүнерсиң, кимиң кимдигини ахыры билерсиң. Оны сениң йүзүң айдып дур» диййип, Салай эке өз янындан бегенди.

Ашырмәт хәзир оюнда бар задыны утдурып, сезевар болан агыр ягдайындан чыкалга гөзлейән адама меңзейәрди.

— Сен оны өвүп арша чыкардың, җерчи ага. Эмма сениң бу сөзлериңе бу обаларда питива басҗак адам ёк. Оны хемме йигренйәр. Ондан хемме гачяр. Оны гөрен адамлар эдил йылан гөрен ялы эйменйәрлер. Сен муңа нәме диерсиң, җерчи ага?

— Меселемки кимлер ондан эйменйәр?

Ашырмәт:

— Кимлер? — диййип, Җерчиниң сөзүни яңсылады: — Кимлер... Хемме...

— Сен хич болманда ондан эйменйәнлериң биркисиниң адыны тут, ахыры...

— Әй, оны санап отурсаң кән. Меселемки: Хан какамыз, Кабай... Ене шолар ялылар. Оларың бириниң йигрендиги бес, халк

хем онсон йигренип башлаяр... Илат олар нәме дийсе, шоны эдйәр.

— Онда мениң саңа-да бир совалым бар, Ашырмәт. Шу вагтлар Сапармырадың бәш мүнден-де көпрәк атлысы бар. Оларың дөрт мүнден көпрәги шу обадан, гоңшы обалардан. Гараз шу Хорезм топрагындан. Ине, шол адамларың хер бири Сапармырады өз улы агаларындан, какаларындан бирҗик-де кем гөреноклар. Оны айлав эдип, эллеринде гөтерип гелйәрлер. Сениң пикириңче шол адамларың хеммеси акмак-да, онда?

Ашырмәт дөрт төвереги габалан огра меңзәп, эллерини гөтермек, Салай экеден аман дилемек иследи. Ол муны, элбетде, онуң сөзлериниң манысы билен долы разылашып, оңа боюн болуп этмек ислемеди. Чыкалга тапман, хакыкатың өңүнде мундан артык дурмага дөз гелип билмән этмекчи болды. Эмма нәхилидир бир себәп билен сакланды. Ере бакып, элиндәкиже чөп билен оҗагың башыны дырмалап башлады.

Зыбагүл әриниң янына гелип, онуң гулагына яшмак астындан пышырдады.

— Эл ювуң. Нахар тайяр болды.

Ашырмәт сува гарк болуп барян вагты бириси элинден чекен ялы болды. Ол деррев күндүге япышды. Салай экәниң элини ювдурды.

Нахары өңлерине аланларындан соң, бирнәче вагтлап икиси-де дымдылар. Ишдә билен ийдилер. Салай экәниң ядгайы эрбетди. Душ гелен бу беладан баш алып чыкмак хер кишә башартжак дәлди. Ашырмәт зәхерли йыланды. Агзына атылян сүйҗә өвренишип, онуң достлашаймагам мүмкинди. Эмма гөз ачып-юмасы салымда чакаймагы-да мүмкинди. Салай экe өз янындан «Нәме-де болса мен гараңкы дүшйәнче мунуң янында болайын. Муны ягшылык билен, пул билен, зат билен ёла салҗак болайын. Гараңкы дүшенсоң болса гүндогара гитдим дийип, гүнбатара гидейин. Гой, ичини тутуп галсын» диен нетиҗә гелди. «Йөне, мен гала барып гөрҗекдим. Ашырмәт билен ол ере гидип болмаз. Деррев хабар етирәймеги мүмкин. Говусы мен мунуң янындан айрылмайын»...

Нахар ийип боланларындан соң Ашырмәдиң кичиҗик ховлусына чыкдылар. Салай экe өй, там билен баглы болан ишлер үчин хич вагт усса чагыран адам дәлди. Овнук-ушак ишлерини хеммесини өзи эдйәрди.

Ховлугып, ичини ит йыртып барян гоҗа вагты тиз гечирмек үчин өзүне гүйменҗе тапды. Дервезәниң гапыларының ярыкларындан юмрук сыгҗакды. Илки муңа гөзи дүшен Салай экe:

— Ашырмәт, палта, бычгы, чекич, бир азаҗык хем юка тагта тап. Илки билен сениң дервезәңи беҗерели.

— Бе, җерчи ага, шуны-ха говы айтдың. Гөрйән вели, сениң уссачылыкданам башың чыкян болмага чемели.

Ашырмәт өз аягы билен гелен, өз хүнәрини хөдүрләп дуран адамың гүйҗүнден пейдаланмак үчин элинде барыны этди. Илки палта билен юка тагта тапды. Пил билен бычгыны гоңшуларындан алып гелди. Соңра олар телегиң, саманхананың, мыхман җайың гапыларыны, оларың гулпларыны беҗердилер. Салай экe ишләп дуран ериндeн:

— Шу затлара вагтал-вагтал середип дурмалы. Сәхел ери бозулса, шол вагт беҗермели. Болмаса буларың дешиклерине бу гүн бармак сыгар ялы болса, эртир гөвре сыгар — дийип, Ашырмәде маслахат берйәрди.

Ол болса хак-хешдексиз мунча иши битирип берен адамдан разы болан киши болуп — әй, түркменчилик-дә җерчи ага. Башына барылмаяр. Онсоңам обада-да кән бир болнуп дурланок — дийййәрди.

Хакыкатдан болса Ашырмәт Салай экәниң бу ишине өзүче баха берйәрди: «Бидөвлет җерчи менден горкяр. Маңа хәзир ярана билсе арманы ёк. Эдил тике-тике эдәйҗегиме гөзи етип дур. Ханы, ишләбер, бакалы. Мениң элимден сыпмасаң герек»...

Салай экe өйләне ченли ишләп, ховлының ичини гүл пүркүлен ялы этди. Эден ишине өзи-де бегенди. Эмма вели бу гүнки гүнүң шейле гечмеги, элбетде, оны, канагатландырмады. Йөне вели башга чыкалганың ёклугы, диңе шу ягдая кайыл болаймалыдыгы онуң гөвнүне тeселли берйәрди.

Зыбагүл өй ишлерини гутарып, чагасыны эмдирип ховла чыканда, өз ховлуларыны зордан танады. Ховлының бу гөрнүши бедениндәки ганлары хыңзап дуран яш аялы хас җошдурды. Ол әриниң янына гелип, яшмак астындан:

— Худайым, бу яшулының эллерине гүл битсин. Оны худай ялкасын — дийди. Соңра:

— Нәме биширейин? Яшулы нәме халаярка? — дийип, сорады.

Аялының бейле ичгин гатнашыгы Ашырмәдиң гөвнүни өңкүден-де бетер гөтерди. Ол Салай экә:

— Яшулы, бизиң кейваны саңа алкыш окаяр. Таңры ялкасын айдяр. Нәме биширип берсем онуң гөвнүне етеркә дийййәр?

Салай экe ики элини бықынына гоюп, ховлының ичини сынлап дуршуна:

— Әй, гелниң гөвнүне яран болса боляр. Саг болсун. Нәме биширсе-де болар. Мениң зат даннавым ёкдур — дийип, җогап берди.

Нахара чепли гуйының башыны арассаладылар. Онуң агзындакы чүйрәп, дөвүм-дөвүм болан агачларыны айырдылар. Тәзеден тагтажыклар какдылар.

Салай эке өе гирип гиденден соң пил билен бычгыны эелерине экитди. Ол бычгының эесине-де, пилиң эесине-де таңры ялкасын айдандан соң:

— Әй, шу овнук-ушак ишлери этдирмек үчин бу жерчини Дашховуздан чагырып гайдыпдым. Иш-ә этдем вели, ала билен пулуны-да алды — дийди.

Гоңшулар:

— Бәхбит бола — дийшип, ичлерини гүлдүрдилер.

Гүн батмазының өң янында нахар эдиненлеринден соң, Салай эке хоржунларыны оңат эдип көжеди. Эшегини тәзеден эерледи. Сува якды. Ене өңүне биразрак от атды. Соңра чай ичмәге отурдылар. Гүн батып гараңкы дүшенден соң, Салай эке өй эесине йүзленди.

— Ашырмәт, узаклы гүн мыхманың болдум. Дузуңы ийдим. Хеммеси үчин саг бол. Тоюңда гайтсын. Гелин, сениңем эден хызматың худайдан гайтсын. Инди маңа ак пата бериң. Ёл оглы ёлда ягшы.

Ашырмәт өр-гөкден гелди.

— Вий, жерчи ага, бу диййәниң нәме? Бу гиже мыхман бол. Эртир гидерсиң.

— Ёк, Ашырмәт, мен бу гиже Газавада етмели. Эртир ирден ол ерде бир улы сөвдагәр билен душушмалы. Ондан мал алмалы. Болмаса ол эртир гүнортан Ахала уграяр. Жерчиниңем гүни аңсат дәлдир, Ашырмәт...

Салай экәниң бу сөзлери айдандакы әхеңине ынанмазлык мүмкин дәлди. Шонуң үчин-де Ашырмәт ынанды. Оңа ругсат берди.

Жерчи Газавада гидйән ёла дүшүп, гүндогарлыгына гитди. Ол ишан күммединден гечди-де, эшегиниң башыны илерлигине өврүди. Ёлсуз ерлерден гечип, көне галаның аңырсындан айланып, гума чыкды. Соңра гадымы Хыва — Ахал кервен ёлуна дүшүп, гүнорта тарап сүрүп башлады...

Салай жерчини уградандан соң Ашырмәт билен Зыбагүл тәзеден чай ичмәге отурдылар.

Ашырмәт бөврүни диңләп, ичини хүмледип отырды. Муны сынлап, Зыбагүл:

— Нәме боляр, дүвнен ялы болуп отырсың — дийип сорады.

Ашырмәт онуң сорагына көп вагтлап жогап бермеди. Ахырсоңы кынлык билен сөзледи.

— Сен жерчини танаярмың?

Зыбагүл яңсылы йылгыран болды.

— Жерчини танамаян адам бармы? Хемме адамам жерчини танаяр.

— Ёк, яңкы жерчини танаярмың дийип сораярын.

— Жерчи-жерчидир-дә...

Зыбагүлүң бу садалыгына Ашырмәт гүлжегини-де, гахарланжагыны-да билмән, аграс гүрледи.

— Яңка Салай жерчи дийилйәр. Ол Сапармырат арабакеши өйүнде сакляяр. Онуң хемме ишине көмек эдйәр.

Зыбагүл Сапармырат барада кән-кән гүррүңлер эшидипди. «Шейле адамы өйүнде сакляян болса, бу жерчи йөне адам дәлдир» дийип, ичини геплетди. Гең галды.

— Сакланда нәме?

— Хич-ле...

— Сен-ә бир зат дийжек болярсың?

Бу сорагдан соң Ашырмәт ене-де бирнәче вагтлап дымды.

— Нәме үчин сакланда нәме диййәрсиң? Арабакеш зерарлы дәлми, илиң шу гүне дүшүши... Арабакеши өйүнде сакламалы дәл. Оны гөрен еринде атмалы... Ол күлли Хорезминиң ганым душманы ахыры... Онуң этмедиги бармы? Сен нәме бу затлардан хабарсызмы?

Зыбагүл бирнәче вагтлап әриниң бу сөзлерини пикиринде айлап отурды. Белки ол хем өмрүнде биринжи гезек пикир эдип гөрендир. Белки онуң гөвни-де биринжи гезек едигат гөгүң үстүнден дүшүп ердәки ишлер барада пикир йүвүрдендир. Нетижеде әриниң сөзлери онуң гахарыны гетирди.

— Ол затлар билен сениң нәме ишиң бар? Хич зада гошулман, белли бир кәриң башыны тутуп, өз угруңа гезип йөрсең болмаярмы? Я-да бу гүнүңи-де көп гөрйәрмиң?

«Белли бир кәриң башыны тутуп... Хм... Сенжагаз хелей, мыдама маңа шейле дийип, нагараңы пүркйәрсиң. Мениң белли кәрим болмаса-да, сени ач-хор-а эдемок. Саңа башга нәме герек?» — дийип ичини геплетмек билен, аялының бу сөзүни гулагының душундан гечирип гойберди.

— Мен ёгсамам Жерчини зындана ташлатжак болуп дурамок ахыры.

— Мен сениң дилиң дүйбүне дүшүнйәрин — дийип, Зыбагүл ян бермеди: — Сениң йүрегиңде гара пикир пейда болды. Оны мен сениң болшуңдан аңдым.

Ашырмәт гөнүлемели болды.

— Зыба, сен хелейлигиңи этме, болярмы? Сен маңа гулак сал!

Зыбагүл ажы йылгырды.

— Хелейлик хакындакы гүррүңи гоялы. Йөне айдыбер. Мениң ики гулагымам сенде.

Ашырмәдиң өңки ели ятышды. Ол хаял хем-де ынамсыз гүрледи.

— Гулагың менде болса, онда эшит: биз башымыза гелип гонан дөвлет гушуны үркүзмәли, дийҗек болян задым: Яңкы жерчини Какабай агамыз готурына дерман эдер. Мен гидип айдайын. Гой, онуң ызындан атлы иберсинлер. Ол эшеги билен жерчи хениз узак ёл гечен дәлдир. Шейтсек биз үч саны улы иш эдйәрис. Илки билен-ә жансызы тутуп бердигимиз боляр. Онсоң арабакеши-де эле салмак аңсатлашяр. Нәдерсиң, Какабай агамың демине дүшсе, жерчиң билбил болуп сайраберсе! Какабай агам оңа: Сапармырады тутуп берсең, өз гүнәңи гечейин дийсе, жерчи ол арабакеши он гезегем тутуп берер...

Өзүниң бу «тапгырлыгындан» гылав алып, Ашырмәт ене-де бурнуны еллендирип башлады. Эмма аялының йүзүне серетмән гепледи.

— Онсоңам, Зыба хан, Какабай агамыз бизиң хызматымызыда ятдан чыкармаз. Олар ялы адамлар эчиленде, гөзүң-гарның дойяр. Оларыңкы бол боляр.

— Мениң гулак салмалы болан сөзлеримиң хеммесини айдып гутардыңмы? — дийип, Зыбагүл игенч билен сорады.

— Яманлык зат-ха айдан дәлдирин — диймек билен, ягдайың эрбетлешенини аңан Ашырмәт кесе бакды.

— Гүн-гүнден дүзелермикәң, адам санына гирермикәң, диййән вели, гайтам гүн гечдигиче бетериң чыкяр. Хей, шунча ягшылык эден адамыны хем ханың элине берип болармы? Өзем бир перишде ялы адам экен.

Ашырмәт Зыбаның сөзүниң шу еринде өзүни Салай жерчиниң өлүмден алып галаныны, бирнәче вагтлап телегинде саклап-экләнини-де ядына салды. Эмма бу затлар оңа хич хили тәсир этмеди. Гайтам: «Адамың келлесине гелйән затлара серет-ле» дийип өз-өзүнден игенди.

Зыбагүл довам этди.

— Бу пәлиңден эл чекмесең, менден ягшылыга гарашма.

— Нәме эдерсиң?

— Иле масгара эдерин...

Ашырмәдиң сесине сув гуюлды...

11

Хова гөзедүртме гараңкыды. Салай экәниң еңсесинден гүйчли шемал итерйәрди. Шемал кервен ёлуның ики тарапындакы селинлери зарын сеслендирйәрди. Ол сеслер Салай экәниң гулагына узак ерлерден гиҗеликде чыкян гыҗак сеси ялы пейда болуп

эшидилйәрди. Шейдип, Салай эке үч-дөрт чакырым ёл гечди. Соңра сага совлуп, әпет гум гершиниң ыгасында эшегинден дүшди-де, йүзүни ханай-кәбе тарапа тутуп отурды. Эшеги болса төверек-дашдан от-чөп гөзлемәге милт этмән, онуң янында башыны ашак салып дурды. Салай эке гөйә ёлдашына йүзленйән ялы эшегине йүзленди: «Бизденем бу гүнлер гечер. Ине, яз чыкар. От-чөп гөгерер, хәзирликче башыңа не гүн дүшсе-де оңушмалы боларсың»...

Салай эке шу гиҗәни шу ерде гечирмеги, улы кервен ёлуны гаравулламагы йүрегине дүвди. Хан, обаның бейлеки байлары, дин хадымлары задыны гума гачырямы, ёкмы диен совала жогабы дине шу ерден агтармалыды. Бу совалың болса, жерчи доланып барандан соңра, Сапармырат билен Ефимовың тарапындан берилжеги икучлы дәлди. Хова барха соваярды. Асманың йүзи айна ялы тәмизди. Юмрук ялы, юмрук ялы йылдызлар гөйә ягтылары өз айтымларына сыгман гөз гырпышып бири-биринден маслахат сораян ялы бир херекетдедилер. Бир салымдан ай догды, хас асмана галды. Салай эке төверегине серетсе эртекидәки ялы бир гөрнүш пейда болды. Ызгар гумуң байыр ялы геришлери бу мейдана улы өркүчли дүе чөкен ялы болуп гөрүнйәрди. Сазак-селинлериң көлегелери узак аралыклара гитмейәрди, өз голайларындады, шонуң үчин-де ол өсүмликлер ики эссе габарып гөрүнйәрдилер. Салай эке бу затлары, бу ажайып гөрнүши хезил эдип сынлады. «Дүнйәниң әхли гөзеллиги-хә шу ерде жемленен экен. Түркменлериң гум диймеси барды вели, бу йөне ерден дәл экен. Худай халап, Жүнейит тетелли ганхорларың, галтаманларың соңуна чыкылса, юрт абаданчылык болса, бу ерлере гелип, бирнәче гиже-гүндиз болмак герек. Болмаса бу гөзелликден доюп болмаз. Ефимем алып гелерин. Ав авларыс. Гөвүн ачарыс. Сапармырат-да бу ерлерде өнүп-өсен адам. Ол бизи ибермежек болар. «Иш кән. Гума-дүзе гидер ялы, сиз нәме дәлиредицизми?» диер. Гой, дийсе дийиберсин. Биз Ефим билен оңа гөрүнмән гайдыберерис — диенде, жан ялы доганларына болан түкениксиз мәхри бирден йүрегинде жошды-да, гожа хамсыгды.

Екеликде, гумуң ичинде Салай экәниң укусы тутмады. Пикирлер топар-топар болуп гелйәрдилер, кичиҗик гөврәни басып дуран әгирт телпегиң ашагында жайлашып билмейәрдилер. «Екелик худая ягшы» диенлери чын экен. Мен Сапармырада, Ефиме душянчам дурмуш нәме, бейлеки нәме, хич зат билмейән экеним. Йөне гарным дойса, жүбүме пул дүшсе, яшайшың әхли манысы шолдур дийип йөрен экеним. Гөрүп отурсам, мениң ол дурмушым дурмуш дәл экенде йөне бир гүн гечирмек экен. Дурмушы, гөреши, яшайшың гадырыны мен бу ики герчеге душанымдан соңра билип галдым. Индиден бейләк яшаҗак гүнлерими ху-

дайым көп гөрмесин. Шу Ефим билен Сапармырадың гөвүнлерине дүвен мыратларының хасыл боланыны, оларың өз өйлерине аркайын гирип-чыкып йөрүшлерини бир гөрсем, дашындан дуруп бир сынласам, онсоң арманым галмаз. Худай җан маңа шоны бир гөркез. Ондан бәрде эзрайылыңы үстүме иберәйме. Сапармырады өйли-ишикли этсем, үстүне өй тутуп берсем... Ефим билен, Маша билен, Касымдыр Акҗагүл билен онуңка барсак, отурышсак... маңа шунуң өзи улы мертебе болар. Худайым, ынха голая гелип йүзүми ханай-кәбә тутуп отуран еримден мениң шу арзувымы эшит. Маңа ене бир азрак өмүр бер. Мени оларың тәзе дурмушларына гуванмага етир. Олар хем эдил, мен ялы, хениз хич хили аркайын дурмуш гөрмедилер. Оларың өмрүни узак эт, худайым...»

Даң атып, җахан ягтылды. Илерден, гумуң ичинден кервен ёлы билен оба тарап гелйән он-он бәш атлы адамың өзара гүррүңлешйән сеслери эшидилди. Салай эке гелйәнлериң атларының хоргурышларыны эшидип, деррев сув болманы үчин чәге билен тәрет кылып башлады. Бу аралыкда гайрадан, Бедиркент тарапдан, Салай экәниң гелен ёлы билен илерлигине, гумуң җүммүшине тарап гелйән кервен гөрүнди. Даңың алагараңкысында әпет дүелер узалып гиден даг геришлериниң гаялары ялы болуп гөрүнйәрдилер. Кервендәки дүелер элли-алтмышдан аз дәлди. Илерден гелйән атлылар билен гайрадан гелйән кервен Салай экәниң деңине гелип сакландылар.

Салай эке арасса чәгәниң үстүнде намазлыгыны дүшәп, оларың пикирини өзүне чекмезлик үчин, хем-де эдилйән гүррүңлери эшитмек үчин намаз окамага дуран киши болды. Арасса, совук хова кервен тарапдан шу сөзлери гетирйәрди.

— Гатырак сүрсеңиз, ол кервениң ызындан етерсиңиз!

— Хә диймән етерис. Какабай ага!

— Гүнортан бир чәйнек чай ичеси салым дүшләң-де, деррев ёла чыкың! Гүн батып, гараңкы дүшенсоң болса, ёлдан хас узагракда, алаңың аңырсында дүшләң. Йөне гаты берк болуң. Үстүңизи басдырмаң!

— Боляр, Какабай ага.

— Ёлуңыз ак болсун, ёлдашыңыз хак!

— Омын, Какабай ага!

Салай экәниң эшеги кервенбашының эшегини гөрүп аңңырды. Илерден гелйән атлылар-да, гайрадан гелйән кервениң адамлары-да гең галып, ёлуң сaг тарапына серетдилер. Намазлыгың үстүнде перишде ялҗак болуп отуран, улы телпекли, кичиҗик аксакгал, кервениң гүнбатарында адамлардан сайланып, эриң гашыны гысымлап отуран Җүнейит ханың пикирини деррев өзүне чекди. Ханың йүзи ягтыланып гитди. Рухы гөтерилди. Ол: «Дүзлерде, чөллерде гезип йөркәң, гөзүңе Хыдыр гөрнермиш. Хыдыр гөрен адамың гөвнүне дүвен арзувы хасыл болармыш» диййип кән эшидйәрди. Ол бу сөзе ынанярды.

Җүнейит хан бу отураның Хыдырдыгына шүбхеленмеди. «Болмаса бу вагт, бу ерде ким отурсын. Бу хөкман Хыдырдыр» диййип өз янындан пикир этди. Ол бар арзувыны оңа беян этмек үчин, атының башыны Салай экә тарап өврди.

Салай эке: «Эй, худайым, нирелерде мени киме душурдың!— диййип, бирбада нәме этҗегини билмән, алҗыран ялы болды. Эмма деррев өзүни раслады. Ики эгнине салам берип, намазыны бес этди-де, намазлыгыны реҗе билен дөрт эплэп, голайдакы бир дүйп селниң үстүне атды. Соңра еринден туруп, голай гелен ханың өңүнден чыкды.

Хан Салай җерчини дашындан танаярды. Оны Хываның, Газавадың, Тагтаның, Дашховзуң базарларында көп гөрүпди. Шонуң үчин-де ол бу душушыга гахарланҗагыны-да, геп галҗагыны-да билмән дурка, Салай эке ики элини-де хана узадып:

— Эссалавмалейким, Хан хезретлери! — диййип, баш эгип, салам берди. Хан онуң билен эллешип гөршенини-де дуйман галды.

Салай эке өз янындан: «Душушыгың башы-ха эрбет башланмады» диййип, канагатланмак билен белледи.

Хан:

— Җерчи, сен бу ерлерде нәме эдип йөрсүң? Я бири сени җансыз эдип ибердими? — диййип, совуклык билен сорады.

Онуң сеси-де, әхеңи-де Салай экә ярамады. Шонуң үчин-де, ол өзүне зор салып гүрледи.

— Худай сакласын, хан хезретлери, бу яшдан соң кишиниң җансызы болмак — ол мусулманың иши дәлдир. Мен Ахалдан кервен гелҗекмиш диййип эшитдим. Өңлеринден чыкып ожук-бужук овунҗак сөвда эдейин диййип, гелшимди шу... Җерчә нәме, овнук-ушак зат герек-дә. Улы затлар билен җерчи халкының иши ёк.

Җүнейит хан онуң бу сөзүне ынанды. Соңра:

— Хорҗуныңдакылар нәме? — диййип сорады.

— Хорҗунымдакылар иңңе, сапак, йүвсе, лаплама, хан хезретлери...

— Кервенден нәме алҗакдың?

— Бәш-он саны гырмызы дон алҗакдым. Хан хезретлери...

— Хм... Гырмызы дон алҗакдым дийсене... — диййип, Хан аҗы, ахмырлы йылгырды: — Ил ган аглаяр. Орс агзыны ачып гелйәр. Динден чыканлар юрды вейран этдилер. Сен болсаң гырмызы донуң гөзлегинде гезип йөрсүң... Мен-ә бу затлара дүшүнемок. Я замана ахыр болуп йөрми?

«Вах, муна шу вагтлар шу ишлер үчин ол дүнйәде диңе сениң езүң жогап бермели боларсың дийәймели вели, оны айдып болярмы нәме? Шейле дийсем мени лак-лук агзына атаймазмы, бу нежис» дийип, Салай экe ичинден пикир этди.

Дашындан дүйбүнден башгача гүрледи.

— Сизиң ялы шир пенжели, лачын гөзли ханы болан ил гаң агласа-да, узак агламаз, хан хезретлери. Сизиң жаныңыз сағ болса, сәхел вагтдан гоюн билен гурт бир ерден сув ичер. Худай өмрүңизи узак этсин...

«Ягшы сөз йыланы хинден чыкарар, яман сөз мусулманы дииден чыкарар» дийишлери ялы болды. Салай экәниң соңкы сөзлери ханың эндамыны говшатды. Ол атың үстүнде чалажа гышарып отурмак билен Салай экәни гөйә шу вагт гөрен ялы болуп, башдан-аяга ченли сынлады. Алтын ашык ялжак, гөрмегей, мылайым адам өзүниң ажайып меңзетмелери билен ханы дыза чөкерди. Хана ярады.

Эмма Салай экe вели яныл дуран отдан чыкарылып доңуп дуран сува салынян ялы бир ягдайдады. Ол өзүниң йөредйән ёлуның, гөвүн максадының гаршысына геплейәрди. Бу вагт, догрусы, шундан башга хич хили чыкалга-да, ёл-да ёкды. Онуң гашында дуран нәче түнләп габавда ач-сувсуз сакланан мөжекди. Онуң янында хер әдимиңи сересаплы басмалыды, хер сөзүңи ойланып айтмалыды. Диңе шу себәп Салай экәниң душен агыр ягдайыны еңиллешдирйәрди. Өз-өзүнде болан өз гүнәсини азалдярды. Ол хәзир бу мөжегиң элинден сағ-аман гутулмагың, доганларының янына тизрәк етмегиң ёлларыны агтарярды. Мен оңа: «Шу яшдан соң кишиниң жансызы болмак мусулмана ярашян иш дәлдир» дийдим. Мен бейле диймек билен өз өңүмде-де, Сапармырат билен Ефимиң өңүнде-де гүнә этмедим. Мен жансыз дәл. Мен хем шу ишиң угрунда. Шонуң үчин-де мен шу затлары билмели. Хемме задың аңырсына гөз етирмели. Онсоң дегишли ерине барып айтмалы. Бейлекилерем шейдйәрлер, ахыры. Ек, мен догры айтдым. Мен жансыз дәл. Мен бу затларың себәбини билмели адам...» Шу пикири йүрегине жебислешдиренден соң Салай экәниң йүки еңлән ялы болды.

Хан аграслык билен атдан дүшди-де, буйруга гарашып дуран кервене элини илерлигине салгап, «ёла дүшүң!» диен ышараты этди. Кервен агыр йүк отлусы ялы болуп, усуллык билен гозганды. Хан билен гелен атлылар болса, Какабай башлыклайын, шол дуран ерлеринде дурмакларыны довам этдирдилер.

Салай экe ханың атының уяныны деррев өз элине алды. Хан бир гарыш инли, сары гайыш кемерини Салай экә гүжеңлейән ялы ичмегини ики тарапа серпди. Эллерини кемеринден өтүрди.

Сонра уяның юмружа ерини ойнап дуран Салай экә сессиз-үйнсүз бирнәче вагтлап середип дурды.

— Жерчи, сениң бармаян галаң, гөрмейән обаң ёк. Илиң ичинде нәме геп-гүррүң бар? Сен хеммесини билйәнсиң. Сен хеммесини билмели. Йөне, гөнинден гел...

Деррев жогап бермелиди. Сәхелче сәгинмегиң өзи өлүм билен барабарды. Шонуң үчин-де Салай экe хан сөзүни гутаран бадына суңшурды.

— Илиң сенден башга арка даянжы ёк, хан хезретлери. Илиң бар умыды сенде. Шейле агыр ягдая душен ил сенден медет гөзлейәр, хан хезретлери...

«Жерчи догры айдяр. Эмма мен ол медети нireден алайын?» дийип, Гурбанмәммет сердар гөйә бу сорагына чар тарапда гүберилип ятан гум геришлеринден жогап агтарян ялы болуп, төверөге сын салды.

Башы говгалы адам өзүниң душен ягдайындан чыкмак үчин хер бир овунжак затдан-да харай гөзлейәр. Сәхел зада ынаняр. Эдил шулар ялы ягдайдакы хан үчин Салай экәниң сөзлери өрән якымлыды. Ол нәме үчиндир, Салай экә ынанды. Мундан бетер: «Хыдыр мениң гөзүме шу жерчиниң сыпатында гөрүнйәндир. Бу — Хыдырдыр. Кәвагтлар шейле хем болярмыш ахыры» дийип, бу пикирине уймагыны барха чуңлашдырярды.

— Сен Дашховуз галасында хачан болдуң? Соңкы гезек хачан болдуң? — дийип, хан ене сораг берди.

— Үч гүн мундан озал мен Дашховуздадым, хан хезретлери...

Жүнейит йитирен гыммат бахалы задыны тапан ялы бир сыпата гечип, бүтин гөвреси билен өне, Салай экә тарап ымтылды. Аграс эесиниң бу херекетинден этияч эден ат гулакларыны кейкертди.

— Ол ериң ягдайы нәхили? Шайдаков Дашховуздамы?

— Хан хезретлери, мен бир мысапыр адам. Эгер гөрен задымы болшы ялы эдип айтсам, мен сизиң газабыңыза галмарынмы?

Хәзир ханың билесигелижилик дуйгусы бейлеки әхли дуйгуларыны бир тарапа гысып чыкарыпды.

— Жерчи, мен яңыжа-да саңа диңе догры гепле дийипдим. Шонуң үчин-де гөнинден гел. Сөвдагәр билен илчә өлүмиң ёкдугыны менем бир адамча билйәрин...

— Дашховзуң ягдайы говы дәл, хан хезретлери! — дийип, Салай экe сөзе башлады. «Дашховуз» дийип уграндан онуң йүрегинде бир хили жошгун пейда болды. Ол ердәки тәзе дурмуш, адамларың ол дурмуша болан ымтылышлары барада гожаның билбил ялы сайрасы гелди. Ол өзүни зордан саклады. Зордан бу жошгуныны ятырды. Сонра сесине гамлы әхең берип, сөзүни довам этди.

— Хава, ол ердәки ягдай эрбет, хан хезретлери! Ол ерде хәзир ит эесини, пишик бикесини тананок. Баш-баша беглер. Сапармырат диен бириниң адыны көп тутярлар. Ол адам җадыгөйми, терс оканмы, дүшүнер ялы дәл. Әхли адам шол дийип өлүп ятыр... Хемме шонуң ызында...

Салай эке шейле диймек билен гөз астындан ханың йүзүне серетди. Онуң йүзи бүтинлей өзгерипди. Хан бу сөзден соң өңки сыпатына гечди. Билиндәки инли кемерини газап билен гысымлады. Өкүз гөзлери совады. Йүзи репиде ялы бирден чишди-де, айылганч сыпата гечди. Салай экәниң ини тикенекләп гитди. Эмма ол эркини элден бермән, сөзүниң ызыны етирди.

— Хан хезретлери, элбетде бизиң саңа акыл бермәге хетдимиз ёк, оңа етерлик акылымызам ёк. Йөне вели...

Салай эке сакынды. Ювдунды.

— Велиң нәме — дийип, Хан газаплы сорады. Онуң сеси ериң астындан чыкян ялы болуп эшидилди.

Салай эке айтмак ислейән задына ханың пикирини хас гүйчли чекмек максады билен:

— Бир чемче ганымы гечсеңиз, хан хезретлери — дийди.

Хан:

— Тиз бол! — диенде, агыр чәгәниң үсти сарсып гиден ялы болды.

— Оны эле салмагы-ха мен башарардым, хан хезретлери...

Ханың йүзүнде умыт пейда болды.

— Нәхили ёл билен?

— Әй, онуң ёлуны-ызыны тапмак аңсат, хан хезретлери. Онуң дашының горагы ёк диен ялымыш.

Ханың йүзүндәки умыт хас артды.

— Оңарармың?

— Берим гөкден ёл ясапмыш, хан хезретлери...

Ханың гөзлери бада җанланан ялы болды. Эмма вели Сапармырадың келлесини алмак үчин өңки эден әхли сынанышыклары пуҗа чыкандыгы ядына дүшүп, ол гөзлериң нуры ене-де өчди. Белки, бу жерчиниң сыпатында мениң өңүмде дуран Хыдырдыр» диен пикир онуң дилине кувват берди.

— Өзүң битирҗекмиң, бу иши?

— Ынха, шуҗагаз эллерим билен! — дийип, Салай эке саг элиниң юмруҗыгыны дүвүп ёкары гөтерди.

— Башардайса?

— Башлан ишимизи башармадык вагтымыз-а ёк, хан хезретлери...

— Сен оны гөрүп билермиң?

— Хава, хан хезретлери...

— Нириде?

— Ол мениң бир ашнамың тамыны зорлап алып, шонда яшаяр. Дашховуза баранда мен шол ашнамыңкыда болардым. Ол там мениң өз тамым ялы: Гирилип-чыкылян әхли дешиклери маңа таныш...

«Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» диенлери чын болуп чыкды-ов! Ёк, бу жерчи гөрнүшиндәки Хыдырдыр. Муңа хич хили шек болмалы дәл» дийип, йүзи ягтылып угран хан ичини геплетди.

— Сениң сөзлериңе-делиллериңе ынанмак болҗак ялы...

— Хан хезретлери, шу яшың ичинде ики сөзлән дәлдирин. Гүйҗүмиң етмеҗек задына баш гошан адам дәлдирин... Онсоңам, мен хан хезретлери сизиң яныңызда ялан сөзлесем соңуның нәме болҗагыны билйәрин. Мен гарры. Эмма хич бир гаррының-да өлеси гелмейәр. Мен шу ерде гиҗеси бибир гаррының-да өлеси гелмейәр. Мен шу ерде гиҗеси билен отуруп, сизиң өмрүңизи, өз өмрүми узалтмагыны худайдан дилеҗим.

— Бу иши сен хачан эдип билҗек?

— Ол сизиң эмриңизе баглы, хан хезретлери...

— Нәче тиз болса шонча ягшыдыгыны өзүңем билйәрсиң ахыры, жерчи.

— Элбетде билйәрин хан хезретлери. Юрт нәче тиз абаданлашса, бизиң үчинем ягшы, ахыры. Абадан илде жерчиниң малы көп гечйәр...

Бу сөзден соң ханың гөвнүнде хич хили мекирлик галмады. Ол бирсалым ашак бакып, бир затларың пикирини этди-де:

— Гүррүңи гысгалдалы, жерчи, бу ишиң маңа хем-де өзүңе зерурлыгына гөз етирен болсаң, мен сенден гаты миннетдар. Бу иши сениң эдип билҗегиңе-де мен ынанярын. Йөне бейле улы ишиң муззы-да болмалы! Ханы, шонуң гүррүңини эт.

— Хан хезретлери, мен сизе белли бир зат дийип билмерин. Өз гөвнүңизден чыкараныңызы берсеңиз мен разы боларын. Йөне вели ики саны зады назара алып, ондан соң баха кессеңиз говы боларды...

— О нәхили зат?

— Мен гарып. Өзүмем әгирт улы иши бойнума аларын. Онсоңам мен бу ишде бирнәче адамлардан пейдаланмалы. Бу заманың адамлары өзүңизе мәлим, хан хезретлери, салам дийсеңем бир зат берермикә дийип, элиңе середишип дурлар... Ине, мениң дийҗек болян затларым-а шу, хан хезретлери!

Ханың ынҗалыгы гачды.

— Тизрәк бир зат дийсене, жерчи. Ол айдян затларының хеммеси догры.

— Хан хезретлери, йигрими мүң алтын теңңе герек болар.

— Ол гаты көп...

— Онуң сизе, иле етирйән зыяныны болса, хит зат билен деңәр ялы дәл, хан хезретлери... Худай халап, онуң келлесини гетирсек, ол маңа берен пулуңыз гөзүңизе-де гөрүнмез...

Хан, жерчиниң бу сөзүни-де Хыдырың сөзи дийип кабул этди. «Себәби мунуң айдян задының терсине хич хили делил тапып болмаяр. Бу йөне адам дәл» дийип, бу пикирини хас беркитди.

— Боляр, жерчи. Ярсыны хәзир гала барып аларсың. Ярсынында келләни гетиренсоң...

— Боляр, хан хезретлери... Сизиң эмриңиз садык гулларыңыз үчин мукаддесдир...

Хан атланды. Атының башына ыза өврүп:

— Хәзир гала бар. Сени илерки дервезеде гаршыларлар,— дийип, кервен ёлуна чыкды-да, гала тарап атыны гордурып башлады. Онуң янындакы атлылар-да ханың атының гуйругы ялы болуп, онуң ызы билен сүрдүлер.

Душушык ханы бегендирди. Атыны гордурып сүрүп баршына Хан бу душушык барада, перишде ялҗак гожа барада, чөллерде душ гелйән Хыдыр барада ойланярды. Бу гожаның Сапармырадың келлесини гетирҗекдигине ол нәме үчиндир дүйпли ынанярды. Бу барада онуң гөвнүнде хич хили шек-шүбхе ёкды. Сапармырады ол өли я-да дири эле салайса, ханың пикириче, хемме иш дүзелип гидиберҗек ялыды. Ханың гөвнүне уршуң гутармагы-да, Хорезминде ханың эркиниң өңкүден-де бетер беркемеги-де диңе Сапармырадың өлүми билен баглыды. Бу пурсаты якын гетирмеклигиң ёлуны худай ачды. Ол жерчиниң сыпатында көмекчи иберди. «Шундан соңра бу мүмкинчиликден пейдаланып билмезлик эмелсизлик болар» диймек билен Хан атыны дебсиледи. Гумуң үстүнде узак дуруп, үшән ат бурнуны еллендирип, хоргурып өңңелек атып башлады.

...Хан билен Салай экәниң душушан вагтлары, ягны даң атып жахан ягтылан вагты Зыбагүл еринден турупды. Ол гиҗеси билен хем оңлы укламанды. Тиз-тизден оянып, янында аңырсыны бакып ятан әрини барлаярды. Себәби Зыбагүл Ашырмәдиң әрбет зады гөвнүне дүвендигини билипди. Өтен агшамдан бәри онуң шол пикирлерини амала ашырмагың күйүндедиги Зыба үчин месе мәлимди. Ашырмәдем гиҗеси билен диен ялы укламады. Пикир этди. Өлчеришдирип гөрди. Зыбагүл туран вагты болса ол чалаҗа иркилипди. Чага аглады. Онуң сесине Ашырмәт хем оянды. Эмма ол оянандыгыны билдирмән, гөзүни юмуп ятды. Өйден, Зыбагүлден бир сыпып чыкмагың ёлуны агтарды. «Вах, Какабай агамы бир гөрсем боляр. Ол жерчини деррев эле саларды. Менинем җүбими долдурарды» дийип, әхли пикирини бир ере җемләпди.

Зыбагүл чагасыны эмдирип ятырды-да дашардан сув гетирип,

түңчәни ожага гойды. Шу вагт Ашырмәт туруп чокайыны геймәге отурды.

Какабайың гошавучлап этегине дөкҗек пулуның шыңңырдысы Ашырмәдиң гулагына илип гиден ялы болды. Онуң сүңңи еңледи.

— Хелей хан, чайыңы тизрәк демләвери...

— Нәме бейле гыссанярсың? — дийип, Зыбагүл он бармагының йүзүклери билен чәйнек-кәселери шыңңырдадып отурышына яңсылы йылгырып сорады.

Ашырмәде бу сорагың әхеңи ярамады. Шейле-де болса ол умыды элден бермән:

— Шу ёкаркы обаларда хей аяклашма зат ёкмука? Мен бир хабар тутуп гелейин — дийди.

— Нәме, худайёлы берҗекми? — дийип, Зыбагүл өңки әхеңинде ене сораг берди.

— Әй, ёк, худайёлы-ха берҗек дәл вели, сени бир бугарып дуранҗа этден дойрайсам диййән...

— Хә, мени дойрайсаң-а... эрбедем болмазды... Мен сениң элинде мыдама ач ахыры — дийип, Зыбагүл сөзүне башга маны берди-де, гамлы хем ичякгыч гүлди.

Ашырмәдиң маңлайына юмрукланан ялы болды. Ол долагының бир тайы эдил гөзүниң өңүнде ятанам болса, оны тапман сермеләп отурышына:

— Агзыңы онда-мунда уруберме. Оңатҗа бол — дийди. Онуң әхеңинде хөкүм дәл-де, налайҗедейинлик агдыклык эдйәрди.

— Боля, боля... Чайыңы ич-де, сыгыр ятагы арассала. Чәгеле. Дүрүшде эт. Обадан-оба сең-сеңләп ыгып йөршүңе ызыңы бүтинлей ятдан чыкардың. Сенем худай дий. Өйүм-илим бар, онуң халындан хабар алмалы дий.

Бар умыды өчен Ашырмәт ики эгнини саллады.

— Онда аяклашмалы гүррүң нәхили болар?

— Аңружы гурбуң чатса, икимиз аяклашарыс отурарыс... Маңа хәзир илиң аяклашмасы герек дәл. Онсоңам мен сениң тутуп гоян гушуңы биреййәм үтүп гойдум. Сениң аяклашма баханасы билен нирә, нәме үчин гитҗегиңи-де билйәрин. Мен саңа бир зат айдайын: эгер-де шол Җерчә шу топракда бир зелел етсе, эдил бокурдагыңдан тутарын... Тә гөзлериң ханасындан чыкянча яздырмарын. Шуны вели эшитдим-эшитмедим дийме...

— Бу жерчили гүррүңиң нәме сениң?

— Оны өз йүрегиң билип дурандыр...

Шейле гүррүңлер билен эртир чайы ичилди.

Ашырмәт ховла чакды. Ол дүйнки экидилен пилиниң дервезәниң ич йүзүнде ятандыгыны гөрүп гең галды. Бу вагт Зыбагүл хем Ашырмәдиң гачып гидәймегинден этияч эдип, ховла чыкды.

— Бу пили хачан гетирдилер? — диййп, Ашырмәт ондан сорады.

Зыбагүл ичини мылайым хем-де якымлы гүлдүрип:

— Яссын вагтлары гетирип гитди — дийди.

— Онуң геленини мен билмәндирин-ле?

Зыбагүл ичинден: «Сен хайсы бир гелип-гидени билип дурсуң» диййп, пикир этди-де, дашындан гысгаҗык җогап берди.

— Сен ятыпдың. Ол сениң таңры ялкасының етирип гитди...

Ашырмәт бу гүррүңи бес этмеги макул билди.

Хырчыны дишләп, Зыбагүлден сыпып билмәнине ахмыр эдип, ише гиришен бадына, Ашырмәт бир себәп билен саманхана гирип чыкмалы болды. Саманхана гирен еринде гөрен задына гең галды. Даг ялы болуп дуран бугдай саманының этегиндәки бош ере дыз бойы саман дүшелипди. Онуң үстүнде-де самана булашан кичеңрәк кече барды. Бу ерде гуралан оюн-далашың ызы месе-мәлимди. Ашырмәт бу ерден алмалы задыны алып, кечәни-де какышдырып голтугына гысып, ховла чыкды. Дервезәниң голайында бир затлар билен гүймең-сүймең эдип йөрен Зыбагүле йүзленди.

— Саманханадакы кече нәме?

Зыбагүл:

— Вий, ядымдан чыкып галыпдыр-ов! — диййп, өр-гөкден гелен киши болды:— Дүйн онуң үстүне сув дөкүлипди. Мейдан ызгар болансоң гурасын диййп, саманхана атайыпдым. Гурапмы, я-да хенизем өлми?

— Әй, мен-ә мунда өл-сөл гөремок...

— Ханы, маңа бер, гурандыр. Өе әкидейин! — диййп, Зыбагүл кечәни багрына басып, еңил әдимләп өе алып гирди. Шол бада-да йүзүниң нуруны басмарлап даш чыкды... Гөзлерини гүлдүрип, Ашырмәдиң элиндәки пиле серетди. Ашырмәт Зыбагүл өзүне середийәндир өйдүп, хондан бәрси болды.

Зыбагүл билен Ашырмәт ховлының ичинде гызышып ише гиришен вагтлары, Салай җерчи Җүнейит ханың галасының гүнорта дервезесине гелип, эшигиниң башыны чекди.

Дервезәниң өңүнде оны гөйә гөкден дүшен ялы әдип гаршыладылар.

Салай җерчини көп гапылардан кичиҗик мейданчалардан, улулы-кичили хүҗрелериң ичинден гечирип, ахырсоңы бүтин ери халы-палас билен безелги кичеңрәк бир отага гетирдилер. Отагың ортасына сачак язылгыды. Сачагың үстүнде чөрек, шаханабат, күнҗүли халва барды.

Ясавул Салай экә йүзленди.

— Яшулы, сен бу ерде бир азаҗык гараш.

Салай эке гирен еринде тама аркасыны берип, чоммалып отурды.

— Боляр, ниим. Мени азар эдинме.

Ясавул чыкып гитди. Салай эке отуран җайының ичини сынлады. Ол сөвдагәрем бола, җаханкешде адамам болса хениз бейле непис, йүпек халылары гөрмәнди. Аслында бу җай мыхман җая дәлде, халы амбарына меңзейәрди. Диварларың йүзүнде бармак басар ялы бош ер ёкды. Тешнавың төвереклерине-де өлчелип-бичилип, гыммат бахалы йүпек халылар язылып гойлупды. Тешнавың күндүги-де, бир гапдалда дуран овадан леген-де күмүшденди, дашлары тылладан хашамлыды.

Салай эке узак гарашмалы болмады. Яшыл мавутдан тикилен харбы геймли, билиндәки маузери дызына етип дуран Җүнейит хан чаласын әдимләп ичери гирди. «Мунуң болшы җанховлуна дүшен адамың болшуна меңзейәр» диййп, Салай эке оны гөрен бадына нетиҗе чыкарды.

— Җерчи, гелдиңми? — диййп, Хан төре гечди: — Сачагың башында отур.

Чай гетирдилер. Салай эке тешнавда элини ювуп, сачагың башына гечди.

Җүнейит ханың ягдайы догрудан-да, хәзир туруп гидиберҗеге меңзейәрди.

— Җерчи, мен сениң кесен бахаңа кән бир гаршылык гөркезип дурмадым-да деррев боюн болдум. Индики иш сениң билен. Ынха галаның ичине-де гирип гөрдүң. Бар зат чай-чанак. Биз гума чекилйәрис. Эмма вели шол келле маңа зерур герек. Ол мени йылы җайымдан гозгады. Ол мениң дурмушыма ган чайкады. Мен ондан ар алмалы. Шоны ёк этдигим — мениң ишим еңлейәр. Онсоң мен гумуң ортасына етен кервениң башыны аркайын ызына өврүп билерин...

Салай эке пәхимиң символы ялы болуп отурышына дил ярды.

— Хан хезретлери, мен сизиң ягдайыңыза дүшүнйәрди. Шонуң үчин-де, худай халаса, мен сизиң өңүңизде боюн алан ишими эдерин. Муңа мениң ынамымам, укыбымам бар. Йөне мениң сизе бир сораг бересим гелйәр. Бар, инди Сапармырадың келлесини алдым. Оны гетирип, гашыңызда гойдум. Ханы, онсоң, онуң ызына дүшүп гелйәнлери нәдерис?

— Вах, җерчи, келте гайдярсың-ов! — диййп, Хан гөйә Сапармырадың келлеси өңүнде ятан ялы өз-өзүнден миннетдарлык билен сөзледи:— Ол капырың келлеси алнансоң, онуң ызындакылар сүлгүниң җүйҗелери ялы болуп, җеңңеле уруп гидерлер. Онсоң олары еке-екеден, кейпине авлап йөрмели болар...

— Шайдаковы нәдерис? — диййп, җерчи сорагының ызыны етирди.

Ханың йүзи үйтгәп гитди.

— Шайдаковлы гүррүң башга. Маңа Шайдаковың хут өзи герек. Оны өз яныма гечирип билсем, мениң арманым галмаз. Ол мениң сөзүми сөзләп, мениң хызматымы эдип башлан гүни — мен өз хөкүмими көп ерлере етирип билерин. Ол пәхимдар хем-де гүйчли душман. Оны эле салмак — мениң етип билмейән максадымдыр, жерчи. Онуң билен танышлыгың ничик?

Салай жерчи ювашжа титрәп гитди. Эмма хана билдирмән өзүни расланы.

— Онуң диңе адыны эшидйәрин, Хан хезретлери...

— Онуң гүррүңини соң эдерис — дийип, хан бу сөзи гутардым хасапланы-да голтугындан уллакан пул халтасыны чыкарып, йүзүгиң гашы ялжак кичижик, бир теңңелик алтын пуллары санап башлады.

Салай экәниң ханың бу болшуна, бу ынанжына гүлеси гелди. Эмма вели гүлмәге милт хем эдип билмән, башыны ашак салды. «Диңе бир адының өзи бүтин Хорезмини лерзана гетирйән Хана серетсеңизләң! Сапармырадың келлеси алынса, мунуң бар иши дүзелжекмиш! Шайдаковы өзүне хызматкәр этжекмиш. Ондан соң Ханың сорамалы ерлери гиңежекмиш. Сен бир оңлы хан болян болсаң, бу ишлериң дүйбүне гөз етирҗек бол, ахыры! Сапармырат билен Шайдаковың ере уран көклериниң дүйплүдигине акыл етирҗек бол! Инди оларың көклерини кесип гутарып билмерсиң, хан!»...

Хан ишини гутарып, пуллары янкы халта салды. Халтаны болса Салай экәниң өңүне оклады: — Ине, он мүң теңңе. Галан он мүңи-де ол келләни гетирен вагтың аларсың.

Ол ене-де бир гошавуч пулы оклап:

— Хоржунларындакы ожук-бужук затлары Қакабая табшыр. Ол затлар бизе зерур болар.

Жерчи пуллары алды.

— Тоюңызда гайтсын, Хан хезретлери...

Хан өңки газаплы сыпатына гирди. Сыпатына гелишмейән чалтлык билен гепледи.

— Иң соңкы пурыжам, гысга базар гүни, гич өйлән, жерчи. Шоңа ченли арабакешиң келлеси шу ерде болмаса, сен ким билен оюн эдйәндигиңи унутма. Тохумыңда-тижиңде, обаңда-гараңда ерден йөрәниңи гоймарын. Сен мени танаярсың, шейле дәлми? — дийип, жансыз, хырсыз гөзлерини Салай экәниң йүзүне дикди. Салай эке йылан гөрен ялы болуп, тисгинип гитди. Эмма өзүни йитирмеди. Берлен пурыжа долянча, үч гүнүң бардыгы, хәзир болса бу ач гурдуң пенжесинден сыпмага чыкалганың бардыгы гожа гүйч-кувват берди. Ол өңкүси ялы аркайын гепледи.

— Хан хезретлери, бу иши мениң үстүме сиз йүклемедиңиз. Муны даң-сәхер чагы худаның өзи мениң йүрегиме салды. Бизиң икимизем худаның гуллары ахыры...

Хан бу пәхимли сөзден соң чалажа юмшады.

— Эшегиңи ташлап гит. Оңат ат берерлер. Дашховза тиз ет. Иши битер ялы эдип ёла сал.

— Лепбей, хан хезретлери. Агзыңыздан худай эшитсин.

Хан элини чарпды. Ясавул гирип баш эгди.

Хан герекли буйруклары берди-де, бейлеки гапыдан чыкып гитди.

Ясавул Салай экәни ызына тиркәп, гүнорта дервезә тарап алып гитди.

Галаның ичиндәки улулы-кичили көчелерде, мейданларда, айланмачларда; өврүмлерде эерли атларың хем ховутлы дуран дүелериң саны ёкды. Ясавуллар, хызматкәрлер, аял-оглан-ушаклар эдил айландырылып гойберилен ялы болуп ишлейәрдилер. Ягышлы ере чыкан көмелёк ялы сансыз кән гара өйлери чөзйәрдилер, даг ялы болуп дуран дәнели ганарларың агызларыны тикйәрдилер, олары дөрт-дөртден чатып, дүелериң үстүне йүкләберйәрдилер. Өй гошларыны: чәйнек-кәсе-мели эдип, диварлара сөейәрдилер. Өй гошларыны: чәйнек-кәселери, окара-чанаклары, сокулары, пил-палталары дашларына мата чолап, башга бир четде үйшүрйәрдилер. Йыгналян, тайярланян затларың, аграмы халы-палас, яраг, ок, дәри, агзы гулпланан, ичи пуллы гайыш халталардан ыбаратды. Атларың от-иймини: ёрунжа беделерини, ганар-ганар жөвенлери чекйән кервенлериң бириниң ызындан бири илерки дервезеден чыкып, гума тарап уграярды. Салай эке ясавулың ызына дүшүп баршына, илерки дервезә етмәнкә, чеп тарапда йүзе голай адамының уры газып дураныны гөрди. Ол адамларың үстүнден гараян, олары гыссап, кәйәп-сөгүп ишледйән ясавулларың өзи отуза голай барды. Салай эке гөз астындан урыларың газылян еріниң ниреде дигини белледи: «Герек болар. Билип гоймак говы» дийип ичини гүлдүрип, хич зада үнс бермейән, хич зат гөрмедик адам болуп, ясавулың ызындан йөремегини довам этди.

Үсти кечели, эер-дүзүвсиз, селиң бәш яшар ёрганы дервезәниң өңүнде Салай экәниң элине табшырдылар. Ол эййәм бошадылып гойлан хоржунларыны алып, ябының сыртына даңды. Гүн агыберенде «Я, алла» дийип, Дашховзуң ёлуна дүшүп, мес ёрганың жылавыны говшатды...

12

Дөвданың өңүндәки мейдана сансыз кервен дүшен ялыды. Мейданы өртен хапа гарың йүзүнде адамлар, атлар, арабалар, эшеклер, дүелер ер тапмаярдылар. Бөлек-бөлек от якярдылар.

Оларың үстүне газан атарылгыды, ожакларың төвереги чәйнек-кәседен долуды. Сәхел вагтың ичинде бу ере мунча мәрекәниң үйшенине Салай экe гең галды. Оны ылайта-да гең галдыран зат ёлуң ики тарапында газылан гарымларды. Булардан хем башга хут ёлы ики кесип, ики үч метр чуңлукда чукурлар газылярды. Ол чукурлар инсизди. Эмма херсиниң ичине отуз-кырк адам сыгжакды. Салай эке шейле чукурларың бирисиниң үстүниң чөп билен чалажа басырыляндыгыны, үстүне-де юка эдилип гум чекилйәндигини гөрди-де: «Булар большевиклер билен сөвешжекмикәлер, я-да ёлбарс тутҗакмыкалар?» дийип, ичини гүлдүрди.

Ушак беги Ахметбегиң ясавулларындан бириси Салай экәниң ябысының жылавындан тутды.

— Хей, веләет, ханы атдан дүш-де чукур газмага башла!

Салай эке ясавулың хайбат атышына чалажа йылгырды. Ясавул муна ярылып билмеди. Салай экәниң чигнинден тутуп, оны гөйә атың үстүндәки хоржуны алан ялы эдип чекип алды.

— Ханы, тиз бол! — дийип, итекледи.

Онянча буларың төверегине кән адам үйшди. Вагырды башланды. Бир ерден Ахмет бегиң ясавулбашыларының бириси пейда болды. Ол Салай экәниң үстүнде абанып дуран ясавула:

— Нәме бар? Кими тутдуң? — дийип йүзленди.

— Ясавулбашы, бу веләет чукур газ дийсем, йылгыран боляр...

Ясавулбашы Салай экә йүзленди.

— Нәме үчин чукур газаңак?

— Мениң чукур газмакдан башга важып ишим бар. Ясавулбашы, мени сакламаң...

— Сен ким, нireден гелип, нирә барярсың? — дийип, ясавулбашы хайбат атды.

— Бир чете чыксаң, хеммесини айдайын.

— Шу ерде айдыбер. Шу вагтлар гарым газмакдан, чукур газмакдан башга важып иш ёк дийип, Хан какамызың өзи буйрук берди.

Салай эке башыны яйкады.

— Вах, хемме иши гарым газмага гелип дирелен болса, не говулык боларды.

Салай экәниң аркайын хем-де хич затдан этиячсыз гүрлемеги ясавулбашыны инкисе гойды. Ол төверегиндәкилере:

— Нәме, мениң дишими алжак ялы болуп, алкымыма дыкылып дурсуңыз?! Барың ишли-ишиңизе — дийип, айылганч сөгүп башлады. Адамлар орталарында бомба ярылан ялы зым-зыят болдулар. Салай экәни тутан ясавул гитҗегини-де, дурҗагыны-да билмән дурка, ясавулбашы:

— Сен нәме газык ялы болуп дурсуң! Угра! Адамлары ишлет! Болмаса келләңи аларын! — дийип оңа дүшүнкли эдип вада берди.

Бу ерде диңе Салай эке билен ясавулбашы галды.

— Ханы, аксакал ол важып иш диениң нәме? Деррев айт.

Салай эке чыны билен гүрледи.

— Ягшы йигит, сиз мени гойбериң. Мен Гурбанмәммет сердарың хут өзүниң буйругы билен Дашховза барярын.

— Ол нәхили буйрук? — дийип, Ясавулбашы хайбат билен сорады.

— Оны мен сизе айдып билҗек дәл.

— Сен мени алдаярсың?

— Мен адам алдамагы билемок.

— Онда нәме айдаңак? Сен хана менден якын болдуңмы?

— Мениң этмели ишими диңе хан хезретлери икимизден башга адам билмейәр.

Ясавулбашының чети гызды...

— Ялан айдярсың! Сен ичалы!..

— Ягшы йигит, дийҗек сөзлериңи ойланыбрак айдавери...

— Ойланман айдамда нәдерсиң?! Ханы, дүш өңүме! Деррев чукур газмага гириш!

— Соңунда дуруп билсең боляр. Мен ишден гачян адам дәл.

Ясавулбашы, догрусы, нәме этҗегини билмән, азара галып башлады.

Салай эке аркайын довам этди.

— Гел, онда шейдели: Сен хәзир хан хезретлерине чапар ибер. «Шейле-шейле бир жерчини тутдук, оны гарым газмагаише салдык» дий. Онсоң жогабы нәме боларка? Шуңа разымың?

— Мен гөрен адам үчин хан хезретлерини бимаза эдип дуруп билмерин.

— Тей мениң диеними этҗек дәл-ов, ягшы йигит?

Түркмен алданмакдан, ойналмакдан хер затдан бетер горкяр. Ясавулбашының келлесине: «бу гожа мени ойнандыр» диен пикир гелди. Ол шу пикире-де уйды. Шол вагтың өзүнде Салай экәниң атыны-хоржуныны элинден гаңрып алды-да, онуң элине Салай экәниң өзүнден-де уллакан бир пил тутдурды.

— Сениң ялыларың гепи көп болар! Тиз бол-да ише гир!

Салай эке пили сынлап дуршуна:

— Соңра айтмадың дийме, ягшы йигит, сен от билен ойнаярсың.

— Тиз бол! Ол сениң ишиң дәл!

Салай эке ише гирди...

Гүн батыберенде Тагта тарапдан ики йүзе голай атлы гөрүнди. Олар атларыны гордурып, сүрүп гелйәрдилер. Атлылар го-

лайлашанларындан Салай эке Жүнейит ханы улы сакгалындан танады. Ол гирере дешик тапман сандырап башлан ясавулбашының алкымына дыкылып гелди.

— Ягшы йигит, аклыңа гел, мени гойбер...

Гелшини гөренден зәхреси ярлан ясавулбашы Салай Ханың гелшини гөренден зәхреси ярлан ясавулбашы Салай экәниң сөзүни эшитмеди. Эшитсе-де оңа дүшүнмеди. Ол диңе Салай экәни гөрди. Онуң үстүне гыгырды, аркасына гамчылады.

— Нәме, мениң аягымың ашагында чолашып йөрсүң! Ек бол, ише гириш!

Эдил шу вагт Жүнейит хан гелип, Салай эке билен ясавулбашының янында атының жылавыны чекди.

Хан Салай экәни бу ерде гөренине гең галды. Өли, совук гөзлерини гиңден ачып, жерчини башдан-аяк сынлап чыкды-да, сымап ялы титрәп дуран ясавулбаша гөзүни агдарды.

— Жерчи бу ерде нәме эдип йөр?..

Ясавулбашының агзы диенини этмежек болды.

— Хан хезретлери... Жерчи...

— Тиз бол!

Ясавулбашыдан зат чыкмажагыны билен Салай эке йүрегине даш баглады.

— Хан хезретлери, ол мени ичалы дийип тутды. Дашховза гойберенок.

Хан ишиң аңырсына гөз етиренден соң, атың үстүнде бир тарапа чалажа гышарып:

— Непес! — дийип гыгырды.

Айылганч Непес пещап ики йүз атлының иң ызындады. Ханың сеси гулагына етенден соң, ол атлыларың бир гапдалы билен эдил йылан ялы сүйшүп, шол демде ханың гашында пейда болды. Ол агыр габакларыны гөтержек хем болман, эериң гашына серединп, шагал увлан ялы, иниңи дикенеклендирижи сес билен:

— Лепбей, хан хезретлери — дийди.

— Аңрындакыны итден чыкар! — диен буйругы аландан соң,

— Аңрындакыны итден чыкар! — диен буйругы аландан соң, яңкы йылана тәзеден жан гирен ялы болды. Ол херекетлерини гөзе илмез чалтлыкда гүйчлендирди-де, ясавулбашының дашына чолашды.

Атлыларың ара гүрпүрәгинде дуран Ушак беги Ахмет бег бирден чете чыкды-да, атыны дебсиләп, ханың голайына гелди. Гечи сакгалыны титредип, кичижик гөзлерини чалт-чалт гырпылдадып, хана йүзленди.

— Хан хезретлери, бир чемче ганымы гечсеңиз...

Хан онуң тарапына серетмеди. Сөзүни-де диңлемеди. Ахмет бег йүзүне урлан ялы болуп, башыны ашак салып, атыны ызына өврди.

Хан Салай экә:

— Угра, жерчи! Ишиңи битир. Непесе шам болайма — дийип, Дөвдан ябың райшына чыкып, төверeге серетгыялап сүрди-де, Дөвдан ябың райшына чыкып, төверeге серетди. Ханың геленини гөрен көп санлы адамлар ерден башларыны гөтермән, алдажы совгуң ичинде гара дере батып ишлейәрдилер. Диңе пил-палталарың доң ере дегйән сеслери эшидилйәрди. Дөвдан ябың өңи инчекеселлиниң өйкени ялы дешим-дешим болупды. Адам бойы, инсизже салмажыкларың үстүни юкажык басырярдылар. Басырылан ерлериң үстүне топрак яярдылар. Ондан соң онуң үстүнден арабаның тигриниң инлилигинде ясалан хадалар билен чыгыр чекйәрдилер. Шейлеликде аңырдан гелйән атлылар бу чукурлары аңшыржак дәлдилер, гөни араба ёлы дийип, ёлларыны довам эдибержекдилер. Шейдип хем чукура гапгарылмалыдылар. Хан бу затлары сынламак билен канагатланмадык болса герек, хич киме хич зат диймән, ене-де гыялап сүрүп, райышдан дүшди.

Шейле буйрук берди.

— Адам аз. Хожакуммет, Поласолтан, Бәшатлы, Гызылжагала диймән, әхли обаларың ерден йөрәнини сүрүп гетирмели. Ине шу райышлардакы акбаш яндаклары йыгнап, от якың. Гиже шол отларың ышыгына иши говшатман алып бармалы. Бир адам бир дакыка бош дурмалы дәл.

Ол шейле диймек билен, атланып ёла дүшен Салай экәни гөз астындан сынлады-да, атының башыны ызына — Бедиркенде тарап өврди. Тагта галасының ичинден тозан турзуп гечди. Көчелере чыкан адамлар ики йүз атлының өңүнден сакгалыны селпилдедип барян Жүнейит ханың хыйрсыз йүзүни гөрүп, тисгиндилер.

Мәми газыкчының чайханасының өңүнде дуран ики яшулы якаларыны тутуп, башларыны яйкадылар.

— Бу затлар оңлулыгың аламаты-ха дәл, сакгалдаш. Шу гүн эртир гүнүң догшуны халамандым. Гүн эдил гана боялып чыкан ялы болупды. Шейле боланда, ган дөкүлермиш диййәрлер.

— Онуң гүррүни нәме, сакгалдаш — дийип, бейлекиси онуң сөзүни алып гөтерди: — Хемме зат худай тарапындыр. Худай өз бенделерине болжак-гелжеги хер хили аламатларың үсти билен гөркезип дурармыш. Йөне ол аламатлары сайгармак кынмыш. Бендеси онуң мүңүсинден бирини сайгарармыш.

— Хер-нә соңы хайыр болсун...

— Болар иншалла, сакгалдаш. Бу гүнлер хем гечер.

— Агзыңдан худай эшитсин...

— Хан бу вагт нireден гелйәркә?

— Дөвданлыда, Сапармырат гечип билмез ялы гарым газдырярмыш.

— Айдышларына гөрә, Сапармырадың гүйҗи гарым-сарымың чакы дәлмиш-ле...
— Өз-ә шейле диййәрлер...
— Гөрйәс-дә...
Бедиркендиң галасында Хыва ханың чапарлары гарашярды...
Җүнейит хан гала гелен бадына диванхана барды. Арз сораян ерине гечип отураны-да шолды, Какабай элем-тас болуп, йүзүни агардып ичери гирди. Гол говшурып, хана тагзым берди-де:
— Хан хезретлери, Хыва галасындан гелен чапарлар сизиң хузурыңыза гыссаглы гарашярлар — дийди.
Какабайың даш гөрнүшинден, бу сөзлери айдандакы әхеңиниң өрән аладалылыгындан Хан чапарларың оңлы хабар билен гелмәндигини аңшырды. Ханың үстүнден совук сув гуйлан ялы болды. Эмма ол совукганлылыгыны сакламага чалышды.
— Чагыр, иним Какабай, чапарлар гелсин...
Ики чапар диванхананың ишигинден гирен бадына эллерини дөшлерине гоюп, маңлайлары ере дегмез ашак эгилдилер. Соңра дикленип, алыҗенап Хыва ханының көп догайы саламыны Җүнейит хана говшурдылар.
— Хываның ягдайыны гысгача мәлим эдиң — дийип, Җүнейит ханың ынҗалыгы гачды.
Чапарларың бири бир әдим өңе сүйшүп, шейле дийди.
— Хан хезретлери, Хывада хич хили ягдай галмады. Балчабиклер Хываның ики чакырым голайына гелип, гош басдылар. Алыҗенап хан, шу хабары сизе етирмеги өзүниң садык гуллары болан бизе эмр этдилер.
Җүнейит хан голтугындан гөтерилен ялы болуп, өрбоюна галды. Муны онуң өзи-де билмеди. Шол дуршунда бирнәче вагт сесини чыкарман, назарларыны бир нокатдан үйтгетмән дурды. «Худай-ей инди замананың ахыр болдугымыка шу? Инди хич хили чыкалга, хич хили тутарык ёкмука? Үч йүз алтмыш өвлүйә, Мухаммет пыгамбер, мениң дадыма етишиң! Мен нәхили эдип Хорезминиң сүйҗи сувундан, хоштап ховасындан, бу гиден шәхер ялы галамдан эл ювуп чыкып гидерин. Ёк, бу акла сыгҗак зат дәл. Мен дәлирәрин. Мен муңа чыдап билмерин...»
Хан дуршуны үйтгетмән элини салгап, илчилере гидибериң диен ышарат этди. Белли сөз эшитмедик илчилер нәме этҗеклерини билмән, бири-бириниң йүзүне бакышып, диванханадан чыкдылар. Оларың ызяны билен реңки өңкүден-де бетер өчен Какабай гирип, элини дөшүнде гойды. Җүнейит хан бу гезек онуң йүзүне серетмән:
— Нәме хабар, иним Какабай? — дийип сорады.
— Бир чемче ганымы...

— Тиз бол, иним Какабай! — дийип, Хан бойнуны бир тарапа гышартды.
— Хан хезретлери, Эмингала балчабигиң элине гечипдир. Эмин бай өлдүрилипдир. Ситников билен Магсымхан йүзлериниң угруна гачыпмышлар. Емрели, гарадашлы, гарайылгын, порсы тараплардакы ягдай Эмингаланыңкыдан-да эрбетмиш... Черригиң атлылары дерби-дагын эдилипдир. Онуң өзи гачыпдыр...
— Бес! Бес, иним Какабай! — диенде Хан бүтин дуркы билен титрәп гитди. Бирден гүйч-кувватдан махрум болан ялы, энтирекледи, гөзлериниң өңи гараңкырап дуран ериндеп өзүни халының үстүне гойберди. Элини салгады. Какабай чыкды. Хан ене-де ериндеп туруп, гапының илгенчегини илдирди. Гапдалындакы маузерини ялпылдап дуран габындан чыкарып, күрсиниң үстүне оклады. Эллерини ёгын кемериндеп өтүрип, ягырнысыны хөкгердип ишикден төре ченли башыны ашак салып, гезип башлады. Хер гезек күрсиниң үстүндәки көке болуп ятан гара йылан ялы маузериниң янындан гечендe бөврүни диңләп, аяк саклаярды. «Дүнйәниң әхли говгасындан дынып отурыберсем нәдеркә? Я-да бу әҗизлик болармыка? Бар, онда шейле хем эден экеним, онда мен огулларымы, гызларымы, бу улы машгаланы киме гоюп гидейин? Олар менсиз нәдерлер? Ким олара ховандар болар? Ким оларың маңлайындан сыпалар? Бир тарапдан-а оларың душен ягдайларыны гөрмезликден-көймезликден говусы ёк. Бир тарапдан болса арабачының келлесини гөрмән өлмек — элбетде арманлы өлүм болар. Биригүн! Биригүн җерчи онуң келлесини гетирмели. Нәме этсем-де шондан соң эдейин...» Бу пикир хана тәзеден гүйч берен ялы болды. Ол еңиллик билен өр турды.
Эмингаладан эден умыдының пуҗа чыкмагы оңа гаты агыр дегди. Хан Эмингалалылардан гаты кән зада гарашярды. Йөне хан хәзир хич зат барада пикир этмәге өзүнде укып тапмады. Маузери гоян ериндеп алды. Габына ерлешдирди. Ене-де арабачының гетирилҗек келлеси барада пикир эдип, гезмеләп башлады.
Җүнейит хан Хыва чапарларының гетирен хабарына гең галмады. Ол, догрусы, шу хабара гарашярды. Йөне вели бу хабар шейле тиз гелер дийип пикир этмейәрди. Ол шу гезмеләп йөршүне гапа барып, илгенчегини ачды. Элини чарпды. Какабай пейда болды.
— Иним Какабай, ишан нирeде?
Бу гезек Какабай ханың әхеңини халамады. Онуң бу сөзи айдандакы сесинден, әхеңинден улы бир өзгеришлигиң манысыны окады.
— Ишан ага обасында, Хан хезретлери...

— Иним Какабай, онуң ызындан чапар ёлла. Намаз окап отуран хем болса, ташлап гайтсын...

— Лепбей, хан хезретлери...

Ишан гоюн-голтукларыны яглыкдан долдуруп, ики эли билен етишибилдигинден гөзүни сүпүришдирип ичери гирди. Хан онуң болуп гелшини гөренден өңкүден хем бетер гахарланды. Эмма гахарыны ювутмалы болды. Гыссагара саглык-саламатлык сорашанларындан соң, ишан төре гечип отурандан соң, Жүнейит хан от алып гелйән ялы чалт-чалт геплэп, эхли вакалар билен ишаны танышдырды. Ишан ашак бакып, гөзлери билен мешгулланып отурышына ханың сөзлерини өрэн совукганлылык билен диңледи. Бу болуш хем Жүнейит ханың жыныны атландырды. Шейле-де болса хан бирки гезек хырчыны дишлэп, башыны яйкандан соң:

— Ишан, замана ахыр болды. Элиңден бир зат гелйэн болса, аңырда-бэрде гудратың бар болса гөркезер гүнүң гелди. Инди нэме этмели? — дийип сорады.

Гөйэ ишан сөз гезегини элинден басып алайжак ялы болуп, Хан чалтлык билен өңки сөзүниң үстүни етирди.

— Йөне бир сөз бар, ишан, шуны пугта бил: мен озал эйле дийипдим, бейле дийипдим, сен этмедиң, пылан-пысмыдан дийип, сөз чагаладып отурма. Гөни этмели иши айт. Вагт ёк. Гөвнүне деглен чага ялы бейдип, гөзүмизи сыкып отурсак, балчабик хэ диймэн үстүмизи басар. Тиз бол, ишан!

Ишан хем, элбетде, ягдайының шу дережэ гелип етенини биленден соң, чыдамсыз ягдая дүшүпди. Ол хем байды. Ол хем агыр йүкүни гүйжи етсе-етмесе-де дуран еринден гозгамалыды. Ишан ханың дүшен ягдайына-да дүшүнйэрди. Шонуң үчин-де ол Жүнейит ханың какдырып, кинаялап айдан сөзлерини гулагының душундан гечирип гойберди-де, гөзлерини сүпүришдирип, шейле дийди.

— Хыва шейле ягдая дүшен болса, Эмин бай өлүп, Эмингала даргадылан болса, Дашховуз элден гиден болса, онда Хан ага, догрудан-да замана ахыр болупдыр. Инди оңара билсек гара келлэни гутармагың ёлуны тапмалы. Шундан башга элден гелжек зат ёк...

— Мен башга бир гаракеллэ гарашярын. Бир жерчи биригүн маңа арабакешиң келлесини гетирмеги вада берип гитди.

Ишан өл-сув болан яглыкларыны чалшырды.

— Хан ага, биригүне ченли гарашып отурсак гижэ галайма-рысмы? Онсоңам ол-а арабакешиң келлеси экен, Шайдаковың келлесини янына гошуп гетирсе-де, ол жерчи бизиң хэзирки дүшен ягдайымызы дүзедип билмез. Хан ага, хич болмаса, бар дакыка пикир эт, сув сеңрикден агды.

— Баш болмаса, гөвре лэш дийипдирлер ахыры, ишан. Биз

Сапармырадың келлесини алсак, онуң салпаяклары дөрт тарапа пытрар. Соңра бизиң гаршымыза чыкмага адам тапылмаз. Биз ене-де өз юрдумызда аркайын хөкүм сүрерис. Сенем шу барада пикир эдип гөр ахыры, ишан!

— Хан ага, чага ялы болма! — дийип, ишан бираз салым элини гөзлеринден айырды, ягта середйэн пишигиң гөзлери ялы мелемтил-гызыл гөзлерини Жүнейит ханың хырсыз йүзүне өврүди. — Хан ага, оларың бирини өлдүрсең, онуң ерине онусы дөрэр. Мен бу ишлер зерарлы гиже-гүндиз пикир эдйэрин. Көп айлардан бэри пикир эдйэрин. Гарамаягың бу галкынышы ялы галкыныш хич хачан гөрлүп-эшидилен зат дэл. Бейле зат хич хачан болмандыр. Хан ага, нэхили агыр хем болса, нэхили кын хем болса, биз хакыкат диен задың йүзүне гөзүмизи гырпман биразажык середели. Гарамаяк ак патышаны йыкды. Гарамаяк өзбеги, гарагалпагы өз элине алды. Гарамаяк бизи Дөртгүлден нэче гезек ызымыза гайтарды. Сен гахарланма, Хан ага. Сениң эллериң-аякларың, бүтин дуркуң титрейэр. Бейтме, гахар билен ёл алып болмаз. Гахар дийилйэн зат пэхимиң гөзүни гапяндыр. Шуны хич вагт унутма.

Хан титрейэрди. Ишаның сөзлериниң хер бириси юмрук ялы даш болуп, онуң келлесине дегйэрди. Догрудан-да хич вагт соңуны сайып гөрмедик адам үчин бу сөзлер умуман агырды, хэзирки ягдайда болса, хас хем агырды. Шонуң үчин-де Хан бир тарапа гышарды.

Ишаның гөзлериниң яшы окарасыны долдуруп, ашак сырылып башлады. Ол голтугындан ики саны тэзеже гызыл яглык чыкарып, гөзлерини сүпүришдирип отурышына гөйэ хич зат болмадык ялы, аркайынлык билен сөзүни довам этди.

— Инди диңе акыл билен ёл алмалы. Инди гума чекилмели. Гумда гош басмалы. Соңра нэме этмелидигини шол ерде, ягдая гөрэ ойланышмалы.

Хан каддыны диклемэн шол гышарып отурышына:

— Дашховуздан гелйэнлер Дөвданлының янында чукура гөмлерлер. Ол ерде гарым газыляр, чукур газыляр. Ол ериң тутумы гүйчли. Мен яныжа гөрүп гелдим — дийди.

Ишан ханың гөвнүне дегмекден горкуп, усуллык билен ажы йылгырды.

— Хан ага, ене-де бэрден гайдярсың. Дөвдан ябы-да япдыр. Оны-да адамлар газандырлар. Ушак беги Ахметбегиң гүнбатарындакы көприни-де адамлар гурандырлар. Шол ишлери эден адамлар Ахмет бегиң гүн чыкарындан хем көпри гурап билерлер. Дөвданың хайсы еринден ислеселер, шол еринден гечип билерлер.

— Онда мениң бу эдип йөрен ишим хич зат-да? — дийип,

Жүнейит хан гайнап дуран газана атылан ялы хопугып, демидемине сыгман гыгырды.

— Хава, Хан ага, сениң Дөвданлыда гарым газдырып йөршүң хич зат...

— Онда нәме сесиңи чыкармадың?

— Хан ага, мунуң ики эммасы бар. Илки билен-ә: мен сениң бу ишлериңе гатышамок. Оны сен говы билйәрсиң. Соңам, догрусыны айтсам соңкы вагтларда саңа бир зат диер ялы дәл. Деррев ажыны пуркйәрсиң. Сениң ажы сөзүңи, газабыңы хич ким ислемейәр.

Ханың дөшүне наган тутулан ялы болды. Юмрукларыны дүвүп, ишана тарап әдимледи.

— Инди сен акжа гуш болмак ислейәрмиң? «Ол эшекде йүкүм ёк, йыкылса хабарым ёк» этжек болярмың? Бу сөзлери айдян сенми, я-да сениң рухуңмы?

Ханың деми демине етмеди. Ол бошан мешик ялы болуп, өзүни күрсиниң үстүне гойберди. Эмма бу ягдай узага чекмеди. Тәзеден гайнап-жошуп гелен гахар-газап ене-де голтугындан гоп берип оны турузды.

— Жүнейит хан энтеклер өңки Жүнейит хандыр. Ол шонлугына-да галар. Горкма, ишан, башыма гелен беланы пайлаш диймен. Өзүм чекерин.

Ишаның чети гызды. Гөйә Жүнейит ханы элинден тутуп күрсиниң үстүнде отуртмак ислейән ялы бир элини гөзүнден бошатды.

— Хан ага, эгер мени маслахата чагыраның чының болса, гел, отур. Маслахат эдели. Эгер мени үстүме гыгырмак үчин чагыран хем болсаң, ондакыңы айт. Шейле болса мен туржак. Мениң ишим бар. Бейдип, агыздырыгымызы чейнешип дурмалың...

Хан хырчыны дишләп, ахмыр билен келлесини яйкады. Бейтмегиниң өзи оны аклына гетирен ялы болды. Өте гечендигини дуйды. Бу ишлериң үстесине-де шу вагтлар ишан билен агзыны алартды, ерден бүтинлейин өркүниң үзүлйәндигине, илиң гөзүнден дүшжекдигине гөз етирди. Шонуң үчин-де ислесе-ислемесе, бадыны говшатмалы болды. Мунуң үчин өрән кән гүйч сарп этди.

— Мен өтерәк гечдим, ишан, гөвүн эдишен болуп дурмак герек дәл.

Жүнейит хандан бу сөзлери ишандан башга бири эшиден болса, элбетде, ол өз гулагына ынанмазды. Я-да Жүнейит хан башга бириниң сөзүни яңса алып гайталаяр дийип дүшүнерди.

Ишан билен ханың маслахаты ене-де ики сагада голай чекди. Ишан гиденден соң, галаның ичи арыларың өйжүгине чөп дүртүлене дөнди. Чар тарапа чапарлар уградылды. Ханың, ишаның,

обаның улы байларының ховлуларындан агыр йүкли кервенлер чыкып, гума — узак гуюларың башына уградылар. Гижәниң ярында, айылганч совук ховада обаның дөрт төверегинде жарчыларың сеси яңланды.

— Орс гелйәр, хав!! Мухаммет ымматы боланлар гума гачмалы, хав!!

— Илерки, гайракы обалар берийиәм гума гитдилер, ха-ав!..

— Гачан гутулар, дуран тутулар, ха-ав!

— Гижә галмаң, ха-а-в!

— Ела дүшүң, хав!..

13

Дашховуз ачык сөвешлер билен басылып алнан болса-да, Дашховуз үчин болан гөреш гүйжесе гүйжейәрди вели, говшамаярды. Улы байлар, ер эелери түйчлериниң етдигинден, ягдайың дөреден мүмкинчиликлеринден пейдаланып, огры-жүмрүлерден атлы топлаярдылар. Оларың өңлерине дүшүп, ташланды япларың араларына сиңип гидйәрдилер, ол ерлерде болса Черригиң топарына я-да бейлеки агызлырак байларың топарларына барып гошулярдылар. Ондан соң санларының азлыгына-кәнлигине гараман Дашховза, онуң төверегиндәки улы обалара чозуп башлаярдылар. Көнеүргенч Порсы, Йыланлы, Гарайылгын тарапларында-да ягдай эдил шу ердәки ялыды.

Бу чозушлары элбетде, улы уруш дийип хасапламак мүмкин дәлди. Йөне буларың хысырдысы улы урушларыңкыдан аз хем дәлди. Йүз, ики йүз, кә вагтлар үч йүзе голай атлылы топарлар гүндизиң гүни улы обаларың я-да Дашховзуң үстүне дөкүлерди. Олар гөйә мама я-да гарахассалык кесели ялы деген ерини персала эдердилер. Тамлары ер билен деңләрдилер. Адамлары, мал-гаралары гошуп сүрердилер. Сапармырадың атлылары батырлыгың, эдерменлигиң белент нусгаларыны гөркезип сөвешердилер. Галтаманлары ил ичинден ковуп чыкарардылар. Гүн батып, гараңкы дүшенсоң жайларына гелип, өңлерине чай алардылар вели, башга бир ерде, башга бир топар пылан ере чозды диен хабар гелерди. Отланан жайларың ялынлары гижәниң салкын ховасында ал-асмана гөтерилерди. Ызанда-чуванлыклар яныңда ялы эшидилип уграрды. Бу чозушы-да ятырып гелердилер. Даңа якын тәзе чозушлар барадакы хабар гелерди. Ене-де деррев ярага япышмалы боларды.

Бу гүнлер Сапармырат үчин, Ефимов үчин, Дашховуз гурамасында дурянларың хеммеси үчин иң жогапкәрли, иң агыр, иң кын гүнлерди. Олар вагтың хасабыны йитирипдилер диен

ялыды. Гураманың ишини беркидйәрдилер, обалара ызыны үзмән вагыз-несихат гетирйәрдилер. Галтаманларың чозушларыны ятырмага иберилен атлыларың башында дурярдылар. Ерлерде совет органларыны дөредйәрдилер. Адамларың лүти чыкыпды. Дынч алмак герекди. Эмма вели ол хакда пикир этмәге-де эл етмейәрди.

Салай экәниң жайының гапысына гиже-гүндизиң ичинде екеже минут хем дынув ёкды. Тамының өңи Мәми газыкчының чайханасының төвереги ялы, гаңтарылгы атлардан долуды.

Салай экәниң мыхман жайының кичижик айнасындан ховлының ичине середип, көчәниң угрунда ики хоразың уршушыны сынлап дуран Сапармырат дөшүни ере берип, бир затлар язып отуран Сергей Михайловиче йүзленди.

— Ефим, вагт гечип баряр. Мениң ичим гысяр. Гожа дири болса бу вагтлара ченли бир ерден чыкарды. Сен нәхили пикир эдйәрсиң?

Ефимов эдип отуран ишинден башыны галдырман жогап берди.

— Мениң пикирим сениңкиниң терсине. Салай эке худайың назар салан бендеси. Оңа хич вагт өлүм ёк. Шонуң үчин-де сениң бейле пикир этмегиң ерликсиз боляр, Сапармырат.

Сапармырат, элбетде, өзүниң шу пикириниң ерликсиз болмагыны ислейәрди. Шу себәпли ол Ефимовың айданына хич хили гаршылык гөркезмән, ене-де аңры өврүлди.

Дашардан ат аягының сеси эшидилди. Дүкүрди бәш-он атлының иши дәлди. Сапармырат дуршуны үйтгетмән, Ефимовдан сорады.

— Хеммеси жемленип геләйдилер өйдйән. Сен ишиңи гутардыңмы?

— Гутардым, Сапармырат! Геленлери говы — дийип, Ефимов ятан еринден силкинжирәп турды.

Онянча онбашылар, йүзбашылар, мүңбашылар, революцион гошуның әхли эмелдарлары бир вагтың өзүнде Салай экәниң кичижик ховлусыны долдурдылар. Газак йүзбашы ер дешжек ялы хыжувлы әдимләп мыхманжая күрсәп урды. Ханасындан чыкып барян, ойнаклап дуран гөзлерини жайың ичине айлап чыкып, илки салам берди, соңундан:

— Яшулулар, гелмели диен адамларыңыз хузурыңызда жем болды. Индики буйрук нәме? — дийип сорады.

Бу арада гара йүпек ялы ялдырап дуран йүзүни гүлдүрип Дурды гара гелди. Халлы батырам салам берип гелди.

Сапармырат хем Ефимов достлары билен мәхирли саламлашдылар. Саглык-аманлык сорашдылар.

— Ефим, онда нәме гүррүң болса айт. Вагты элден бермели дәл — дийип, Сапармырат билиндәки оклы хатарлары чекишдирди, ыкжамланды.

Салай эке барада аладаланяндыгы, бүтинлей ынжалыксыз гачандыгы Сапармырадың хер әдиминден, хер сөзүнден гөрнүп дурды. Муны онуң достлары-да ичери гирен батларына дуйдулар. Шонуң үчин дили гижәп дуран Дурды гара-да, сәхел вагт дек дуруп билмейән Газак йүзбашы-да өзлерини баса тутуп, ягдая гөрә сеслерини чыкармазлыга чалышдылар. Ефимовың-да бу барадакы аладасы Сапармырадыңкыдан кем дәлди. Эмма ол билдирмезлиге салярды.

— Онда, адамларың янына чыкалың. Мен Хорезминиң сыясы ягдайы барада гүрләйин. Онсоң Сапармырат сен гүрләрсиң. Соңра болса сиз гезек-гезегине гепләрсиңиз. Адамларың рухуны гөтермек герек. Биз шу гиже айгытлы, ганлы сөвеше гирйәрис. Мунуң әхмиетини хеммәмиз өз сөзүмизде беллемелидирис...

— Онуң әхмиетине дүшүнмән дуран адам ёк! — дийип, Газак йүзбашы ёлдашларының йүзүне «расмы?» диен маныда бир хатар гөз гездирип чыкды.

Олар Газак йүзбашының назарының өңүнде дуруп билмейән ялы хеммеси бирден:

— Рас гүррүң! — дийишип гыгырышдылар.

Сапармырат хич зат диймән ашак бакды. Ефимов шейле дийди.

— Хер ничик-де болса, өрән әхмиетли ише уграяндыгымыз үчин, халкың өңүнде бу меселәни чинтгемек зерур. Ханы, адамлары көп гарашдырмалың!

Өзара гүрлешип, ховлыны башларына гөтержек болуп дуран адамлар гылыжыны шакырдадып илки чыкан Сапармырады гөрен батларына дым-дырс болдулар. Уллакан телпекли, галың ичмекли, ядав хем-де аграс адамлар, гөйә чага ялы болуп Сапармырат билен Ефимовың агызларына бакдылар.

Сергей Михайлович Ефимов юрдуң сыясы дурмушыны гөйә элине алып гөркезйән ялы эдип, адамлара аян эдип берди. Оңа бирнәче сораг хем бердилер. Ол берлен сорагларың хеммесине дүшнүкли эдип жогап гайтарды.

Соңра Сапармырат орта чыкды.

— Адамлар, ягдай билен Ефим сизи таныш этди. Онсоң бу ерде хич бир дүшнүксиз зат ёк. Биз Жүнейит ханың үстүне барярыс. Шонуң үчин-де хер бир адам бу ишиң нәхили әхмиетиниң бардыгына долы дүшүнмелидир. Гошларыңыза баран бадыңыза адамларыңызы үйшүриң-де Ефимовың янкы айданларыны олара дүшүндириң. Индики меселе шейле: өтен гиже гураманың йыгнагы болды. Онда шейле карар кабул эдилди: ики мүң атлы бу ерде галмалы. Дашховуз гурамасының гарамагында. Ола-

рың сыясы ёлбашчысы Ефим. Биз болсак үч муң атлы болуп шу гүн, гиҗәниң ярысында Җүнейит ханың үстүне униррамалы.

Йыгнак шу ере гелйәнчә ягдан гыл согрулан ялы болуп гечди. Хачан-да Сапармырат өз яны билен гитмели йүзбашыларың, муңбашыларың, бу ерде галмалыларың атларыны окап башланда вели, Салай экәниң кичиҗик ховлусының ичи говача базарына дөнди. Бу ерде галмалы дийлип беллененлериң көпүси ер депип гаршы чыкдылар. Олар:

— Бизиңем ил хатарында боласымыз гелйәр. Хачана ченли биз ниреден тарк-турк эшидилеркә дийип, бу ерде ятмалы? — дийшип гыгырышярдылар.

Ефимов ене-де орта чыкмалы болды. Ол җан чекип, юмрукларыны демир ялы эдип дүвүп, кән геплемели болды. Ахырсоңы мәреке көшешди. Бу маслахатда чөзүлмели меселелериң бары чөзүленден соң, хер йүзбашы ене бир гезек өз адыны барладып, йүрегини бире баглап, адамларының үстүне, өз гошларына тарап уграды.

Бу ерден угран адамлар Дашховзуң даражык, эгрем-буграм көчелеринде ат тойнагының сесини янландырып, йүзүниң угруна чапып гитдилер. Бир салымдан Ефимов хем:

— Мен сени уградатмага гелерин — дийип, гейнип уграды.

Сапармырат улудан бир гүлди.

— Уградатмага дәл, ёла салып гойбермәге гел! Мени энтеклер уградаҗак болмагын! Икимиз энтеклер билеже ишлемели боларыс!

Ефимов өз айдан сөзүниң манысына дүшүненден соң, бирнәче вагтлап гүлүп дурды-да, гыссаглы чыкып гитди.

Сапармырат тә гүн батып, гараңкы дүшйәнчә янына хич кими гойбермән, ызлы-ызына чай ичип, пикире чүмүп отурды. Ол Бедиркенде барярды. Бир вагтлар онуң Бедиркентде өйи, аялы, оглы, какасы, җайы барды. Бу затларың хеммеси гутарды. Тамы йыкылды, ер билен егсан эдилди. Нәзик билен Дурдымырат өлдүрилди. Шейдип Сапармырадың Бедиркентден өрки үзүлди. «Инди мен ол ере нәме үчин барярын. Ким мениң өңүмден чыкар? Ким «какам, гелдиңми?» дийип, бойнумдан гуҗаклар? Асла мен ол ере нәме үчин барярын? Гөрмәйинем, көймәйинем дийип, шу ерде галыберсем нәдеркә? Шундан говусы ёк болса герек. Мен ол ере барып, өзүме эрк эдип билмерин. Бир затларың үстүнден бараймасам ягшы...»

Ене-де зәхер ялы аҗы чай овуртлаяр. Онуң келлесине гелен соңкы пикир барха үстүн чыкяр. Сапармырады басмарлаяр. Онуң эркини аляр. «Мен Ефиме маслахат салып гөрсем нәдеркә? Белки ол хем шу пикири макуллар...»

Сапармырат бу пикири эдип отырка, хениз Ефимовың ады

дилиниң уҗуна гелмәнкә гөйә укуда ялыды. Эмма вели хыялында Сергей Михайловичиң ады, образы пейда боландан соң Сапармырат укусындан тисгинип оянды. Ол бу барада Ефимов билен этҗек гүррүңини шейлерәк келлесине гетирди.

— Ефим, мен Бедиркенде гитмәйин. Мен ол ере нәме үчин гидейин ахыры? Мениң ол ерде кимим бар? Ким дийип мен ол ере гидейин?

Ефимов йүзүни, әхеңини үйтгетмән:

— Гитме. Сениң ол ерде, догрудан-да ишиң ёк — диййәр.

Сапармырат Ефимовың йүзүне середйәр. Онуң өз теклибине деррев разы болшуна гең галяр-да:

— Чыныңмы? — дийип сораяр.

Ефимовың йүзи үйтгейәр. Кичиҗик гөзлери ханасындан чыкайҗак боляр:

— Хава, чыным... Сен Дашховза-да гелмели дәлдиң. Бу ере гелҗек болуп көп азар чекдиң. Дөшүңи герип, окуң өңүнде дурдуң. Көп гезек ховплы ягдайлара дүшдүң... Бу затлары этмели дәлдиң. Дөртгүлде я-да Нукусда галып, җай салып, өйленип, өз небсиң үчин ишләбермелидиң. Сен хениз хем шейт. Чекен азапларың үчин биз саңа Дашховуз партия гурамасының кассасындан пул төләрис. Хакыңы ал-да, өз аладаң билен болубер. Сенден мундан оңлы зада гарашамокдым...

Ефимов шейле диййәр-де, бирден ловурдап дуран гызыл ода өврүлип, Сапармырада тарап әдимләп башлаяр.

— Худай сакласын! Дийимедигим болсун, Ефим! Мениң гүнәми геч! Мен азаҗык эҗизледим. Менем адам ахыры... Мениң гүнәми геч! Дийимедигим болсун! Мен өлүме гитмәге-де разы. Йөне маңа бейле газап этме! Мениң сөзүми киная алма!

Шу затлары гөз өңүне гетиренде, Сапармырады дер басды. «Эдил болайҗагы-да шу. Ефимден мундан башга зада гарашмак мүмкин дәл. Мен оңа етик! Мен ол адама етик!» дийип Сапармырат хем эйменмек, хем гуванмак билен хәлирәк чыкып гиден достуны тәзеден гөз өңүне гетирди.

Ол өңүне тәзеден чай алып, бирки кәсе овуртландан соң, көшешен ялы болды. Бедиркенде гитмән, шу ерде галмак барадакы пикириң ниреден чыкып, келлесине геленине хайран галды. Шейле эҗизлик эденине өз өңүнде утанды. Якасыны тутуп, бу пикири башындан бүтинлейин чыкарып ковды. «Мен сыгрың гуйругында пычак дөвсем габахат болар» дийип, өз-өзүне маслахат берди.

Сапармырат эдил одуң үстүнде отуран ялыды. Биринҗиден, ол өзүнде пейда болан бу эҗизликден утанса, икинҗиден «Нәме үчин мен Салай экәни одуң ичине ибердим» дийип, өз-өзүне кәйинйәрди. Гулагы мейдандады. Чай-чөрек гетирип йөрен йи-

гитлери гезек-гезегине ёла середип гелмэге иберйэрди. Эмма Салай экеден хабар ёкды. «Мен ол обаның нэхилидигинем билйэрин. Оңа баран адамың, онда-да Салай эке ялы адамың нэхили гаршыланжакдыгынам билйэн вели, шонда-да оны ибердим. Я-да мен гаррап йөрмүкэм? Мениң аклым чашып йөрмүкэ? Башгасыны-ха билемок, йөне Салай экэ бир зат болайса вели Ефимем, менем бу урга чыдап билмерис. Ол бизе хер кимден, хер затдан якын адам, якынданам бетер мэхрибан адам ахыры...»

Онуң бу агыр пикирлерини ярагыны шакырдадып гапыдан *гирен* Касым бөлди.

Сапармырат уялыбрага-да болса, оны өрэн мэхирли гаршылады.

— Гел, оглум, Касым, гел, отур. Гөрнүшиң задың нэхили? Он гүнлэп ач ятан адама меңзейэрсиң. Отур, элиңи юв. Чай ичели. Чөрек нели.

— Яшулы, ядав кемим-э ёкдур — дийип Касым японы бэшатарыны дивара сөеди: — Аркайын бир кэсе чай ичип боланок. Бир чозушы ятырдым дийсең, өе гелип-гелмэн башга бир топарың үстүне сүрмели. Адамларам, атларам сурнукдылар.

Касым отурды.

Касымың бу вагт гелмеги Сапармырада дийсең ярады. Шонуң үчин-де ол башга вагтларда айтмажак сөзлерини айтды.

— Түвелеме, оглум, эр йигит болупсың. Бир вагтлар (Сапармырадың йүзи гызып гитди) огландың. Инди нэме?! Инди бирнэче йүз атлының башында дурсуң. Ол адамлар сениң буйругыңа гарашып, агзыңа бакып дурлар. Сениң яшыңдакы адамлар ядамаз. Шайдаков эмингалалылар билен болан сөвешде сениң гөркезен батырлыгың барада шейле бир хат языпдыр вели, мен-э агзымы ачандырын, оглум. Гайрат эт, аз галды. Бизиңем дынч алмага, өзүмизе перевиш этмэге вагтымыз болар. Мыдама бейле болуп дурмаз.

Касымың бир вагтлар «Гул» дийлип, адам хатарында (Сапармырат тарапындан хем!) ады тутулмаян Касымың бу сөзлерден соң башы асмана етди. Сапармырадың агзындан чыкан бу сөзлер Касымың башдан гечирен эхли сүтем-хорлуклары үчин Касыма берлен бейик сылагды. Ол муңа шейле дийип хем дүшүнди. Ол муны шейле дийип хем кабул этди.

— Саг болуң яшулы. Сизиң эден ягшылыкларыңыз о дүнйэ, бу дүнйэ мениң шу еримде көнелмэн дурар — дийип, Касым саг элини чеп дөшүниң үстүнде гойды. — Ядавлыгам, бейлекем ятдан чыкды.

— Ядамак болмаз, оглум Касым! Шу гиже ёла чыкярыс, ахыры.

— Мениң атлыларым эййэм тайяр. Диңе сизиң буйругыңыза мэтэч. Булар-а хич вели, Акжагүлден хабар ёк, яшулы. Гелшиме Ефимиңкэ дегип гечдим. Маша гелнежемем ховсалалы. Йөне маңа билдирмежек боляр. Эмма мен дуйдум.

— Гысынма, оглум Касым. Худай менден герегини аландыр. Артыкмажрак эдип хем аландыр. Инди онуң ёлы мениң үстүмден совулды. Акжагүле хич зат болмаз. Гысынма...

Гурт агзасаң гурт гелер дийлени болды. Үч-дөрт адамың өңүне дүшүп, Акжагүл салам берип, ичери гирди. Онуң яңаклары бурнуның ужы совукдан яңа чым-гызылды. Көйнегиниң, донуның якасы гыравлапды. Оны гетиренлерден бириси:

— Сапармырат ага, гызыңы саг-аман гетирдик. Бу гызың өмри узак болсун! Бизиң гөзүмизи ачып гайтды. Биз гыссаглы обамыза етмели — дийди.

Сапармырат гаршы чыкды.

— Чай-чөрекден соң гидерсиңиз, адамлар.

— Ёк, бизе берлен буйрук шейле.

Сапармырат ялбармакдан зат чыкмажагына гөзүни етиренден соң:

— Дуздан улы болмаң? — дийип, бир чөрек узатды.

— Биссимилла — дийип, геленлер еке-екеден чөрегиң дузуны датдылар. Соңра чөреги шол дуршуна диен ялы ызына гайтарып бердилер-де, хошлашып, гыссаглы чыкып гитдилер.

Акжагүл пежиң гапдалында отурып, Розумбой, Алтмыш, Тэзе базар, Кэтли обаларындакы ягдайлар барасында гүррүң берйэрди.

— Хемме ерде эгирт улы гөтерим хөкүм сүрйэр. Зэхметкеш халк тэзе дурмуш барадакы гүррүңлери үйтгешик бир хөвес билен диңлейэр. Үйшүшен ерлеримизде өз дурмушлары барада гүррүң берйэрлер. Маслахат сораярлар. Бизден герек көмек болса жанымызам аямарыс диййэрлер. Байлар, ишанларам дек ятаноклар. Хер хили бозгакчылыкдан гайтмаярлар. Шу гүнлер, кака, оба барсаң өмүр гөрмедигиңи гөрерсиң. Халкың аяга галшыны гөреңде ганат беклэп учасың гелйэр! Шейле заманда яшамак, ишлемек гөр, нэхили говы!

«Инди бу — түйс мениң гызым болупдыр. Мен бирнеме тиженмесем, бу маңа-да сапак чыкарып берҗек!» дийип Сапармырат гуванч билен өз янындан белледи. «Ефим муны өз угруна гоян дэлдир. Окадандыр. Гөрнүп дур...»

— Гаты говы. Гайрат эт, гызым. Ишиңи довам эт. Биз болсак гижэниң ярымында ёла дүшмели. Җүнейдиң үстүне... Саглыкда гөрүшмек несип этсин.

Акжагүл какасына дуйдурман ашакдан Касымың йүзүне серетди. Касым онуң бу назарындан: «Сенем гидйэрмиң? Мени

ташлап гидйәрмиң? Мен болсам сен дийип гелипдим, ахыры» диен манысы окады. Касым үм билен өзүниң-де гидйәндигини дуйдуранда, Акжагүл гамлы йүзүни нәгилелик билен пеже тарап өврүрди.

Сапармырат ене-де Акжагүле йүзленди.

— Гызым, огланлар нахар-пахар эдйәндирлер. Сен барып гөр. Көмеклеш. Вагт гечип баряр. Тиженмек герек.

Өрән алададалы ягдайда Ефимов гелди. Акжагүле гөзи дүшенден агыр йүкүң ашагындан чыкан ялы болды. Саглык-аманлык сорашман:

— Өе бардыңмы? — дийип сорады.

Акжагүл утаныпп ере бакды.

Ефимов:

— Ана гөрдүңми? Гызы атасындан бетер, атасы гызындан! Сиз хачан бир оңлы адам боларкаңыз? Маша маңа гүн беренок. Йүрегиме дүшди. Онуң иңирдисинден бизар болуп, комитетден чыкышыма өе-де совулман шу ере гайтдым. Касым, бар сен, оңа: йүрегиң үзүлмесин дий. Мәхрибаның гелди, какасының хызматыны эдип йөр дий.

Акжагүл билен Касым жайдан биле чыкдылар. Гараңкы дәлизде бири-бирлерини йитирип тапан ялы голы бойна салышдылар.

Акжагүл сесини титредип зордан сөзүни дүшүндирди.

— Бу гүн ёла чыкарсыңыз өйтмәндим...

— Бизе-де шу гүн гүндиз айдылды. Менем бейле чалт гидерис өйтмәндим — дийип, Касым Акжагүлүң гулагының еңсесинден өпди.

— Йөр, оларың бири чыкаймасын. Мен сени дервезәниң агзына элтейин.

Инди олар дервезәниң ич йүзүнде дурдулар.

— Акжам, сениң-ә бир ададаң бар. Айтсана?

— Утанян...

— Менденми?

— Эйсем кимден болсун?

— Онда гөзүңи юм-да айдай?

— Онда-да утанарын-да...

— Адам гөзүни юмуп айтса утанмазмыш...

Эдил шу вагт Акжагүлиң бөврүнден бири дүртен ялы болды. Акжагүл леззетленмек билен тисгинип гитди. Яш, нәзик бедендә, эмеле гелен бу херекети Касым дуйды. Ол Акжагүл аглаярмыка дийип дүшүнди.

— Акжам, нәме боляр ахыры, ким сени ынжыдяр?

Акжагүл Касымың сөзүне жогап бермеди-де, титрәп дуран эллери билен Касымың саг элини тутуп, өзүниң гарнының үстүне элтди. Бир салымдан Касымың гөдек эли-де Акжагүлиң көйнегиниң ашагында бир гымылды дуйды. Касымың деми тутулды. Ол агзыны ачып, зордан совук хова ювутды-да өзүни дүрседи.

— Акжам, чынмы? Акжам! Бу нәхили багт!

— Юваш! — дийип, Акжагүл онуң элини силкип гойберди.

— Бири эшидәймесин... Чындыгыны, яландыгыны өзүң гөрдүң ахыры.

Касымың Акжагүлиң билинден тутасы гелди. Икисиниңем башлары айланып, тә йыкылянчалар оны пырландырасы гелди. Акжагүл оны зордан бу херекетден саклады. Бу вагт Касым эдил елдиргән ялыды.

— Адына ким гоярыс?

Акжагүл гүлди.

— Илки саг-аман дүнйә инсин. Адың иши аңсат...

— Оңа Дурдымыратжаның адыны дакарыс.

— Гыз болса нәме?

— Биринжиден-ә сениң гыз догурмага хакың ёк. Икинжиденем аңсадына бакма, хөкман огул болсун. Хич алажың етмесе, гыз болса, онда мениң эжемиң адыны дакарыс.

— Боляр, Касым, сениң айданың болсун!

Касым хениз хем өзүне гелип билмәнди.

— Ёгса-да Акжам, мен нирә гитмелидим-ә?

Акжагүл хушы башындан учан Касымың болшуна ене-де гүлди.

— Маша гелнежемиң янына барып гелмелидиң.

— Ине, онда, мен шу демде барып гелейин! — дийип, Касым дервезеден чыкды-да, гачысыны йыкан гыш сувы ялы болуп, Дашховзуң даражык, эгрем-буграм көчелеринден угур алып гитди.

14

Атлылары ёла салмак, тертип-дүзгүн барада алада этмек, етмез затлары етирмек кән гүйч талап этди. Шонуң үчин-де Сапармырат дагы биширилен нахары чалтлык билен ийдилер-де, адамлары ёла тайярламак үчин чыкып гитдилер. Акжагүлүң еке өзи галды. Газан-табаклары ювды, жайы сүпүришдирди. Соңра какасы билен Касымың хоржунларыны тертибе салып уграды. Хоржунлардакы кирли геймлери чыкарып алды, оларың ерине ювлуп, арассаланан геймлери салды. Шу вагт онуң гулагына дервезәниң жыгылдап ачылан сеси эшидилди. Акжагүл Касым гелдимикә дийип, ичинден бегенди. Касымың ерине ядавлыкдан яңа аякларыны зордан гөтерип басян Салай эке

ики хоржуныны гөтерип ичери гирди. Акжагул еңиллик билен ериндеи туруп, эдеп билен яшула салам берди.

— Гызым, саг-аман отуранмысың? — дийип, Салай эке өзүни ере гойберди. Улудан демини алды.

Акжагул Салай экэ хас голай отурды.

— Шукур худая, саглыкдыр, Салай эке! Йөне, вагты билен гелмэн бизи улы басгының ашагында гойдуң.

Салай эке ядав-да болса шэхдачыклык билен гүлди.

— Салай экеңе дөв чаласы ёк. Онсоңам мен Жүнейит ханың янына гитдим ахыры. Ол мыхманы говы гөрйэр. Асла ибермеди. Хеззет-хормат этди...

— Хеззет-хормат этжек достун-а тапан экен! — дийип, Акжагулем гүлди.

— Ханы гызым, булар ниреде?

— Олар хэзир угражаклар, Салай эке.

Салай эке бүтинлейин түйсүни үйтгетди-де, аяк үстүне туражыны дуйман галды.

— Нирeдeн угражаклар? Я-да эййэм ураддыларммы?

— Ёк, хэзир гелжеклер. Онсоң ёла дүшжеклер.

Бу сөз-де Салай экэниң ховсаласыны ятырып билмеди.

— Гелжеклери чын герек?

— Хава, хава... Хэзириң өзүнде гелерлер.

— Шейле болаверсин, — дийип, Салай эке ынжалып уграды.

Акжагуле йүзленди.

— Мен ач, гызым. Хей, иер ялы задың ёкмы?

— Берегиң иер ялы зат болсун, Салай эке. Хэзир гетирейин.

Салай эке эл-йүзүни ювуп, төре гечип отурды.

Салай эке яңы өңүне нахар алан бадына ховлының өңүнде дүкүрди пейда болды. Шол бада хем Ефимов, Сапармырат, Касым дагы гыссаглы суратда ичери гирдилер. Доганларың төрде нахар ийип отуран Салай экэни гөренлериндэки бегенчлерини дил билен беян этмек мүмкин дэлди. Шонуң үчин-де вагтың өрэн аздыгына гараман, саглык-аманлык сорашмак иши өрэн узага чекди. Соңра Салай эке ягдайы аныклап, башындан гечен затларының иң эхмиетлилери барада гысгажык гүррүң берди.

Салай эке кэн алтын пулы голтугындан чыкарып, Сапармырат билен Ефимовың арасына оклады.

— Ине, шол пул. Нэме эдерин дийсеңиз өз ишиңиз...

Сапармырат товшан дерисинден дикилен, агзы нагышлы халтаны элине алып, салламлап гөренден соң Ефимова йүзленди.

— Ефим, мениң пикиримче Гурбанмэммет сердарың аклы чашып йөр. Хей, танамаян-билмейэн адамыңа хем шейле иши ынанып, оңа шунча пул берип гойбермек болармы? Адатда бейле затларың болмагы мүмкин дэл.

— Сапармырат догры айдярсың — дийип, Ефимов онуң сөзүни тассыклады: — Ханың хэзирки ягдайыны мен долусы билен гөз өңүне гетирйэрин. Ол сува гарк болуп баряр. Япышалга тапанок. Келлесини нирэ уржагыны биленок. Ол өз башына дүшен иши келлесине сыгдырып биленок.

— Акылы-да бирхили үйтгэн ялы, болшуның-да угруны тапмадым — дийип, Салай эке сөзе гошулды.

Сапармырат хырчыны дишледи.

— Или алдап, өңүне салып экидермикэ дийип, этияч эдйэрин. Шонуң үчин онуң үстүни гапыллыкда басмак герек.

— Илиң өңи бирейййэм гума уграды, Сапармырат. Зыяның ярсындан гайтмак хем пейда дийлиши ялы, хенизе ченли гөчүп етишмедик адамлары алып галмага чалшың — дийип, Салай эке маслахат берди.

Илкинжи хоразлар гыгырып башланда, Сапармырат үч мүң атлы билен Дашховуз галасының илерки дервезесинден чыкып, Тагтаның ёлуна дүшди...

Салай эке Акжагули өйлерине элтип, Мария Павловна гыммат бахалы зат табшыран ялы:

— Гаты сересап, бол, гелин. Какасы-да, Касым-да гитди. Муны саңа табшырярын, сени-де худая — дийди.

Мария Павловна Акжагули гужаклады. Аялларың икиси-де бегенчденми, я-да гынанчданмы, гараз гужаклашып дуркалар гөз яшларыны саклап билмедилер. Олар өзлерини раслаянчалар, бирнэче вагт гечди. Бу аралыкда Салай эке оңа-муңа гүйменен болуп дурды.

Мария Павловна өңки катдына гелип, яшула йүзленди.

— Салай эке, отурың. Чай гайнадайын. Бишип дуран нахар бар. Сергеем гелер йөрер. Үчүмиз нахар иелиң. Сизи гөрмэнимеде кэн вагт болды — дийди.

— Мен нахарам ийдим, чаям ичдим гелин. Танрыялкасын. Йөне, мениң-де сизи гаты гөресим гелди. Бир азажык отурайын. Ничик, чагаларың гургунмы? Ятырмы олар?

— Шүкүр худая, бирейййэм ятдылар.

— Гелин, сен мени говы танаярсың. Шонуң үчин-де маңа гөниңден гел. Хей, кем задың бармы? Меселемки пулдан, чайдан, чөрекден? Мен муны сенден сораярын. Ефиме бейле сораг бермэге горкярын. Себэби онуң бейле сөзе жыны атланармыка диййэрин. Онсоңам ол ачлыкдан гөгерип ятса-да, бу сорага догры жогап бержек адам дэл. Өзүң билйэң, гелин, мениң сизден, Сапармыратдан башга якыным ёк. Шонуң үчин-де маңа жогап берениңде, мени ят адам хасаплама-да, өз адамың хасап эт. Меселемки өзүңиң я-да Ефимиң улы агасы я-да какасы дийип бил.

Бу сөзлери айдып отырка, Салай экәниң йүзүнден нур дөкүлип дуран ялыды. Онуң сеси мылайым мукам ялы болуп, җайың ичинде яңланярды. Мария Павловнаның гөзлериниң окарасы ене-де немленди. Ол өзүниң бу гожа болан мәхрини нәхили оңа аңлатҗагыны билмән, аяллыгыны этди-де, деррев гөзүне япышды.

— Саг болуң, Салай эке. Худая шүкүр. Хич кем задымыз ёк. Йөне, одун бираз етмезлик эдйәр. Онуң билен-де оңушярыс. Инди-хә Акҗагүлем гелди. Икимиз хор болмарыс. Оңшарыс. Йөне өзүңизден хабардар болуң. Сизиң башыңыз саг, ишиңиз ровач болса, бизе бесдир. Галаның хеммесиниң бир алаҗы болар...

Шейдип Акҗагүл, Мария Павловна, Салай эке узак отурдылар. Ефимов атлылары ёла салып геленден соң, Салай эке турды.

Ол гараңкы көчелерден йөрәп, өйүне тарап уграды. Бу гүнүң, бу гиҗәниң биринҗи ярымының вакаларының ченден зыяда боланлыгынданмы, я-да кән ичилен ажы чайың нетиҗесинденми, гараз Салай эке өзүни гаты еңил дуйды. Ол укы хакында пикир хем этмели дәлдигини аңшырды. Асла уклап билмеҗегине гөзүни етирди. Шейле-де болса өйүне барды. Ховлуда, җайың ичинде айлаң-чайлаң этди. «Мениң җайым хәзир гөчүлен юрда меңзейәр» дийип, өз янындан нетиҗе чыкарды. Онуң йүреги гысып уграды. «Инди, олар болмаса бу җайда яшап хем болҗак дәл-ов» — дийип, бир салым бөврүни диңләп дурды.

Узаклы гиҗе уклап билмән эзъет чекенден, бир пейдалы иш эдейин — дийди-де, гөйә бири билен геплешйән ялы өз-өзүне сесленип йүзленди. Атыны эерледи. Гапылары гулплады-да, атыны ийдип дервезеден чыкды.

Гүндогар дервезә голай гоңшуларының бириниң дервезесини какды. Салай экәниң өзи ялы бир яшулы үсгүрип-асгырып ичерден чыкды. Гаррылар саглык-аманлык сорашдылар.

Салай эке гоңшусына йүзленди.

— Сакгалдаш, маңа сениң оглуң герек. Гүнортана галман гелерис.

Сакгалдашы гөвүнҗеңлик билен:

— Хәзир оядайын Салай эке. Белки өе гирип, чай ичерсиң? — дийип гадыр этди.

— Ёк, сакгалдаш. Мен гыссанярын. Бир чөп одунымыз ёк. Гелен-гиденң өңүнде чай гайнадар ялы-да зат ёк.

— Хәзир, хәзир, Салай эке.

Бир салымдан Салай эке сакгалдашының он бәш яшлы оглы билен галадан чыкып, Дашховзуң илерсиндәки гумуң гүнорта-гүнбатарына йүзленип ёла дүшди. Бу огланың адына Сапбы

дийилйәрди. Өрән гөрмегей, дүшби, акыллы огланды. Сапбы эшегини хылалап, Салай экәниң атындан галман барярды.

Ол вагтлар гума гирип, бирки чакырым йөресең, одун шайыңы тутуп гайдыбермелиди. Шонуң үчин-де Салай эке аты хем эшеги говы сазакдан йүкләп, гүнорта болуберенде Ефимовың өйүниң өңүнде пейда болды. Сапбы икиси гетирен одунларының айырмасы кын боланларыны овратдылар. Мария Павловна билен Акҗагүл икиси хер әдимде миннетдарлык сөзлерини айдып, одунлары ичери чекйәрдилер. Иши тамам эденлеринден соң Мария Павловна:

— Салай эке, мен-ә сизе бу ягшылыгыңыз үчин нәхили миннетдарлык билдирҗегими билемок. Нәхили ягшылык этҗегими билемок — дийди.

Салай эке бу сөзлери гулагының душундан гечирип гойберди-де:

— Ефим нирәде? — дийип сорады.

— Ефим ер билен гөгүң арасындадыр. Салай эке! — дийип, Мария Павловна гүлди.

Салай эке атыны ийдип уграп баршына:

— Саг гезип йөрсе боляр — дийди.

Мария Павловна өр-гөкден гелди.

— Салай эке, аҗыгансыңыз, сувсансыңыз, дуруң ахыры!

— Бизиңем өз өйүмиз-оҗагымыз бар, ахыры — дийип, Салай эке гүлди-де, Сапбыны ызына тиркәп, ёлуны довам этди.

Салай эке Сапбыны алып өйүне гелди. Өтен агшамдан галан палавы ийип, хезил этдилер. Соңра чай ичдилер.

— Оглум, ине шуҗагаз пулы ал. Халваҗык-затҗык алып иерсиң — дийип, Салай эке Сапбының элине он саны күмүш теңңе берди.

Сапбы:

— Герек дәл, Салай эке! — дийип, ер депди дурды.

Салай эке чыныны этди.

— Оглум, өзүңден улы адам бир зат дийсе, оны ики гезек гайталатмагын. Бу мусулмана гелишйән иш дәлдир. Какаңа-да таңрыялкасын айт. Бар, инди дыныҗыңы алыбер, оглум.

Салай эке Сапбыны ограды ятмак иследи. Аякгабыны чыкарып дүшегиң үстүне сүйнди. Яңы иркилип барярка тисгинип оянды. Соңра хер зат этсе-де, укусы гелмеди. Салай экеде бу ягдай — укусызлык вагтал-вагтал болярды. Мыдама ол мундан горкярды. Шейле-де болса ол өз вагты билен гечип гидйәрди.

Уклап билмеҗегине гөз етиренден соң, Салай эке турды. Аякгапларыны гейди. Эмма онуң нәме үчиндир бүтинлей ынҗалыгы гачыпды. Отурып-туруп карары етмейәрди. Нәме этҗегини, хайсы ише башлаҗагыны билмейәрди.

Салай эке хер зат-да болса жерчиди. Балык өзүни сувда нәхили дуйян болса, Салай эке хем базарда өзүни шейле дуйярды.

— Екелик худая ягшы дийипдирлер — диймек билен Салай эке еринден турды. Базара барып, айлаң-чайлаң эдип, нырх-нованы билишдирип, гайтмагы йүрегине дүвди. Ховлусына чыкды. «Дүйнем бу жайларың ичи базар ялыды. Сапармырат гиденден соң, бу базар совулды. Ефим диен адам-а онданам бетер. Оңа көчелериң биринде душаймасам, инди онуң гелжек гүманы ёк. Догрусы, онуң хич зада эли етмейәр. Мен муңа дүшүнйәрин. Эмма гөвүн олары ислейәр. Эййәм олары гөресим гелйәр. Мен нәме, гаррап йөрмүкәм? Озаллар екелигими кән дуймаярдым. Бу агыр дерт билен өвренишипдим. Инди боланок. Инди гөвүн хөвүр ислейәр. Мениң бу ынжалыксызлыгымың дүйп себәби-де шунда...» Салай эке шу пикирлери билен гүмра болуп көчә чыкды.

Хова совукды. Ер доңды. Ериң доңы чөзлен вагтлары, батгасы дыза чыкян, йөрәп болмаян көчелерден хәзир йөремек еңилди. Галаның ичиндәки көчелериң хеммеси бир меңзешди. Дыгрык (каркас) жайлар арының өйжүгини яда салярдылар. Оларың көчә чыкып дуран диварларының йүзүнде юмрук сыгар ялыжак айна-гапылар барды. Оларың үстүни шейле бир тозан басыпды вели, кәбирлерини сайгармак хем мүмкин дәлди. Кәерлерде йүз яшан гүжүмлер барды. Көчелериң узабойларында вели агач ёкды, олары отуртмага ер хем ёкды. Себәби көчәниң ортасындан гечйән араба ёлы өрән даражыкды. Гаршыма-гаршы гелен ики арабачы гечип билмезди. Олар көп вагтлап сөгүшип, гыгырышып дурардылар. Ахырсоңы оларың хайсы-да болса бириси еңилип, эшек арабасыны ызына тесдирмели болярды.

Салай эке бу затлары гөйә биринжи гезек гөрйән ялы дашы-төверегини сынлап, галаның демиргазык-гүнбатарындакы базарың четинден гирди.

Гич өйлән вагтлары боланы үчин базарда адам кәнди. Базара гирен еринде ики тарапың демирчилериң, галайычыларың дуканыды. Бу дуканлар ики-үч йүз метре ченли узалып гидйәрдилер. Шунча мейданы тутуп отуран өрән кән демирчилер ызыны үзмән чекичлерини сандаллара урярдылар. Булардан чыкян агыр сес базарың депесинде яңланярды. Бу ерде геп-гүррүң эшидилмейәрди.

Салай эке демирчилериң хатарындан чалт йөрәп гечди. Дәне базарына барды. Ир-иймиш, (алма, гавун, гыш үзүми) сатылян хатарлара барды. Соңра балык говрулян ере барып, эгер говы, тәзе балык болса иймек иследи.

Балык говрулян жая гирилйән гапының өңүнде отуран бәш саңы чаганы гөренден Салай экәниң ишдәси тутулды.

Бу чагаларың диңе адам сыпатлары барды. Чорлы аяклары ялаңачды. Хич вагт сув гөрмедик эндамлары йыртык балакларының, йыртык көйнеклериниң ичинден чыкышып дурдылар. Оларың башларындакы керменлериниң дешиклери-де санардан кәнди. Гара кече ялы сачлары гулакларының үстүни япярды. Гөзлери ичине гидипди. Йүзлери, додаклары нил ялы гөм-гөкди. Совукдан яңа титрейәрдилер. Олар балык говрулян жайың гапысындан гиренлериң йүзүне зарын бакярдылар, додакларыны ялашып, эменйәрдилер. Гапы ичинден уграндан дашына хат чекилен таяга меңзейән эллерини серйәрдилер. Оваданжа, эмма нуры өчүп угран гөзлериниң окаралaрына яш долдурып, тамдан чыкып гелйәниң элине середйәрдилер.

Салай эке ачлары-да, хорлары-да өз өмрүнде кән гөрүпди. Догрусы, ол шу вагтлара ченли оларың деңлеринден гөзүни юмуп гечйәрди, олар нәме үчиндир яшулының пикирини өзүне чекмейәрдилер. Эмма бу гүн вели ол бу чагаларың дениңден гечип билмеди. Ол эдил аяклары ере чүйленен ялы болуп, чагаларың өңүнде сын эдип дурмагыны довам этди. Оңа бу чагаларың болуп отурышлары дүйш ялы болуп гөрүнди. Жайың ичинден муртларының ягларыны сүпүришдирип чыкып гиден, аглан чагаларың палалары Салай экәни «укудан» оятды. Ол бу гөрнүше тисгинип гитди. Өзүне гелди. Чалт-чалт йөрәп барды-да, балык говрулян жайың гапысыны ачды. Кече дүшелги гиң жайың ичинде отуранлар бәш-он адамдан кән дәлди. Оларың хеммеси Салай эке билен гадырлы саламлашдылар. Пешенели яшулы балык ийип отуранларың гөзүне өрән якымлы гөрүнди. Салай эке балыкчының янына барды. Олар озалдан танышдылар. Саглык-аманлык сорашансон, Салай эке:

— Балыгың кәнми? — дийип сорады.

— Кән, Салай эке! — дийип, балыкчы адам бойы агач челеге тарап элини узатды. Салай еке шол челегиң ичиндәки арасса сувда йүзүп йөрен балыклары гөрүп бегенди. Олардан бәш балыгы гөркезип, балыкча говурмагы теклип этди.

— Бир өзүңизе шунча балык башартмаз, Салай эке!— дийип балыкчы геңиргенди. Эмма сөвдасының оңанына бегенип, балыклары тутуп, Салай экәниң гөзүниң өңүнде олары арассалады. Ичиниң ягы түтәп дуран өвлүйә газаны ялы улы газаның ичине атды.

— Бәш чәйнек чай, бәш саны чөрек. Ана, хол бурчда-да сачак яз — дийип, Салай эке ер гөркезди.

Балыкчы бу ишлериң хеммесини гөз ачып юмасы салымда этди.

Шундан соң Салай эке дашарда, гапының өңүнде, бузуң үстүнде отуран бәш саны чаганы ичери алып гирди. Ачлыкдан, совукдан аңы гачан чагалар, илки бада, нурана йүзли, кичиҗик адамың эдйән теклибине ынанмаҗак болдулар. Ерден-гөкден өрки үзүлен нересселер шейле бир адам тапылып, өзлериниң маңлайындан дирәр дийип, асла пикир хем этмейәрдилер. Эмма Салай эке оларың экабыррагының элинден тутды-да, отуран еринден турузды. Галан чагалар шундан соң турдулар-да, ичери гирдилер.

Чагалар сачагың дашына өврүлдилер. Балыкчы уллакан табагы гызарып говрулан балыкдан долдурып гетирип, буларың өңүнде гойды. Чөрек гетирди. Чай гетирди. Огланларың табага топулышыны гөрүп, Салай эке чыдап билмеди-де, кичиҗик гөзлериниң окарасыны долдурып, йүзүни өврүрди. Чагалар тая бакып билмән:

— Гыссанман, ховлукман ийиң. Доймасаңыз ене аларыс — дийди.

«Ине, шу чагаларың аладасыны эдйән, шулара багт берҗек болуп, өзүниң шахсы дурмушындан эл үзен Сапармырадың келлесини гетирмеги теклип эдйән хан, хей, берекет тапармы? Элбетде тапмаз. Ине, шу чагаларың гөз яшы оны тутар. Бу нересселерде нәме гүнә бар? Буларың ата-энелерини элинден алан, булары бузуң үстүнде аякялаңач гоян шол хан. Оны худай тутмалыдыр...»

Сувсузлыкдан солуп барян гүл атызына сув гойберлен ялы болды. Өлүм өзүниң узын бармаклары, сүңклек эллери билен чагаларың бойнундан япышыпды. Салай эке өлүмиң айылганч эллерини кесип ташлады. Оларың өмүрбойы диен ялы сув дегмедик йүзлериниң кири бир бармакды. Балыгың ягы огланларың гулакларына ченли барып етипди. Ягҗарып дуран кирли йүзлер, инди адам сыпатына гечип барярдылар.

Салай эке бу иши эденине бегенди. «Улы согап газандым» дийип, өз-өзүнден миннетдар болды. Чагалар иййәрдилер. Чай ичйәрдилер. Оларың беденлерине тагамлы нахарың, гызгын чайың ыссысы яйрапды. Бу гөрнүш болса Салай экәни өңкүден-де бетер гувандырды. Ол өзүне-де бир чәйнек чай алды. Чагалара голай отурып, оларың ийишлерине гуванып, чайыны ичип башлады.

Эмма яшулының бу ягдайы узага чекмеди. Онуң йүрегинде бирден дүйпли бир ховп дөреди. «Булар нireде ятарлар? Эртир нәме иерлер? Шуҗагаз ялаңач аяклары билен ене-де бузуң үстүни басалап йөремели боларлармы? Бу нәхили болар?..»

Бу пикир дүйпли пикирди. Шонуң үчин-де Салай экәни бүтинлей ыңҗалыкдан гачырды. Шу пикир билен гүмра болмагыны довам этдирип, Салай эке гезек-гезегине чагалара совал берип башлады. Чагалар онуң йүзүне мәхир билен гараярдылар. Оларың бу гарайышларындан яшулы: «Сен бизиң дадымыза етишдиң. Бизе эден бу ягшылыгың саңа мүң болуп долансын» диен маныны окады.

— Мен Бедиркентден. Какамы Җүнейит хан итден чыкартды...

— Мен емрели. Какам Дөртгүлде өлди. Дайым эҗеми сатды...

— Мен Порсулы. Энем-атам ёк.

— Мен Көнеүргенчли. Какам, агаларым Мазлумхансылувда, урушда өлди...

— Мен, Тәзебазарлы... Ханың атлылары обамызы отлады. Затларымызы талады. Эҗеми-де, какамы-да есир эдип экитдилер. Олара нәме боландыгы белли дәл...

Салай эке башыны ашак салып, хырчыны дишләп, чагаларың сөзүни үнс билен диңледи. Бирден онуң йүзи ягтылып гитди: «Худай маңа чага бермеди. Эмма, ине, бирден бәш саны оглы ёлума чыкарып гойды...»

— Балаларым, сизиң индики угруңыз нирә?

Чагаларың экабыррагының бу совалы эшиденде түйси үйтгеди. Ол, элбетде, кән зат ислемейәрди. Онуң бар арзувы: шу болуп отурышларының ене-де бирнәче вагт довам этмегиди. Шонуң үчин-де ол гамлы җогап берди:

— Бизиң гидере еримиз ёк агам... Биз нирә гидели... Яз чыкянча дилегчилик эдерис. Соңам худай билйәр...

Бейлеки огланларам шу маныда җогап бердилер. Салай эке ене бирнәче вагт ере бакып, пикире гитди.

Соңра огланлара йүзленди.

— Дойдуңызмы? Ене балык ийҗекмисиңиз?

Чагаларың хеммеси бирден:

— Худайдан гайтсын яшулы. Таңрыялкасын! — дийип җогап бердилер.

— Онда, балаларым, маңа гулак салың. Мен огулсыз-гызсыз адам. Мениң аялымам ёк. Эгер разы болсаңыз, мен сизиң бәшиңизи-де огуллуга алҗак. Йөне бир шертим бар: урушмалы дәл, сөгүшмели дәл. Хеммәңиз бир энеден болан ялы бири-бириңе мәхрибан болмалы...

Кичиҗик, токгаҗа, уллакан гөзли чага мөңңүрип аглады-да, өзүни саклап билмән, Салай экәниң бойнундан гуҗаклап, узын сакгалындан сыпалады. Бейлеки чагаларам гөз яшларыны саклап билмән, Салай экәниң элинден, аягындан, аркасындан япышдылар.

— Биз өл дийсеңем өлели...

— Одуныңы айрып берели...

— Сувуны гетирели...

Салай эке чыдап билмеди. Онуң гөзяшлары узын, ак сакгалының үстүнден ашак сырыгярды. Титрейән эллери чагажыкларың башындан сыпалаярды. Бу ягдай бирнәче вагт довам этди. Ол ахырсоңы бар гүйҗүни бир ере җемләп, өзүниң эркини элине алды.

Салай эке балыкчы билен хасаплашды. Огланларың өңүне дүшүп гапа барды-да, бир зады ядындан чыкан ялы болуп сакланды. Умытдан долы гөзлерини өзүне дикип дуран чагаларың йүзүни бир хатар сынлап чыкды. Чагаларың кирли йүзлериндәки дер дувмежиклери булашчак сувуң дамҗалары ялы болуп, өлүгси йылдыраярдылар. Салай эке пикир этди: дерләп дуран аякялаңач чагалары нәдип бузлы көче билен экитмели. Олар деррев кеселләрлер. Шейле болса мениң тутан гушум үркүзен гурбагама дегмез. Гой, булар шу ерде гарашсынлар. Мен пайтун я-да араба тапып гелейин...

Ол шу пикирини чагалара айданда, нересселер: «Бу адам бизи ташлап гачҗак боляндыр» дийшип мөңңүришип башладылар. Салай эке оларың горкуларының себәбине дүшүнди. Шонуң үчин-де бозулды.

— Балаларым, сиз горкмаң. Мен сизи алдаман. Ине, балыкчы-да мени танаяр. Балыкчы, сен хәзирликче булары дашары чыкарман сакла. Мен деррев пайтун тутуп гелейин.

— Боляр, Салай эке. Мен олары хич ере гойбермерин.

Огланлар улы аладаның, ховсаланың ашагында бири-бирлериниң йүзүне гөзлерини мөлердишип середип галдылар. Олар хениз айңалып-айңалманкалар балык говрулян җайың өңүнде пайтунының җаңының сеси эшидилди.

Салай эке огланлары өз өйүне әлтди. Өзи-де деррев гидип Сапбыны гетирди. Оңа шейле дийди.

— Сапбыҗан, ине, сув. Ине, одун. Сен бу огланлары сува дүшүр. Мен хәзир сениң яныңа сертараш иберейин. Өзүмем булара гейим-геҗим алып гелейин.

— Боляр, Салай эке.

Салай эке ене-де базара гитди. Ёлда бир таныш сертарашының дүканына барып, оны өз өйүне иберди. Өзи-де базара барып, бәш җүбүт чокай, йүң долак, бәш саны көйнек-балак, бәш телпек алды-да, бир пайтуна йүкледи. Яшулы бу затлары алып өйүне геленде сачлары сырылан, арасса ювлан огланлар сәхериң гүли ялы болуп, төвереге нур сачып отырдылар.

Салай эке ятар вагтына ченли чагалар билен гүрлешип отурды. Соңра ятдылар. Яшулы бирнәче гүнлерден бәри алып билмән гелйән укусыны алды. Эртеси ирден ояначда ол йигделен ялы болуп еринден турды.

Гүн догуп асмана галандан соң, Мария Павловна билен Акҗагүл гелди. Олар еке чагасыз, Салай экәниң бирден бәш огуллы боландыгыны гөрүп, хетденаша бегендилер. Аялларың икиси-де узак гүн шу ерде болуп, чагаларың яшамаклары үчин герекли затлары дүзетмек билен мешгул болдулар. Шу ишлер билен оларың дертлери еңледи, аладалары, гөвүнлериндәки ховсалалары еңледи. Шейле-де болса Акҗагүл гайтмазларының өң янында Салай экәниң йүзүне зарын серетди. Гоҗа онуң дийҗек болян задына дүшүнди.

— Гызым, чигит ялҗак гамланма. Олар худайың назар салан бенделеридир. Саг-аман гелерлер.

— Салай эке, дүйнден бәри отурып-туруп, карарым етенок. Булара-да бир зат болайса, онда мениң бу дүнйәден өркүм үзүлер. Озал эҗем, Дурдымырат...

Акҗагүл аглады.

— Аглама, гызым. Мерт боларлар. Өлениң ызындан өлүп болмаз. Агы биленем олары дирилтмерсиң. Гуры, өзүңи хорланың галар. Өзүңи хорламак, әҗизлемек болса Сапармырадың гызына гелишҗек зат дәлдир. Сенден тамамыз улудыр, гызым.

Гоҗаның бу сөзлери Акҗагүле сөйгет берди, оңа ганат бекленен ялы болды.

— Саг бол, Салай эке. Сени гөренде, сениң билен геплешенде адамың дерди еңлейәр. Ханы, индики меселе: эртирем гелелими? Я-да гүнаша гелип көмеклешелими? Герек болса Саададам алып гелели. Ишден соң онуң эли бошдур.

Шу вагта ченли огланлар билен мешгулланып йөрен Мария Павловна хем элини бошадып, буларың янына гелди. Акҗагүл Салай экә берен сорагыны Мария Павловна гайталап айтды.

— Догры, Салай эке, биз тайяр — дийип, Мария Павловна Салай экәниң йүзүне серетди.

— Гызым, сен заводда ишлейәрсиң ахыры. Маша гелнимиң өз чагалары өзүне етик. Ефимиң аладасам бәш-алты чагаңкыча бардыр. Шу зерарлы-да, өз ишиңиз билен болуң. Биз Сапбы билен оңшарыс. Онсоң шу ерде бир аял бар. Шоны гетирәйсем дийййәрин. Огланлары ач-хор этмез.

Салай эке Акҗагүл билен Мария Павловнаны узак ере ченли угратды.

Дашховзуң даражык көчелериниң ики тарапыны тутуп отуран пессеҗик, дегиш-дегиш җайларың үстүне гиҗе өз гара кечесини япды. Совук гүйҗеди.

Салай экәниң өйүнде болса онлук чыралар янярды. Чагаларың арасса, шадыян сеслери яңланярды...

Мерет чапык аягы бишен товшана дөнди. Бир ичери гирди, бир дашары чыкды. Хәзир онуң йүреги ичине сыганокды. Бирден-де ол тамының гапдалындан гечйән ябың райышына чыкды. Кесек атылян арының өйжүгине меңзейән Бедиркенде серетди.

Мерет чапык өзүниң бүтин өмрүни шу обада гечирен-де болса, ол Бедиркенди хич вагт шейле ягдайда гөрмәнди. Бедиркентде кән сөвешлер болупды. Бедиркент эли яраг тутанларыны йыгнап, башга обаларың үстүне сүрүпди, аламанчылыга, чапавулчылыга гидипди. Мерет чапык бу затларың хеммесине гатнашыпды. Ол Бедиркентде улы ясларың, әпет той-томашаларың-да шаяды болупды. Эмма вели шу гүнки, 1920-нжи йылың февралының аязлы эртирини ызанда-чуванлыкда гаршылан Бедиркенди гөрмәнди. Бедиркендиң башына «ахырзамана» инипди.

Мерет чапык нәме үчиндир обаның илери четине, гумуң этегиндәки тамлара сын салды. Бу тамларың өңүнден гечйән улы кервен ёлы чар тарапдан гелйән атлы, дүели, эшекли кервенлерден долуды. Гаррылар, чагалар ызанда-чуван болшуп, үсти йүкли атларың, эшеклериң, дүелериң ызындан ылгашярдылар. Кервениң өңи гума сиңипди, ызына гөз етирип болмаярды. Обаның итлери чыңсашярдылар. Сыгырлар молашярды, адамзадың башына дүшен беланың манысына акыл етирип билмейән хайванат дүнйәси титрейәрди, эндирейәрди. Адамларың гөрнүшлери оларыңкыдан-да айылганчды.

Гум этегиндәки тамларың өңүне гумда йөрәп билмейән әхли хайванлар жемленипди. Ховул-хара дашы саралан йүклер тамларың өңүнде, тамдырларың башларында чашышып ятырды. Аял-эркеклер, бала-чагалар өй билен йүклериң арасында ылгышярдылар. Йүклерини атларына, эшеклерине йүклейәнлер-де барды, йүклерини ене дүшүрйәнлер-де барды. Йүкленмелими, ёкмы дийип, садылла болуп дуранлар-да барды. «Хеммәниң ягдайы мениңкиден говы дәл. Нәме этмели? Гөчмелими я-да башга бир ёл тапмалымы?» Мерет чапык шу пикир билен назарыны обаның бейлеки ерлерине өврүрди.

Хемме ердәки ягдай бир меңзешди. Бедиркентлилериң ярсы ёла чыкыпды. Ярсы дүесини чөкерип, йүкүни йүклейәрди.

Бедиркендиң гадымы галасы: «Гөрмәйинем, көймәйинем» дийән ялы башына булут бүренип, агыр дем алып ятырды.

Мерет чапык көне галаның гөрнүшине гамланып, гүндогар-демиргазыга — Жүнейит ханың галасына тарап бакды. Онуң гөзлерине бу галаның диңе гүнорта хем гүнбатар дервезелери гөрүнйәрди. Бу дервезелерден йүзүниң угруна гирип чыкян атлыларың, кервенлериң ызы үзүлмейәрди, олар өл одунының түссеси ялы чогуп дурды.

Мерет чапык райышдан дүшүп, тамының өңүне гелди. Онуң ичини ит йыртярды. Ела тайярланылып гойлан ики эшеги гаңңалады. Бир тай өкүзи гызыл гөзлерини Мереде дикип дурды. Ол: «Ханы, индики маслахат? Уграмалымы, дәлми?» диййәне меңзейәрди.

Гөкден дүшен ялы болуп, тамың гүнбатарындан Көсе чыкды. Ол бөврек ялы эңегини сыпалап, агыр пикирлере гүмра болуп гелйән болмага чемели, Мереди гөренден, бирден тисгинип гиден ялы болуп, аяк чекди. Көсәниң пейда болмагы Мереди агыр дертден гутаран ялы этди.

Олар өрән гысга суратда саглык-аманлык сорашдылар. Көсе деррев:

— Сениңкә бу гүн гелен-гиден болдумы?— дийип, Меретден сорады.

— Ёк, Көсе, хениз-ә гелен-гиден ёк. Менем келеп ужуны йитирдим. Башымы нирә уржагымы билемок...

— Бизиң өйүмизиң өңүнде-хә ат тезеги гуранок. Бири гитсе бири гелйәр. Гөч дийип гыссаярлар. Ел-ызлардакы эревде-беревлик онуң үстүне. Онсоң сениң билен маслахатлашайын дийип гелшим шу, Мерет жан... Сен йүрегиңе нәме дүвдүң?

— Нирә гөчмели диййәрлер?— дийип, Мерет берлен сорага гөни жогап бермеди.

— Дамланың, Кыркгуйының адыны берйәрлер.

Мерет өзүниң үстүне атлы гелмәнине кемсиндими, нәмеми бу хабары бир геңсилик билен кабул этди. Бир салым бөврүни динләп дурды.

Бу аралыкда саг элини аламанчылыкда алдыран Хыдыр голак, чеп элини таяк ялы сомлап, Сейитмәммет билен ылгашып гелди. Сейитмәммедиң узын ак сакгалы билен улы телпеги онуң кичижик гөвресиниң үстүнден басян ялыды. Оларың икиси-де өрән аладалыды. Оларың ыз яны билен маңцылдап геплейән гожа-да гелди.

Мерет чапык шейле ягдайда өз үстүне сакгалдашларының маслахат салып гелмегине бир тарапдан бегенди, икинжи тарапдан-да өзүниң әхмиетиниң хас артяндыгыны өз янындан белледи. Буларың гелмеги билен онуң пикири-де үйтгеди. Озал ол Көсе гелен бадына: «Мерет, илиң соңуна галаймалың. Ханы, гошларыны йүкле?» дийип, чыны билен айдан болса, йүклерине элини урубермәге тайярды. Инди болса, шу адамларың бириси галжак дийсе, галмага разы болды. Шу пикири-де йүрегине берк дүвди.

— Ханы, адамлар, нәме этмели, айдып отурың?— дийип, Мерет тәзе геленлере йүзленди.

Хыдыр голак чеп элини герексе-герекмесе херекетлендирип шейле дийди.

— Адамлар, мен-э бириң галсаң, шонуң яраны болҗак. Ярым-ярты халыма мунча чүл-чаганы гума гөчүрип экитмэге мениң межалым ёк.

Бурнуна салып геплейән яшулы ювашлык билен маңңылдады.

— Хыдыр, Мерет, сизем бир зады айдып гойберәййәңизайт... Эшидензокмы ахыры, нәче гүнлерден бәри гулагымызы камата гетирйәрлер: «орс сабын этҗекмиш. Динден чыкарҗакмыш. Аяллары орталык этҗекмиш» диййәнлерини, хей, бу затлара-да чыдап болармы? Ондан яңа-ха, гума-чөле баш уруп гидениң, мүң эссе говудыр.

Гоҗаның бу сөзи Мереде ярамады. Шонуң үчин-де ол гөвнүне деглен чага ялы терс бакып гепледи.

— Орсуң, мусулманың башыны чекип Сапармырат гелйәр.

Маңңылдап геплейән гоҗа-да галышмады:

— Сапармырадыңам хайсы гулакдан гөчйәндиги энтек белли дәл...

Көсе Мерет чапыгың йүзүне середип, онуң йүзүндәки тыгызының чым-гызыл боланыны гөрүп, онуң өвдайының бозуландыгыны аңлады-да, сөз гезегини өзи алды.

— Ханы, башга геп-гүррүңи гоялың. Рас, Мередиң янына маслахата гелдикми, онуң маслахаты билен болалың. Онсоңам хич бириң Сапармырат Көсәниң гандүшери диййп билмерсиңиз. Шейле-де болса, мен оңа дил етирилмегини исләмок. Ол бизиң умыдымыздыр. Шонуң үчин-де, гелиң, тугумыза депмәлиң...

Хыдыр голак:

— Макул гүррүң — дийди.

Мерет чапык:

— Хава-да, валла!— дийип, ене-де терс бакды.

— Онда белли бир чукура түйкүриң ахыры!— дийип, яшулы жаныгып маңңылдады:— Әхли ил аяк үстүнде. Бизем хәзир я эйлесини, я бейлесини эделиң. Болмаса үстүмизи басдырарыс. Онсоң гич болар...

Диңе Сейитмәммет хәлиден бәри гүррүңе гошулман, элиндәкиже чөпи билен ер дырмалап отырды. Ол агыр пикирлере батыпды. Шонуң үчин-де голайында гидйән чекишмәниде эшитмейәрди. Мунуң бейдип отураныны илки билен Көсе гөрди.

— Сейитмәммет, сен нәме, томзак ялы ере нагыш чекип отырсың? Я-да бу гүррүңлериң саңа дахылы ёкмы?

Сейитмәммет оянды.

— Мен-э, Дамла ашылайса кем болмазмыка диййәрин...

Хемме бирден онуң тарапына бакды. Көсе сорагыны довам этди.

— Бу ерлерде яп-чиллериң, жеңңелликлериң ичинде гизленип галайсак нәдйәр? Соң оба доланып гелмек хем аңсат боларды. Дамладан доланып гелмегем гаты агыр дүшер.

Сейитмәммет хәлиден бәри (догрусы, бирнәче гүнлерден бәри) эдип гелйән пикирлериниң халтасының агзыны ачды.

— Кәбир адамлар үчин олам болман дурмаз. Эмма мен муңа «хә» дийип билҗек дәл. Мениң етишип отуран гызларым бар. Огулларым яш. Мен буларың гөзүмиң өңүнде иле рысва эдилениии гөрмәге әҗиз гелйән. Гой, олар ачлыкдан, сувсузлыкдан өлсүнлер, эмма масгара болмасынлар. Бирнәче гүнден бәри ханың галасындан гелип-гидйәниң саны ёк. Оларың айдян сөзлерини эшиденинде депе сачың дим-дик боляр. Шол айдылянларың ярсы, ондан бири чын боланда-да, чыдар ялы затлар дәл. Ине, нәме дийсеңиз дийиң, мен-э гөчҗек. Сизем шейдәйсеңиз кем болмазмыка диййәрин. Ене бир тарапдан өзүңиз билиң. Эртеки бир гүн «Сейитмәммет гөч диенсоң гөчәйдик, болмаса бу белалара учрамаздык» дийип, маңа игенмәң...

Бу сөзлериң хер бириси юмрук ялы даша дөнүп, отуранларың өңүне дүшди. Адамлар агыр ягдайда галдылар. Мерет чапык узакдан айлап гепледи.

— Сейитмәммедиңкинием жаны бар, адамлар... Хава, эртеки бир гүн бир эрбет ягдая сезевар болуиса, бири-биримизе игенип отурмалы болмасын. Бу — хак гүррүң. Йөне вели шу вагт өңүмизде ики ёл бар. Бири: Хан байталың ызына дүшүп, чөле гитмек. Бар, биз онуң ызына дүшен экенимиз. Дамла бараң экенимиз. Иң бәрси агызсувы үчинем-э хелейлеримиз бир гуйының башында гызылетене болшарлар. Гой, бу-да хасап болмасын, хелей диениңе гөзүңи алардып бир серетсең, ол он гүнләп демини алып билмез. Йөне экиденже галламызы ийип гутарсак, онсоң киме гөзүмизи алардып середерис. Ол ерде ким бизе бир гысым бугдай, я-да бир гысым мәш берер? Хан байтал-а бермез. Бейлекилерем өзүң ялыдыр. Эйсем хан байтал хор болармы? Болмаз. Онуң йындам аты, кесгир гылыжы бар. Шоларың аркасындан ол чөрегини гуры иймез. Менем адамлар, көп гүнлерден бәри шу пикириң үстүнде дөвнейәрин. Эмма гумуң ичи маңа гараңкы гиже ялы болуп гөрүнйәр. Мен агтара-агтара ол ерден хич хили ягтылык тапмадым. О яна гиден гарамаягың башына чыкгынсыз гүн дүшмели. Мен муны гөрүп гелен ялы. Инди бу ерде галмагың гүррүңини эделиң. Догрусы, шундан аматлысы ёк. Сувумыз-а бар. Илчиликдир, ачлыкданам өлмерис. Бар, өләнимизде-де өз гөбек ганының даман еринде өлмек хер киме

етдирип дурян зат дәлдир... Онсоң ене бир зат: рас Сапармырат баш болуп гелйәрми, ол бизи хорлатмаз. Ине, өңүмиздәки икинжи ёл хем шу. Сапармырадың ызына дүшмек. Мен оңа сизиң хеммәңизден говы етик. Ол, өз билшиңиз ялы мениң гандүшерим. Онсоң сизиң, мен яныңыздакам, горкара ериңиз ёк. Худая шүкүр, Сапармырадың янында энтек абрайымыз бардыр — дийип, Мерет чапык йүзүндәки тыг ызыны гиҗемесе-де сыпалап гойберди. Гөз астындан өзүниң сөзүни диңләп отуранларың йүзүне серетди.

Соңра довам этди.

— Ине, мениң диенимизи этсең-ә, Сейитмәммет, сенем атыңы еке чапма.

Мерет чапык ерликсизем болса өз сөзүни:

— Башга юртда ша боландан, өз юрдуңда геда бол — диен накыл билен гутарды.

Көсе:

— Мерет җан, мен-ә сениң өли ериңде өли, дири еринде хем дири. Сапармыратлы гүррүңиң мениң элими-аягымы баглайяр — дийди.

Бурнуна салып геплейән яшула-да Мередиң сөзи ярамандурмадык болара чемели, ол Көсе ялы эдип таягы бирден дөвмеди-де, аркан гайшыбрак, герексединбрәк сөзледи.

— Әй, боля-да, галмалы болса галарыс. Мөр-мөҗек болуп, җеңңеле сиңәерис. Маңлая язландан чыкып болмаз....

Хыдыр голагың чеп эли херекетини гүйчлендирди. Ол ховатырлы хем бегенч әхеңинде:

— Шу гулакдан гөчерсиңиз дийип, эден чакым догры болуп чыкды. Адамлар, саг болуң. Сиз мени еке ташлап гитмедиңиз. Мен сизден разы.

Көсе гөзүниң гыйтагы билен Сейитмәммеде серетди. Бу кичи гөврели, улы телпекли дайхан Көсәниң гөзүни өңкүсинден-де кичелен ялы, гөйә ере гирип барян ялы болуп гөрүнди. Онянча Сейитмәммет башыны галдырман:

— Адамлар, ялңышян болайман... Айдылышына гөрә бу гелйән әҗит-мәҗитденем бетермиш. Шоның үчин-де олар бирки Сапармырадыңа башартмаз. Асла хич киме-де башартмаз.

Гандүшерине бейле дийилмеги Мерет чапыгың йүзүндәки тыг ызыны чым-гызыл этди.

— Сейитмәммет, өзүң нәме этсең, шоны эт вели, иле бери дил етирме. Сапармырат икимизден агызлыракдыр...

Сейитмәммет отуран еринден силкинип турды Эндиги боюнча донуның сыйларыны какышдырды. Сакгалдашларыны бир хатар сынлап чыкды-да чүрт-кесик шейле дийди.

— Хер ким, онда, багтындакыны гөрмели болсун... Худай халаса, пейманамыз долмаса, ене-де душушарыс. Худа сизи-де, бизи-де назарындан салмасын... Гөвнүңизе гетирмәң. Мен-ә Дамла уграҗак. Саглыкда гөрүшмек несип этсин, сакгалдашлар — дийип, ол агыр әдимлер билен йөрәп уграды.

Тамың аркасындан чыкан сес оны тогтатды.

— Мерет чапык!

Онянча, ики атлы дайырдашып тамың өңүне гелип етди-де, олардан бириси:

— Мерет, нәме ёла дүшеңзок?! Сәхет сораярмысыңыз? — дийип азм урды.

Мерет бу хырсыз ясавулы говы танаярды. Шоның үчин-де яшы ясавулыңкыдан улы-да болса:

— Агам, деррев ёла дүшерис. Ягының астында галып билмерис — дийип, оны угруна ковды.

Ясавул айылганч совук зерарлы бугарып дуран атының үстүнде оклав ювдан ялы болуп отурышына бозман келлесини адамлара тарап өврди.

— Хеммәң эшитдим-эшитмедим диймәң, шу гүн гүн батянча ёла дүшмедигиң башы өлүмли, малы талаңлы. Хан агамызам, уламаларам хич бир мусулман дириликде капырың элине дүшмели дәлдир диййәрлер. Муны озалам сизе нәче гезек айдандырлар, ахыры...

— Айтдылар... Айтдылар — дийип, дуранлар онуң сөзүни тассыкладылар.

Сейитмәммет ясавулың бу сөзүнден гөйә өз пикирине голдав тапан ялы болуп, онуң алкымына дыкылып гелди. Онуң агзындан чыкан хер сөзи сыпдырман диңледи.

Ясавул довам этди.

— Капыра Бедиркендиң диңе көне кесеги галмалыдыр — диймек билен атының җылавыны чекип, тиҗенди.

— Гүн батянча ёла дүшмедиклери өз элимиз билен ере сокҗакдырыс! Соң эшитмедим диймәң! — дийип, ёла дүшди.

Сейитмәммет шундан соң:

— Адамлар, Бедиркентден гачан гутулар, дуран тутулар — дийди-де, ынамлы әдимлер билен, ызына серетмән гитди.

Бу ерде галанлар бир дем дымдылар. Дымшыгы Көсе бозды.

— Шол бир хең-дә буларыңкы...

— Хава, хава,— дийшип, бейлекилер онуң сөзүни макулладылар.

Булар гүн батыберенде ёла дүшмеги, соңра болса көне галаның денине етенден соң агшамың гараңкысында, галаның гүнбатарындакы җеңңеллиге сиңип гитмеги бирагыздан макулладылар.

Сейитмәммет обадашларының бирнәчесиниң үстүнден дегип гечип, оларың әййәм йүклениц уграндыкларыны гөрүп, өйүне гелди. Онуң ики эшеги-де дүйнден бәри гаңңалыды. Сейитмәммет гаңңаларының йүплерини чекишдирди. Өкүзиң үстүне-де көне-сана кече атышдырып, олары-да гачмаз ялы эдип даңышдырды. Улулы-кичили чагажыклары ылгашып янына гелди. Сейитмәммет келам агыз сөз диймән чагаларының башындан сыпалашдырды. Эллеринден тутды. Онуң бу болшуны гөрен адам гарры дайханың йүзүнден шейле маны окаҗарды: «чагажыкларым, багтымыздакыны гөрмели болар. Бу гүни мен диләп алмадым. Биз хәзир гөчмели. Худай билйәр, ол ерде башымыза нә гүнлер дүшжегини, йөне гайрат эдиң. Чага-да болсаңыз мерт болуң. Мениң өзүмиң-де бу ерден гозганасым геленок. Эмма нәдейин... Сизден горкярын. Гөчмесем сизи хорлармыкам диййәрин. Сизе дил етириленини я-да эл гөтерилеиини гөрүп, мен бу дүнйәде гезип билмерин...»

Элине элек алып, өйден чыкан аялы Сейитмәммедиң йүзүне бир гезек назар салмак билен шу ёкаркы маныны хем окады. Сейитмәммедиң чагалары-да гөйә онуң бу гамлы пикирлерине дүшүнен ялы, какаларына хич хили совал бермән, башларыны ашак салып, гамланып ызларына өврүлдилер.

Сонагүл әриниң янына гелип сакланды. Әриниң гиден ериңден нәме нетиже билен гелендигини, онуң гөрнүшинден билип дуран-да болса, я хас анькламак үчин, я-да сөз ачып гойбермек максады билен шейле дийди.

— Нәтмели болдуңыз?

Сейитмәммет әхли гахар-газабыны аялындан чыкармак ислейән ялы азгырылды:

— Бела этмели болдук!..

Ол ене гыгырҗакды, сөгҗекди, гызыберсе Сонагүли урмакдан-да гайтҗак дәлди. Эмма бирден гөзүни сыкып дуран аялына назары дүшүп, бичәрәниң өрән эзъет чекйәндигине йүреги авады. «Ери, бу пахырда нәме гүнә бар? Онуң этмиши нәме?»... Бирден юмшады.

— Хер ким бир яна чекйәр. Ине, гөрүп дурсуң, оба гөтерилип уграды. Мерет чапык дагы болса гитҗек дәл диййәрлер.

Әриниң әхеңи Сонагүле геплемәге, өз пикирини айтмага умыт дөретди. Шейле-де болса ол чекине-чекине:

— Бир адам галян болса, сенем гал, какасы... Хава-да, нәтсең говы болҗагыны билер ялы дәл — дийди.

Сейитмәммет Сонагүлүң әхеңинде ынамсызлык дуйды.

— Ол ерчекениң болмаса, галсагам галардык... Мен шондан горкярын.

— Маңлайыңа язландан гачып гутулып болмаз, какасы...

— Оныңам мамла... Эмма гелйәниң дини башга. Эли узын. Ярагы атгыр.

— Оларың башыны Байраммырадың оглы Сапармырат чекип гелйәрмиш. Ол өз обадашларыны хорлатмаз ахыры...

— Сапармырадам диниден чыкыпмыш. Мәтишге алыпмыш диййәрлер. Башга-башга затларам диййәрлер. Онсоң оңа ничик бил баглаҗак?.. Ханы, бир чәйнек чай демле. Соңкы гезек отурып бир чай ичели. «Алманы асмана зың, ере дүшйәнчә я пелек» дийипдирлер. Етмедик болса Дамлада-да хич зат болмаз... Ил абаданчылык боландан соң доланып гелерис, ишалласа...

Сейитмәммет аялы чай гайнадянча ятдан чыкан зат болаймасын дийип, сейисхананы, саманхананы, телеги, эшегиниң ятагыны, бар ери айланып чыкды. Уруларыны гөрди. Хемме зат ербе-ерди. Ерган-дүшеклериң дашы саралыпды. Гап-чанаклар тайяр эдилипди. Диңе түңче-чәйнеги йүкүң бир ерине даңаймалыды. Ики батман бугдай, ики батман мәш, ене-де ожук-бужук затлар хем тайярды.

Сонагүл чай гетирди. Он алты-он еди яшларындакы инчесагт, өңүнден ики өрүм гойберен сачлары билек ялы, овадан гөзли Бибигүл сачак гетирди. Машгала такыр ерде отурып, ичи еди-секиз загаралы сачагың дашына өврүлди.

Шу сачагың башындан туруп, озаллар Сейитмәммет ер сүрмәге я-да бугдай ормага гидерди. Инди бола ол гөр нирелере гитмели. Ине, шу ядына дүшенде онуң агзына салан бир бөлек загарасы аңры гечмеди. Сейитмәммедиң гөзүне яш айланды.

Сонагүлиң халы онуңкыдан перишанды. Мунуң үстесине-де әриниң йүзүне середип, онуң ягдайыны гөрмеги аялың эл-аягыны говшатды.

Бир вагтлар әдил гызының хәзирки гөрнүши ялы овадан, гөрмегей аял Сонагүл бәш танап ериң хем шу көнеже тамың ичинде гаррапды. Бу ерлериң хер бармак ерине онуң-да дери сиңипди. Ине, инди бу ери ташлап гитмели. Инди бу ере, шунча чаганың болан хем өсен ерине ене-де доланып гелнермикә, я-да ёк? «Худай билйәр. Шу отуран мәхрибанлардан несибеси чекени болса гелер. Эмма өзүм-ә билемок... гелеринми, гелмеринми... Гелҗегиме ынамым ёк. Йүрегим бир хили болупдыр. Әй, хеммесини-де худай билйәр-дә... Онсуз чөпүң башы гымылдаярмы нәме?»

Бибигүл гепе-гүррүңе гошулмаярды. Ашак бакып, сүйнүп-саркып отурярды. Ол хәли какасының «ерчекен» барада айданыны эшидипди. Шонда: «Бу бетбагтлыга мен себәпкәрмикәм?»

дийип ойлапды. Инди велн, ерсиз-де болса, какаң билен эжеңиң йүзүне гелип бир зат диймек айып-да болса, Бибигүл геплемән дуруп билмеди.

— Эже, кака, эгер мен зерарлы гөчйән болсаңыз, гөчмәң. Сейисхананың төрүнден гиңрәжик эдип бир чукур газып бериң. Үстүме дери-пери атышдырың. Илиң ичине-де гызымыз гачыпдыр дийип хабар яйрадың. Мен, бирйүзли болянча, шол ерде яшаберейин. Хич задам болмаз...

Бейлеки чагалар бу сөзүң манысына долы дүшүнмеселер-де бири-бирлериниң йүзүне бакышдылар. Олары бирден хорлук басды. Бир айылганч зат болармыка дийишип, олар Бибигүли гелип гужакладылар-да, мөңңүрип гойбердилер.

Бу гөрнүше әр-аялың халы өңкүден-де перишан болды. Сейитмәммет: «Нәме үчин Бибигүл сөзүң манысына дүшүнмән гахарланярка? Я-да ол мениң әхеңимден игенч дуйдумыка? Ол нәме үчин дүшүнмейәркә? Мен онуң гамыны иййәрин ахыры» дийип, өз янындан кәйинди.

Гүн батмазының өң янында Сейитмәммет ёла дүшди. Онуң өзи иң өңден эшегини ийдип барярды. Бейлеки эшек онуң ийдип барян эшегине тиркелипди. Өкүз билен сыгыр хем ызкы эшеге тиркелипди. Йүклериң үстүнде чагалар отырдылар. Сонагүл билен Бибигүл иң ыздан барярдылар. Ине, олар өзлериниң бәш танап ерлериниң серхедине гелип етдилер. Сейитмәммет сакланды. Тамына, ерлерине бир хатар назар айлады, хырчыны дишләп, башыны бир яйкады-да, гөчүң башыны газап билен чекди.

Сонагүлүң серхетден гечмәге гурбы чатмады. Ол эдил ок деген ялы болуп ере йыкылды. Пелиң доң топрагыны гужаклады. «Хош гал бизи эклән топрак. Разы бол. Менден разы бол. Инди мен сениң үстүңи депелемесем герек». Шейле диймек билен ол ер дырмалап, бир гысым доң топрак алды-да, оны дога ялы эдип орамагының ужуна даңды. Шундан соң туруп уграды...

Сейитмәммедиң гөчи илерки ёла сыгман гума тарап акып ятан гөчлериң толкунларына барып гошулды. Сейитмәммет гума гирип, бирнәче вагт йөрәнден соң, гүн батды. Совук гүйжеди. Асманың йүзүни гуршун ялы булут гаплап алды. Бир салымдан демиргазыкдан ызанда-чуван болуп гөчүп барянларың еңсесинден гүйчли шемал итерип уграды. Бу гөрнүш — худай ураны пыгамбер хасасы билен дүртер диен накылы ядыңа салярды.

Бу вагт гум ичинде дуруп бу херекети сынлан адам — ынсан бир планетадан гөчүп, башга бир планета баряндыр өйдерди. Гадымы кервен ёлы хырын-дыкын долуды, агыр йүк өңе — нәмәлим гиңишликлере тарап сүйшүп барярды. Көпленч чагаларың агысы, кеселлилериң иңңилдиси, улуларың малларына ве чагаларына сөгүп, гыгырян сеслери эшидилйәрди. Бу сеслериң бары биригип, депеде, демир ялы совук хованың йүзүнде агыр, әгирт гүввүлди эмеле гетирйәрди.

Агыр чәге совугың, гарлы шемалың зарбына чыдап билмән, дертли ялы болуп, ювашжа, шунуң билен бирликде-де дүйпли иңңилдейәрди. Тәзеже гар хениз ериң йүзүни өртүп етишмәнди. Кервен ёлуның ики тарапындакы селинлер, сазаклар, ожарлар, гандымлар өңки чыглык зерарлы доңуп, шемалың зарбына дөвлере гелйәрдилер. Буларың үсташыры узаклардан нәмәлим хайванларың ер сарсдырян айылганч сеслери гелйәрди.

Улы гөч, ызы үзүлмейән гөч өңе барярды.

Ол нирә барярды? Гөчүп барянлар нирә баряндыкларыны билйәрмидилер?

Хава, муны гөчүп барянларың хеммеси билйәрди.

— Дамла барярыс!

— Дамла гуюсының төверегине гош басмалы...

— Шол ерде яшамалы...

— Дамла мундан бейләк бизиң меканымыз болмалы...

— Орс гума болмазмыш...

— Гум дийсең онуң дуран еримиш...

— О нәме үчинкәнайт?

— Онуң юрдунда гум ёкмуш...

— Дүе-де ёкмуш...

— Тоба, тоба, хей гумсуз, дүесиз хем юрт болармы?..

— Бар, онда шейлемишинем-дә, орс үстүне ягы чозса, хамала диели, бизиң шу гүнүмиз ялы гүне дүшсе, нирә гачып атярка!

— Ончасыны худай билйәр...

Кервениң башындан аягына ченли шейле гүррүңлериң ызы үзүлмейәрди. Адамлар вагт гечирмек үчин, гамлы хем-де думанлы пикирлери башларындан ковуп чыкармак үчин, ёлы гысгалтмак үчин шейле гүррүңлери эдйәрдилер, бир топар бейлеки топарың гүррүңине барып гошулярды.

Гөчүп барянлар нәме үчин гөчйәндиклерини билйәрмидилер?

Ине, муны вели олар билмейәрдилер. Өзлериниң алданяндыкларыны, салгыма ковалашяндыкларыны билмейәрдилер. Олар муны билмек хем ислемейәрдилер. Нәмәниң нәмедигине гөз етирмек үчин пикир хем этмейәрдилер. Оңа гөз етирмекден горкярдылар.

— Хан аганың өзи ягшы билйәндир...

— Ишан ага шейле диенсоң, башга нәхили гүррүңиң болмагы мүмкин?

— Худайың халаныдыр...

— Худай өз бендесини гөзден салмаз...

Улы кервен әпет әдимлер билен өңе сүйшүп барярды.

Зарын сеслер, чагаларың овазлары гыш гижесиниң шу өвсүп дуран шемалы ялы болуп, барха әдим сайы гүййжейәрди. Ики гүнден соң кервениң башындан аягына ченли шейле гүррүңлер толкун атды.

— Аннамырадың әжеси өлүпдир...

— Илерки обалы бири гарры какасыны сазаклыгың ичине ташлапдыр....

— Беркели диен бири үч яшлы гызыны ёлдан сова ерде гоюп гайдыпдыр...

— Аман диениң аялының гызы болупдыр... Аман агыр гөрүп, чагалы аялыны зыңып гайдыпдыр...

Үчүнжи гүн тәзе хабарларың толкуны гүййжеди.

— Ызда сүйренип гелйәнлериң ызындан етипмишлер...

— Дат оларың гүнүне...

— Көп адамы гырыпмыш диййәрлер...

— Обаның әхли жайларыны отлапмышлар...

— Эртирден башлап тамлары йыкып угражакмышлар...

— Аял-эркек диймән хеммәни бир ёргана салыпмышлар...

— Гайданымыз говы болупдыр, дат онда галанларың гүнүне...

— Вах, Көсе, Мерет Чапык, гайдалы диййп, ничезар ялбардым ахыры мен сизе...

— Инди шу ишлери эдип гутарандан соң адамлары сабын эдип угражакмышлар...

— Тоба, тоба...

— Худай-ей...

Бу гүррүңлер нирeдeн чыкярды? Башындан аягына гөз етмейән гөчүң ызындан өңүне ченли нәхили ёл билен етирилйәрди? Бу иш бир топар адам — ханың шу гөчүң ичине йөрите гошуп гойберен адамлары тарапындан усуллык билен, өкделик билен, көпбилмишлик билен ерине етирилйәрди. Бәш-алты ишан-моллαдан ыбарат болан бу топарың өз юмуш огланлары, чапарлары барды. Булар хем шу гөчүп барянларың ичинден йөрите сайланып алнанларды. Олар ишан-моллаларың гөчүң ичине яйратмалы хабарларыны ятдан тутардылар. Онсоң гөчүң аягындан бир километр араны ачып, бу сөзлери гуш учуран ялы эдип учурып гойберердилер. Ялан сөзлер гара гаргаларың топары ялы болуп, гөчүп барянларың депесинде учярды.

17

Агыр гошун булут ялы сүйшүп, даңа голай Дашховуз билен Тагтаның арасындакы гумдан гечди. Сапармырат азажык аяк чекмели диййп, буйрук берди. Бу буйрук толкун уруп хатар боюнча гитди. Соңра атлыбашылары алып бир чете чекилди. Ювашжа сес билен олара йүзленди.

— Адамлар, биз Тагта топрагына аяк басдык. Мунуң өрән улы манысы бар. Бу ер, өзүңизе мәлим болшы ялы, йыртыжы мөжек Жүнейит ханың сүренидир. Ол элиниң етен ерини рехимсиз эзди. Эмма Тагтаның халкы ондан, бейлекилере гаранда хас кән сүтем гөрди. Биз шу баршымыз билен Хорезм халкларыны, Тагтаның халкыны шу агыр беладан халас этмелидирис. Ине, шу сагатда бизиң өңүмизде дуран ишиң манысы шундан ыбаратдыр. Индики гүррүң шейле: Менде болан такык хабара гөрә, Жүнейит хан бизи Дөвдан ябың көпрүсиниң өңүнде гаршылажак. Хан ол ерде адам жемләпдир. Гарым газыпдыр. Ханың келлесини йитирендиги шундан хем гөрнүп дур. Ол шу гарымлары газан вагты бизи хич хили гарымың саклап билмежекдигине гөз етирип билмәндир. Мен өңе адам ибердим. Ол хениз аман гелер. Биз үч топара бөлүнип, Дөвдан яплан гечмели боларыс. Ефимиң хем-де Дашховуз гурамасының маслахаты билен бу топарларың бирине мен баш болмалы. Мен гөни Тагта бармалы. Онсоң Поласолтаның, Керпичлиниң, Ишмалтапаның үсти билен гечип, ханың Бедиркент галасына етмели. Икинжи топара Касым баш болмалы. Ол хем ушак обаларың, Темежиң үсти билен гечип, Ишмалтапаның өңүндәки шорлукда бизиң топарымыз билен душушмалы. Үчүнжи топара Газак йүзбашы ёлбашчы эдилип белленйәр. Ол топар Хожакүммет, Дирегли, Гарагулак обаларыны азат эдип, шол шорлукда бизе гелип гошулмалы. Касым, Газак йүзбашы, ханы өңе чыкың!

Оларың икиси-де тертипли гошуның командирлери ялы болуп, ыкжам әдимләп, атларының жылавындан тутуп өңе чыкдылар.

— Мениң айданларымы эшитдиңизми?

— Эшитдик, яшулы...

— Соңраки бир гүн биз дүшүнмедик, эшитмедик диййп дурмарсыңыз герек?

Газак йүзбашы гөзлерини ялдыратды.

— Сениң бир агыз сөзүң бизе бесдир, яшулы.

— Берекет тап, иним. Онда... — диййп, Сапармырат сөзүни кесди. Илерден, Дөвдан ябың көпрүси тарапдан гаты сүрүп гелйән бәш-алты атлы ериң ашагындан чыкан ялы болуп, буларың янына гелип, жылав чекдилер.

Дурды гара атыны дебсиләп, Сапармырадың эдил алкымына гелип дыкылды.

— Яшулы, биз Дөвдан ябың көпрүсине бир чакырым галанда ёлдан совлуп, атдан дүшдүк. Атларымызы шол ерде гоюп, аңырлыгына багрымыз билен сүйшүп гитдик. Биз Дөвдан ябың

гайра райышына барып, чөп-чаламың арасында букулдык. Бизи хич ким гөрмеди. Биз вели бар зады анықладык. Ол ерде, көпрүниң илерсинде атлы кән. Бүтин мейдан атдан, адамдан долы. Бүтин гөзъетимде от якышып, чоюнышып отырлар. Аңырларда улы-улы от якылян ерлер хем гөрүнйәр. Гошларың араларында дөрт яна ат салшып йөренлер гаты кән. Мен шейле нетижә гелдим: хан бизи ол ерде оңатжа гаршыламага тайынлык гөрүпдир. Ине, яшулы, бизиң гөрүп-эшиден затларымыз шулар. Галамасы-да өзүң билен.

— Саг бол, иним!— дийип Сапармырат Дурды гараның эгнине какды.

Соңра хич бир кагызсыз-галамсыз список дүзүлип башланды. Илки билен Касым өзүне табын эдилен йүзбашылары, онбашылары алып, бир чете чекилди. Соңра Газак йүзбашы шейле этди. Сапармырат хем өз адамларыны анықлады. Ол ахыркы буйругы берди.

— Ханың көпрүсиниң өңүнде газан гарымларыны заяламан олары өзүне галдыралың. Дөвдан ябың көпрүсиниң гүндогар хем гүнбатарындан гечмели. Хәзир ябың сувы ёкдур, болса-да доңаидыр. Бир вагтда гечип, бир вагтың өзүнде-де чозмалы. Адамлар, алла ярыңыз болсун. Ёлуңыз ак болсун...

Йүзбашылар, онбашылар адамларыны сайлаянчалар, топарлары анықлашдырянчалар, умуман хемме зады жемләп-тертиплешдирйәнчәлер, ярым сагада голай вагт гечди.

Шундан соңра агыр гошун ене-де илерлигине, Дөвдан ябың көпрүсине тарап сүйшүп уграды.

Сапармырат көпрә голайлап геленде, даң атып жахан ягтылып уграпды. Гошун бөлүм-бөлүм болуп, ёлдан совулды-да, райыша дырмашып уграды.

Жүнейит хан Дөвдан ябының өңүне ики мүң бәш йүзе голай атлы жемледи. Буларың көпүси соңкы гиже-гүндизиң ичинде топланыпды. Буларың ичинде Ситниковың, Магсым ханың Эмингалада дерби-дагын эдилен атлыларының галындылары, Сапармырадың ёл угрунда дерби-дагын эден хекимлериниң, тиребашыларының атлыларының галындылары барды. Умуман бу атлылар ики тарапыны деңләп, өй-иллеринден эл ювуп чыкан, инди болса хич затдан гайтмажак «гөзсүз батырларды».

Гурбанмәммет сердар көп сагатлары екеликде, агыр пикирлер билен гечирди. Вагтың гечмеги, вакаларың бири-бириниң ызындан сеплешип, хүнжи ялы дүзүлип гитмеги Дөртгүле эдилен рехимсиз чозушларың шовсузлыгы, шу затларың нетижесинде-де ил-гүнүң ягдайының гелип етен бу чыкгынсыз дережеси — ханың көп затлара гөзүни ачан ялы этди. Ол илки билен бу юртда өзүне хич хили япышалга галманлыгыны, диңе өзүниң

дәл, башга овнуклы-ирили әхли эмелдарларың-да ерден өркүниң үзүлендигини анықлады. Муны анықламак, элбетде, Гурбанмәммет сердара хер затдан агыр дегди. Даш болуп, депесинден басды. Ялын болуп, хамыны чиркизди. Эмма вели Хан өзүниң дүшен шу ягдайының себәбине, бу себәплериң ниреден гелип чыкяндыгына гөз етирип билмеди. Ол бу себәплери агтармаярды-да гайтам: «хемме беланың көрүги Сапармыратда» дийип, сагатсайын өзүни ынандырярды. «Сапармырат мени ёк эдип, өзи мениң ериме хан болмак ислейәр. Онуң шундан башга арзувы-да, максады-да ёк. Ол мениң галама эе болмак ислейәр. Еримиюрдумы элимден алмак ислейәр. Гарамаяк болса сувсан сүри ялы болуп, онуң ызына дүшйәр... Хей, арабакешденем хан болармы? Ол нәме билйәр? Өйүне, хелейине, чагасына эелик эдип билмедик салпаякданам хан болармы? Гызы гулуң сыртына мүнүп гачанданам хан болармы? Мәтишге аланданам хан болармы?! Гарамаяк бир зады билмейәр. Сапармырат хан болса юрды даргадыр. Гарамаягың сүңкүни гемрер. Ине, илат шуны биленок».

Бу пикирлер барха чуңлашярды. Барха герим алярды. Шейдип хем бу пикирлер Гурбанмәммет сердары ине, шу ашакдакы нетижә алып гелдилер: Эсасы душман, баш душман арабакеш Сапармырат, оңа гылав берйән Шайдаков. Ине, шу икисиниң гүми чекилсе, онда, Гурбанмәммет сердар ене-де өңки өз ерине, юрдуна эе болуп билжек. Бу икучлы дәл...

Шейдип, өңүнде дуран максады өзүче айдыңлашдырмагы онуң йүкүни еңледен ялы этди. «Хер этмели, хесип этмели — шу икисиниң ёгуна янмалы. Йөне бу иши нәхили эдип бержай этмели? Нәхили ёл билен оларың келлесини алмалы?..»

Хан бу угурда эден сынанышыкларыны еке-екеден ятлады. Хеммесини болшы ялы гөз өңүне гетирди. Бу сынанышыкларың бары-да шовсуз болды. Хич хили нетиже бермеди. Буларың арасында хана иң агыр дегени-де жерчиниң уссатлык билен алдап гитмегиди. «Мен акылдан язып йөрмүкәм?» дийип, Гурбанмәммет сердар хырчыны дишләп, маңлайына юмруклады. «Мен өмүр танамаян, билмейән адамыма, гедай ялы гапы-гапы сырып йөрен бир жерчә турувбашдан ынандым. Ол мени шейле бир алдады вели, мен өмрүмде чагакамам хич вагт, хич кимден алданмандым. Мениң бейтмегим ашагындан чыкып болмажык масгарачылык болды. Эй, аллатагала!» дийип, Гурбанмәммет сердар ики элини ёкары гөтерди: «Хер зат эт вели, акылдан яздырма. Маңа узак өмүр бер. Шол бержек өмрүңи пыгамбер тугуны белент тутмак угрунда уршуп, гөрешип гечирейин. Капыр болан Сапармыратдан, онуң ызына дүшүп капырың ёлуна гирен гарамаяклардан, Шайдаковдан рехимсиз ар алып гечирейин.

Болмаса мениң ичим соВамаз. Мениң саңа долы хызмат эдип билмедигим болар...»

Шу пикирлерден соң Гурбанмәммет сердар: «Мен ё:, дүнйә ёк» диен пелсепә эерип, мундан буяна өзүниң әхли ишини ар алмаклыга, илиң ичине ган чайкамага гөнүкдирмели диен нетиҗә гелди. «Шейле этсем, вагты билен худайың маңа гүлүп бакмагы-да мүмкин. Өлдүрмели... Гырмалы... Оба араларындакы яп-чиллери ган билен долдурмалы... Юрт менден гитҗек болса, гой, ол Сапармырада хем несип этмесин. Өлҗек бири, өлдүрҗек бири... Оларың хич бири-де мениң билимден өнмәндир...»

Шу максат билен Гурбанмәммет сердар соңкы ики гиҗе бир гүндизиң ичинде Дөвданлыдакы беркитмәни хас гүйчлендирди. Бу ере ики мүң бәш йүз атлы жемленди. Өзи болса Тагтаның гайрасындан гечйән ябың саг райышына голай улы, күңрели ховлуларың бирини эеледи. Онуң хер агыз сөзүни Дөвданла хем-де Бедиркент галасына етирип дурар ялы өзлери еңил гейнен, атлары чыплаң эерленен йүзден говрак атлысы-да шу ерде, янындады. Атлылар бу күңреден ховлының атгайтарым төверегини эеләп, совуга чыдап билмән, хызмата тайяр болшуп, ер депишип дурярдылар. Олар вагтал-вагтал совукдан яңа гырымса түйлери хүвҗеришип дуран атларыны гыздырмак үчин гездирйәрдилер. Буларың хеммеси тизрәк буйрук алып ёла чыкмагың, атларыны хем өзлерини гыздырмагың арзувы билен гүмрадылар.

Жүнейит хан гиҗеси билен уклап билмеди. Даңа голай иркилди. Эмма муңа долы манысында укламак я-да иркилмек диймек болжак дәлди. Ол басырганярды. Бир гөрсең Сапармырат гылыҗыны сырып, ханың үстүне абанярды: «Ханы, мениң екеже оглум? Оны тап! Болмаса чал келләңи тогаларын!» диййәрди. Хан болса ялпа гөзүни ачып, ярагына япышярды. Бир гөрсең Салай жерчи гелип: «Ине, Хан ага, шуңа-ха Сапармырадың келлеси диййләр. Өзүң танамаян болсаң, обадашларың танаяндыр. Олардан бирнәчесини чагыр!» диййәрди. Хан бегенжинден гүлүп, элини чарпып, өрбоюна галярды. Ене бир гөрсең Шайдаков гелип: «Элиңи гөтер, ганхор!» дийип, айылганч гыгырярды. Яңы укa гиден хан ене-де ярагына япышярды. Ол шейдип ятышына ат аягының дүкүрдисине оянды. Онянча дашардан, дервезәниң агзындан Какабайың ховсалалы сесини эшитди. Онуң нәме диййәндигини аңшырып билмеди. Шу аралыкда өз ятян жайының гапысының өңүнде чыбшылды эшитди-де:

— Иним Какабай!— дийип гыгырды.

Ханы укудан оятмага горкуп, даш ишикде садылла болуп дуран Какабай гызыл инҗик ялы аякларыны бир генси басып, еңсесинден итекленен ялы болуп, ичери гирди.

— Хан хезретлери, бир чемче ганымы гечсеңиз?..

— Айдыбер, иним Какабай, нәхили агыр хабарыңам болса айдыбер. Гең галар ялы зат галмандыр.

— Дөвданлыдан чапар гелди. Сапармырат агыр лешгер билен сүйшүп гелйәрмиш.

«Гең галар ялы зат галмады» дийсе-де, бу хабар ханың депе сачыны үйшүрди. Җансыз гөзлерине ган өйүлди. Бүтин гөвреси бирден доңдурылана дөнди.

Арадан бир кәсе чай ичеси салым гечмәнкә, Хан элли атлыны ызына тиркәп, Тагта — Дашховуз ёлы билен Дөвданла тарап энди. Аралыкдакы гиң шорлугы орталаберенде атының жылавыны чекмәге межбур болды. Өңде, Дөвданлының көпрүсинде уруш башланыпды. Түпең сеси говурга гуйлан ялыды. Хан гөвүнли-гөвүнсиз ене-де сүрди. Кә йөришине, кә горгунына сүрди. Җахан ягшы ягтыландан соң болса хан бир бейиге чыкып, дүрбүден серетди. Илкибада гөзлерине ынанмады. Көпрүниң ики янындакы атгайтарым мейдандан, көпрүден гечип гелйән атлылардан сан-сажак ёкды. Олар эдил гарынжа ялы сүйшүп, ынам билен өңе гелйәрдилер. Көпрүниң өңүнде уруш хас гызыпды. Сансыз кән атлыларың депесинде түпеңлериң агзындан чыкян акжа түссeлер перде гурапды. Ханың ган өйлен гөзлериниң өңи гараңкырады.

Дөвданлыда берилйән бу гайтавул, сува гарк болуп баряның бирже дүйп чөпден хемаят гөзлейши ялыды. Хан мунуң шейледигине дүшүнйәрди. Йөне ол ниреден-де болса, хачан-да болса бир бейик гудрата, акыла сыгмажак гүйҗе гарашян ялыды. Онуң гөвнүне шол гүйч хәзир дүрбүниң ики саны айна гөзүнде пейда болайжага меңзейәрди. Бу — чөлде салгымың ызындан коваламакдан башга зат дәлди.

Хан атыны дебсиләп бейикден дүшди-де «нәме болса шол болсуна» уруп, өңе сүрди. Ат агыздырыгыны дишләп; яңы бат алып башлапды вели, хан ене-де онуң жылавыны чекди. Онуң бүтинлейин башга хили карара гелендигини ызындан гелйән атлылар деррев дуйдулар.

Хан эли билен ышарат эдип, голайындакы бәш атлыны чагырды.

— Барың, адамлара айдың; ахыркы демлерине чеңли урушсынлар. Хан каканыз агыр лешгер билен көмеге етишҗек дийиң. Гырсынлар! Гырсынлар! Арабакеши эле салҗак болсунлар. Тиз болуң!

Бәш атлы, түпеңиң агзындан чыкан бәш саны ок болуп, шол демде гөзден гайып болды.

Хан атының башыны ызына өврүрди. Гаты гайтды. Гелип дүшен бадына Какабайы чагырып, онуң билен өз отагына гирди.

Ҡакабай ханың йүзүне середенден өвдайың бозукдыгыны аңды. Буйруга гарашып, гапының ич йүзүнде гол говшурып дурды.

— Иним Ҡакабай — диенде ханың сесиниң титрәндигини аңан Ҡакабайың йүзи үйтгеди. Дамагы долды.

— Иним какабай, Бедиркенде бәш-он атлыдан ыбарат чапар ёлла. Өрән тиз ёлла. Эщи билен Эймир тиженсинлер. Эле илен хемме зады гума иберсинлер. Өзлери-де иң ахыркы кервен билен бала-чагалары алып, гума уграсынлар. Өз өйүңе-де чапар ёлла. Тиз бол, иним. Мөр-мөжекде сан бар, арабакешиң атлыларында сан ёк. Бар. Деррев чапарлары ёллап, ене гел, тиз гел...

Ҡакабайың бу сөзлерден соңра инжиклериниң гүйжи гачды. Ол өңкүсинден-де узалан ялы, ене инчелен ялы болды. Ахыркы гүйчлерини сарп эдип, мейдиниң яныңдан чыкан ялы болуп, жайдан чыкды.

Хан намаза отуран ялы илери бакды-да, ики дызының үстүнде отурды. Онуң келлеси-де, гөвреси-де бошапды. Догрусы ол хәзир келеп ужуны йитирипди.

Нәме-де болса чалтлык билен, хәзириң өзүнде белли бир карара гелмелиди. Ол гелинмели карарам беллиди. Ол инди сыртына сапан деген ялы болуп йүзүниң угруна гачмалыды. Хан сувуң сеңрикден агандыгыны билйәрди. Эмма ол бу затлары боюн алмак ислемейәрди. Ол хениз-де үйтгешик бир кераматлы гүйже гарашяна меңзейәрди.

Ҡакабай ичери гирип, гапының ич йүзүнде яй ялы эпленип дурды.

— Чапарлары уградыңмы, иним Ҡакабай?

— Уградым, хан хезретлери.

— Болупдыр, иним Ҡакабай. Инди сен маңа гаты ажы чай бер. Өзүңем тиз бол.

Чай геленден соң, хан Ҡакабайы ене бир юмуш билен иберди. Өзи болса ожагың башында айбогдашыны гуруп, чай ичмәге отурды. Эмма ханың бирхили, пикирлери дагап башлан ялы, хушы башындан учан ялы болуп башлады... Бирден, жайың ичинде, Гурбанмәммет сердарың эдил өңүнде топ атылан ялы болды. Ол тисгинип гитди, гулаклары гапылан ялы болды. Чәйнек-кәселери депишдирип, элини дивара сөелги дуран кичиҗик япоңы башатарына етирди, еңиллик билен ериңден турды.

— Иним Ҡакабай!!

Ҡакабай ичери гиренде, Хорезмине от якдырмаян Гурбанмәммет сердар учжак гуш ялы болуп, төрде ыкжамланып дурды. Ҡакабай онуң йүзүне илки назар саланындан, шол бада, әхли задың бүтинлей үйтгешендигини аңлады. Ылайта-да ожагың башында зер дөкүлен ялы ялдырашып, чашып ятан кәсе-чәйнек дөвүклери онуң инини тикенеклетди.

Хан гызыл гөзлерини гапа тарап дикенде Ҡакабай онуң гөзүне гарантгы болуп гөрүнди, онуң узын эллерини, аякларыны айры-айрылыкда сайгарып билмеди.

— Иним Ҡакабай, Дөвданла — Ахметбеге, бейлеки бег-ханлара чапар ёлла. Эртир гүнортана ченли душманы Дөвданлының янында саклажак болсунлар. Ёк, саклажак болсунлар дәл, хөкман сакласынлар. Бир әдим ыза чекилмесинлер. Ыза чекилениң башы өлүмли, малы талаңлыдыр.

— Лепбей, хан хезретлери — диййп, Ҡакабай ызына өврүленде, хан оны ене-де саклады.

— Икимизем хәзир атланарыс. Чапарлары уградан бадыңа тайярлан.

— Лепбей, хан хезретлери...

— Бар, тиз бол, иним Ҡакабай...

Ики жөвен дәнеси ялы тиръек, ажы гөк чай озаллар Гурбанмәммет сердарың келлесини ачярды, сүңңүни еңледйәрди, йүрегинде башлан ишине ынам дөредйәрди, акылыны дурландырярды. Бу гезек Дөвданлыдакы ягдайы гөрүп гелен бадына, өңүне алан чайы, агзына атан тиръеги онуң бедениие йыланың зәхери болуп яйрады. Бирден башы айланан ялы болуп, гөзлериниң өңи гараңкырады. Дөвдан ябың ичинден гөни сүрүп гечйән атлылар ене-де онуң гөзлериниң өңүнде жанланды, олар топар-топар болуп, гапының өңүне гелен ялы, топарларың өңи болса гапыны ачып ичери гирип угран ялы болды. Хыялында шу вагт Шайдаковың топларының-да бириси атылды. Гурбанмәммет сердары болса шу ягдая дүшүрен зат, ине, шу болды. Бу затларың арасында-да гачмак, әхли эмләгини гума чекмек пикири хемме затдан үстүн чыкды.

Ҡакабай чапарлары уградып ызына доланандан соң, өзүне гелди. «Нирә атланмалы борка? Дөвданла гитмели болса, онда хәзир чапар ибермезди. Бедиркендемикә?» Ол бу сораглары чөзүп билмән, я-да чөзмәге етишмәнкә, ене-де жая гелип гирди. Хан өңки дуршунда дурды. Гапының жыгылдысы оны айңалдырды.

— Иним Ҡакабай, хәзир янында нәче атлың болса ызымыза дүшсүн. Бу ерде бәш-алты адам болса болар. Гелен хабары Бедиркенде етирер ялы. Атлар тайярмы?

— Хеммеси тайяр, Хан хезретлери.

— Онда ир гүнүмизи гич этмели дәл.

Гурбанмәммет сердар силиң өңүнден гачып барян ялы бат билен гапыдан чыкды.

Арасса, ачык, нурана гүн Бедиркендиң йүз яшан гүҗүмлериниң депесине галып, чар тарапдан ялпылдап гөрүнди. Йити найзаларыны гиң җахана яйратды. Доңан ериң үстүни өртүп ятан гар күмүш гырындысы ялы болуп, гүнүң нуруна йылдыраярды. Гөзүңи гамашдырярды. Гарып обаның үстүне гүнүң шөхлеси умыт-арзув аламаты болуп дөкүлйәрди. Оба юваш-ювашдан оянып башлаяна меңзейәрди.

Диңе Гурбанмәммет сердарың Бедиркент галасының өңки хайбаты, дабарасы, гөтерими дуюлмаярды. Галаның хашамлы, гаравуллы дервезесиниң өңүнде агыздырыгыны чейнәп, гөвсүнден ак көпүгини сачып дуран атлар, хырсыз, ясы телпек, яраглы адамлар гөрүнмейәрдилер. Гүндогардакы шорлук мейданда сачага гонан сиңек ялы, гиҗе-гүндиз иркилишип, гетирен парапешгешлерини вагтында табшырып билмән отуран адамлар ёкды. Дашындан сынланыңда галаның гөврүми өңкүсинден кичелен ялыды. Гала бүтин дуркы билен ере сиңип баряна меңзейәрди.

Бу әпет галаның ичинде бирнәче гүнден бәри ахырзамана гопярды.

Эщи билен Эймириң гөзлерине-де аталарыныңкы ялы ган өйлүпди. Йөне буларың гөзлери укусызлыкдан гызарыпды. Көп йыллардан бәри бу галаның ичине йыгналан затларың башы-аягы ёкды. Олары гозгамалыды. Гума гачырмалыды. Эщи билен Эймир гиҗелерини гүндиз эдип ишлейәрдилер. Кервен ызына кервен ураярды. Булара гараман, Тагтаның гайрасындакы күңрели ховлудан чапар ызына чапар гелйәрди. Олар ханың сөзүни, буйругыны гетирйәрдилер. Бу буйрукларың хеммесиниң манысы бирди: затлары гума ургатмалыды. Онда-да тиз ургатмалыды. Бу буйруклар болманда-да Эщи билен Эймир диңе шу иш билен мешгулдылар. Кервенлери ызлы-ызындан уградярдылар. Олары тә гумуң җуммүшине ченли батлы гидер ялы гамчылап, сайгылап гойберйәрдилер.

Соңкы гелен чапары Эщи гахарлы гаршылады.

— Ене нәме хабар бар?! Тиз бол! Гапының өңүнде ат тезегини гурадаңзок!

Эгер ол шу сөзлери айдып дурка чапарың йүзүне середен болса, чапарың гетирен бу гезекки хабарының бейлекилерден үйтгешикдигини онуң йүзүнден хем окап билерди. Йөне Эщи бейитмеди-де, ёкаркы сорагы газап билен берип, йүзүни кесе совды.

Чапар бу затлара гараман, өңки болшуны үйтгетмән, шейле хабар берди:

— Хан хезретлери эмр этдилер. Сапармырадың атлылары шу гүн даңдан Дөвданлыдан гечипдирлер. Өэлерем бәри сүйшүп гелйәрмиш. Гуш-гумруда сан бармыш, онда сан ёкмуш. Шу зерарлы-да хан хезретлери бала-чагалары алып, гума гөчмели этди, бегзада...

Эщиниң ивии тикенекледи. Эмма ол бар гүйҗүни сарп эдип, хырчыны дишләп, даш гөрнүшини өңки дуршуна саклап билди.

— Какамың өзи хачан гелҗеккә?— дийип, бу гезек чапара юваш хем-де аладалы йүзленди. Чүнки бу хабардан соң онуң инҗиги говшапды.

— Бегзада, оны хан хезретлериниң өзүнден, хем-де худайдан башга билйән адам болмаз.

Эщи тиҗенди.

— Хәзир ызыңа угра. Какама айт: айдан затларының хеммеси айдышы ялы, ербе-ер берҗай эдилер. Өзи-де оңарып билсе, бир хабар тутҗак болсун.

Чапар атының башыны ызына өвүрди.

Эщи бир салым дуран еринде еңсесини гашап, гозганман дурды. Онуң гөзлериниң өңүнде акҗа учганаклар пейда болды. Ичини хүмлетди: «Бу нәхили болды? Акыла сыгмаҗак затлар йүз берип башлады. Эй, хава-ла, замана ахыр боланда, шейле болярдыр-да... Өңкүлер: «Замана ахыр боланда атдан эшек озар» дийипдирлер ахыры. Бир салпаяк арабакеш Җүнейит ханы гума гачмага меҗбур эдйән болса, замананың ахыр боланы шу»...

Эщи шу пикирлере гүмра болуп, эҗесиниң өйүне тарап уграды. Барып, гапының хашамлы килимини бир тарапа чекди-де өйүң ичине серетмән:

— Эҗе, яныңда ким бар?— дийип сорады.

— Гел, оглум, гел. Янымда ким диер ялы хич ким ёк. Эймириң гелни билен өз гелинлериңден бириси бар. Гел, балам.

Эщи эгилип ичери гирди. Гелинлере:

— Гөзүме гөрүнмәң! Гүм болуң! — дийип, көлегедәки ити ковал ялы ковды-да, оҗагың чеп бөврүне гечди.

Ики яшаҗык гелин үркен сүлгүн ялы пасырдап, шайларыны шаңңырдадып турдулар-да, ишикден чыкып гитдилер.

Гөвси гарнындан, гарны гөвсүнден улы, долы мешик ялы, эллери-аяклары келте хем-де ёгын, бойны дүйбүнден ёк диен ялы бокур аял аяклы гарпыз ялы болуп, зордан еринден турды.

Онянча Эщи:

— Отур, эҗе — дийип, өзи-де оҗагың башына гечди. Эщи эҗеси отурандан соң, элине әтишгири алып, улулы-кичили кесиндилери оҗагың ортасына атып башлады.

— Эже, яңыжа чапар гелди. Дәдем гаты гыссаглы, айылганч хабар иберипдир. Хәзириң өзүнде бала-чагалары гума әкитсин диййпдир. Орсуң гелши гаты батлымыш...

Эщи «Сапармырат арабакешиң гелши батлымыш» диймекчиди. Эмма эжесинден утанды-да «Орсуң гелши» дийди. «Эжем «шунча адың, дабараның, атың-ярагың эеси болуп, бир арабакешден гачмага утананзокмы» дийип, гыжалат берер. Озалам яныз дуран йүрек үчин бу гыжалат хас агыр дегер» дийип, өз яныңдан пикир йүвүртди.

Эжеси бүтин гөвреси билен оглуна тарап өврүлди. Хич вагт хич зада галаңңырамаян аялың якасындан гор гуйлана дөнди.

— Ишиң гайтды дийсене, балам. Инди шу мүлкден бүтинлейин эл ювуп чыкаймалы болармы? Сизе хей, даш-төверекден көмек этжек ёкмы? Мени шу ерде я өлдүрип, я ташлап гидиң, балам. Мен чагаларымың гөбек ганының даман ерини ташлап гидип билжек дәл, кәбәм.

Онуң сөзлеринден бу сөзлери айдандакы әхеңиниң манысы гүйчлүди. Демини хашлап алярды, йүреги гүрсүлдейәрди, сеси болса агылыды, ынжылыды. Бу болушларың хеммеси Эщә барып етди. Онуң эжесиниң болшуна йүреги авады, йити тыг билен дилинип гиден ялы болды.

— Гитмели боларсың, эже — дийип Эщи гүйжүниң етдигинден сесине мылайым, якымлы әхең берди:— Эже, бу гүррүңиңи гой. Сени бу ерде, орсуң элине ташлап гидип билмерис. Йөне, бир зады бил, эже: Биз өрән тиз доланып гелерис. Хорезминиң ханы дийлип какамың маңлайына язылан болса, ол язылаңы өчүрип билжек адам болмаз. Онуң үчин-де асла гайгы этме. Бейле затлар ханларың, патышаларың тарыхында болуп дурян затлардыр. Бейле затлар гайтам дин гылыжыны чалян адамлары чусландыряндыр. Хемме зат ягдан гыл согрулан ялы болуп дурян болса, онда муңа дүнйә диймездилер, муңа башга бир ат гоярдылар.

Единиң энеси ялы яйрап, төри долдурып отуран аялың оглуның бу сөзүнден соң гөврүми өңкүсинден-де гиңеди. Йүреги ерине дүшен ялы болды. Эщи эжесинде эмеле гелен бу үйтгешиклиги аңандан соң хас ынамлы довам этди.

— Бу ерде галсаң болса сениң башыңа нәхили ишлериң дүшжекдиги белли дәл. Орс элине илен адамы кесим-кесим эдип, сабын эдйәрмиш.

Бу сөзден соң Эщиниң эжесиниң агыр гөвреси еңил гозганды.

— Вай, балам, онда мени бу ерде ташлап гитмәң. Нәме болсам өз яныңызда болайын...

— Боляр эже, инди болды. Бу сөзүң болды. Эже, мен гыссанярын. Сенем тижен. Әхли аял-оглан-ушаклары өрүз. Ала билен

затларыңызы, гейим-гежимлериңизи алың. Галанларыны ере гөмүң. Соң, доланып гелеңимизде чыкарып аларыс. Өрән тиз болуң. Дәдем гаты гыссапдыр. Бу йөне ере дәлдир. Ол аңырсына гөз етирмән бир зат диймейәр.

Голча ялы келте, семиз аялың гөзлеринден боюр-боюр яш акды. Ол инди геплəп билмейәрди. Диңе гөзяшлары хем-де гөвресине яйрап угран аладалары билен мешгулды.

— Эже, гыссан, тиз бол!— дийип, Эщи гелши ялы чыкып гитди.

Онуң ишикден зарплы чыкып гитмеги, чыкан бадына-да улы или билен гыгырып пайыш сөгүнмеги эжесини чусландырды. Аял илки билен пил гозганан ялы болуп, аграс, хашылап ериндеи турды. Дили диенини эдип башлан бадына болса:

— Аю, ялягылары, нирә гүм болдуңыз! Бәри гелиң ахыры!— дийип, гүнүлерине, гызларына, гелинлерине гайыбана йүзленип, шол бада ол хем гапыдан чыкды.

Эщи галаның орта гүрпүнде Эймири тапды.

— Иним, тижен. Хәзириң өзүнде бала-чагалары гума уградмалы. Икимизем оларың яны билен гитмели. Орс гаты голайлапдыр. Дәдемиң эмри шейле. Ондан яңыжа чапар гелди!— дийип, Эщи Эймириң этмели ишлерини салгы берди.

Бир салымдан улы галаның ичи мөжек гирен агыла дөнди Эщиниң, Эймириң, ясавулбашыларың, ясавулларың гамчылары ишләп-ишләп сурнуган, мундан аңры херекет этмәге межалы етмейән адамларың депелеринде йити тыгың зат кесиши ялы шувлап башладылар. Галаның демиргазык хем-де гүндогар диварларының этеклеринден башлап бүтин ери уры газылып, элеме-дешик эдилипди. Урулара алтын-күмүш затлары, зикге какян, яраг ясалян эсбаплары, гөтерип кервен билен әкидип болмажак агыр затлары, ганар-ганар йүпек пуллары гетирип долдурярдылар. Халы-палас, кече, чувалларың ичини порсудермандан долдурып, дашларына көне затлар орап урулара гетирип салярдылар. Бу ичи долан уруларың ичине саман дүшейәрдилер, саманың үстүнден болса топрак атярдылар. Текизлейәрдилер. Бу урулары башгалар тапмасын дийип оларың үстүне чөп-чалам, дерс дәкйәрдилер, үстлерине аз вагтлык хем болса ат даңярдылар.

Гүнбатар, гүндогар дервезелерден үсти агыр йүкли улы кервенлер токуртгадан хыңзап чыкян меле сув ялы болуп чыкярдылар. Кервенбашы дервезеден чыкан бадына дөрт төверегине бир гезек назар салып, илерлигине, Бедиркендиң көне галасына тарап кервениң башыны чекйәрди.

Ханың обадакы гара малларыны, гылялларыны сүрйән чопанлар хем сув, иймит йүкленен дүелерини, эшеклерини идишип,

бир тарапа энен той мәхеллеси ялы көне гала тарап эңйәрдилер. Соңра кервенлериң гапдалы билен олар хем гума сиңип, сәхел вагтың ичинде гөзден йитип гидйәрдилер.

Галаның ичинде ызанда-чуванлык башлады. Эщи билен Эймириң вагт гечдиги сайы ховсаласы артярды. Оларың икиси-де өзлерини йитирен ялы бир дережә гелип етипдилер. Шонуң үчин-де өйлериң өңүнде чөкерилен дүелериң янында гаймалашып йөрен бала-чагаларың еңселеринден итерип дүйә мүндүрйәрдилер.

Эщи ики саны чаганың элинден тутуп, бир өйден чыкарды. Олары дүйә мүндүрди. Соңра эҗесиниң өйүне ылгады. Оны алып чыкды. Шу аралыкда, ягны Эщи эҗесини дүйәниң янына элтип, ызына өврүленде, бир яшаҗык гелин гыссанып, өзүни йитирип, нәме этҗегини билмән, нирә совулҗагыны билмән Эщиниң өңүгелди вели, ол гелниң дөшүне бат билен депди. Гелин арканлыгына йыкылды. Орамагы бәш-алты метр ере тогаланып гитди. Көйнеги дүйрүлип гөбегине етди. Бу ягдай Эщини өңкүден-де гудуз ачдырды. Ол голтугындан наганыны чыкарып, чәшерип, хушуны йитирип ятан гелни түпеңләп башлады. Ики окдан соң гелин гымылдысыны бес этди.

Эщиниң эҗеси хатаба берк япышып отуран ериндеи:

— Хи-ви, кәбәм, нәдәйдиң?— дийди.

Эщи аграслык билен:

— Бу кимди?— дийип, эҗесинден сорады.

Эҗеси агылы сес билен:

— Вах, ол өз емрели гелниң ахыры, нәдәйдиң, балам?— дийди.

Эщи голайындакы ики саны адама үмледи.

— Саманханаларың биринде җайлаң. Бу ере чәге дүшәң...

Соңра эҗесине йүзленди.

— Иңңилдиңи бес эт, эҗе. Ханы, кервениң башына дүш. Инди оны дирилдип билмерсиң. Худайың эмри шейледир. Онсуз чөпүң башы гымылдаярмы, нәме?

Эщиниң сесинде өкүнч я-да гынанч дуюлмады. Онуң айдан бу сөзлери, әхеңи эҗесиниң «йүкүни» еңлетди.

Үсти бала-чагалы отуз дүе ал-элван болуп, ики дервезеден бөлүнип чыкды. Бедиркендиң көне галасына тарап угур алды.

Эдил шу вагт Гурбанмәммет сердар бир топар атлы билен ериң астындан чыкан ялы болуп, кервениң өңүни кесди. Ол Эщиниң эҗесиниң, ягны байры аялының деңине гелип, атың җылавыны чекди.

— Саг-аман барың. Бала-чагалары хорламаң...

Эщиниң эҗеси ханы гөренден гөзүне яш айлады. Оны хорлук басды. Агламҗырап, хана йүзленди.

— Сен нирә? Бу чүл-чагалары дөкүп, өзүң нирә барярсың? Өвүр гума тарап атың башыны. Нәме болсак биле болалы...

Хан онуң йүзүне аларлып бир бакяр-да, галаның гүнорта дервезесинден гирип гидйәр. Ол тиз вагтда Эщи, Эймир, бейлеки атлыбашылар билен гысгаҗык маслахат гечирйәр. Соңра огулларыны гөчүң яны билен гума ёллаяр. Өзи болса эли яраг тутан адамлары галасына чагырмак үчин чар тарапа атлы ёллаяр. «Бар адамы гетирерлер. Олар бизиң кервенлеримиз гумуң җуммушине барянчалар, обадан араны ачянчалар-а душманы гүймәрлер. Шонуң өзи-де улы көмек болар» — дийип, хан өз янындан карара гелйәр.

19

Тагта аз илатлы кичиҗик бир гала боланы үчин, онуң яшайҗыларының хеммеси диен ялы Сапармырат арабакеши танаярдылар. Бу галада онуң какасыны танаянлар-да кәнди. Сапармырат бу галада көп болярды. Дашховза, Үргенҗе, Хыва гитҗек адамлары әкидерди. Ол ерлерден бәри гайтҗаклары алып гайдарды.

Ылайта-да соңкы бирки йылың ичинде Сапармырат барадакы ягшы-яман гүррүңлерден бу галаның ичи хырын-дыкын долупды. Кәбир гүррүңлер, роваятлар Сапармырады масгаралап, едигат ериң ашагына салярды. Башга бир хили гүррүңлер болса оны өвүп арша чыкарярды.

Сапармырадың өз атлылар билен Дашховза гелип гирендигиниң хабары яйрандан соң, ол барада эрбет гүррүң яйрадян адамлар төвереклерине, ызларына гарап уградылар. Олар гаты бир якын адамларының янында дил ярaймасалар, көпчүлик ичинде, инди, дымярдылар. Шейдип, Сапармырат барасындакы говы гүррүңлер гүйҗәп башлады. Онуң ады соңкы гүнлериң ичинде Тагта галасында агзалян, дилден дүшмейән, иң йөргүнли ат болды.

Сапармырадың «агыр лешгер» билен Дөвданла гелендигиниң хабары Тагта шол демде гелип етди. Адамлар деррев ичип отуран чайларыны ташлап, эдип отуран ишлерини гоюп, даражык, хапыса көчелериң боюна чыкдылар. Топар-топар болуп, гүррүңе гиришдилер. Базар җайы, Мәминиң чайханасы адамдан долды. Хич ким белли бир зат барада ёлдашларына долы маглумат берип билмейәрди, я-да Мерет чапык ялы нышана дегмесе-де хас

голайлашян чак хем уруп билмейәрди. Эмма вели әхли гүррүң, әхли чакламалар Сапармырат, Шайдаков, оларың адамлары баралады.

Базар жайдакы топарларың биринде шейле гүррүң гидйәрди.

— Эй, дийсенем, Жүнейит ханам-а юртдан аңсат чыкаймаса герек...

— Онда, гөни гелен окуң өңүнде дуруп, аманадыны табшырмалы болар.

— Онуң энтеклер атлысы көпдүр...

— Дөвданлыдакы атлысының-да сан-сажагы ёк диййәрлер.

Ханбайың ховлусының өңүнден гечип, гөни Дашховуз ёлуна чыкян көчәниң боюнда дуран адамларың арасында илки ювашжа херекет башланды. Адамлар Дашховуз ёлуна тарап бакдылар. Соңра херекет гүйчленди. Адамлар гыссанмачлык билен көчәниң гырасына чекилдилер.

— Әйт, адамлар, хан гелйәр, ха-ан!..

Бу сөз деррев әхли көчелере, базар жайына барып етди. Жеменде гыра чекилди. Базар жайында дуранлар галаның илерки дервезесине тарап ыңды, Бедиркенде гидйән ёлуң ики тарапыны эеледи. Адамларың арасына ховсала, горкы хем-де нәмәлим ховп аралашды.

Жүнейит хан Тагта — Дашховуз ёлы билен гелип, гүнбатар дервезеден гала гирди, ол көчәниң ики тарапыны долдурып, «нәме диеркә?» дийип өзүне гарашып дуран адамларың йүзүне-де серетмеди, олара сиз бармысыңызам диймеди. Хич тарапа бакман, гара дери гөвүсбентден көпүржиклэп акян атыны дебсилейәрди. Ол галаның ортасындакы керпич жая голай гелип, атының башыны кичижик көче билен илерлигине өврди. Атыны бирки гезек гамчылады. Деррев илерки дервезеден ок ялы болуп чыкды-да, Бедиркент ёлуна дүшүп, атыны тәзеден гамчылап башлады. Онуң ызындан созангуйрук болуп барян атлылар хандан галмажак болуп, эллеринде барыны эдйәрдилер. Атларыны гайгырман гамчылаярдылар.

Галаның ичиндәки адамлар гең галышып, бири-бирлериниң йүзлерине бакышдылар.

— Ханың өңки болшы-ха дәл — дийип, бир яшулы агзындакы насыны түйкүрди.

— Хан байталың жыззынлап гачып барярды, яшулы...

— Хәй, өз-ә шейлемикә диййәрин.

Адамлар көп чекелешикден соң шейле диен нетижә хем гелдилер.

— Онда, би, Сапармырат йөне адам дәл-ов...

— Сапармырат йөне адам болса, орсуң улусы Шайдаков онуң ызына дүшүп гайдармыды?

— Хәй, инди орсуң, гарагалпагың ек, хеммесине Сапармырат сапак чыкарып берип отуранмыш...

— Асла, оңа «сеңки бимамла» дийййән ёкмуш.

Кичижик чалсакгал, Салай экә чалым эдип дуран бир адам шейле дийди.

— Мен оны арабачы вагты кән гөрердим. Гаты пәхимли адамды. Өз хакыны хич киме бермезди. Кишиниң хакына гөзем галдырмазды. Оңара билсе ягшы маслахатлар берерди. Эгер ол бу дережелере етенден соң, азмадык болса, онда багтымызың гетирени, адамлар. Йөне вели хеммәни агзыңа бакдыраңсоң, ер-юрда хөкүм ёллап отураңсоң, Жүнейит ханы зады бир бакаңда Ажыгуя етиреңсоң, өңки хетдиңде дурмагам-а аңсат дәлдир. Семизлиги диңе гара гоюн гөтерип билермиш.

Бу аралыкда бир ак атлы яшулы дуран адамларың янына гелип, шейле сөзлер билен йүзленди.

— Адамлар, хер топар өз ичинден ики саны яшулусыны сайлап, гүнбатар дервезә тарап иберсин. Ол яшулулар шол ерде Сапармырадың өңүнден чыкмалы. Сапармырат гаты голайлапмыш...

Топар-топар адамларың арасында тәзеден херекет, дава, геп-гүррүң башланды. Кими Сапармырадың өңүнден чыкармага ибермели диен меселәни чөзмек яшулының гетирен хабарындан хас кын болды.

...Сапармырат Касымың, Газак йүзбашының адамларыны пайлап берди-де, өз адамларыны-да, сайлап алды.

— Касым, сен гүндогардан, Газак йүзбашы, сенем гүнбатардан, менем эдил маңлайларындан! Алла ярыңыз болсун! Элиңиз-гөзүңиз дерт гөрмесин! Ханы, гочакларым, өңе! — дийип, ики эгиндеши райышың ич йүзүнден инип угран батларына өзи-де:

— Өңе! — дийип, бир гыгырды-да, гылыжыны догуп гелйән гүнүң шөхлесине ялдырадып, атының ики быкынына газап билен дебсиледи.

Агыр гошун еңсесинден итерилен ялы болуп, Дөвдан япдан гөз ачып-юмасы салымда гечди. Ябың өңүнде газаплы, рехимсиз уруш үстүне небит дөкүлен от ялы болуп бирден гүвләп гөтерилди. Бар байлыклары, бар умытлары шу ере аякларыны басып дуран ерлерине гелип жемленен хан атлылары үчин күңрели ховлудан гелйән чапарлар артыкмачды. Оларың сөзлерини хич ким диңлемейәрди. Хер ким нәхили урушмагы, нәхили гөрешмеги хич кимден сорамаярды. Хан атлылары өз тире ханларының, тире башлыкларының, атлыбашыларының голлары астында ики сагатлап иң ёкары газап билен урушдылар. Ики сагатдан соң илки билен ушак беги Ахмет бег өкже огурлап башлады. Соңра Черрик, ондан соңра болса Эмингалалылардан бирнәчеси ыза

чекилип, чөпе-чалама сиңдилер. Оларың атлылары келлелериниң гызгынына бу затлардан хабарсыздылар. Шонуң үчин-де олар ене-де ики сагатлап диш-дырнак болуп сөвешдилер.

Сапармырат көпрүден геченде, нәхили-де болса, гаршылык гөркезилжегини аңярды. Эмма ол, догрусыны айтсак, бейле гаршылыга гарашманды. Ол өңдәки душманы бир зарба-да дерби-дагын этмеги йүрегине дүвүпди. Эмма бу оңа башартмады. Шонуң үчин-де ол өзүниң хем Касым билен Газак йүзбашының атлыларының ярысыны бөлүп, резервде гойды. Өзи болса гошуның башында дуруп, сөвеше ёлбашчылык этди. Хер демде төвереге чапар ёллап, кимиң нәме этмелидигини хабар берди. Дөвдан ябының өңүнде туран жең барха гүйжейәрди. Шу аралыкда Сапармырат Газак йүзбашының бөлүминиң бир еринден душманың бөвсүп уграндыгыны гөрди. Эгинбашы ок дегени үчин сал-сал болан Газак йүзбашы келлесиниң гызгынына мундан бихабарды. Сапармырат гошарындакы сагадына серетди. Бирден аякларыны үзеңңә басып, атың үстүнде дикелди.

— Газак йүзбаша көмеге!

Атың үстүнде бәшатарларына ок сүрдүрип, хер демде сөвешe гирмәге тайын болуп дуран резервичилер бу сеси эшиден бадына бирден херекете гелдилер. Сапармырадың өзи болса Газак йүзбашыны ара алан улы бир топара тарап ат салды. Гылычлар адам сүңклерине дегип, гүңлеч сесленйәрдилер. Четлерде атылян түпеңлериң сеси-де гүңлечди. Оклар түпеңиң агзындан чыкан батларына барып я адама, я ата я-да башга бир зада дегйәрди.

Сапармырат бу сөвешде эллиден говрак адам йитирди. Душманың уруш мейданында галдыран мейдини орта хасап билен санап мүңе етирдилер. Өлен атларың, ташланан ярагларың саны гаты кәнди. Өлен адамлары жайламак, голай-голтумдакылары обаларына ибермек, ок-ярагларыйыгнамак, уршужыларың даш гөрнүшлерини тертибе салмак иши-де бирнәче вагт алды. Ахырсоңы Газак йүзбашы билен Касымы уградып, Сапармырат Дашховуз — Тагта ёлуна дүшүп, өз адамларының башыны Тагта галасына тарап чекди.

Ол өңден хич ким билен геплешмән, башына ашак салып, назарыны эриң гашына дикип барярды. Яңыжа гутаран агыр, гандөкүшикли уруш оңа көп затлары өвретди. Душманың гахар-газабыны, мундан буяна оларың санының аздыгына я-да кәндигине гараман, олар билен өрән рехимсиз болмалыдыгыны Сапармырат хас аныклады.

Тагта топрагына аяк басмагы, Тагтаның аңырсында болса Бедиркендиң дурандыгы, шу гүн я-да эртир ол ере бармалыдыгы Сапармырады бир тарапдан ченден-аша бегендирди. Ол бу ишде

өзүниң нәче вагтлап чекен азарларының, эден гөрешлериниң нетижесини гөрди. Бу — бейик хем-де ганат беклейжи, рух гөтерижи нетижеди. Соватсыз, эмма вели пәхимли бир адамының өмрүнде мундан зыяда нетижәниң болмагы мүмкин хем дәлди.

Икинжи бир тарапдан бу болуп баршы Сапармырады агыр гамландырды. «Ине, мен, Бедиркенде, гелдимем-дә, ким, «Кака!» дийип өңүмден чыкжак. Ким хем утанып, хем нәзиргәп, өзүни чалажа йитирип яныма гелип, мениң атымың жылавындан тутжак? Ким дервезәни ачжак? Вах, дервезе галдымы, там галдымы... Хеммеси ер билен егсан эдилди ахыры... Өленлериң, хеләк боланларың ядыгәрлигини йүрекде кирлетмән сакламалы. Шунуң билен бир вагтың өзүнде-де хеммесини тәзеден, башдан башламалы... Бу кын дәлмикә? Агыр дәлмикә? Бу вагтлара ченли бу мениң эдип гөрмедик ишим. Эмма этмели болар. Башга алач ёк. Гүнә болса худайың өзи гечер»...

Бу пикирлер оны ызына дүшүре-дүшүре Нәзлили меселәниң үстүнден алып гелди. «Ол ишиң башына бармага-да эл дегенок. Өзи вели гөвүнли ялы. Эгер онуң өзи гөвнемесе-де, хер зат этмели оны гөвнетжек болмалы. Ол мениң екеже оглум билен аялымың ганыны алып берен адам. Мен оны йитирмели дәл. Оны элеалмалы. Өмрүм бойы оңа миннетдар болмалы. Оңа мыдама алкыш окамалы... Ол бир салым йөрәнден соң: «Мен бу меселәни тизлешдирмели»... Начары ят иллерде еке гоймалы дәл» диен нетижә гелип, атың жылавыны чекди, ыкжамланды. Ол Тагта галасының гүнбатар дервезесине гелип етендигини шу ерде дуюп галды.

Гүнбатар дервезәниң ич йүзүнде йүзе голай яшулы адам жемленипди. Узын бойлы, гөрмегей, ак сакгалы дөшүни япып дуран, ичмекли, гара телпекли яшулы эли сачаклыды. Сачагың ичинде петир-де, алдырылып биширилен чөрек-де, дары хем җөвен загарасы-да барды. Бу сачагы төверек-дашдан долдурандыклары гөрнүп дурды.

Ол дервезәниң ики тарапыны-да гиңден ачдылар.

Бу вагт Сапармырат бир бейигиң үстүнде атының жылавыны чекип, өз адамларына йүзленйәрди. Онуң сеси эшидилйәрди, эмма нәме диййәндигини яшулулар сайгарып билмейәрдилер. Сапармырат сөзүни гутарды-да янына он бәш атлы алып, ачык дервезә тарап сүрди. Галан атлылар дуран ерлеринден гозганмады.

Сапармырат дервезәниң өңүне гелип, атындан дүшенинде онуң гөзи илки билен эли сачаклы гөрмегей яшула дүшди. Ол атының жылавыны янындакыларың бирине зыңып гойберди-де пыядалап яшулуларың янына гелди.

— Эссалавмалейким, яшулулар! — дийип, Сапармырат ики

элини дөшүнде гоюп, эййәм төверегини габан аксакгаллара баш эгди. Эпей яшулы онуң саламыны илки алды-да, сачагы ачып, Сапармырадың өңүне гелип дурды. Сапармырат сачагы эмай билен алды. Үч гезек маңлайына дегирди. Соңра янындакыларың бирининң элине берип, өзи ики эли билен бир чөреги тутды. Чөрекден дырнак ялжак дөвүп алып, дузуны датды. Сачак ыза, элден эле гечип атлылара тарап гитди.

Эсли вагтлап саглык-аманлык сорашып дурдулар.

— Сапармырат гелип, атдан дүшди!— диен сөз Тагта галасының депесинде гуш болуп учды. Оны гөрмек, онуң билен саламлашмак ислейән мәхелле гүнбатар дервезә тарап эңди. Адамларың кәнлигинден алма окласаң ере дүшжек дәлди.

Саглык-аманлык сорашмак гутарандан соңра ара аз вагтлык, агыр дымышма дүшди. Адамларың бейле гаршылашларындан толгунан Сапармырат бир бада нәме диййжегини билмеди. Яшулуларам гүррүңи нәмеден башлажакдыкларыны билмән өзлерини йитирдилер.

Эпей яшулы гөвнүни бире баглап, дымышманы бозды.

— Сапармырат иним, хош гелдиң. Ине-де, сениң өңүңде Тагта галасының, онуң голайындакы обаларың адамлары. Бу адамлар сениң ёлуңа гарашып отуран адамлар. Бейлекилер гума гачдылар, атлы-яраглылары Жүнейит ханың ичине гошулды. Бу дуранлар болса сенден келам агыз сөз эшитмәге җемленен адамлар. Сен, иним, хайсы гулакдан гечйән болсаң, ынха шулара айт. Онсоң хер ким өз ягдайына гөрә болуберер.

Сапармырадың толгунмасы хенизем басылманды. Эмма ол гүйч билен өзүни раслады.

— Язгулы ага, эден хорматыңыз үчин, мениң билен гелен шу адамларың адындан сизе таңрыялкасын айдярын. Җаныңыз саг, ишиңиз ровач болсун. Эден ягшылыгыңыз худайдан гайтсын. Биз худайың халамагы билен гарып-гасарларың маңлайындан диремек үчин гелдик. Шу вагтлар күлли Хорезмин аяк үстүнде. Деряның өңи-де, аркасы-да шу бизиң максадымыз угрунда гөрешйәр. Хемме илат аяк үстүнде. Сиз мундан бейләк-де бизиң ишимизе көмек этсеңиз, шу гаршылайшыңыз ялы бизи бар ерде гаршыласаңыз, юрт тиз вагтда абадан болар. Ер уруп, ерде галанлар галкып, өз дурмушларының эелери болар. Ине, Язгулы ага, мениң сөзүм-ә шу.

Язгулы ага шейле дийди.

— Биз, Сапармырат, сени гаршыладык. Эмма ызыңа дүшүп гелен бу агыр лешгериң не хыялдадыгыны анык билемзок...

— Мени билйән болсаңыз, олары билдим дийәйиң. Бизиң хеммәмизиң пикиримиз бирдир. Язгулы ага, сен мени танаярсың, ахыры...

Бейлеки яшулулар барха өңе сүйшйәрдилер. Оларың ызындакылар хем өңүндәкилери итерйәрдилер.

Язгулы ага ене-де Сапармырада йүзленди.

— Херньә, агзыңдан худай эшитсин, иним, ниетиң-ә дүзүв экени. Йөне сен, иним, бу дуран мәхелле эшидер ялы, она, хол бейигиң үстүне чыкып, бизе бир вагыз эдип бер.

— Боляр, Язгулы ага...

Бирнәче йыл мундан озал Сапармырат Дашховуздан Тагта гелйәрди. Онуң арабасында дөрт саны ёлагчы барды. Хова совукды. Сапармырат Дашховуз билен Тагтаның арасындакы гумуң ичинде, ёлуң гүнбатарындакы уллакан бир дүйп сазагың ашагында күчен ялы бүкүлип ятан адамыны гөрди. Бу адам Язгулы агады. Ол Дашховуз базарында эшегини огурладып, пыядалап гайдыпды. Алдажы совук юка геймли, ач-сувсуз яшулының ичинден-багрындан гечди. Ол ысгындан гачып, шол сазагың ашагына барып йыкылды. Бар ери саңғаты доңуп, Язгулы аганың укусы тутуп башлады. Ол яңы иркилипди. Эгер шол вагт Сапармырат оны гөрмедик болса, оны оятмадык болса Язгулы ага шол ерде гатап галярды. Себәби совук алып өлйәнлер шейдип хеләк болярлар.

Сапармырат Язгулы аганы эссине гетирди. Алып барян ёлагчыларына:

— Адамлар, азаҗык аяк чекмели болар. Бу яшула гарашык эделиң. Соңра гатырак сүрәерис — дийип йүзленди.

Ёлагчылар разы болдулар. Оларың өзлери-де көмек бердилер.

Ёлуң гырасында улы от якдылар. Сапармырат мыдама янында гөтерйән таңкасыны, чәйнек-кәсесини дүшүрди. Деррев бир таңка сув гайнадып, Язгулы аганы чайдан доюрдылар. Ол икинҗи чәйнек чай билен бир саны дары загарасыны ийди. Тут ялы болды. Сапармырат оны ёлагчыларының янына мүндүрди, өзи болса Тагта галасына ченли арабаның гапдалы билен пыядалап йөрәп гелди.

Хәзир Сапармырат яшулуларың арасындан сайланып, көчәниң илери йүзүндәки бейиклиге чыкып барярка, Язгулы ага шу ишлери чалтлык билен хыялында айлап чыкды. Онуң гөрмегей, даяв Сапармырада болан гуванҗы ики эссе гүйҗеди.

Бу арада Сапармырат бейигиң үстүнден:

— Язгулы ага, сенем гел,— дийип оны чагырды.

Язгулы ага илки бада өзүни йитирҗек ялы этди, эмма төверекдәки яшулулар «Бар, бар!» дийип, оңа голтгы бердилер. Язгулы ага ёкары чыкды.

— Яшулы, онда вагыз этмели болса, адамлар вагырдыларыны гойсунлар. Болмаса хич ким мениң сөзүми эшитмез. Мен

Алы жарчы дәл ахыры — дийип, Сапармырат бүтин көчелери, тамларың үстүни долдурып дуран мәхелләни назардан гечирди.

Язгулы ага хернәче кын гөрсе-де, хернәче утанса-да биалач, бу өз-өзүнден эмеле гелен йыгнага башлыклык этмели болды.

— Адамлар!— дийип, Язгулы ага элини ёкарка гөтерди. Өз сесине өзи хайран галды. Онуң сеси өрән мылайымды хем-де гаты чыкярды. Муны дуймагы оңа ене гүйч берди:— Адамлар! Ине, көп вагтдан бәри ёлуна гарап, көкенегинизи герип отуран Сапармырадыңыз гелди! Ине, ол!— дийип, Язгулы ага саг эли билен Сапармырадың чеп элини ёкары гөтерди.

Мәрекәниң депесинде гүнлеч гүввүлди пейда болды. Бу гүввүлди соңра:

— Танаярыс!

— Сапармырат яшасын!

— Өмри узак болсун!

— Мүң яшасын!— диен сөзлере бөлүнип, көне галаның депесинде янланды.

Язгулы ага довам этди.

— Ине, Сапармырат хәзир сизе вагыз эдип берҗек. Хеммәң гулак гоюң. Говача базара гелен ялы вагырдашсаңыз, хич зат эшитмән галарсыңыз.

Сапармырат гысга хем манылы сөзледи. Агыр мәхелле демини алман диен ялы диңледи. Хачанда Сапармырат:

— Хәзир бизиң атлыларымыз ушак обаларыны, Хоҗакүммет, Диреглн, Гарагулак, Поласолтан обаларыны душманың галындыларындан халас эдип, Бедиркенде тарап, бизиң ганым душманымыз Җүнейит ханың галасына тарап барярлар!— дийип, гыгырып айданда, мәреке улудан демини алды, онуң үстүнден агыр йүк айрылан ялы болды.

Сапармырадың соңкы сөзлери мәхелледе дүйпли ынам дөретди.

Язгулы ага:

— Саг бол, иним! Элиң-гөзүң дерт гөрмесин!— дийип, сөзүни гутарып ыза чекилен Сапармырады гуҗаклады.

Сапармырат яшулулардан ак пата алып, ене атланды. Галаның илерки дервезесинден чыкып, Бедиркент ёлуна дүшди.

Тагта галасының илаты, атлыларың гарасы йитенде-де дурдулар.

20

Җүнейит ханың соңкы иберен чапарларындан тамасы улуды. Йөне вели гиҗе яры боланда-да, әхли йыгнанан йигрими-отуз атлыдан кән дәлди.

Ол хер гелен чапарың сөзүни диңләп гутарып-гутарманка:

— Адамлар тырлыпмы?! Ене-де гидин! Тиз болуң!— дийип азгырылярды. Гетирилен топар адамлары оларың аздыгына-кәндигине гараман Ишмалтапан обасының өңүндәки шорлуга иберйәрди. Бошап галан галаның ичинде яралы мөҗек ялы болуп, чар тарапа чырпынярды.

Арзхананың-да эле илер ялы затлары әкидилипди. Онуң ичи гугарып дурды. Умуман галаның ичи бошапды. Шонуң үчин-де Гурбанмәммет сердарың йүреги агзындан чыкып барярды. Аягы бишен товшан ялы җанховлуна икиян ылгаярды. Бир гезек ызларына гайтарылып иберилен чапарлар даңа голай обадан тапан адамларының иң соңкуларыны өңлерине алып гелдилер ве келлелерини этеклерине салып:

— Хан хезретлери, обада шулардан башга эркек гөбекли ёк — дийип мәлим этдилер.

Җеми едийүз атлы йыгнанды. Хан олары шол бада йүзбашыларың эллерине табшырды. Олара:

— Иң соңкыңызың агзыңыз гум гапянча, уршуң. Арабакеши эле салҗак болуң! Менем, ене-де адам йыгнап, ызыңыздан барарын — дийип буйрук берди.

Бу атлылар даң атанда, Ишмалтапаның шорлугында пейда болдулар, Тагта тарапдан гелйән Сапармырада гарашып, гарым газып, багырларыны ере берип ятдылар.

Гурбанмәммет сердар ишаның ызындан адам иберди.

Хемме задыны, бала-чагасыны биреййәм гума гөчүрен ишан ызындан адам геленде, он-он бәш саны эл яглыгы өңүнде гоюп, гөзлери билен мешгулланып отырды. Янында алып галан хызматкәрлери чай гайнадярдылар, нахар бишириәрдилер.

Ишан бу вагтлар агыр пикирлере гүмрады. Җүнейит ханың бу ерден өркүниң бүтинлейин үзлендигиниң, инди онуң келлесини аман саклап галыбилсе разыдыгының пикирини эдйәрди. «Бу затларың хеммеси шейле вели, эмма ол кетҗалы мунуң шейледигине хич ынандырып боланок. Онуң я муңа ынанасы гелмейәрди, я-да ол бир әпет кераматың йүз бермегине гарашяр. Гарашян задының нәмедигини онуң өзи-де биленок. Иң яман ери-де шу. Иң ичиңи якян ери-де шу»...

Ишан гөзлериниң сувуны сүпүрди. Ене пикирленмегини довам этди: «Хер зат-да болса, мен өз аладамы-ха этдим. Затлары, бала-чагалары уградым. Этсе-хә биле гидерис, болмаса-да өзүм Эйрана я-да Овгана чыкарын. Йүклери чөзмәң дийибем табшырып гойбердим. Инди бу ерден гачан гутулар, дуран тутулар. Инди хер ким өз башыны гутарып билсе болдугы»...

Шу вагт хем ханың адамсы гелди. Ишан шол бада онуң билен ёла дүшди.

Гурбанмэммет сердар ишаны диванханада гаршылады. Онуң суссы песди. Манлайы ере дегейин-дегейин диййэрди.

Нэме-де болса, ол саглык-аманлык сорашылансоң, илки дилленди:— Ишан, мен бейле гүнлери гөрерин дийип, асла пикир этмейэрдим. Бу нэхили болды, ишан?

Ишан онуң голайында отурды. Гөзлери билен мешгулланып башлады.— Худайың халаныдыр, сердар. Йөне баша геленини мертлик билен чекмеги башармак герек: Эриң иң говы сыпатларының бири-де шудур...

— Мамла гүррүң — дийип, Гурбанмэммет сердар ишаның сөзүни тассыклады-да, улудан демини алды.

— Бу затларың соңы нэме билен гутарарка, ишан?

Ишан бар затдан умыдыны биреййэм үзени үчин өңки эхеңинде, аркайын гепледи.

— Бу затларың хеммеси гутарды, сердар. Йөне, муны-да эрлик билен боюн алмаклык галды. Инди келлэниң аладасыны этмеклик галды.

Бу сөзе ханың гахары гелди. Өли гөзлери ханасындан чыкайжак болды. Ики эли билен гушагына япышды, эмма муны нэме үчин бейдендигини онуң өзи-де билмейэрди. Бу шол көне эндикди: ол гахары жошуп гелен вагты бүтин дүнйэни гыжырдадып, бар зады күл-пеекун этмэге тайынды. Ишан онуң бу херекетлерини гөз астындан сынлады. Ол диңе ичини гүлдүрмек билен канагатланды.

Хан нэче ажы-да болса гахарыны ювутмалы болды.

— Ишан, сен бу затлара бегенйэн болайма? Мен-э шундан башга нэме дийжегими билемок. Мыдама кежиңе тутуп отырсың.

— Сердар, ер гаты болса, өкүз-өкүзден гөрер этмесене. Мунча ажы сөз, мунча гахар-газап нэмэ герек? Бизи шу дережэ етирен затларың бири-де шу гахар-газап. Текепбирлик. Шу ажы сөзлер. Инди, дүшен ягдайымыз барада совукганлылык билен гүрлемек вагты гелди. Инди бизде башга алач галмады.

Бу сөзлер нэхили-де болса хана өз тэсирини етирди. Ол я өз болшундан утанды, я-да шу затлар башга чыкалганың ёкдугына, ишаның сөзлерини нэхили-де болса эшитмелидигине, мунуң эдил шу вагт зерурдыгына боюн болмалыдыгына гөз етирди, гараз бирден бир зат дийэймеди-де, узак вагтлап дымып, ере бакып отурды.

Ишан, ханың дүшен ягдайыны чен эдип билди. Сөзүни довам этди.

— Нэче адам жемледиң? Шорлукда олары саклап, я-да ызына гайтарып болжакмы?

Хан башыны ерден галдырман отурышына: «Оларың өңүни саклар ялы гүйч ёк» дийип, өмрүнде биринжи гезек догры айт-

макчы болды. Эмма муны горкаклык, намартлык хасап этди-де шейле дийди.

— Олар кэн. Саклардан кэн. Ишмалтапаның шорлугына бизиң жемлэн адамымыз мүң атла зордан етйэр. Йөне, худайың өзи гудрат гөркезэймесе кындыр, ишан. Нэме-де болса ятып галандан, атып гал этмели-дэ... Хэй, шу арабакеши бир эле салып болса, хеммеси дүзелжек дурубержек вели, олам гараз болаянок-да...

Ишан хырчыны дишледи. Чым-гызыл гөзлерини өңүнде ятан яглыкларына дикди. Арабакеши эле салып-салмазлыгың айратын бир эхмиетиниң ёкдугы, оны эле салып, атаның билен бу сүйшүп гелйэн адамларың диңе гахар-газапларының өңкүден он, йүз эссе артжакдыгы, шунуң нетижесинде ягдайың өңкүден-де эрбетлешжекдиги барада хана кэн гезек айдандыгыны ишан ятлады, муңа гарамаздан, ханың хениз-де шол көне хешине тутуп отурандыгы ишаның гахарыны гетирди. Ол хем өз гезегинде гахарыны ювутмалы болды.

Ишан гөвнүндэкини айтмак үчин кэн гезек сынанды. Эмма морта бир зат дийэймекден чекинди-де:

— Инди нэтсем диййэрсиң, сердар? Урша гатнашжакмы?

— Мен сени шу гүррүңи этмек үчин чагырдым.

— Онда айдыбер, сердар.

— Сен нэме маслахат берйэрсиң? Сен айт.

Ишан ахырсоңы айтмалы болды.

— Эгер мениң диеними этсең, сердар, гиделиң. Ине, шу өңүмиздэки чэйнегимизи бошадалы-да, гума, бала-чагаларың ызындан гиделиң. Мениң бейле диймегимиң башга-да бир эммасы бар, сердар: бизиң гума өзүмизи атмагымыз хемме беладан гутулдыгымыз дэл. Бизиң атларымызың, дүелеримизиң гечен гум депелерини оларыңкыларам гечер. Шонуң үчин-де тизрэк гиделиң. Ол ерде бирки гүн дем-дынжымызы алып, өзүмизи дүрсэнимизден соң, ене аңры гиделиң. Эйрана я-да Овгана чыкалы. Ол юртларың биринде пугта жайлашып, соңра чыплаң гайдарыс. Ине, онсоң арабакешден ар алжакмы, Шэйдаковдан ар алжакмы, аркайын ишлэрис. Бир атымыз билен бир гамчымыз болар. Хэзир бизе бала-чагалар, затлар аяк багы болярлар.

Ишан довам этди.

— Сен бу урша барма, гатнашма. Ожагаз атлылар билен сениң алжак галаң ёк. Онсоңам, атылан ок сен ханмы, гедаймы, оны сайгарып дурмаяр, сердар. Худай сени көп сөвешлерден аман алып чыкды. Шуна шүкүр эт. Сэхел ерде болмасы бир зат болаймасын.

Ёкарда гөршүмиз ялы, ханың өзүнин-де пикири шейледи. Шонуң үчин-де ишаның бу теклибини бирден айтмакдан чекинип

отурмагы артыкмачды. Шейле-де болса хан бирден бу теклибе боюн болаймагы услып гөрмеди-де:

— Бу намартлык болмазмы, ишан? Башың эгниндекә өй-өвзарыны, юрдуңы ташлап гачмак — намартлык болмазмы?

— Гөроглы бегем герек еринде гачыпдыр, хан. Бизиңем ягдайымыз хәзир өверлик дәл. Эдил гачмалы вагтымыз гелди. Соң гелерис. Булар бизи юрдумыздан ковдумы, бизем булара гүн бермерис. Тә юрды гайтарып алянчак, ене өңки каддымызы диклейәнчәк рехимсиз гөрешерис... Хачанда юрды капырдан арассалап, бала-чагалары гетирмек үчин көп атлыны ёла саланымыздан соң ынжаларыс. Хәзир вели бу ерде ынжалыгам, рахатлыгам галмады. Бу-да ханларың өмрүнде душ гелмән дуран затлары дәл. Йөне хемме зады совукганлылык билен, пәхим билен этмели...

Ишаның соңкы сөзи ханы еңсесине депилен ялы этди. Газабыны жошдурды. «Бу — гөзи гызыл харамзада өзүне эл гөтерилмежегини билйәр-дә... Шонуң үчин дилини бир гулач узадяр» дийип, ичини хүмлетди. «Пәхим диен зат диңе мунуң өзүндемикә? Хәй, бир ёлуны тапып, өңрәжик мунуң-да ёгуна янмалы экен. Инди гич. Бу вагт муңа хич зат эдип болмаз. Зыяны ёк, саг-аман иле доланып бир гелели, ханы... Онсоң гөрүберйәрис-дә»...

Ишан гөйә ханың дүшен ягдайыны, ичинден эдйән пикирлерини дырнагына середип билип отуран ялы, оны өңкүсинденем бетер гыжындырмак ислейән ялы шейле дийди.

— Халкың ягдайы нәхили боларка? Мунча илат Дамла гуюсына жемленсе, нәдип гүн гөреркә? Гуюларың сувам етмез. Элтенже затларынам санлы гүнүң ичинде ийип гутарарлар. Онсоң нәдерлеркә?

Хан ярылды.

— Онуң азары саңа галыпмы? Маңа мениң раятларымың капырың элинде галмазлыгы бес. Галан аладалары оларың өзлери билен. Ол бизиң икимизе галмандыр... Онсоңам айтжак сөзүңи пикирленип айт. Пәхим билен айт.

Ишаның үстүне сөгүнже голай ажы сөзлер чабга ялы ягып башлады. Ол болса ере бакып отурышына бу сөзлери гулагының душундан гечирйәрди. «Манысыз, ойланышыксыз сөзлер... Мениң үчинем мунча халкың шонда нәхили яшажагы дүйпли бир алада дәл. Нәме болсалар шол болсунлар. Бу вагт хер ким өз башыны гутарып билсе болдугы... Эмма мунуң болшы, хич бир ялпа дегмейәр. Хич вагт соңуны саймаяр. Догрудан-да адамларың бары гырылар. Онсоң бу кимиң ханы болжакка? Нәме үчин шу затларың пикирини, аладасыны этмейәркә»...

Ишан башыны галдырды.

— Сердар, гахар герек дәл. Эгер мениң билен шейле геплешжек болсаң, онда маңа ругсат бер. Онам этжек дәл дийсең, Непес пещабыны чагыр-да, мени итден чыкарт. Бесдир, мен күлли Хорезмине дога берип отуран адам. Пыгамбер тугуны кирлетмән, белент тутуп гелйән адам. Сениң бу болшуң ити чагырып урана меңзейәр...

Ишан өңүнде, халының үстүнде ятан көп санлы яглыкларыны йыгнап, голтугына дыкып уграды. Гушагыны чекишдирип, ики элини ере дирәп «я — алла» дийип турмакчы болды.

— Отур. Отур, ишан — диенде ханың сеси хем зарын, хем гамлы эшидилди.

Ишан отурды.

Ханың ягдайы дийсең перишанды. Себәби ол ызына бәш-он саны келле кесери тиркәп, хан болмагың ёлуна дүшен гүнүнден бәри хич киме ялбарып гөрмәнди. Эмма хәзир ялбармалыды. Ясда отуран ялы гөзүни сыкып, өңүнде отуран адам онуң өзи билен дес-дең, белки хас белендрәк адамды. Халк оны шейле дийип танаярды. Шу зерарлы-да хан герек дереги йыкар этмели болды.

— Отур, ишан. Сен бери шейле дакыкаларда даянч бол.

— Отурайын вели, йөне нагараңы пүркме. Бу вагт онуң вагты дәл.

Нахар гетирдилер.

— Ханы, ишан, худайың берлигинден иели. Хәли-хәзирликче, бу нахар, бу галада иң соңкы нахар болмалы.

— Иели, сердар. Йөне бу нахар бу ерде ийилмели соңкы түкениксиз нахарларың башы болмалыдыр. Биссимилла...

— Биссимилла...

Нахары чалт ийдилер. Соңра эллерини ювуп болдулар-да, ене-де төре гечип, чөке дүшдүлер.

— Ишан, онда ир гүнүмизи гич эдип отурмалы дәл. Сен гурхандан бир сүре ока, гой худай бизиң ишимизи ровач этсин. Душманларың гараклары гапылсын. Бизе ене-де бу юрдумыза тиз гүнлерде доланып гелмек несип этсин...

Ишан ики элини ёкары гөтерип, дашына жәхек чекилен ялы гызыл гөзлерини асмана дикди. Манысына өзи-де дүшүнмейән, гелшикли арап сөзлерини тесби санан ялы эдип санап башлады. Ягшы бир салым геченден соң хан хем элини гөтерди.

— Амин...

— Амин...

— Онда сердар, көне галаның өңүнде, гумуң этегинде душушарыс — дийип, ишан турды.

Хан шу отурышыны бозман аз салым отурды. Соңра Какабайы чагырды.

— Лепбей, хан хезретлери...

— Иним Какабай, галан дүелере сувдан, ёрган-дүшекден чай-черекден йүкле. Өрэн тиз бол. Ёк, ёк, дур. Нәче атлы бар?

— Шу вагт галаның ичинде дөрт йүз атлы бар, хан хезретлери...

— Йүз элли атлыны алып гал. Җан ынанып болҗакларыны, өз дост-ярларыңы сайлап ал. Галанларыңы шу хәзириң өзүнде Ишмалтапана ёлла. Хан каканыз Хывадан гелҗек кән атлы билен тиз вагтда ызыңыздан етер дийип ынандыр. Онсоң дүелере йүк уруп башла. Тиз бол. Тиз бол.

— Лепбей, хан хезретлери — дийип Какабай яй ялы ики букулып, гапыдан чыкды.

Гурбанмәммет сердар илки билен төверегиндәки затлар алныш гидиленден соң, хас гиң, хас белент болуп гөрүнйән арз сораян күрсүсиниң янына барды. Онуң үстүни, юваш-ювашдан хемме ерлерини эмай билен сыпалап чыкды. Соңра тешнавың янына барды. Онуң өлҗерип дуран демир гөзенеклерини үнс билен сынлады. Җайың ичинде ики-бака гезмеләп башлады. Келлесиниң ичине гум дыкылан ялыды.

«Нәхили болар? Ничик болар? Хемме задың гутардыгы болдумы? Ёк, бейле болмаз! Бейле болмалы дәл! Мен доланып гелерин! Онсоң ичими совадарын»... Шейле диенде ол билиндәки гушагыны газап билен ики элләп гысымлады. Гөзлери учганаклап гитди. Гушагы тас ики бөлүнип, элине гелипди.

Ене бир салым гезди. Гахары баслышан ялы болды. «Вах, гамшы говшак тутупдырын... Зыяны ёк, хеммесини дүзедерин. Соңкы түйкүлик сакгал әэмез, диййәрлер велин, индикиме бек боларын»...

Какабай ичери гирип, тагзым этди.

— Хеммеси айданыңыз ялы эдилди, хан хезретлери...

— Берекелла, иним Какабай.

Хан Какабайың өңүне гелип дурды.

— Иним Какабай, атлары тайярла. Хәзир атланмалы.

— Атлыларам, атларам тайяр, хан хезретлери.

— Берекелла, иним Какабай...

Ол шейле диймек билен голтугындакы наганларыны чыкарышдырып, оларың окларыны барлады. Ене өңки ерлерине салды. Соңра диванхананың ичине ене бир гезек назар салды-да, дивара сөелги дуран япоңы бәшатарыны какып алып, зарп билен гапыдан чыкды. Какабай гөйә алмытдан галып барян ялы онуң ызындан ылгады.

Хан атланды. Какабай башлыклайын йүз элли атлы хем атланды.

Хан илерки дервезеден чыкып, гөни көне Бедиркент галасына тарап сүрди. Онуң ызы билен барян Какабай муңа гең галды.

«Бу нәме болдугы? Ишмалтапана гитҗек адам гайралыгына сүрмели ахыры»...

Ол гөйә ичинден эден бу пикириңден горкан ялы деррев өзүни дүрседи: «Нирә гитҗегини, нәме этҗегини хан хезретлериниң өзи гowы билйәр» дийип якасыны тутуп, ичине үч гезек түйкүрди.

Хан ёкаркы шорлугың ичи билен, Ишан күммединиң гүндогары билен башыны ашак салып, сүрүп отырды. Атлыларың арасында бири-бирлеринден, хатда өзлеринденем гизлин бир бегенч пейда болды: «Гума! Гума! Худая шүкүр!» диен сөзлер йүз элли атлының келлесинде бирден дөреди. Какабай бегенҗинден яңа учайҗак болярды.

Хан бир беленде чыкып атың башыны чекди. Аты ызына өврүмән, эериң үстүнде отуран еринден ызына өврүлди.

Гүн ёкары галыпды. Хованың совугы дийсең гүйчлүди. Асманың йүзи болса сегсен гезек ювлан чүйше ялы арассады. Гүн түкениксиз нуруны говгалы ериң йүзүне гошавучлап дөкйәрди. Хованың йүзүне ун эдилен чүйше овнуклары сепеленен ялыды, бар ер учганаклаярды.

Хан иң соңкы гезек өз галасына серетди. Әпет гала гүн нуруның ашагында онуң гөзүне өңкүсинден-де улы, хайбатлы болуп гөрүнди. Хан хырчыны дишледи: «Эй, тоба, бейле-де бир нурлы гүн болармы? Инди бу илиң үстүни өмүрлик булут өртмели ахыры»...

Ол тәзеден ёла дүшүп, атыны гордурып сүрди. Белленишилен ерде ишан билен саташды. Ишаның янында-да еди-секиз дүеси билен он-он бәш атлысы барды.

Бир салымдан олар гума сиңип гитдилер...

21

От-чөплериң арасында букулып, ызы үзүлмән, гума тарап барян гөчлери сынлап ятан Мерет чапык гапдалында ер чилим чекип отуран Көсәниң бөврүне дүртди-де:

— Юрт улы экен-ов! Нәче гүндүр, гөчүң ызы үзүленок...

Көсе узак вагт үсгүрип, өзүне геленден соң, шейле дийди.

— Хан байтал или нахак гөчүрйәр. Мунча илаты чәге билен бакҗакмыка?

Бу вагт җахан ягтылыпды. Совук хас гүйҗәпди.

— Әй, баша геленини гөрүбермели-дә, сакгалдаш. Ханы, ер күмә барып, бирки кәсе гызгын чай бери ювдалы. Мунуң соңуны гөрүп гелен ёкдур.

Чай хакындакы гүррүң оларың йүкүни еңлетди.

Олар ташланды япларың райышларының дүйбүнде галан еркүмелерине барып, өнлерине чай алдылар. Эмма вели чайың башында өңкүлери ялы гүррүңлешип узак отурабилмедилер. Булар обадан башларыны алып чыкыпдылар, йөне вели обаның, обадашларының аладасы гожалары өз угурларына гоймаярды. Буларың эллеринден гелйән зат ёкды, мунуң терсине гөзе гөрүнмән гизленип отурабилселер болдугыды. Шейле-де болса ким гөчйәр, ким галяр, гөчүң ызы гутармазмыка диен сораглар булара ынжалык бермейәрдилер.

Мерет чапык билен Көсәниң букуларына гелип, отуранлары-да шолды вели, бурнуна салып геплейән яшулы билен Хыдыр голагам чөплериң арасындан чыкып бу ере гелдилер. Олар гизленйән әпет акбашларың дүйбүнде ятышларына ёлы сынлаярдылар.

— Сапармырадың гелжек хабары чынмыка? Я-да биз сув гөрмән тамман чыкарярмыкак?— дийип, бурнуна салып геплейән яшулы гүнлеч сорады.

Онуң сорагындан-да, әхеңинден-де оңлулыгың ысы гелмейәрди. Яшулының бу болуп йөрүшлерине гахарының гелйәндиги, эдйән умыдына ынамының гачып башландыгы месе-мәлимди.

Мерет чапыгың еңсесинден тутулды. Эмма ол хырчыны дишләп, гаты-гайрым бир зат диймекден сакланды.

Эмма Хыдыр голагың вели, саг элинден галанжа ери титрәп башлады.

— Яшулы, нәме бейле ажыңы пүркйәрсиң?

— Ил хатарында гума гитмәниме, сизиң сөзүңизе ынанып, бу көне япларың, от-чөплериң ичинде шагал ялы энтәп йөршүме өкүнйәрин.

— Өкүнйән болсаң, сенем Сейитмәммедиң ызына дүшүбер. Хенизем гич дәл! — дийип, Хыдыр голак гөзлерини ялдырадып, чым-гызыл болды.

Мерет чапык ел берилйән ялы барха чишйәрди. Онуң гөзлери ёлдады, гулаклары сакгалдашларының гүррүңлериндеди.

Ол ятан еринден:

— Хәйт, адамлар! — дийип гыгырды-да, бирден өр-боюна галды.

Сакгалдашлары бирден херекете гелдилер.

— Нәме болды?

— Мерет, нәме бар? — дийишдилер.

Мерет туршы ялы чалтлык билен ене-де багрыны ере берди. Деми-демине сыгман, шейле дийди.

— Мениң яңымарак сүйшүң! Тиз болуң! Хан байтал гачды! Хан байтал гума гачды.

Адамлар бири-бирлерини итеришип, Мерединң ятан ерине тарап омзадылар.

Бу адамлар ханы ишан билен душуп, гума сүрүп уграп вагты гөрдүлер.

— Гидени болгай!

— Доланып гелмегей!

— Ады йитгей! — дийишип, эллерини ёкары гөтерип, худайдан дилег этдилер.

Мерет чапык яшула йүзленди.

— Ине, яшулы, Сапармырат голайлап гелмедик болса, хан байтал гума гачмазды! Өкүнйән болсаң, сенем хан байталың ызына дүшүбер!

Яшулы ашак бакды.

Көсе:

— Бу тилкиниң сапалагы-ха көпдүр. Ене ызына доланаймаз-да бери? — дийип жаныны барлады.

— Гөреңокмы, хол-ха! — дийип, Мерет инди аркайын өрбоюна галып, элини илерлигине узатды.

— Гөреңокмы, ишаның гөчлерини! Ишан гөтериленден соң, хан байтал бу ерлерде галып билерми? Хан байтал шол гурбаны болдугым билен адам ахыры... Инди оларың доланасы ёк.

Мерет чапыгың делиллери асмана гөтерилен гүн ялы айдыңды, оңа дил етирмәге хич ким милт эдип билмеди.

Хыдыр голак бегенчден яңа учайжак болярды.

— Инди нәдерис? Бала-чагалары алып оба гидиберелиң!

Мерет чапык пәхимли гөрнүше гирип, онуң елини ятырды.

— Ховлукма! Гарындашымыз бери галаның өңүнде гөрүнсин! Онсоң гидерис. Шонда-да гич болмаз.

— Макул гүррүң! — дийип, Хыдыр голак тассыклады: — хан байталың хер хили дузак гуруп гиден болмагы-да әхтимал!

Бурнуна салып геплейән яшулы-да сөзе гошулды.

— Догры, догры, Хыдыр. Гыссанмак герек дәл.

Онуң әхеңиниң дүйбүнден үйтгәндигини сакгалдашлары өз янларындан тассыкладылар.

Олар Жүнейит ханың, ишаның топары гум геришлеринден ашып, гөзден йитип гидйәнчәлер, дурдулар-да, соңра Мерет чапыгың еркүмесине бардылар.

Мерет чапык аялына йүзленди.

— Хелей, ханы чай демле. Хан байталың ёгуна янанымыздан соң бир чәйнек-бир чәйнек чай ичмесек, муны худаям, пыгамберем халамаз.

Онуң гепе-гүррүңе гошулмаян аялы өр-гөкден гелди.

— О нәхили онуң ёгуна яндыңыз, какасы?

Мерет жошгун билен жогап гайтарды.

— Гума гачды. Сениң гарындашыңдан гачды! Гидени болгай, харамзаданың!

Чая отурдылар.

Сапармырат ёлда-ызда душ гелен овнуклы-ирили гаршылыклара, гапдалдан эдилйән чозушлара гүмра болуп, кән эгленди. Ушак обаларың үстүнден гиден Касымың хем ягдайы шейле болды. Дине Газак йүзбашы гөркезилен вагтың ичинде Диреглн, Хожакүммет, Гарагулак обаларыны азат эдип, хеммеден өңүнчә Ишмалтапаның өңүндәки шорлуга Тагта — Бедиркент ёлундан гелип гирди. Онуң азат этмели обаларының әхли тиребашылары, эмелдарлары Дөвданлы билен Ишмалтапана гидипдилер. Шонуң үчин-де ёкаркы обаларың дайханлары «Сапармырадың атлыларыны» тагталылар ялы болуп, өрән мәхирли гаршыладылар.

Газак йүзбашы шорлугың гүнбатарындан гирен бадына демиргазыкда дуран хан атлыларыны гөрди. Чен биленрәк олары бәшйүзден говрак хасап этди-де, өз атлыбашыларыны янына чагырды.

— Сапармырат ага гелмедик болара чемели. Гелиң онуң гелерине совгат тайярлалың! Биз мүнден говрак. Ол гөрүнйәнлер болабилсе бәш йүз атлы. Бәш йүзден он-он бәш атлының көпрәк болмагы-да әхтимал. Гараз бизиң гүйҗүмиз оларынкa гаранда ики эссе көп. Чозалың! Ничик гөрйәрсиңиз?

Бирнәче гүнден бәри, (эгер Дөвданлыдакы сөвешн назара алмасак) оңлы сөвеше гирмедик атлыбашыларың хыҗувлары гүйчлүди. Оларың хеммеси бир адам ялы болуп:

— Чозалың! Күл оврам эделиң! — дийишдилер.

— Онда хеммәмиз бир чукура түйкүрйәс-дә?...

— Хава!

— Хава, йүзбашы!

Йүзбашы:

— Соңракы бир гүн Сапармырат аганың янында гөтинҗеклемерсиңиз герек? — дийди.

— Ёк, ёк, йүзбашы!

— Өңүмизи башла!

Бу агзыбирлик Газак йүзбашының гөвнүни гөтерди. Онуң гөзлери ялдырап гитди, ханасындан чыкайҗак болды.

— Онда, атлыларыңызы шорлугың хемме ерине пытрадың. Бир адам башга бир адамың ызындан сүрмели дәл. Ягны топар-топар болуп чозмалы дәл. Деррев болуң! Алла ярыңыз болсун!

Сәхел вагтың ичинде шорлугың гүнорта ярсыны Газак йүзбашының атлылары тутды. Шу арада Газак йүзбашы:

— Өңе! Я, алла! — дийип бир гыгырды вели, бу сеси эшиден адамларың онуң газабына инлери тикенеклэп гитди.

Бу вагт Газак йүзбашының сүңңи еңләпди. Гөзлери өңкүсинден бетер ялдыраярды. Гөвнүнде шейле бир жошгун пейда болупды вели, оны хич бир жошгун билен деңемек мүмкин дәлди. Йүзбашы хәзир ганат беклэп учайҗак болярды.

Элбетде, Газак йүзбашы шөхрата ковалашмаярды. Догрусыны айтсак, сада оба йигиди шөхрат диен задың нәмедигинеде дүшүнмейәрди. Дүшүнәенде-де бейле затларың оңа хаҗатыда ёкды. Оңа диңе бир зат герекди, ол хем болса: душманың бу чакланҗа топарыны дерби-дагын этмекди. Газак йүзбашы шорлуга инен бадына, гызгалаңлы гидип дуран уруш гөрмекчиди. Сапармырады, Касымы, бейлеки ёлдашларыны гылычларыны яланачлап, душманың үстүне сүрен вагтлары гөрмекчиди. Эмма бейле затларың хичисиниң ёкдугы Газак йүзбаша шол бада мәлим болды. «Оларың ёлунда душман кән душ гелендир. Мениң ёлум болса ачык болды. Гой, менем ёлдашларыма мынасып бир иш эдейин. Олары бегендирейин. Оларың йүкүни азаҗыгам болса еңледейин. Ёгсам, мениң ягдайым: «Экгенде ёк, тикгенде ёк, харманда хәзир хожа» диен ялы боляр. Соңра, эгер шейтмесем мениң ягдайым кын болар. Олар мени геплетмезлер» дийип, Газак йүзбашы ёлдашларына мәхирден долы дуйгы билен йылгырды.

Ол шейдип, әлем ялы гиң шорлугың гүнбатар четинден демиргазыгына тарап, эгри гылыҗыны ялпылдадып, атына гамчыны басды. Шорлугың ичине гарынҗа ялы яйран мүң атлы-да онуң ызы билен:

— Я, алла! — дийип, өңе тарап эңдилер.

Сәхелче вагта чекен уруш газаплы болды. Мүң атлының эгри гылычларыны ялпылдадып, үстлерине чозуп гелшине гөзи дүшен хан атлылары илки башда өзлерини йитирдилер. Бу суссупеслик аз вагтлы чакнышыгың башындан аягына ченли довам этди.

Гиң мейданың депесинде сүңке дегйән гылычларың агыр хем-де гүңлеч сеси яңланды. Ләш үстүне ләш йыкылярды. Яралы атлар йыкылып, гөге тойнак салмага милт эдйән ялы аякларыны асмана тутуп чабаланярдылар.

Газак йүзбашының эгниндәки ичмеги сал-сал болупды. Эмма ол хич зада үнс бермән, элиндәки агыр, тыгы гана булаша-булаша өңки реңкини йитирен гылыҗыны өзүниң гүйчли элинде гурҗак ялы ойнадярды. Ики дулугындан акян дери совук ховада бугарып гөрүнйәрди. Шу аралыкда гара йүзли бириниң салан гылыҗы онуң ичмегиниң бир тарапының ярсыны кесип таш-

лады. Газак йүзбашы муны гөрмеди. Эмма ичмегиң енләндигини дуюп, хапа сөгүнди-де:

— Гөзүңиз шу ичмекде болса, алың-да дының! — дийип, ичмегини чыкарып зынды.

Онуң ичмегини кесен гара йүзли атыны газап билен дебсиләп, тәзеден Газак йүзбашының үстүне топулды. Ичмегиниң галаңжасыны зыныш, йүкүни енледен йүзбашы үстүне гелйән гара йүзлиниң чеп тарапындан гелди-де, ол элини ашак индерип етишмәнкә, гылыжының онуң енсесинден салды. Гара йүзлиниң эли ховада аграс салланып, ашак гайтды, гылыжы атының аягының арасына дүшди. Соңра болса онуң өзи ок деген гара гарганың агажың башындан гайып гайдышы ялы, атың үстүнден гайып гайтды. Бу гара йүз йүз атлының башыды. Онуң атлыларындан дири галанлар бу ягдайы гөренлеринден соң, ыза чекилип, чөп-чалама урмак билен болдулар. Бу хем душманың иң соңкы топарының дерби-дагын эдилишиниң башы болды. Жүнейит ханың бәш йүзден говрак атлысының йүзе голай бир топары гүрт гөрен гоюн сүрүси ялы болуп, чөп-чаламың ичине сиңип гитдилер.

Газак йүзбашы гылыжыны сүйрәп, бир чете чыкды. Онбашылары чагырып, олара өз адамларыны хасаба алмагы, кимиң өлүп, кимиң дири галаныны аныкламагы табшырды. Башындакы агыр телпегини чыкарып, онуң билен маңлайының, бойнуның дерини сүпүришдирди. Шейдип, онбашыларының гелерине гарашып дурка, бирден гайралыгына середенини дуйман галды. Ишмалтапан обасындан яңы сайланып, батлы сүрүп гелйән йүзе голай атлы йүзбашының бар үнсүни өзүне чекди.

Газак йүзбашы ок-ярагыны сермелешдирип, гаты гыссанды. Голайында аягының ярасыны сарап отуран бир атла:

— Олар ким? Ким ол гелйәнлер?! — дийип гыгырды.

Йүзбашының бу сорагы аягының авусындан яңа гөзүне яш айлап отуран атлының гүлкүсини гетирди.

— Оларың кимдигини мен нәбилейин ахыры, йүзбашы... Мен велими нәме?..

Газак йүзбашы онуң сөзүне әхмиет бермән, Халлы батыра йүзленди.

— Батыр, ики йүз атлы билен оларың өңүнден чык! Кул-пекун эт!

Халлы батыр аграслык билен атланып, топардан сайланянча, гайрадан гелйән атлылар хас голайлашдылар. Халлы батыр гелйән атлыларың иң өңүндәкисине гөзи дүшенден атының жылавыны чекди. Ызындан гелйәнлер хем сакланды.

Батырың бу болшуна Газак йүзбашының жыны атланды.

— Оларың бу ерде нәме иши бар? Харамзадалары аңыр-

ракда гүмләң ахыры — диймек билен Газак йүзбашының өзи тиженди.

Эмма ики тарапың атлыларының-да атдан дүшүп бири-бирлерини гужаклаяндыкларыны гөренде Газак йүзбашының ели ятышды.

— Хәйт, бу Ефимми? — дийип, ол өз-өзүне сораг берди-де, оңа тарап ылгады. Ики дост гөйә көп йылларың айралыгындан соң бир-бирини гөрен ялы, гарса гужаклашдылар.

Газак йүзбашы бегенжинден яңа нәме диййжегини билмән:

— Тас-а Халлы батыр ишиңи гөрүпди! — дийип, ене-де мәхир билен Ефимовы гужаклады.

— Жанымы алдыңлайт, эдил айы ялы-ла, сен! — дийип, Ефимов йүзбашының дөшүнден эмай билен итекледи.

Соңра ол төверек-дашына гыссанмачлык билен, ховатырлы гөз айлап чыкды-да:

— Ханы, Сапармырат? Ханы Қасым дагы? Олар ниреде? — дийип сорады.

Газак йүзбашы әхли ягдайы сәхелче вагтың ичинде гөзлерини ялдырадып, эллерини херекетлендирип айдып берди.

Ол сөзүни:

— Сапармырат билен Қасымам хенизаман гелмедилер — дийип гутарды.

Бу арада онбашылар ызлы-ызына ылгашып гелдилер. Нетижеде Газак йүзбашының адамларындан он еди адамың өлүп, кырк адамың хем яраланандыгы мәлим болды.

— Гөреш гурбансыз болмаз вели, гаты сересап болмак герек — дийип, Ефимов төверегиндәкилере өвүт берди.

— Ефимиң яны билен Сапармырат аганың гызы гелипдир.

— Акжагүл гелипдир...

— Ол Қасым йүзбашының аялымыш...

— Түвелеме, гөз дегмесин, гаты гайратлы машгала экен...

— Атың үстүнде отурышыны бир гөрсене...

— Эдил мен диен йигитден кем дәл... — диен сөзлер сәхел вагтың ичинде агыр гошунын ичине яйрады. Илки Газак йүзбашы, Халлы батыр Акжагүлүң янына гелип саламлашдылар.

Соңра болса голай-голтумдакы адамлар эййәм утанып, атының жылавына тутуп дуран Акжагүлүң деңинден:

— Саглыкмы?

— Аманмың, кейгим?

— Айым, саг-аман гезип йөренмисиң? — дийип, гечип башладылар.

Уруш мейданында вепат боланлары Ысмамыт ата я-да ишаның күммедине әкитмеклиге бу вагтлар хич хили мүмкинчилик ёкды

— Онда булары нәдеркәк? — дийип, Газак йүзбашы еңсесини гашады.

— Шу ерде, ёлдан сорарак вагтлайынча жайламак герек. Соңра, элимиз азрак бошашансоң, янкы өвлүйәлериң бирине экидерсиңиз, — дийип, Ефимов маслахат берди.

Ол бирден нәдогры зат айдайдыммыкам дийип этияч этди-де:

— Гөчүрип жайламак кадасы сизде бар герек? — дийип, йүзбашыдан сорады.

Йүзбашы:

— Бар, бар. Зерур болан вагты шейле эдилйәндир, — дийип Ефимовы көшешдирди.

Ефимов Сырбай билен Дурды гара йүзленди.

— Ханы, Газак йүзбашының вепат болан адамларыны жайлашмага көмек эдиң.

Газак йүзбашы элини гүнбатара салгап:

— Жайларыны шол белентликде газың — дийип гөркезди.

— Душманың ташлап гиденлериниң ок-ярагларыны, дерде яраҗак атларыны йыгнаң. Җеми затларың хасабыны соңра гелип айдарсыңыз. Тиз болуң.

Акжагүл болуп дуран гүррүңлериң барыны эшидип, эмма сөзе гошулман бир четде дурды. Өзүниң хәзирки ягдайына онуң өзи-де дүшүнмейәрди. Сапармырат билен Касым барада пикир этсе-де, оларың саг-амандыкларына ынанярды. Себәби Газак йүзбашының әхеңи ол хакда ховатырланмага ер гойманды. Ханың гума гачандыгының хабары болса оңа айратын бир үйтгешик тәсир этмеди. Себәби ол мунуң шейле болҗакдыгына озалдан гөз етирйәрди. Эмма Акжагүл ол желладың эле дүшмегини, дегишли җезасыны чекмегини ислейәрди. Хәзир, бу хабар гелип етен вагты, Акжагүл өз-өзүне гөвүнлик берди: «Зыяны ёк. Бу гүн гачар, эртир хөкман эле дүшер. Онуң гитҗек ери болмаз»...

Акжагүл толгунярды. Ол хәзир Бедиркендиң босагасында дурды. Хол-ха, көне гала думанлап отыр. Ана-да Бедиркендиң гарры гүҗүми, Ериң телпеги ялы өрән узаклардан гүберилип гөрүнйәр. Холха-да оба... Бу затларың хеммеси говуды. Эмма шол гөрүнйән обада Акжагүл доглупды. Өнүп-өсүпди. Онуң бир вагтлар бабасы, эҗеси, Дурдымырат диен доганҗыгы барды. Инди оларың хич бириси ёк. Ине, шол оба баранда өзүни нәхили сакламалы, мерт болмагы башарып билҗекми, я ёкмы... Ине шу затлар оны аладаландырярды. Пикирлендирйәрди, онуң юка, нәзик аял йүрегини толгундырярды. Ол шу вагткы дуршунда шу затлар билен гүмрады.

Шорлукда улы херекет башланды. Илки билен Газак йүзбашының атлылары гурбан болан өз ёлдашларының мейитлерини жайладылар. Соңра уруш мейданында душманың ташлап гиден мейитлериниң угруна чыкдылар. Уруш мейданында галан затлары йыгнамак хем бирнәче вагта чекди.

Бу арада гайрадан булут сүйшүп гелйән ялы болуп, Сапармырат билен Касымың атлылары гөрүнди. Сапармырат гелшине дүрби билен середип Ефимовы гөрен бадына атлыларындан сайланып, атыны аягалдыгына чапып гайтды.

Достлар мәхирли гөрүшдилер. Соңра Сапармырат Акжагүл, Газак йүзбашы, Сырбай, Дурды батрак дагы билен хем гөрүшүп, саламлашып боландан соң, Ефимова йүзленди.

— Ханы, гүррүң бер, Ефим, ягдайлар нәхили?

— Гой, ягдайлар барада илки билен шу дуран гүррүң берсин — дийип, Ефимов бир четде, ики гөзүни Сапармырадың йүзүнден айырман, оңа нәхили сөз гатҗагыны билмән садылла болуп дуран Газак йүзбашыны гөркезди.

Газак йүзбашы: «дадыма етишди-ов!» дийип бегенди-де, бар үнси билен өзүне тарап өврүлен Сапармырада болуп геченишлери долы суратда айдып берди. Ол гүррүңиниң башындан аягына ченли өз херекетини акламага йыкгын этди. Сапармырат муңа дүшүнди, ичини гүлдүрди. Эмма дашындан өңки болшуны саклап:

— Эгер бу ердәки душман атлылары хас көп болан болса нәдердиң? — дийип сорады.

— Онда сениң гелериңе гарашардым яшулы — дийип, гөзлерини элек-челек эдип, Сапармырада серетди.

Сапармырат ыгтыярсыз йылгырды.

— Берекелла, иним, иш битирипсиң...

Йүзбашының башы гөге етди.

Соңра Сапармырат Акжагүле тарап өврүлди.

— Бу говганың ичинде саңа нәме герек?

Акжагүл какасы гөйә элинден тутуп, лак-лук агзына атаярмыка дийип горкан ялы Касымың голайына сүйшди. Какасына жогап бермән, ере бакды. Эмма Сапармырадың әхеңинден хич хили гахар-газап дуймандан соң: «Әй, йөне муңа-да бир зат диейин-дә дийип, айдып гойберендир» дийип чак этди-де, онуң сорагына жогап бермеди. Шейле-де болса хениз хем газаплы какасындан горкяндыгыны, оны хетден-аша сылаяндыгыны ичинде гизләп билмән, йүзи чым-гызыл болды.

Эмма вели бу дуран Акжагүл — бир вагтлар Касымың атының сыртына мүнүп, Бедиркентден гачып гиден Акжагүл дәлди. Бу ики вагтың арасында гечен йыллар хем айлар Акжагүл үчин бүтин бир асыр билен барабарды. Гарапорсанда тутулан той, Харман ногайың заводы, ишчилериң йыгнаклары, гозгаланла-

ры, завод эсиниң өңүнде гойян меселелери, Дашховзуң голайларындакы обаларда гечирилен ишлер, ылайта-да шәхериң аялларының башыны жемлемек, оларың арасында революцион ишлер гечирмек, Мария Павловнаның дурмуш, гөреш, мертлик барада берйән сапакларыны өзлешдирмек... ине шу затларың хеммеси озал утанжаң, гысык, соңра болса йүзи ачылып, гөврүми гинәп гиден Акжагүли дурмуш мердиванының бирнәче басганчагына алып чыкыпды. Касымсыз, екеликде гечирилен гижелер болса түкениксиз пикирлериң, ойланмаларың, хенизе ченли өзүниң дүшүнмейән я-да аңырсына долы гөз етирип билмейән затларының чөзүлйән мекдебине өврүлипди. Ол узаклы гыш гижелерини өзүне түкениксиз сораглар берип, ол сорагларына жогап агтарып гечирйәрди. Тапан жогаплары канагатландырмаса, гөвнүне чиг ялы болуп гөрүнсе эртеси ир билен Мария Павловнадан я-да Сергей Михайловичден сорап аныгына етерди.

Акжагүл үчин бу йыллар окув йыллары болды. Алан ылмыны иш йүзүнде, дурмушда, тежрибе эдип гөрмек йыллары болды. Ол хәзир какасындан нәче утанса-да, чекинсе-де бүтинлей башга, тәзе Акжагүлди. Ол хәзир — өзүни бирнәче гүнләп сейисләп, бесләп бежерип, гөреше чыкан пәлвана меңзейәрди. Ол — дурмуш диен задың тә башдан аяга ченли гөрешдигине, ол гөрешде хөкман еңмелидигине, эгер-де енилсең, сени мыжырадып, басгылап гитжекдиклерине пугта дүшүнипди.

Ол какасына жогап бермән, ере бакып дуршуна бирден башыны гөтерди. Илерлигине думанлап гөрүнйән Бедиркент галасына әпет гүжүме тарап серетди. Онуң йүреги дилнип гитди. Эжеси, доганжыгы, шол думанлы обадан чыкып, өзүне тарап ылгап гелйән ялы болуп дуюлды. Беденине ток яйран ялы болуп, тисгинип гитди. Гөзлериниң өңи гараңкырады. Башы айланып, йыкылаймакдан горкды-да, Касымың чигнинден япышды.

Касымың уллакан гөзлери өңкүсинден-де гиңелди. Онуң йүзүнде ховсала аламатлары пейда болды.

— Нәме, нәме болды? Ягдайың...

— Ёк, ёк, Касым, хич зат боланок. Горкма. Башым айланды. Инди ягшы. Горкма — диййп өзүни раслап, Акжагүл оңа гөвүнлик берди.

Уруш мейданындакы ишлер бирйүзли эдиленден соң, Сапармырат Дурды батрагы янына чагырып, оны бир чете чыкарды.

— Дурды иним, сен дериң соваманка, хәзириң өзүнде Дашховза, Салай эжәниңкә гит. Яшулы билен икичәк отурып гүрлеш. Сизиң гүррүңиңизи хич ким эшитмесин. Оңа шейле дийин: илки билен Хожанлә барсын. Худайберди гаражаны гетирсин. Ёлда Көнеүргенжиң бир обасы бардыр. Шол обалы Велиниңкә барсын, ол ерден Нәзли диен гелни алып гайтсын. Оны өз өйүне гетирсин. Онсоң, гулак сал, гепиң шу ерине гулак сак, онсоң ики йүз адамлык той энжамыны тутсун...

Гүррүң шу ере геленде, Дурды гара Сапармырадың йүзүне сиңе серетди. Онуң гөзлери ойнаклап, хиндиниң йүзи ялы гара йүзенде йылгырыш пейда болды.

— Яшулы, кими өйлендирмекчи? — диййп, йүзүни бир тарапа өврүп, мекирлик билен йылгырып сорады.

Сапармырат достуның бу хабара бегенйәндигини деррев аңлады-да, Дурды гараның әхенинде оңа жогап берди.

— Ол сениң ишиң дәл. Гулак гой! Ики йүз адамлык! Ханы, инди мениң айданларымы гайтала!

Дурды батрак болшы ялы гайталады. Сөзүни вели, ене-де бир зат айтмак ислейән ялы эдип гутарды.

Сапармырат муңа дүшүнди-де:

— Диле гелди, биле гелди дийипдирлер. Айт. Чекинме — дийди.

Дурды гара ере бакып, утанып гүрледи.

— Мен бу буйрукларыңы элтип табшырайын. Салай экәни Гөкчәгеден гечирип гойберейин....

Сапармырат улудан бир гүлди.

— Дүшүнүкли. Онсоңам ики-үч гүн Гөкчәгеде, Жемалың янында болайын дийжек болярмын? Дүшүнүкли... Үч гүнден кән болма. Мен саңа Бедиркентде гарашарын.

Дурды батрак бир салымдан атына гамчыны басып, йылдырым ялы сүйнүп гөзден гайып болды.

Сапармырат билен Сергей Михайлович Ефимов агыр гошуның башына гечип, илерлигине сүрдилер. Олар Жүнейит, хан ады билен таналян Гурбанмәммет сердарың Бедиркент галасына гелип гиренлеринде гүн өзүниң чогуны боллук билен дөкүп, обаның сүйр депесине чыкыпды...

Бир йыл гечди.

Тагта галасының эдил ортасындакы даш тамда, гүнүң яңы догуп баряндыгына гараман, херекет дийсең гүйчлүди. Улы тамың даш-төверегиндәки газыкларың бошы ёкды. Гаңтарылгы, эерли атлар, ядап узын гулакларыны япырышып дуран эшеклер — эдил сергә гойлан ялыды. Тамың ичиндәки сансыз кән гапылара гирип-чыкянларың-да хетди-хасабы ёк диймек болжакды.

Төрдәки жайларың бириниң гапысы гаравуллыды. Бу гапа гирип чыкянлар азды. Бу — Хорезм Халк республикасының Тагта ревкомының башлыгының кабинетиди.

Кабинетиң төрүнде уллакан стол гойлупды. Эмма жайың эеси — ревкомың башлыгы ерде уллакан халының үстүнде, яссыга

тирсегини берип ятырды. Онуң өңүнде дашы гызыл гүллн уллакан чәйнеги барды. Җайың ичи совукды. Шонуң үчин-де башлык тәзеже ичмегини эгнине атыпды.

Солдат гимнастёркалы, ничемик татар йигиди гызыл папкасыны голтугына алып, гапыдан гирди. Онуң эллериниң хамы газың тени ялы йыгырт-йыгыртды. Ол йигит етишибилдигинден эллерини овкалашдырярды. Бурнуның, гулакларының уҗы-да гызарышып дурды.

Башлык бу йигиди өмрүнде илкинҗи гезек гөрйән ялы болуп, башындан-аягына ченли сынлады-да йылгырды.

— Бейдип йөрмән эгниңе эшик гейәйсең болмаярмы?..

Яшлыкда эдара тертиби бейнисине сиңен Шакир Салахитдинов (ол отузындан яңы гечипди) башыны яйкады.

— Булмы, председатель, булмы...

Башлык ене-де гүлди-де:

— Болмаса бурнуңы кәшир ялы эт-де йөр... Ханы, нәме гүрруң бар?

Шакир Салахитдинов бу сөзден соң бүтинлей салыхатлы гөрнүше чекди.

— Дүйнден бәри бир яшулы сени гөрҗек дийип, ер депип отыр.

Башлыгың түйси үйтгеди.

— Нәме үчин озал айтмадың? Нәме үчин дүйнден бәри айтмадың? Хей, ишли адамыны-да ики гүнләп сакламак болармы?

Салахитдинов өзүни акламага башлады.

— Ол дүйн иш гутарыберенде гелди. Сен җемлән адамларың билен гечирйән йыгнагыны агшам он бирде гутардың. Гөршүң ялы, сениң вагтың болмады. Ине, бу гүнем хениз иш вагты башланманка, хабар берип дуруң-да, башлык.

Салахитдиновың айданларының догрудыгына ынанса-да, башлыгың гахары язылмады.

— Мундан бейләк, бири мени гөрҗек дийип гелсе, хөкман мениң яныма гетир. Я-да бу хакда маңа хабар бер. Болямы? Илиң дердине ярамаҗак болсак, икимизиң бу ерде нәме ишимиз бар?

«Бу адам демирденмикә, полатданмыка? Мунуң ятян вагтына, ийип-ичйән вагтына душуп боланок. Шол гөк чайы гуюп отурышы» дийип, Салахитдинов ичинден пикир этди.

Башлык ене-де:

— Онсоң нәме гүррүң? — дийип сорады.

Салахитдинов папкадан бир десе кагыз чыкарды.

— Ине, обаларда яраглы адамларың хасабыны алмак хакда аксакгаллара, тире сердарларына иберилмели хатлар. Шулара гол чекмели.

— Ханы, оларың бирини окап бер?

Салахитдинов гысгача, буйрук хөкмүнде язлан хатың бирини окады.

— Боланымы шу?

— Хава. Хат гысга-да болса, айдылмалы затларың хеммеси дүшнүкли...

— Дүшнүклидиги догры. Йөне бәрден гайдыпсың.

— Галан зат бармы?

— Бар. Бәрсине сыгмаса, аркасына яз: «Ярагсыз ёмут ёкдур. Шондан өтрики хасаба аланыңызда чыныңызы әдиң. Ревкомың серкәтиби ялы келте гайтмаң» дийип яз.

Салахитдинов нәме дийҗегини билмән йыгрылды. Ики эгнини гысып гойберди.

Башлык йылгырды.

— Соңкы сөзи язмасаңам болар... Онсоң нәме?

— Бу-да атлары хасаба алмак барадакы буйрук.

— Онуңам бирини ока.

Салахитдинов окады.

Башлык хич зат диймән, гара дере батып, атлары хасаба алмак барадакы хатлара голуны чекди.

— Башга нәме?

— Хәзирликче боланы шу.

Башлык тәзеден бирнәче гөркезме берди.. Салахитдинов оларың хеммесини язды. Папкасының агзыны япды-да, гапа тарап уграды.

Башлык:

— Ол адамы хәзир мениң яныма өзүң алып гел — дийип табшырды.

Бир салымдан кабинетиң гапысы җыгылдап ачылды. Ишигиң агзында эгин-эшиги сал-сал, яңаклары ичине чөкен, гөзлери ичине гиден, кичиҗик гаража адам пейда болды. Салахитдинов дилмач герек болманлыгы үчин бу адам ичери гиренден соң гапыны япып, чыкып гитди. Төрде гүберип ятан башлыгы гөрүп, гирен адамың дамагы долды. Гөзүне яш айланды.

Тагта ревкомының башлыгы, гепләп билмән, гөрүшмек үчин өзүне ики элини узадып гелйән адамыны танамады. Эмма шейле-де болса ичмегини эгниден чыкарып ташлады-да өрбоюна галды. Гелен адам башлыгың элини ыхлас билен гысды, хорлук чекип, ахырсоңы хоссарына душан чага ялы, йүзүни кесә совуп, мөңңүрип гойберди. Башлык хем бозулды. Гелен адам бирнәче вагтдан соң өзүни дүрсәп, улудан демини алды-да:

— Сапармырат иним, гургунмың? Мал-башың аман-эсенми? — дийип, сесини титредип сорады.

Ревкомың башлыгы Сапармырат Байраммырат оглуна бу сес

гаты таныш гөрүнди. Ол бирден ыза чекилди-де, мыхманыны сппе сынлады. Болмады.

— Вейт, бу сенми, Сейитмәммет ага?

— Хава, иним, мен дийсенем болжак — дийип, гара өй ялы чагшап, Сейитмәммет ашак чекди.

Сапармырат ондан гөзүни айырман элини узатды.

— Ханы, онда тәзеден гөршели, гарындаш...

Сейитмәммет өзүни дүрсәп, башындан геченлерини беян этди.

Сейитмәммет уч-гыраксыз гөче гошулып, гума уграды. Элбетде, ол бу ёла бегенип чыкманды. Өз янындан зерур дийип чыкыпды. Шейле-де болса Аялының, чагаларының ёлда чекен хорлуклары, сакгалдашларының гитмән галмаклары бу гарып дайхана ээъет барыны берди. Онун гөзүне бу болуп баршы дүйпсүз гаранкы ерземине гирип барян ялыды. Бу ахырда шейле болуп хем чыкды.

Гума гөченлер бири-бирлериниден аралары даш гуюларың башларында гош тутдулар. Илки гүнлер бирхили шагаланлы, шатлыклы ялы болуп хем гөрүнди. Ишан-моллалар, ханың нөкерлери:

— Беладан гутулдык. Бегениң, адамлар! Хан какамыз юрда тиз доланып бармакчы. Онсоң вели хеммәң яг ийип, яланач ятыбермели боларсыңыз! — дийип, гошдан-гоша, сеңңерден-сеңнере ач гурт сүрүси ялы болуп човзярдылар. Оларың шанларына гоюн, гечи, гөле, дүе союлярды. Шейдип, илки гүнлер көп вагта чекен гурбанлык ялы болуп гечдилер.

Йөне вели бу «женнетиң гүнлери» узага чекмеди, гаты гысга болды. Сейитмәммедиң гош басан ери болан Дамла гуюсы улы хем-де сувлы гуюды. Гүнашадан гелип дүшйән кервенлери нәче герек болса сув билен үпжүн эдйәрди. Эмма вели бу геленлер кервен дәлди, бу гүн гелип, эртир ёла дүшйән адамлар дәлди. Булар — гиден бир сеңңериң адамларыды. Оларың өзлери-де, маллары-да хер гүн сув ичмелидилер. Ине, шу зерарлы Дамланың сувы кемелип уграды.

Жүнейит хан бу ерден узакдакы башга бир гуйының башында гош басыпды. Онуң өзи-де, ишан-да, эмелдарлары-да гарабашларына гайдылар. Шонуң үчин-де Дамладакы адамлар билен хич кимиң иши-дерди ёкды. Башсыз-баратсыз галан адамлар өзлерини хер тарапа урярдылар. Сеңңериң яшулулары өне чыкмалы болдулар. Шейле хем этдилер. Ири шахлы маллары ики гүнден бир гезек, дүелери болса он гүнден бир гезек сува якмалы эдилди. Яшулуларың өзлери гуйының башында дуруп, хер өе бир кәди сувдан кән бермейәрдилер.

Мунуң биленем оңушмак болжакды. Адам хер зада боюн болмагы хем-де баша дүшени чекмеги башаряр. Эмма иң ямань галлады. Обадакыларың хем артыкмач зады ёкды. Баржа затларының-да элине иленлерини алып гайдан адамлар 4—5 айдан соң бичак агыр ягдая дүшдүлер. Шундан соң адамлар чыкгынсыз гүне дүшендиклерини дуюп башладылар. Өңде хич хили ыш гөрүнмейәрди. Ере бир гасым дәне ташламаса дайханың укусы тутмаяр. Бу барада болса гумуң ичинде пикир этмек хем мүмкин дәлди. Шейлеликде адамларың арасына айылганч ховп аралашды. Бу ховп дүвнүк кеселиниң дамарлары ялы болуп, чар тарапа гол атып яйраярды. Улы сүри сува тарап йыкгын этсе, онуң өңүни сакламак хич бир гүйже башартмаяр. Бу хем эдил шонуң ялыды.

Ачлык башланды. Ачлыгың хамы дартылып дуран сүңклек эллери ховпа хем-де гозгалаңа дүшен адамларың бокурдагындан япышды. Иң яманы-да чагаларды. Олар узаклы гүн, бүтин гижелерини «чөрек» дийип аглап гечирйәрдилер. Адам херки затдан чыкалга тапмагы-да башаряр. Чагалы өйлериң өңүнде түй тарапыны ёкары эдип, ичмек язярдылар. Ол ичмегиң үстүне бир гысым дәне дөкйәрдилер. Ине, яшажык чагалар бирнәче вагтлап, ичмегиң түйүниң арасындан дәне гөзләп, тапанжаларыны агызларына атып, гүйменйәрдилер.

Эмма вели бу-да чыкалга дәлди.

Огурлык башланды. Бу-да узага чекмеди. Себәби огурлара-да зат галмады.

Вагтал-вагтал хан атлылары, эмелдарлар, ишан-моллалар гелип, Дамланың сеңңеринден хабар алып дурярдылар. Олар айың башында, аягында, соңкы айда геленлеринде-де диңе бир сөзи гайталаярдылар.

Чыдаң. Хан какамыз тиз юрда доланжак. Онсоң яг ийип, яланач ятыбермели боларсыңыз...

Олары гөвүнлерине етер ялы мыхманламалы хем болярды. Болмаса оларың бүтин сеңңери теп-текиз эдип гидибермеклери икучлы дәлди. Бир чыкалга — ягны сеңңериң адамларының екетәк чыкалгасы шуды, теп-текиз эдип гидиберселер хемме дынжакды. Эмма чыкмадык жанда умыт барды. Шейдип, көпләп гелен мыхманлары-да совярдылар.

Шейле гүнлериң биринде, ягны Дамланың башында гош басыландан бәри докуз ай гечен гүни эмелдарларың улы топары гелди. Олар ниреде нәме барка диен максат билен сеңңериң әхли өйлерине гирип чыкдылар. Ахыры бириниң екеже гойны бар экен. Онуң гойнуны зорлап алдылар-да кесдилер. Гурдулар улы отурышманы! Якдылар оды!

Соңра сеңнерде шейле бир ишлер башланды велин, оны дийип-айдар ялы болмады.

Илки сеңнери барланларында Сейитмәммедиң өйүне ики саны гөрмегей, гызыл эңек йигит гелипди. Олары бу өйде Бибигүлден башга хич зат гызыкландырмады. Он алты, он еди яшлы, өрән гөрмегей, сачларының өрүмлери билек ялы гыз бу ики йигидиң акылларыны хайран этди. Олар бири-бирлериниң йүзлерине көпманылы серетдилер-де өйүң дашына чыкып, өйүң төверегини пугта сынладылар. Ичине чәге долуп ятан сокыны, ярсындан ёкаррагына ченли чәгә гөмлен сокудашы белләп, бу өйүң гүндогардан единжи өйдүгини-де анықладылар гитдилер.

Сейитмәммет бу ики атлы геленде өйүнде ёкды. Алаңларың аңырсында одун чөпләп йөрди. Агыр ятан Сонагүл болса ики атлыдан гөзүни айранокды. Атлылар гиден бадына:

— Гызым, башымызда бир бела бар. Тизрәк какаңы тапып гел — дийди. Бибигүл муңа «Эҗемиң халы теңлешйәндир» дийип өзүче дүшүнди. Шонуң үчин-де чалт-чалт йөрәп, илерки гум гершинден ашды-да, бир салымдан какасы билен өйде пейда болды.

Бибигүл дашары чыкып, чай гоюшдырып йөркә, Сонагүл әрине шейле дийди.

— Ики атлы гелип гитди. Оларың өвдайы бозук. Гызыңдан хабардар бол.

Бир салымдан сеңнериң адамлары эмелдарларың отуран өйлеринден эшидилйән гыкылыклары, гүлки сеслерини эшидип бүтинлейин ховсала дүшдүлер. Олар топар-топар болуп үйшйәрдилер. Эгер эмелдарлар бозгаклык этҗек болсалар, олара гаршы гөрешмегиң ёлларыны маслахатлашярдылар.

Олар көп гарашмалы болмадылар.

Тирьекден, гөкнардан дийсең серхош болан эмелдарлар гүн батып, гараңкы дүшенсоң, экине яйран доңуз сүрүси ялы болуп, сеңнериң ичине чыкдылар. Олар асмана гарап түпең атярдылар, пайыш сөгүнчлер билен гыгырышярдылар, ёгын сеслерини зорладып, айдым айдан болярдылар. Сеңнериң үйшмек-үйшмек болуп дуран адамлары әтияч эдип башладылар. Өйлердәки чагалар, аяллар аглашып, түпең сеслерине титрешип башладылар.

Сейитмәммедиң өйүне гелен ики йигит өрән хилегәр экен. Олар сеңнериң ортасында улы гыкылык-басалашык дөретдилер. Ики саны серхош атлының бири-бирлериниң якаларындан тутушмакларына, гызылэтене болуп урушмакларына себәп болдулар. Бу урша болса сеңнериң эркек гөбеклисиниң хеммеси томаша этмәге ылгадылар. Ол ики йигит ягдан гыл согрулан ялы болуп, адамларың арасындан сайландылар. Янларына ене ики

саны адам алып, гапдалы сокулы, сокудашлы өе тарап уградылар. Өңки ики йигит соңкы ики даяв адама: илерки алаңдан ашып, уллакан сазагың ашагында өзлерине гарашып дурмагы табшырдылар-да, ол икиси угранларындан соң, пишик басышыны эдип, яңкы өйүң агзына гелдилер. Дашарда дуруп, үсгүрен болдулар. Сеңнериң ортасында йүзе чыкан даваның аңыгына етмек үчин гиден какасы геләйдимикә диен умыт билен Бибигүл ыңранып ятан эҗесиниң баш уҗундан туруп, ылгап дашары чыкды. Шол бада яңкы ики йигидиң бири Бибигүли габырдадып басды, агзына яглык дыкды. Гөтерип, илерки алаңа тарап уграды. Бейлеки йигит болса ярагына ок сүрдүрип, ыздан йөреди. Олар хич киме, ите-гуша дуйдурман алаңдан гечдилер. Уллакан, ак аткечесини ере язып, Бибигүли онуң үстүнде ятырдылар. Соңра бир чете чекилип, тә даң атянча, гезек-гезегине онуң янына гатнадылар.

Сейитмәммет сеңнериң ортасындакы дава ятандан соң өйүне доланып гелди.

Сонагүл сожап-сожап зордан гепләп:

— Ханы, гызың? — диен сораг билен гаршылады.

Сейитмәммет йылдырым уран ялы дуран еринден йыкылды. Гөзлериниң өңи гараңкырады. Оңа бар зат аян болан ялы болды. Эмма, ханы, Бибигүл? Оны алып гачдылармыка? Нирә? Хачандыгы болса белли...

Сейитмәммет башына айылганч беланың инендигини биленден соң, гаты кән гүйч сарп эдип, өзүни раслады. Соңкы демде, эңек атып ятан аялына үнс бермән, атылан ок ялы болуп, дашары чыкды. Чөлде еке галан ялы улынли билен:

— Хай, адамлар, етишевериң-хав! Багт ятандыр! Бибигүли алып гачыпдырлар! — дийип гыгырып башлады.

Яңыжа гутаран җеңҗелиң нетиҗесини ара алып маслахатлашып дуран адамларың гулакларының агзында бәшатар гечен ялы болды. Олар Сейитмәммедиң җынссыз сесиниң чыкян тарапына гарап, дуран-дуран ерден ылгадылар. Бир салымдан сеңнериң ичи кесек атылан арының өйҗүгине дөнди. Эмма вели гыз гөге учан ялыды. Даң атып, җахан яглыландан соң төверекдәки алаңларың үстлерине чыкдылар. Чар тарапа ылгашдылар, ашак-ёкары мүнүп дүшдүлер... Ине, әгирт улы, гара өй ялы тегеленип отуран гарры сазагың ашагында язылан ак аткечесиниң үстүнде сүйнүп, булашып ятан Бибигүлиң мейдини гөрдүлер. Бибигүлиң мейди өйлерине гетирленден соң, бу затларың барысының аныгына гөз етиренден соң, Сонагүл хем җан берди.

Сейитмәммет аялы билен гызының кыркыны беренден соң галанҗа чагаларыны аман саклап галмак үчин «нәме-де болса оба ашмалы» дийип, ыза гачмагың күйүне дүшди. Бу максады

амала ашырмак өрән кынды, агырды, хатарлыды. Эмма вели бу мырадыны хасыл этмек үчин Сейитмәммет хич затдан гайтмазлык шерти билен ише гиришди. Шейдип хем өлүмиң өң янында өзүни обасына атды.

... Сапармырат бу хекаяның тәсириндан ашак эглип гиден башыны зордан ёкары галдырды. Гөзлеринден яшыны пайрадып отуран Сейитмәммеде гөвүнлик берди.

— Саглык болсун, Сейитмәммет ага. Гидени гетирип болмаз, дири галанларыңы адам этмек болса сениң мукаддес борҗуңдыр. Гайрат эт.

Бу сөзлер Сейитмәммедиң голтугындан гөтердилер. Ол өзүни раслап, Сапармырадың йүзүне гамлы серетди.

— Сапармырат, мениң-ә шу дуршум. Огланларам ач, ялаңач. Гапымыза ченли огурлап, алып гидипдирлер. Хич хили чыкалгам ёк. Етим-есирлериң налышы худая-да етенок.

Сапармырат бир салым пикир эдип дурандан соң:

— Бир азрак дәне, бир дүе, бир сыгыр берерлер. Бизде-де хәзир зат ёк. Сейитмәммет ага... Бары билен оңушмалы боларсың...

Сейитмәммет ревкомың җайындан чыканда өзүни бүтин төвереге: Тагта галасына, арасса гыш гүнүниң шөхлесине узаклардан салгым атып гөрүнйән обалара, Бедиркенде долы хукуклы шәрик хасап этди. Онуң аглай-аглай нуры өчен гөзлерине тәзеден нур инди, гүйҗи гачан балдырларына тәзеден гүйч гелип долды.

Ол Бедиркенде геле-гелмәне Мерет чапыгың өйүне барды.

Мерет чапык соңкы айларың ичинде бирнеме эрсипди. Гепи-сөзи-де өңкүлерине гаранда улы чыкярды. Гарыплар гурамасының ёлбашчылыгына гечели бәри болса аз сөзлемәге, җай сөзлемәге, пыяда гезмезлиге (оңа оба ёлбашчыларының бири боланы үчин басмачылардан алнан ябыларың бири берлипди), телпегини маңлайына геймәге эндик эдипди.

Мерет Сейитмәммедиң саламыны улы салыхатлылык билен алды. Соңра бир тарапырак бакып, аграслык билен:

— Өзүң-ә атың чыкан ялы йылгыряң вели, гарындаша душаң болсаң герек?.. — дийди.

Сейитмәммет ёлдашының сөзүне еңиллик билен җогап берди.

— Гөрдүм, сакгалдаш. Асла сизиң тохумыңызда эрбет адам ёк вели, эмма Сапармырат хичисине дең дәл. Әйт, онуң арз сорап отураң җайының агзында дуранлары дийсене! Мен-ә ол гаравулларың херсиниң элинде дөрт-бәш саны бәшатар бармыка дийдим... Бир җая гирдим вели эдил бөрек салнан ялы. Дөрт аяклы юка тагталарың аңырсында арз сорап отуранларың хетди-хасабы ёк. Мадыр-да мадыр... Әлбет, бири-бирлериниңкә

дүшүнйәндирлер-дә. Мен-ә оларың сөзүниң бирине-де дүшүнмедим. Ким нәме дийсе, бири салам берсе-де мен-ә зол «Сапармырат» дийдим дурдум. Ахырсоңы, секиз гапыдан затдан гечирип, көйнек-балагы сырлашып дуран, сиңе серетсең аңырсындан гүн гөрүнҗек бири мени ызына тиркәп, сениң гарындашыңың отуран җайына әлтди. Эй, түвелеме, онуң җай болайшыны! Ичинде эдил ат чапып йөрмели. Җайың ичи гүл пүркүлен ялы. Халыларың реңклери гөзүңи гамашдыряр. Гарындашың болса дөрт аяклы тагтаны бир чете зыңыпдыр-да, шол халының үстүнде арз сорап отыр. Биз-ә, Мерет сакгалдаш бейле адыл хана хениз душ гелмәндик.

Везипесиниң межбур этмегине гөрә, Мерет чапык сакгалдашының ялңышыны дүзетмели болды.

— Өтүрк сөзлеме. Хан диймегиң өзи бизиң сыясатымыза кыбапдаш дәлдир. Бизе ёлбашчы дийибер. Шонда, ягны шейле дийип айтсаң, сөзүң ерде ятмаз.

— Боляр, боляр сакгалдаш. Түвелеме адыл ёлбашчы болупдыр. Мениң айдан сөзлерими сөзүми бөлмән диңледи. Өңүмде чай билен чөрек гойды. Гараз, биз-ә Сапармырадың янындан башымыз асмана етип гайдандырыс.

— Шейле хем болмалы би, Сейитмәммет. Биз, ягны индики ёлбашчылар гарыпларың маңлайындан диремели...

— Шейдевериң, сакгалдаш. Ине, шонда сиз берекет тапарсыңыз.

Шейле диймек билен Сейитмәммет бир зат сорамак үчин чекине-чекине Мерет чапыга йүзленди.

— Сакгалдаш... — дийип, бир сораймага йүрек эдип билмеди-де, гултунды.

— Нәме, айдыбер — дийип, Мерет чапык чалаҗа ардынды.

Сейитмәммет йүрегине даш баглады.

— Би, сакгалдаш, хан дийип эшидипдик, бег, патыша дийип эшидипдик. Йөне эмелдарлара ёлбашчы дийип ат гойланыны эшитмәндик-ле? Би, нәхилирәк боляр?

Мерет чапык гыссага дүшди. Эмма билдирмеди. Агыр телпегини чыкарып, кирли тахясы билен яңы сырдыран келлесини сыпалады. Бирки гезек ардынды-да, «йыкылсам йыкылайын» дийип орта чыкан пәлван ялы аграслык билен сөзе башлады.

— Сен дайханмы?

— Хава. Оны сениң өзүңем билйәрсиң ахыры, сакгалдаш...

— Сен гепиңи көпелтме-де, мениң сораң задыма җогап бер. Мен көп зат билйәрин. Сениң онуң билен нәме ишиң бар...

Сейитмәммедиң суссы басылды.

Мерет чапык сорагыны довам этди.

— Өзүңем гарып дайханмы?

— Хава, хава — диййп, Сейитмәммет пессай җогап берди.
— Шонуң үчин-де сен надан.
Сейитмәммет бу сөзүң манысына долы дүшүнмәни үчин гөвүнли-гөвүнсизрәге-де:
— Хава — диййп җогап берди.
Мерет чапык шундан соң чыныны эдип, алкымының ашагыны чалаҗа чиширип, меселәни эдил таяк дөвлен ялы этди отурыберди.
— Ине, инди үстүнден гелдик. Сен надан боланың үчин сениң өңүне дүшүп, йөрежек ёлуңы гөркезйән адам герек. Биз — шейле адамлар боларыс. Ягны наданлара ёл салгы берйәрис. Шонуң үчин-де бизе ёлбашчы дийилйәр. Биз илден өзүмизи белент тутмалы дәл. Ил билен деӊ болмалы. Ягны, ил ач болса ач, док болса док болмалы... Шонда бизиң абрайымыз хас артярмыш...
Сейитмәммет бу сөзлере пикир берип диңләп отурышына ене-де бир зады аныклады, онуң өңүнде вагыз эдип отуран сакгалдашы өңки Мерет чапык дәлди. Шу зерарлы-да Сейитмәммет якасыны тутуп, ичине түйкүрди. «Тоба, тоба, худайың гудраты гүйчли-ов! Бир йылың ичинде, Мерет чапыгы окумыш эдәйипдир. Мунуң асла билмейән зады бери галдымыка?» диййп, ол башыны яйкады.
Мерет чапык везипе эеси боланы үчин өз янына арз эдип гелен адама өңкүлери ялы «сакгалдаш» диййп, йүзленип билжек дәлди. Муны ол пугта йүрегине дүвди. Шонуң үчин-де өз янындан «Сейитмәммедиң-ә мениң ёлбашчылыгыма писинди отурды» диййп гуванч билен белледи. Бу ягдай онуң гөвнүни гөтерди. Сейитмәммедиң:
— Инди хат-галамданам баш чыкарып билйәмиң? — диен сорагына гахарының гелмәндигинденем, Мерет чапыгың гөвнүниң гөтерлендиги месе-мәлимди.
— Хат-галамлы ёлбашчылар улы везипелерде отурмалы. Улы везипе болса аз. Шондан өтри улуларың гөвүнлерине гелмез ялы, ягны олар: «Бу-ха бизиң везипәмизе гөзүни тикипдирмез ялы, ягны олар: «Бу-ха бизиң везипәмизе гөзүни тикипдир-ов» диймез ялы биз хат-галама кән үрч этмели дәлмишимиз. Биз диңе акыл билен ёл алмалы. Шуны билип гой, Сейитмәммет!
Сейитмәммет болса эййәм көп затлары билипди. Келлә агрыр салмазлык үчин ол мундан бу яна Мерет чапыга совал бермезлиги макул гөрди.
Мерет чапык ене-де телпегини чыкарды. Оны силкишдирди. Түйлериң арасына сиңип гиден ек-түк чөплери айрып зыңды. Соңра:
— Сейитмәммет сен чай-пай ичермиң? — диййп сорады.
Сейитмәммет өзүни герексиретди.

— Әй, сағ бол, сакгалдаш! Чай ишдәм ёк.
Эмма Сейитмәммедиң гарашаны чыкмады. Мерет чапык телпегини гейди-де:
— Тур, гиделиң онда.
— Нирә? — диййп, Сейитмәммет аңк-таңк болды.
— Сениң өйүңе...
— Биземи?
— Хава. Сизе, мен хер гүн бир гезек гарып-батрагың халындан хабар алып дурмалы...
Мерет чапык өңден, Сейитмәммет ыздан йөрәп уградылар...

22

Сапармырат Сейитмәммеди уградандан соң бирнәче вагтлап, башыны ашак салып отурды. Агыр пикирлер ызлы-ызындан толкун атып гелйәрдилер. Эмма ол ики элини салгап гойберди-де, гуш үркүзен ялы эдип, бу пикирлери башындан ковды. Соңра зарп билен ериндеи туруп, ишиги ачды. Өзүне гарашып дуран он-он бәш адамың хеммесини ичери гойберди. Шакир Салахитдиновы чагырып, столуң аркасында отуртды.
— Зерур затлары белләрсиң. Язарсың. Соңра маңа ятладарсың.
Адамлар гезек-гезегине сөзләп, өзлериниң хал-ягдайлары билен башлыгы танышдырярдылар. Оларың бири көмек сораярды, бейлекиси өзүне зулум эдйән байларың, ханларың үстүнден арз эдйәрди. Сапармырат адамларың бири сөзләп болансоң, бейлекиси гүррүңе башлан бадына онуң дийжек болян задыны аңларды-да оңа нәхили көмек, ярдам эдип боларка диен пикире гүмра боларды. Ол хер эдип-хесип эдип арза гелениң ягдайыны азаҗык-да болса еңиллешдирмәге чалышярды. Онуң «ме!» диййп, хер киме бир зат берип отурар ялы аңырсында-да хич зады ёкды. Бу онуң лапыны кеч эдйәрди.
Гүнортанлар Сапармырат чөрек ийме үчин өйүне уграды. Даш жайдан чыкып чепе совулды. Гөни көче билен узак йөрәп, галаның гүнбатар дервезесине голай кичиҗик дервезели бир җая барып гирди.
Ховлының ортасында оны алтын ашык ялҗак, өрән овадан, төврели яш аял мәхир билен гаршылады.
Бу — Сапармырадың аялы Нәзлиди.
Нәзли утанҗаңлык билен Сапармырадың голайына гелди-де:
— Нахар совады. Гелер ерде гелмедиң — дийди.
Сапармырат Нәзлә гамлы йылгырыш билен бакды.

— Нәдейин, иш кән, Нәзли. Ханы. йөр, ушәрсин...
Олар даражык дәлизе чыкян гапыны ачып ичери гирдилер. Нәзли Сапармырадың элине сув акытды. Сапармырат төре гечип отурды. Жай гиңди. Хемме ерине тәзе, көне кечелер язылгыды. Ожакда сазак одуны янярды. Шонуң үчин-де жайың ичи ыссыды.
Нәзли билен Сапармырат нахарың башына гечдилер. Бөврүде, дивара сөелип дуран ики гап дәнә гөзи дүшен Сапармырат чөйнәп отуран чөрегини ювутман сакланды. Кине билен Нәзлә серетди.
— Бу нәме? Ким гетирди?
Нәзли онуң йүзүне горкулы серетди. Ол Сапармырадың йүзүндәки: «Ханы, шуны гетирен адамының кимдигини бир айт, мен оңа шейле бир чәре гөрейин вели, ол гайдып бейле этмез» диен маныны окады.
— Яңы Дашховуздан ики саны өзбек йигиди гетирди. Ене бир гойнам өлдүрип, дерисине салып гойберипдир...
— Ким гойберипдир?
— Ким болсун, Салай эке гойберипдир. Шол пахырдан башга бизиң аладамызы эдйән бармы?
Сапармырадың тар ялы чекилен дамарлары говшады. Йүзүнде мылайым, мәхирли миннетдарлык аламатлары пейда болды. Онуң йүзүне бир середенде бу затларың хеммесини аңан Нәзлиниң-де гечиси йирады.
— Хава. Шол гойберипдир...
Сапармырат:
— Ханы гелен йигитлер? — дийип, мүйнли ялы болуп сорады.
— Олар бир чәйнек чай ичип-ичмән ызларына гайтдылар.
— Нәме үчин мениң яныма бармадыларка?
— Сениң яныңа барып болярмы, нәме? Мыдама дашың адамлымыш. Сен-ә шол адамлар дийип, дост-яр, таныш-билшиде унуданмышың...
Сапармырат гүлди.
— Бу сөзлери саңа ким өвретди?
— Хемме-де шейле диййә... Мерет ага-да... Салай эке-де ол йигитлере... «өйүне барып, өйүнден гайдың. Эдарасына барып азар бермәң. Онуң сизиң билен самахыллашып отурмага вагты ёклур» дийипдир.
Бу арада дәлизден аяк сеси эшидилди, Сапармырат сораг билен Нәзлиниң йүзүне серетди. Оняңча гапы ачылды. Ичери уруп гирен Шакир Салахитдинов аладалы гөрнүшде гыссаныл сөзе башлады.
— Башлык, багышла, мен зерур болмаса гелжек дәлдим.

Хәзир Хорезм Халк республикасының везирлер шурасының орунбасары гелди. Ол эдарада. Саңа гарашяр. Бармасаң болжак дәл...
Бу сөзи эшиден бадына Сапармырат сачагың бир ужундан тутуп, элини сүпүрмәге дурды. Эмма бирден күртдүрди-де:
— Ханы, гел чөрек иели. Онсоң барарыс — дийип, Салахатдинова йүзленди.
— Ёк, башлык, саг бол, ол гаты гыссап гойберди.
Сапармырат элини ювуп болансоң гейини дуршуна, Нәзлә шейле дийди.
— Еңил-елпай өй ишлериң билен болубер. Одун-подуны өзүм гелип оврадар берерин...
Сапармырат бу сөзи айтмак билен нәмәни назара аляндыгына деррев дүшүнен Нәзли утанжындан йылгырып ашак бакды. Соңра башыны гөтермән.
— Хачан гелерсиң? — дийип сорады.
Гапа тарап угран Сапармырат:
— Өзүмем билемок, хачан гелжегими... Белли бир зат айдып билжек дәл — дийип, нәмәлим жогап берди.
Нәзли:
— Бир ерс гитмели болсаң, гелип гидевери. Ёгсам мениң салым сув үстүнде боляр — дийип, гөзлерини гырпылдадып әриниң йүзүне серетди.
— Боляр. Саг отур...
Сапармырат билен Салахитдинов чыкып гитдилер.
Нәзли өйде еке галды. Эмма онуң бар пикири, Сапармырат билен биле гитди.
Көнеүргенчли Велиниң өйүнде Сапармырат билен душушалы бәри Нәзли арам-такатыны йитирипди. Шол гүнден башлап, бу даяв, басан еринде от чыкян батыр, шонуң билен бир вагтда-да эдил чага ялы адам хакында гиже-де, гүндиз-де пикир эдйәрди. Онуң айдан хер бир сөзүни еке-екеден ятлаярды, гайталаярды. Буларың үстесине-де ол адамың ады Велиниң-де, онун янына гелип гидйәнлериң-де диллериниң дессаныды.
— Сапармырат Көнеүргенчден соң Порсыны алыпдыр...
— Сапармырат Дашховзы алыпдыр.
— Сапармырат Тагтаны алыпдыр...
— Сапармырат эйдипдир...
— Сапармырат бейдипдир... — диен сөзлер Велиниң өйүнде хер гүнде азындан йүз гезек гайталанярды.
Бу бир.
Икинжи тарапдан Нәзли хем бейлеки аялларың болшы ялы, башга бириниң өзүне үнс беришини деррев аңды. Сапармырадың

сөзлери, әхени Нэзлэ хырыдар гөзи билен бакяндыгыны мәлим эдипди. Сапармырадын бу болшуна Нэзли өрән догры дүшүнипди.

Шол душушыкдан соңкы гечен гүнлер Нэзли үчин өрән агыр болды. Онуң гөзи мыдама ёлдады. Мыдама бир зада гарашярды. Ахыр болмандан соң Нэзли бир гүн Велиниң аялы Язгүлүң бойнундан гужаклап, гөз яш этди.

— Жаным гелнеже, маңа көмек этмесең, болжак дәл. Мен шол адамыны ене бир гөрмесем болар ялы дәл. Билмедим ол мени жадыладымы, я-да маңа дәри-дерман этдими, гараз йүрегим мени өз эркине гоянок. Шол дийип телвас эдип дур. Мен хич вагт бейле хала дүшүп гөрмәндим...

Язгүл Нэзлиниң башыны сыпалап отурышына гүлди.

— Ах, гыз, утанаңокмы? Өзүңи басарак тутарлар...

— Жаным гелнеже, бейле дийме. Гөвнүңе хер зат гетирме. Мен оны диңе бирже гезек гөрсем боляр. Онуң сесини эшитсем боляр. Маңа башга хич зат герек дәл. Оны тиз вагтда гөрмесем мен дәлирэрин...

Язгүл бу гезек гүлмән, чыны билен сорады.

— Ине, гөрдүңем-дә... Эркек адамдыр, билип болмаз, шонда элиңден тутайса нәтжек?

— Ол-а элимдем тутмак экени, эгер ол мени кесим-кесим этсе-де, «вах» дийсем мениң адам болмадыгым...

— Ол нәдип, бир гөренде сениң йүрегиңи авлайдыка?

Нэзли башыны галдырды. Өрән овадан гөзлерине яш айлан, Язгүлүң гөзлерине диканлап серетди.

— Ондан хакыкы адамың ысы гелйәр. Онуң йүреги говы болмалы. Хава, мен билйәрин, онуң йүреги хакыкы, мәхрибан адамың йүреги болмалы...

— Эгер ол сени алжак дийсе барармың?

— Диңе хабар этдиги бес, шу ерден Бедиркенде онуң янына башым билен йөрәп барарын — дийип, Нэзли чыны билен жаныгып айтды.

— А, гыз, ол атаң ялы адам ахыры? Сен болсаң шинди гаты яш... Бу нәхили боляр?

Нэзли умыт билен гөзлерини гүлдүрди.

— Ол-а хәли кырк, кырк бәш яшында. Йүз яшанам болса мен разы. Гапдалындан ер берсе боляр.

Эркек мәхрини гөрмедик, Атамырат гогурың элинде мал хөкмүнде сакланан, көп говгалары башындан гечирен яш гелниң бу сөзлерине ынанмазлык мүмкин дәлди.

Язгүл улудан демини алды.

— Вах, мен сениң дердиңе нәхили мелхем этсемкәм?

Нэзли бу сорага ынамлы, умытлы жогап берди.

— Вели агамы Бедиркенде иберели... Болмаса-да ол мени әлтип гайтсын. Говусы ол мени әлтип гайтсын? Голайында болайын.

Язгүл ичини чекди.

— Хи-ви, жаным, бу вагтлар заманаһың аглар-дүндер болуп дуран вагты ёла чыкып боларсмы? Бу вагт ит эесини, пишик бикесини тананок ахыры...

— Гелнеже, нәме-де болса бир чыкалга тапмасаң болжак дәл — дийип, Нэзли чүрт-кесик жогап берди.

Аяллар Вели ага билен маслахатлашмалы диен карара гелдилер.

Шейлеликде гечип дуран гүнлериң биринде Вели аганыңка бәш саны атлы гелди. Мыдама гөзи ёлда, гулагы дашарда болан, Нэзли өйүң кечесиниң дешигинден атлылары сынлады. Атлыларың өңүнде аксакгаллы, оңат гейнүвли, японы бәшатары өңүне басан перишде ялжак бир адам барды. Ол:

— Хабарлаш! — дийип, өйүң ичине эшдилер ялы эдип сесленди.

Вели ага көне ичмегини эгнине елбегей алып, өйден чыкды.

Перишде ялы адам саглык-аманлык сорашандан соң:

— Бизе Велиниң өйи герек — дийди.

Бәш атлының үстүни басмагы, оларың нәтаныш болмаклары Велини горкузды.

Яшулы муны деррев аңды-да:

— Биз Сапармырадың адамы боларыс — дийип, мылайым гүрледи.

Шундан соң Вели геленлер билен тәзеден гөрүшди. Деррев яшулуларың атының жылавындан япышды.

Салай эке Хожаилиден Худайберди гаражаны алып гелйәрди. Худайберди гаражаның ягдайы өверлик дәлди, эмма ат үстүнде отурып билйәрди. Бейлеки үч атлы болса Салай эке билен сапара чыканларды.

Вели гарып-да болса хорматлы мыхманларына улы хеззет-хормат этди. Эртеси Нэзлини-де бир ата мүндүрип, алты атлы болуп Салай эке Дашховуз ёлуна чыкды.

Салай эке Дашховза гелен бадына тоя тайярлык гөрүп башлады, Бедиркент галасы эелененден соң ики ай гечирип, той тутды, Сапармырат билен Нэзлә ника гыйдырды.

Нэзли хәзир, Сапармырады уградандан соң, бир салым отурды-да, шу вакалары екән-екән гөз өңүнден гечирди. Соңра йылгырып, өйүң иши билен мешгулланып башлады.

«Кимкә? Бейле улы адамың өзи гелер ялы, нәхили меселе йүзе чыкдыка? Меркези комитет, везирлер совети бизиң ишимизден, ишлейшимизден разы дәлмикә? Нәгилемикә?» диен со-

раглар чалт-чалт йөрәп барян Сапармырады улы аладаның ашагында гойды. «Гелениң өзи нәхили адамка? Ягдая дүшүнйәрмикә я-да сортдурып отуран адаммыка? Нәхили-де болса көмек эдәйсе-хә говы боларды» диййп, Сапармырат йөрәп барышына пикир эдйәрди. Шакир Салахитдинов ылгап диен ялы онуң ызына зордан зерйәрди.

Даш жайың узын коридорыны долдурып дуран адамларың арасындан чалтлык билен гечип, Сапармырат өз кабинетине уруп гирди.

Төрдәки столуң башында отуран эгни шинелли, башы тилки папаклы адамың йүзи айнадан дүшйән ягта гаршы боланы үчин Сапармырат оны бирбада танамады. Ол адам:

— Иш вагты нәме гезип йөрсүңиз?! — диййп, сесини ёгналдып хайбат билен гепледи.

Нәхили-де болса бу сес Сапармырада өрән таныш эшидилди. Шонуң үчин-де ол гапыдан гиренден, гөни столуң өңүнде пейда болды. Тилки папакла сиңе сын этди-де, эдил айы ялы болуп, онуң үстүне топулды.

— Ефим!

— Сапармырат!

Достлар гужаклашып гөрүшдилер. Узак вагтлап хич зат диймәге диллери барман, диңе гөзлери билен геплешдилер. Саглык-аманлык сорашмак, өй-ичерлериң ягдайыны сорамак бирнәче вагт алды. Ахырсоңы икиси-де көшешенлеринден соң, Сапармырат бирден укудан горкуп оянан ялы болды-да:

— Ефим, ханы ол алып гелен улың? Я ол сениң билен гелмедими? Шакир, ханы яңкы гелди диен адамың?

Шакир Ефимовың йүзүне серетди. Ефимов гөзүни гыпып гойберди-де, өзи Сапармырадың сорагына жогап берди.

— Олам бар. Нәмә ховлугярсың? Ол сениң ишиңи пугта барламага гелипдир. Мен оңа төвеллачы болуп гайтдым.

Сапармырадың түйси үйтгеди.

— Мениң нәмәми барлажакмыш? Мениң хич хили этмишим ёк... Шонуң үчин маңа төвеллачы герек дәл. Өз башымы өзүм чарарын. Сен өе гит. Ынха Шакир элтип гелер. Чай ич, чөрек ий. Мен онуң билен өзүм оңшарын...

Ефимов Сапармырадың шейле зыянсыз, батыржаң гызмалыгына мыдама гуванярды. Ол кежирлик эдйән киши болды.

— Ёк, чай-чөрек герек дәл. Мен сениң барланышыңы гөрүп, ондан леззет алжак...

Сапармырат өңки әхеңинде гепледи.

— Саңа, ене-де маглумат герекдир, соңра мениң йүзүми гыздырар ялы, мени утандырар ялы... Шейлеми?

— Элбетде? Ёгсам нәме?!

Сапармырат говшап угран ялы этди.

— Сен жемхуриетиң гара геймлилериниң башлыгы ахыры, шейле дәлми? Онсоң барлагчының ызына дүшүп йөрмәң нәхили боляр?

Ефимов сесини ёгналтды.

— Ёлдаш Байраммырадов, айдян сөзүңизиң манысына дүшүнип айдың. Гара геймлилер дәл, ишчилер! Гара геймли диймек дүйбүнден нәдогрудыр... Дүшнүклими?

Сапармырат даш оклан ялы:

— Дүшнүкли — диййп, диңе бир сөз оклады.

Ол бу ерде нәме-де болса бир задың бардыгыны аңлап уграды. Ефимовың йүзүне хыйрсыз бакды. Онуң бу бакышында хем өйке, хем бегенч аламатлары барды.

— Я-да Шакириң өңүне дүшүп зовзуллап йөрен улы адам диени сениң өзүңми?

Ефимов Сапармырадың бу болшуна хезил эдинип гүлди-де, жүбүсинден документини чыкарып Сапармырада узатды.

Сапармырат дашына юмшажык гызыл хам чекилен, йүзи гербли шахадатнаманы гөдек эллери билен, гең зат ялы эдип тутуп гөрди. Соңра:

— Ал, мен түркүче языллан кагызам оңлы окап билемок. Сен болса маңа орсча окатжак болян...

Ефимов шахадатнаманы алмады-да:

— Өзүң окап билмесең, секретарың бардыр ахыры — диййди.

Шакир Салахитдинов гөйә шу вагт ядына дүшен ялы болуп, Сапармырат оңа тарап өврүлип, депдерчәни узатды.

— Дүшнүкли эдип ока!

Салахитдинов депдерчәниң йүзүне языланлары ичинден үнс билен окады-да, шейле терҗиме этди.

— Шу шахадатнаманы гөркезиҗи Ефимов Сергей Михайлович Хорезм Халк республикасының везирлер гурамасының башлыгының орунбасарыдыр.

Сапармырат кесе бакып:

— Сени гурултайда яңкы айдышың ялы ишчилериң башлыгы эдип сайладык ахыры? Бу улы ише нәхили гечдиң? — диййп сорады.

Ефимов хем онуң әхеңинде сөзледи.

— Сенем бир вагтлар арабакешдиң ахыры? Сен нәхили эдип ревкомың башлыклыгына гечдиң?

— Инди сенми мениң ишими барлажак?

— Элбетде, мен! Нәме барлап билмез өйдйәрмиң?

— Барлап билерсиң! Сениң эдип билмежек ишиң бармы нәме! — диййп, Сапармырат Ефимовың алкымына дыкылып гел-

ди-де: — Ханы, белент мертебәң билен гутлаян! — дийип, Ефимовың кичижик, эмма гужурлы элини өзүниң әпет пенжесине алып шейле бир гысды вели, Ефимов бүтин гөвреси билен титрәп гитди.

— Бес эт, элими дөвдүң! Сен эдил пил ялы ахыры!..

Ара бир салым дымышма аралашды. Достуның шейле дереҗә етмегине, өзүне-де көмек бермәге геленине Сапармырадың бегенйәндигини онуң йүзүнден, хер алян деминден, әхли болшундан гөрмек болярды. Онуң үчин бегенҗиниң толкунлары йүзүне урярды.

— Сенем бу совукда узак ёл гечип үшәнсиң, ажыгансың. Шакир мени-де ийип отуран нахарымы ташладып алып гайтды. Шонуң үчин-де, йөр, өе гидели. Илки билен сениң гарныңы дойрайын. Гарны док адам билен иш салышмак аңсат боляр.

Ефимов Сапармырадың бу теклибини кабул этмеди. Ол бир салымдан ревкомың әхли бөлүмлериниң башлыкларыны янына чагырып, оларың иши билен таншып уграды. Сапармырат болса өзүниң янына гирмәге гарашып дуран адамлары кабул эдип, оларың арзаларыны диңлемәге гиришди.

Сапармырат Ефимов билен өйүне тарап уграндa, көчәниң ики тарапындакы пессежик жайларың юмрук сыгар ялҗак айналарындан өчүгси ышыклар гөрүнйәрди. Агшамың ховасы дийсең соваплы.

Ховлуда аяк сесини, ики адамың хүмүрдисини эшиден Нәзли эдип отуран ишини ташлап, ылгап дәлизе чыкды. Сапармырада гөзи дүшенден Нәзлиниң йүзи ай ялы ягтыланып гитди. Ол онун ёлдашына үнс берман, оны тилки папаклы газакмыка дийди-де, Сапармырадың йүзүне мәхирден долы йылгырыш билен бакды.

— Саг-аман гелдиңми?..

— Гелдим, Нәзли. Өзүмем ики болуп гелдим. Ханы, мыхманың билен нәме саламлашаңок?

Сапармырадың шатлыклы әхеңи Нәзлә мыхманың йүзүне чинерилип серетмәге хемаят берди.

Онянча Ефимов Нәзлиниң элини берк гысып дуршуна:

— Гургунмың, Нәзли? Саг-аман отураңмысың? Бу пил азар беренокмы? — дийип ызыны үзмән геплейәрди. Соңра ол:

— Ине, саңа Маша билен Акжагүл совгат иберди — дийип, голтугындан дөрт жүбүт айлыяглык чыкарып, Нәзлә узатды.

Нәзли гөврелилигинденми я-да Сергей Михайловичиң абрайынданмы, гараз утанып, башыны ёкары гөтерип билмән гызарып дурды.

Сапармырат онуң дадына етишди.

— Ине, ики саны ач гурдуң бар-да, Нәзли. Мен-ә өмүр нахар ийип гөрендиринем өйдемок. Бу болса менденем бетер...

Ики дост бу гүнки гүррүңини, иш-аладасыны даш жайда ташлап гайдыпдылар. Өңлерине чай алып, эндамларына ыссы аралашып башландан соң, Сапармырат Ефимова йүзленди.

— Ханы, гүррүң бер. Гөни Хывадан гелйәмиң я-да Дашховза-да бардыңмы?

— Дашховузда үч гүн болдум — дийип, Ефимов гүррүң бермәге дурды. — Ол ердәкилер гургун. Маша-да, Акжагүлем, Касымам, Салай эке-де, гураманың әхли агзаларам көп салам айтдылар.

— Оларың ягдайлары нәхили? — дийип, Сапармырат башыны галдырман сорады.

Гүррүңң ким хакда баряндыгына деррев дүшүнен Ефимов чалт жогап берди.

— Акжагүли-хә танар ялы болмандыр. Окревкомың аяллар бөлүминиң башлыгы болуп отурмак кичи иш дәл. Мен эдарасында онуң билен ики сагада голай гүрлешдим. Онуң мени хайран эден, бегендирен ери: ол хемме иши аңырсына гөз етирип, дүшүнип эдйәр. Ынамлы, өзүне гөвнүетиҗилик билен меселе чөзйәр. Йөне окув меселесине ишиң кәнлиги баханасы билен үнс бермейән экен. Мен оңа ики саны мугаллым беркитдим. Түвелеме агирт улы дөвлет ишгәри болмага онда укып бар.

Бу сөзлер Сапармырады чендеп-аша бегендирди. Ол келлесиниң гызгынына:

— Онуң какасы ким! — дийип, өмрүнде этмейән ишини эдип өвүнди.

Ефимов дузлады.

— Онуң какасының кимдигини сенденем говы билйәрис.. Онуң какасы бир вагтлар өз гызының ганыны хем ичмек исләпди...

Сапармырат чым-гызыл болуп, чеп элини гөтерди.

— Гой, Ефим! Бес эт! Көне саманы агтарма!

— Ине, бу сөзүң макул. Сенем өвүнме. Мен сенде өвүнмек гылыгының бардыгыны вели билмейәрдим.

Сапармырат суссупеслик билен гепледи.

— Мени багышла, Ефим. Сениң гелмегиң, Акжагүл барада айдан якымлы сөзлериң мени серхош этди. Бирден айданымы дуйман галыпдырын.

Ефимов онуң соңкы сөзүне үнс берман, довам этди.

— Хава, Касымыңам янында болдум. Ол өз везипесини — ревкомың милиция начальниги везипесини сөййәр хем жаныны гайгырман ишлейәр. Өз ишини сөймек болса ишгәриң иң говы тарапларының биридир. Инди мен саңа Салай экәниң гүррү-

нипи берейин. Ол етим чагалардан йүз санысыны жемләпдир. Олара хызмат эдер ялы бәш-он адамам ише алыпдыр. Чагаларың хеммеси она: «кака» дийип, боййундан аслышып йөрлер. Инди Салай экеден дөвлетли адам ёк.

— Ефим, ол адамың бизе берен көмеги, гөркезен хызматы хич вагт ятдан чыкмаса герек, шейле дәлми?

Ефимов бир салым пикир эдип отурандан соң, шейле дийди.

— Салай эке ялы адамлар дурмушда аз-аз душ гелйәр. Биз олары гөзүмизиң гөрежи ялы эй гөрмелидирис. Олара базарың ортарасында хейкел отуртсаңам азлык эдйәр.

— Гаты догры гүррүң — дийип, Сапармырат түйс йүрегинден айтды.

Ики дост өтен-гечени, дост-ярлары ятлашып отурышларына даңын атып, жаханың ягтылып гидендигини-де дуйман галдылар. Чүйшеси гаралып гиден чыраны өчүрип, шинеллерини елбегей алып, икиси-де даш чыкды.

Сапармырат билен Сергей Михайлович Ефимов гүррүңлешип барышларына галаның гүнбатар дервезесинден чыкып, илери-гайралыгына узалып гидйән ябың белент көпрүсиниң үстүне чыкдылар.

Гүн, йылгырып башыны галдыран Нәзли ялы, гөвүн гөтериҗи бир гөрнүшде гөгүң йүзүне галды.

Сапармырат көприниң үстүнде дуран еринден илерлигине середип, Ефимова гөзъетими гөркезди.

— Гөрйәрмиң, Ефим: илерде, гумуң җүммүшинде булут бар. Ине, биз шол булутлары-да гуры ериң гутаран ерине ченли ковмалы. Гой, бизиң асманымыз бизиң достларымызың гөвни ялы ачык хем-де айдың болсун...

— Догры айдярсың, Сапармырат! Йөне онуң үчин биз гиҗәмизи гүндиз эдип ишлемелидирис!

— Иш... Зәхмет... Бу затларың ачары өз элимизде ахыры! — дийип, Сапармырат тутанъерли җогап берди.

Олар бу ерде ене бирнәче вагт дуруп, өе тарап ýградылар. Сапармырат йылгырды.

— Нәме йылгырярсың?

— Саңа бир сорагым бар?

— Айдыбер.

— Сениңки адам Бедиркент гитди бар я-да ёк?

Ефимов жакгылдап гүлди.

— Мениңки адам, сениңки адам шу гүн Бедиркент гитди бар...

1966—1968 й.

МОНУМЕНТАЛ ПРОЗАНЫҢ ГӨРНҮКЛИ ЭСЕРИ

Түркменистан ССР-ниң халк языҗысы, Магтымгулы адындакы Дөвлет байрагының лауреаты, ТССР Ылымлар академиясының корреспондент-члени Беки Сейтәковың элиңиздәки «Бедиркент» атлы китабы оригинал, тәзе эсер болмак билен бирликде языҗының мешхур «Доганлар» романының довамыдыр, ягны шонуң тамамлайҗы бөлүмидир. Дөрт китапдан ыбарат болан бу улы эсер языҗа улы шөхрат ве мешхурлык гетирди. Онуң галамына кемсиз буйруп билйән, кәмиллешен улы языҗыдыгыны тассыклады. Окыҗыларың сөйгүли эсерине өврүлди. Рус ве бейлеки халкларың эдебиятчыларының, танкытчыларының, языҗының өз галамдашларының макулламагына, ёкары бахасына мынасып болды.

Элбетде, «Доганлар» романы бада-бат дөремеди. Бу романы язмага гиришйәнчә, автор энчеме хекаялары, повестлери дөретди. Элбетде, ол дөредилен эсерлериң арасында шовлулары-да, говшаклары-да барды. Языҗы эдеби танкыдың игенҗини-де, теенели сөзлерини-де эшитди. Эмма авторы хич бир зат рухдан дүшүрмеди. Ол эсерден-эсере өсмәге, кәмиллешмәге, кемчиликлерини сапак эдинмәге җан этди. Шонуң үчин-де языҗының дөреден хекаядыр повестлери автор үчин улы дөредиҗилик, түргенлешик мекдеби болды. Ол эсерлер языҗыны улы гөврүмли монументал эсерлер дөретмәге тайярлады.

Беки Сейтәков галамыны ишлетмәге эсли түргенлешенсоң, Түркменистаның демиргазык этрапларында, Хывада, Дөртгүлде болуп гечен революцион вакалар барада улы роман дөретмеги йүрегине дүвйәр. Авторың калбында дөрән бу идея оңа ынҗалык бермейәр. Автор өз өңүнде гоян бу планыны амала ашырмак үчин, илкинҗи нобатда дөретҗек эсеринде беян этҗек вакаларыны, суратландырҗак гахрыманларыны, дөврүң тарыхыны, ыкдысады, сыясы ягдайларыны гиңден, төверекләйин өвренмәге гиришйәр. Ол Октябрь революциясына ве гражданлык уршуна